

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ * SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

DOKTORA PROGRAMI

**ANADOLU TASAVVUFUNUN DEŞT-İ KIPÇAK'TAKİ BİR YANSIMASI:
EBU BEKİR AKSARAYÎ VE KALENDERNÂMESİ**

DOKTORA TEZİ

Burcu ERDEM YILDIRIM

EYLÜL-2025

TRABZON

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ * SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

DOKTORA PROGRAMI

**ANADOLU TASAVVUFUNUN DEŞT-İ KIPÇAK'TAKİ BİR YANSIMASI:
EBU BEKİR AKSARAYÎ VE KALENDERNÂMESİ**

DOKTORA TEZİ

Burcu ERDEM YILDIRIM

ORCID:

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Derya DERİN PAŞAOĞLU

EYLÜL-2025

TRABZON

ONAY

Burcu ERDEM YILDIRIM tarafından hazırlanan “Anadolu Tasavvufunun Deşt-i Kıpçak’taki Bir Yansıması: Ebu Bekir Aksarayî ve Kalendernâmesi” adlı bu çalışma 19.09.2025 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği / oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalı Doktora Programı’nda **doktora tezi** olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyesi		Karar		İmza
Unvanı - Adı ve Soyadı	Görevi	Kabul	Ret	
Prof. Dr. Derya DERİN PAŞAOĞLU	Başkan	☐	☐	
Prof. Dr. Bayram SEVİNÇ	Üye	☐	☐	
Dr. Öğr. Üyesi. Miraç TOSUN	Üye	☐	☐	
Prof. Dr. Mustafa UYAR	Üye	☐	☐	
Doç. Dr. Eyüp ÖZTÜRK	Üye	☐	☐	

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduklarını onaylarım.

Prof. Dr. Haydar AKYAZI
Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca KTÜ - Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kılavuzu'na uygun olarak hazırlanan bu çalışmada yararlanılan kaynakların tümüne eksiksiz atıf yapıldığını, aksinin ortaya çıkması durumunda her tür yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

Burcu ERDEM YILDIRIM

19.09.2025

ÖNSÖZ

Toplumların yaşayış biçimlerinde semavî dinlerin önemli bir etkisi bulunmaktadır. Bu dinlerden İslâmiyet'i benimseyenlerin de yönetim yapıları, hukuk sistemleri ve yaşayış biçimleri benimsedikleri İslâmiyet'e göre şekillenmiştir. İslâmiyet'in ortaya çıkmasından sonra zamanla bu inancı farklı biçimlerde yorumlayan tasavvufî tarikatlar ortaya çıkmıştır. Bu tarikatlardan biri de Kalenderîlik'tir. Türkiye Selçuklularının dağılma sürecini yaşadığı ve Moğol etkisinin yoğun olarak hissedildiği XIII. yüzyılın sonlarında Aksaray'da doğan Ebu Bekir Kalenderî de bir Kalenderî şeyhidir. Ebu Bekir Kalenderî, eğitim amacıyla o dönemlerde dinî ve tasavvufî bakımdan önemli bir merkez olan Konya'ya gitmiş ve orada Mevlâna Celâleddîn Rûmî'nin büyük oğlu Sultan Veled'e mürid olmuştur. Aldığı eğitimden sonra XIV. yüzyılın başlarında Altın Orda Hanlığı'nın önemli bir merkezi olan Kırım'a gitmiştir.

Ebubekir Kalenderî, Kırım'da iken Kalenderîlik uygulamalarını içeren *Kalendernâme* adında yaklaşık 800 sayfadan oluşan bir eser telif etmiştir. Mesnevî tarzında Farsça yazılan ve beş defterden oluşan eser hamse olarak nitelendirilmektedir. Bu tezde Ebu Bekir Kalenderî'nin tasavvufî görüşlerinin anlaşılabilmesi için doğup büyüdüğü Selçuklu Türkiye'si ile eserini telif ettiği sırada yaşadığı Deşt-i Kıpçak bölgesi hakkında değerlendirmelerde bulunulmuştur. Ayrıca o dönemde etkin olan tasavvufî tarikatlar açıklanmıştır. Ardından müellif ve eser hakkında genel bilgilere yer verilmiş ve son olarak eserin tahlili yapılmıştır.

Doktora eğitimim süresince her konuda beni destekleyen, çalışmanın zorluklarıyla karşılaştığımda kıymetli bilgi ve katkılarıyla ufkumu açan ve bu zorlukları aşmamı sağlayan kıymetli hocam Prof. Dr. Derya DERİN PAŞAOĞLU'na sonsuz teşekkürlerimi bir borç bilirim.

Tez izleme komitemde bulunan Prof. Dr. Bayram SEVİNÇ ile Dr. Öğr. Üyesi. Miraç TOSUN'a katkılarından dolayı teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca eserin temin edilmesini sağlayan İlnur MİRGALEEV'e, çeviri sırasında büyük desteklerini gördüğüm Doç. Dr. Özkan DAYI ile Bülent AKDAĞ'a ve çalışma süreci boyunca manevi destekleriyle yanımda olan eşim Yıldray YILDIRIM ile oğlum Dora Özgün YILDIRIM'a teşekkür ederim.

Eylül, 2025

Burcu ERDEM YILDIRIM

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	IV
İÇİNDEKİLER.....	V
ÖZET.....	IX
ABSTRACT	X
TABLolar LİSTESİ	XI
KISALTMALAR LİSTESİ	XII

GİRİŞ	1-4

BİRİNCİ BÖLÜM

1. EBU BEKİR KALENDERÎ'NİN YAŞADIĞI DÖNEM VE COĞRAFYA	5-55
1.1. Deşt-i Kıpçak Coğrafyası	5
1.2. Deşt-i Kıpçak Coğrafyasında Altın Orda Hanlığı	8
1.2.1. Altın Orda Hanlığı'nın Siyasî Tarihi	8
1.2.2. Altın Orda Hanlığında Din ve İnanç	21
1.2.2.1. Doğa Güçlerine İnanma, Atalar Kültü ve Gök Tanrı İnancı	22
1.2.2.2. Şamanizm	25
1.2.2.3. Budizm	27
1.2.2.4. Musevîlik	28
1.2.2.5. Hristiyanlık	29
1.2.2.6. İslâmiyet	30
1.3. XIII.-XIV. Yüzyıllarda Türkiye'de İnanç Yapısı	35
1.3.1. Kalenderîlik	41
1.3.2. Mevlevîlik	49
1.3.3. Mevlevîlik ile Kalenderîlik Arasındaki İlişki	52

İKİNCİ BÖLÜM

2. EBU BEKİR KALENDERÎ VE KALEDERNÂME'Sİ	54-145
2.1. Müellif Ebu Bekir Kalenderî Kimdir?	54
2.2. Kalendernâme'nin Bölümleri	59
2.2.1. Birinci Defter	65

2.2.2. İkinci Defter	68
2.2.3. Üçüncü Defter	78
2.2.4. Dördüncü Defter	84
2.2.5. Beşinci Defter	91
2.3. Kalendernâme'nin Kaynakları	98
2.3.1. Kitaplar	99
2.3.1.1. Kur'ân-ı Kerim	99
2.3.1.2. Mesnevî	108
2.3.1.3. Mantıku't Tayr	113
2.3.2. Hikâyeler	117
2.3.2.1. Peygamber Hikâyeleri	117
2.3.2.1.1. Hz. Âdem'in Yaratılış Hikâyesi	117
2.3.2.1.2. Hz. Âdem'in Çocukları Habil ve Kabil'in Hikâyesi	119
2.3.2.1.3. Hz. Musâ'nın Allah'a Soru Sorması	120
2.3.2.1.4. Hz. İbrahim'in Hikâyesi	121
2.3.2.1.5. Resulün Mucizeleri ve Değersiz Olan Ebû Cehil ile Olan Taş ve Güreş Hikâyesi	122
2.3.2.2. Âlim, Şeyh, Abdal ve Veli Hikâyeleri	125
2.3.2.3. Yöneticilerin Hikâyeleri	133
2.3.2.4. Genel Hikâyeler	139

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. ANADOLU'DAN DEŞT-İ KIPÇAK'A TASAVVUFÎ DOKTRİN AKTARIMI VE TARİH KULLANIMI 146-203

3.1. Doktrin	147
3.1.1. Fakr ve Tecerrüd	148
3.1.2. Melâmet	155
3.1.3. Vahdet-i Vücûd	159
3.2. Erkân.....	161
3.2.1. Kılık Kıyafet	162
3.2.2. Çahâr Darp (Dört Vuruş)	164
3.2.3. Riyazet	165
3.2.4. Seyahat	167
3.2.5. Tese'ül (Dilenme) veya Cerre Çıkma	170
3.3. Ayin ve İbadet	174
3.3.1. Semâ	174
3.3.2. Biçimsel İbadetler	180

3.4. Teşkilat ve Yapı	186
3.4.1. Şeriat, Tarikat, Hakikat ve Ma'rifet	186
3.4.2. Mürid ve Mürşid İlişkisi	194

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. TARİHSEL BAĞLAMDA KALENDERNÂME'DE BAHSEDİLEN MUTASAVVIFLAR VE YÖNETİCİLER 204-274

4.1. XIII. Yüzyıl Öncesi Yönetici ve Mutasavvıflar	207
4.1.1. Ca'fer es-Sâdık	210
4.1.2. Hasan-ı Basrî	212
4.1.3. Ma'rûf-i Kerhî	214
4.1.4. Bîşr-i Hâfî	215
4.1.5. Cüneyd-i Bağdâdî	218
4.1.6. Şeyh Ebû Bekir Şiblî	219
4.1.7. Hallâc-ı Mansûr	219
4.1.8. Seyyid Ahmed-i Kebîr	224
4.1.9. Seyyid İbrahim Azzeb	225
4.1.10. Zaveî Pir Kutbeddîn Haydar	226
4.1.11. Bâyezîd-i Bistâmî	228
4.1.12. Cemâleddîn-i Sâvî	230
4.1.13. Seyid Ebû'l-Vefâ el-Bağdadî	233
4.1.14. Pir Gaznelî Senâî	234
4.1.15. Ferîdüddin Attâr	236
4.2. XIII. ile XIV. Yüzyıldaki Yönetici ve Mutasavvıflar	237
4.2.1. Alâaddin Keykubad ve Fakî Ahmed	240
4.2.2. II. Gıyâseddn Keyhüsrev ve Sadreddin Konevî	242
4.2.3. Ahî Evran	245
4.2.4. Nasîreddîn Tûsî	249
4.2.5. Şeyh Saltuk (Sarı Saltuk)	253
4.2.6. Şeyh Barak (Barak Baba)	255
4.2.7. Gazi Çelebi	256
4.2.8. Cengiz Han ve Altın Orda Hanlığı Yöneticileri	261
4.2.8.1. Cengiz Han	261
4.2.8.2. Özbek Han	267
4.2.8.3. Canibeg Han	270
4.2.8.4. Tülek Timur	271
4.2.8.5. Kutluk Timur	273

SONUÇ ve ÖNERİLER	275
KAYNAKÇA	284
ÖZGEÇMİŞ.....	304

ÖZET

Ebu Bekir Kalenderî, XIII. yüzyıl sonları ile XIV yüzyıl başlarında yaşamış Kalenderî bir dervîştir. Eserinden Aksaray'da doğduğu ve Konya'da Mevlevîliğin kurucusu olan Sultan Veled'in müritliğini yaptığı anlaşılmaktadır. Eğitiminin ardından Deşt-i Kıpçak bölgesinde kurulmuş olan Altın Orda Hanlığı'nın merkezlerinden Kırım'a geçmiştir. Altın Orda Hanlığı'nın Müslüman olan hükümdarları Özbek Han ve Canibeg Han zamanlarında *Kalendernâme* ismini taşıyan ve 1357 yılında tamamlanan eserini telif etmiştir. Farsça ve mesnevî tarzında kaleme alınmış bu eser, beş defterden ve 800 sayfadan oluşmaktadır. Nitel araştırma yöntemi doküman inceleme tekniği kullanılarak yapılan bu tezde *Kalendernâme*'nin çevirisi yapılmış ve içeriği analiz edilerek konular oluşturulmuştur. Konunun bütüncül bir yaklaşımla ele alınabilmesi için o dönemin siyasî ve dinî yapısı çalışmanın altyapısını oluşturmuştur. Bu kapsamda Ebu Bekir Kalenderî'nin fikrî yapısının oluşumunda yaşadığı bölge ve akımların etkili olduğu açıktır. Bu nedenle yetiştiği Türkiye ile Altın Orda sahası ve o dönemde etkili olan tasavvufî akımlar bu tezin ilk konularını oluşturmuştur. Ardından Ebu Bekir Kalenderî ve eseri *Kalendernâme* hakkında genel bilgiler verilmiştir. Daha sonra eserin tahlili yapılarak Kalenderîliğin doktrini üzerine aktarılan bilgiler değerlendirilmiştir. Bu kapsamda Kalenderîlik öğretileri, ibadet uygulamaları, tasavvufta temel olan şariat, tarikat, hakikat ve ma'rifet ile erkân gibi konular açıklanmıştır. Son olarak Ebu Bekir Kalenderî'nin yaşadığı dönemde ve öncesinde Türkiye'de yaşamış ve bazılarına başka kaynaklarda rastlayamadığımız âlimler ve mutasavvıflar hakkında önemli bilgiler verilmiştir. Bunlar dışında eserde açıklanan kavramlara dayanak olarak anlatılan hikâyelerden birçok dinî ve tasavvufî şahsiyet ile tarihte önemli yöneticiler hakkında bilgi edinmek mümkün olmuştur. Eser bu bakımdan Kalenderîliğin inanç ve uygulamalarını göstermesinin yanında tarihsel olaylar ve tasavvuf tarihi bakımından da bir kaynak niteliği taşımaktadır. Yapılan araştırmalarda Kalenderîlik hakkında başta Ahmet Yaşar Ocak'ın eseri olmak üzere bazı çalışmalar bulunsa da doğrudan tarikat mensupları tarafından Türkçe yazılmış veya çevirisi yapılmış bir *Kalendernâme*'ye rastlanmamıştır. Dolayısıyla doğrudan bir Kalender dervîşi tarafından kaleme alınmış *Kalendernâme* isimli eserin incelenmesi, Kalenderîliği kendi mensuplarının bakış açısından değerlendirme fırsatı verecektir. Böylece bu tez ile alana katkı sağlamak, tarikatın inanç ve uygulamalarını kendi söylemleriyle ortaya koymak ve eserin tanıtımını yapmak amaçlanmıştır.

Anahtar Sözcükler: Ebu Bekir Kalenderî, Kalenderîlik, Kalendernâme, Tasavvuf, Altın Orda Hanlığı.

ABSTRACT

Ebubekir Kalenderi was a Kalenderi dervish who lived between the end of the 13th century and the beginning of the 14th century. It is understood from his work that he was born in Aksaray and was a disciple of Sultan Veled, the founder of Mevlevi Order in Konya. After his education, he went to Crimea, one of the centers of the Golden Horde Khanate established in the Desht-i Qipchaq region. During this period, during the reign of Özbek Khan and Canibeg, the Muslim rulers of the Golden Horde Khanate, he wrote his work called Kalendernâme and the work was completed in 1360. This work, written in Persian and in the mesnevi style, consists of five notebooks and 800 pages. In this thesis, which was conducted using the qualitative research method document review technique, the work was translated and the topics were created by analyzing its content. In order to approach the subject with a holistic approach, the political and religious structure of that period formed the basis of the study. In this context, it is clear that the regions and movements in which Abubekir Kalenderi lived were influential in the formation of his intellectual structure. For this reason, Türkiye, where he grew up, the Golden Horde region and the Sufi movements that were influential at that time constituted the first subjects of this thesis. Then, general information about Ebubekir Kalenderi and his work, Kalendernâme, was given. Finally, the analysis of the work was made. In the work, the teachings of Kalenderism are explained on the basis of the four doors expressed as sharia, tariqah, haqiqah and marifat, which are the basis of Sufism. Since Ebubekir Kalenderi grew up in Türkiye, he provided important information in his work about scholars who lived in Türkiye during that period and before, some of whom we cannot find in other sources. Apart from these, it has been possible to obtain information about many religious and mystical figures and important rulers in history from the stories told as a basis for the concepts explained in the work. In this respect, the work not only shows the beliefs and practices of Kalenderism but also serves as a source for historical events. Although some studies have been found on Kalenderism, especially the work of Ahmet Yaşar Ocak, no Kalendernâme written in Turkish or translated directly by members of the order has been found. Therefore, examining the work called Kalendernâme, which was written directly by a Kalender dervish, will provide the opportunity to evaluate Kalenderism from the perspective of its own members. Thus, with this thesis, it is aimed to contribute to the field, to reveal the beliefs and practices of the sect with their own discourse and to promote the work.

Keywords: Abu Bakr Kalenderi, Kalenderism, Kalendername, Sufism, Golden Horde Khanate.

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo Nr.	Tablo Adı	Sayfa Nr.
1	Birinci Defterde Yer Alan Konu Başlıkları	67
2	İkinci Defterde Yer Alan Konu Başlıkları	71
3	Üçüncü Defterde Yer Alan Konu Başlıkları	79
4	Dördüncü Defterde Yer Alan Konu Başlıkları	85
5	Beşinci Defterde Yer Alan Konu Başlıkları	91

KISALTMALAR LİSTESİ

A.Ü.	: Ankara Üniversitesi
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
Der.	: Derleyen
Ed.	: Editör
H.	: Hicri
Haz.	: Hazırlayan
M.	: Miladi
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
TDK	: Türk Dil Kurumu
TDV	: Türk Diyanet Vakfı
TTK	: Türk Tarih Kurumu
v.	: Varak

GİRİŞ

İslâmiyet'in ortaya çıkmasının ardından yayıldığı bölgelerde özünde şeriatı temel alan fakat farklı uygulamaları barındıran tarikatlar ortaya çıkmıştır. Türkiye coğrafyasında da zamanla tasavvufî tarikatlar oluşmuştur. Bunlardan biri dinî ve tasavvufî bir merkez olan Konya'da XIII. yüzyılda ortaya çıkan Mevlevîliktir. Tarikat, Türkiye Selçukluları ile Moğollar arasında XIII. yüzyılda yaşanan mücadeleler sırasında Konya'da faaliyet gösteren Mevlâna Celâleddîn Rûmî'nin oğlu Sultan Veled tarafından babasının öğretileri ve eseri *Mesnevî*'yi temel alarak kurulmuştur. Bu çalışmanın esasını oluşturan *Kalendernâme*'nin yazarı Ebu Bekir Kalenderî de bu zamanda Aksaray'da doğmuş ve daha sonra Konya'ya geçerek Sultan Veled'in eğitiminden geçmiştir.

Tarikat şeyhleri, eğittikleri müridlerini belli bir olgunluğa ulaştıktan sonra tarikatın inanç ve uygulamalarını yaymak için onları farklı bölgelere göndermişlerdir. Bu kapsamda Ebu Bekir Kalenderî'nin Altın Orda Hanlığı'nın yönetim merkezlerinden biri olan Kırım'a gittiği anlaşılmaktadır. Ebu Bekir Kalenderî, Kırım'da bulunduğu sırada mesnevî tarzında Farsça beş defterden oluşan ve yaklaşık 800 sayfalık *Kalendernâme* isimli eseri telif etmiştir. İçeriğinden edinilen bilgilere göre ilk dört defter Özbek Han (1313-1340), son defter ise Canibeg (1340-1357) döneminde tamamlanmıştır. Son bölümde müstensih Şeyh Bâyezîd el-İsâfî es-Samarinî tarafından düşülen Hicri Şa'bân 761 (Haziran/Temmuz 1360) ibaresinden eserin tamamlanmasından kısa bir süre sonra bu tarihte istinsah edildiği anlaşılmaktadır.

Ebu Bekir Kalenderî, Mevlevî tarikatının kurucusu olan Sultan Veled'in müridi olmasına rağmen Mevlevîliği değil kendi eserinde belirttiği üzere Kalenderîliği benimsemiştir. Aslında Kalenderîliğin temelleri çok eski tarihlere dayanmakla birlikte tarikat olarak XIII. yüzyılda Mevlevî tarikatı gibi bu dönemde ortaya çıkmıştır. Kalenderî tarikatının XIII. yüzyılın başlarında Dımaşk'da Cemâleddin Sâvî'in önderliğinde ilk tekkenin kurulmasıyla başladığı kabul edilmiştir. Bu nedenlerle Ebu Bekir Kalenderî, hem Mevlevîliğin dayandığı Mevlâna Celâleddîn Rûmî ile kurucusu ve mürşidi Sultan Veled'e hem de Kalenderîliğin kurucusu Cemâleddin Sâvî'ye ve Kalenderîlik temelli Haydarîliğin kurucusu Kutbeddîn Haydar'a büyük övgülerde bulunmuştur. Ayrıca aldığı eğitimin etkisinden olmalıdır ki eserinde Mevlevîliğin büyük etkisi görülmektedir. Özellikle aktarılan hikâyelerin bazıları *Mesnevî*'de anlatılanlarla neredeyse birebir aynıdır.

Yapılan literatür araştırmalarında Kalenderîlik üzerine yerli ve yabancı bazı çalışmalar bulunmaktadır. Bunların başında Ahmet Yaşar Ocak'ın *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal*

Sûfilik: Kalenderîler (XIV-XVII. yüzyıllar) isimli çalışması gelmektedir.¹ Ancak bu çalışma Ebu Bekir Kalenderî'nin yaşadığı dönemden başlayıp sonraki dönem üzerinde yoğunlaşmaktadır. Diğer bir çalışma ise *Kedkeni* tarafından 1968 yılında yazılmış olan *Muhammed Rıza Şefî, Kalenderîyye der Tarih* adlı Farsça eserdir.² Doğrudan Ebu Bekir Kalenderî ve *Kalendernâme* hakkında ise İlnur M. Mirgaleev,³ Telli Akhun Korkmaz,⁴ Milyausha Shamsimukhametova⁵ ve eseri Rusçaya çeviren İsmagil Gibadullin ve Milyausha R. Shamsimukhametova⁶ ile Andrea Amato'nun⁷ çalışmaları bulunmaktadır. Bu son çalışmalar eser ve müellif hakkında genel olarak tanıtıcı bilgilerden oluşmaktadır. Fakat içeriği ve bunların tarihsel bağlamda değerlendirilmesine yönelik çalışmalara rastlanılmamıştır.

Ahmet Yaşar Ocak, *Kalenderîler* üzerine yaptığı çalışmada, *Hâce Abdullah-ı Ensârî-i Herevî* ve *Seyyid Hüseyin Enîsî*'ye ait iki adet *Kalendernâme* hakkında bilgi vermiştir. Bunlardan ilki Süleymaniye Kütüphanesi Şehid Ali Paşa koleksiyonunda 1383-7 numarayla kayıtlıdır. Kayıt bilgilerine göre yazarın tam adı *Hâce Abdullah el-Herevî, Ebû İsmâ'il Abdullah b. Muhammed b. Ali el-Herevî el-Ensârî*'dir. İçerisinde birkaç kitap ve risale barındıran ve toplam 161 varaktan oluşan eserin sonlarında *Risâle-i Kalendernâme* adında kısa bir bölüm yer almıştır. *Seyyid Hüseyin Enîsî*'ye ait *Kalendernâme* de Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya koleksiyonunda 1914-3 numarasıyla kayıtlıdır. Künyesinde yazarının adı sadece *Seyyid Hüseyin* olarak kaydedilmiştir. Eser, 52 varaktan ibaret olup ilk sayfalarda yine *Kalendernâme* ibaresi olmamakla birlikte eserin sonunda “Sultân-ı Kalenderân-ı ‘Âlim, Korest-i Kalenderî-i Müsellem” ifadesi bulunmaktadır.

Yukarıda bahsedilenlerin dışında *Kalendernâme* adıyla kaydedilen ve hepsi Süleyman Kütüphanesinde bulunan 5 adet daha eser mevcuttur. Bunlardan ilki yine *Hâce Abdullah el-Herevî, Ebû İsmâ'il Abdullah b. Muhammed b. Ali el-Herevî el-Ensârî*'ye aittir. Murad Molla

¹ Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Sûfilik: Kalenderîler (XIV-XVII. Yüzyıllar)*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2017, s.54.

² Kedkeni, *Muhammed Rıza Şefî, Kalenderîyye der Tarih; Degerdîshây-i Yek İdeoloj*, Tahran, 1387.

³ İlnur M. Mirgaleev, “Ebu Bekir Kalender Rumi, Kimdir?”, *Krımckoe İstoriçeskoe Obezrenie*, 1, Kazan-Bahçesaray, 2014; İlnur M. Mirgaleev, “İslam Tarihinin Bir Parçası Olarak Altın Orda Tarihi”, *çinde* (289-302) **XIX. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler II. Cilt Türk - İslam Devletleri Tarihi**, TTK, Ankara 2024.

⁴ Telli Korkmaz, “Altın Orda Devleti'nin İslamlaşmasında Bilinmeyen Bir Şahsiyet: Ebu Bekir Kalender Aksarayî ve “Kalendernâme” Adlı Eseri”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 5(16), 2018, s.205-219; Telli Akhun Korkmaz, “Yeni Ortaya Çıkarılan Bir Şahsiyet: Ebu Bekir Kalender Aksarayî ve “Kalendernâme” Eseri”, Mahmut Ulu (Ed.) *Şehr-i Süleha. Aksaray'ın Tarihi, Tasavvufi Şahsiyetler*, içinde (91-102), Aksaray Valiliği, Aksaray, 2022.

⁵ Milyausha Shamsimukhametova, “The Qalandarnâme by Abû Bakr Qalandar Rûmî”, *REMM*, (143), 2018, s.285-296.

⁶ Ebu Bekir Kalender Aksarayî, *Kommentarii k “Kalandar-name”*, (Çev. İsmagil Gibadullin ve Milyausha R. Shamsimukhametova), Institut İstorii im. Ş. Marcani AN RT, Kazan 2017; İsmagil Gibadullin, “Ebu Bekir Kalender Rumi: Kırmıda Yaşayan Aksaraylı Sufi ve Yeni Tarikatın Kurucusu”, **II. Uluslararası Türkistan'dan Anadolu'ya İrfan Geleneği: Abdal Ata Sempozyumu Bildiri Özetleri Kitabı**, içinde (11), Hitit Üniversitesi Yayınları, Çorum, 2024.

⁷ Andrea Amato, “A Sufi Mathnavî from the Golden Horde: The Case Study of the Qalandar-nâme (Ms. Tashkent 11668)”, **Webinar Series-5 “Pre-Modern Islamic Manuscripts”**, Austrian Academy of Sciences (ÖAW), Online Zoom Lecture 26 February 2025, https://www.academia.edu/128193656/Online_Lecture_Dr_Andrea_Amato_Independent_Researcher_A_Sufi_Mathnav%C4%AB_from_the_Golden_Horde_The_Case_Study_of_the_Qalandar_n%C4%81ma_Ms_Tashkent_11668_Webinar_5.

koleksiyonunda 1825-12 numarasıyla kayıtlı bulunan bu eser 396 varaktan oluşmakla birlikte içeriğinde Kalendernâme başlığına rastlanmamıştır.

Reşid Efendi koleksiyonunda 1295-33 numarayla kayıtlı ve 461 varaktan oluşan diğer eserin yazarı *El-Herevî, Hâce Abdullah b. Muhammed El-Ensârî El-Horasanî*'dir. Kalendernâme olarak kaydedilmişse de içeriğinde böyle bir ibareye rastlanmamış olup ilk sayfalarda Külliyyat-ı Resâ'il-i 'Azîz-i Nefî ifadesi yer almıştır.

Süleymaniye Kütüphanesinde *Hatîb-i Fârisî*'ye ait iki adet eser mevcuttur. Bunlardan ilki Mikrofilm koleksiyonunda 4003 numarayla kayıtlı 89 varaklık *Menâkıb-ı Şeyh Cemâleddîn-i Sâvî (Kalendernâme)* adıyla kayıtlıdır. Muhtemelen kendisi Kalenderî tarikatının kurucusu olduğundan, parantez içinde Kalendernâme ifadesi eklenmiştir. Diğerisi ise 52 varaklık olup Lala İsmail koleksiyonunda 187 numarasıyla kayıtlıdır. Ancak ilk sayfadaki "Müfettihü'l-Ebvâb" (Kapıları Açan Allah) ifadesinden adının bu olduğu anlaşılmıştır. Muhtemelen müellifin kendisi Kalenderî olduğundan bu isimle kaydedilmiştir.

Ayasofya koleksiyonunda 2032-7 numarayla kayıtlı olan bir diğer Kalendernâme ise *Şerîf el-Murtazâ, Ebu'l-Kâsım Ali b. Hüseyin b. Mûsâ b. Muhammed el-Alevî*'ye aittir. Toplam 249 varaktan oluşan eserin 187. varığında "Kalendernâme-i Seyyid Hüseyinî" başlığıyla başlayan kısım 203. varakta yer alan Kitab-ı Gülşen Râz başlığına kadar devam etmektedir. Yukarıda bahsedilen kaynaklardan *Hatîb-i Fârisî*'nin *Menâkıb-ı Şeyh Cemâleddîn-i Sâvî* adlı eseri, Tahsin Yazıcı tarafından çevrilerek neşredilmiştir. Ancak diğer yazmalar üzerinde henüz bir çalışmaya rastlanmamıştır.

Ebu Bekir Kalenderî tarafından yazılmış olan *Kalendernâme* esas alınarak oluşturulan bu tez de ise dört ana bölümden oluşturulmuştur. Birinci bölümde Ebu Bekir Kalenderî'nin yaşamış olduğu Türkiye ile Deşt-i Kıpçak bölgelerinin siyasî, idarî ve dinî yapısı üzerinde durulmuştur. Daha sonra hem bu bölgelerde etkin olan hem de Kalenderîliği etkileyen dinler ve tarikatlar açıklanmaya çalışılmıştır. Böylece Ebu Bekir Kalenderî'nin fikrî yapısının oluştuğu dönemi ve onun temellerini oluşturan dinî ve siyasî yapıyı açıklayarak konunun daha iyi anlaşılması için bir altyapı oluşturulmaya çalışılmıştır.

İkinci bölümde, eser ve müellif hakkında genel bilgilere yer verilmiştir. Bu bölümde *Kalendernâme* dışında çok fazla bilgi bulunmayan Ebu Bekir Kalenderî hakkında bilgiler verilmiştir. Ardından beş defterin tahliline geçilmiş ve her defterin neleri ihtiva ettiği açıklanmaya çalışılmıştır. Bu bölümde son olarak eserini telif ederken Ebu Bekir Kalenderî'nin yararlandığı kaynaklar üzerinde durulmuştur. Bu kapsamda kavramlar açıklanırken müellifin yoğun biçimde ayetlerden beslendiği anlaşılmıştır. Ayetler dışında kesin olarak yararlandığı anlaşılan iki kaynak tespit edilmiştir. Bunlar Mevlânâ Celâleddin Rumî tarafından yazılan *Mesnevî* ile Feridüddin

Attar'ın *Mantıku't-Tayr* adlı eserleridir. Ayrıca bunların dışında doğrudan bir kaynağa dayanmayan ancak başka kaynaklarda izlerine rastlanan, özellikle tarihi şahsiyetler ile önemli din adamları ve peygamberler hakkında olan hikâyelerden yararlanılmıştır.

Üçüncü bölümde ise *Kalendernâme*'deki bilgiler doğrultusunda Kalenderîlik doktrini, tarikat yapısı, ibadetler ve erkân gibi konular ve bunların Deşt-i Kıpçak bölgesine aktarımı değerlendirilmiştir. Elde edinilen bilgiler doğrultusunda Ebu Bekir Kalenderî'nin Kalenderîlik anlayışında, daha sonraları bu gruplar için söylenen, temel ibadetleri yapmadıkları gibi görüşlerin aksine, şeriatı tarikata girmek için ön koşul gördükleri ancak tarikat yolunda bu ibadetlerin yetersiz olduğu anlaşılmıştır. Ayrıca bu bölümde Kalenderîlerin erkân ve tarikat yapısı ile mürid ve mürşidlerin vasıfları değerlendirilmiştir.

Dördüncü ve son bölümde, İslâm tasavvufunun ortaya çıktığı dönemden başlayarak eserin tamamlandığı 1357 yılına kadar bahsedilen mutasavvıf ve yöneticiler tarihsel bağlamda ele alınmıştır. Bu bölümde ilk mutasavvıflardan başlayarak XIII. yüzyıla kadar genellikle Bağdat ve Horasan bölgelerinde yetişmiş mutasavvıflara yer verilmiştir. Ardından XIII. yüzyılda Türkiye'ye gelen veya burada yetişen mutasavvıflar ile bazı yöneticiler değerlendirilmiştir. Son olarak ise XIV. yüzyılda Ebu Bekir Kalenderî'nin yaşadığı dönemdeki Altın Orda Hanlığı yöneticilerine yer verilmiştir.

Yukarıda içeriği hakkında kısaca bilgi vermeye çalıştığımız bu tezde genel olarak Ebu Bekir Kalenderî'nin kim olduğu, yaşadığı dönemin dinî ve siyasî durumu, eserinin içeriği, Kalenderîliğin doktrin ve uygulamaları ile eserde bahsedilen mutasavvıf ve yöneticiler tarihsel bağlamda değerlendirilmeye çalışılmıştır. Daha önce Türkçe'de yayınlanmış *Kalendernâme* veya *Kalendernâme* temelli bir çalışma bulunmamasından dolayı Kalenderîlik hakkında doğrudan bir tarikat şeyhinin bakış açısında değerlendirme imkânı sunan bu tezin alana katkı sunması amaçlanmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. EBU BEKİR KALENDERÎ'NİN YAŞADIĞI DÖNEM VE COĞRAFYA

1.1. Deşt-i Kıpçak Coğrafyası

Deşt-i Kıpçak, İrtiş ve Yayık Irmakları arasında Kıpçakların yaşadıkları bölgeyle başlayıp Batı Sibirya'yı, Hazar Denizi'ni ve Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırları içine almıştır. Doğuda İrtiş Irmağı'ndan başlayarak batıda Karpat Dağları'na kadar uzanmış, güneyde Kırım'ı içine alıp, kuzey Kafkasya'daki Kuban ve Terek Irmaklarından Hazar Denizi'ne ve Aral Gölü'ne oradan Sır-Derya boylarına kadar geniş bir coğrafyayı kapsamıştır. XI. yüzyılın ortalarından XIII. yüzyılın ilk yarısına (Moğol istilasına) kadar bu bölgede Kıpçaklar hüküm sürmüştür. Kıpçak ülkesi kuzeyde Slav Prenslikleri ve Orta İtil bölgesindeki yukarı Bulgarya Hanlığı ile sınırlanmıştır.⁸ İbn Battuta eserinde bölgeyi "...bu sahra yeşillik ve çayırılık ise de, orada ağaç, dağ, tepe, bina ve odundan eser bulunmaz...", "...Sözü edilen bozkırın uzunluğu altı aylık bir mesafedir. Orada yalnız araba ile seyahat olunur. Bu sahranın üç aylık bölümü Sultan Mehmed Özbek Han'ın ülkesi diğer üç aylık kısmı ise başka hükümdarlarındır"⁹ şeklinde tarif etmiştir. Doğu Avrupa-Batı Sibirya bozkır bölgelerinin tamamını kapsayan Kuman-Kıpçak sahası İslâm kaynaklarında *Deşt-i Kıpçak* (Kıpçak Bozkır) adıyla anılmıştır.¹⁰ Ancak Abdullah İbn Rıdvan, Moğol hâkimiyetinden sonra Deşt-i Kıpçak ifadesini siyasî ve coğrafi olarak Hazar Denizi'nin kuzeyi ile Kırım Yarımadası arasında bulunan bölgeyi tanımlamak için kullanmıştır.¹¹ Murad Adji ise günümüzde Kıpçak kelimesini, bozkıra göç eden olarak tanımlamış ve Deşt-i Kıpçak'ı bozkırlara göç eden Türklerin yurdu anlamında *Kıpçakların Ovası* şeklinde adlandırmıştır. *Deşt* veya *daşt* kelimesinin Türklerin eski zamanlarında *bozkır* değil *gurbet* anlamına geldiğini savunmuştur.¹²

Kıpçakların yaşamış olduğu bozkır, XI-XIII. yüzyıllardaki kaynaklarda Türkçe *Kum-Kıpçak*, *Karakum*; Farsça *Deşt-i Kıpçak* ve Arapça *Sahra* şeklinde farklı isimlerle adlandırılmıştır. Coğrafi

⁸ Mustafa Kafalı, *Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul Edebiyat Fakültesi Matbası, İstanbul, 1976, s.11.

⁹ Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Et-Tanci, *İbni Battuta Seyahatnamesi*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2015, s.241.

¹⁰ Muallâ Uydu Yücel, "Kıpçaklar", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kipcaklar#1> (24.03.2024).

¹¹ Abdullah İbn Rıdvan'a göre burada bulunan vilayetler Tatar hanlarına irs yoluyla Cengiz ailesinden geçmiş geniş bir sultanlıktır. Anlaşılmaktadır ki Abdullah İbn Rıdvan, yaptığı tanımla Hazar'ın ötesinde kalan Türkistan bozkırlarını dışarıda bırakarak kavramı daraltmış ve Deşt-i Kıpçak bölgesinin sadece batı tarafını tanımlamak için bu ifadeyi kullanmıştır. Abdullah İbn Rıdvan, *Tevârih-i Deşt-i Kıpçak an Hıttâ-i Kırım veya Tevârih-i Tatar Hânân-ı Kadîm ve Ahvâl-i Deşt-i Kıpçak*, (Haz. M. Akif Erdoğan, Selçuk Uysal), Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir, 2012, s.9-10.

¹² Murad Adji, *Kıpçaklar*, (Çev. Zeynep Bağlan Özer), Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 2002, s.73.

terim olarak *kum* sözcüğünün Farsça'daki *deşt* ve Arapça'daki *sahra* (bozkır) ile aynı anlama geldiği görüşü mevcuttur.¹³ İstahrî tarafından *Mafazat al-Guzziya* (Oğuz Çölü) olarak adlandırılan bozkır, Kıpçakların yükselişi ile *Deşt-i Kıpçak* (Kıpçak Çölü) olarak tanımlanmıştır. Söz konusu terim ilk kez XI. yüzyıla ait Nâsır-ı Hüsrev'in *Divan*'ında kullanılmıştır.¹⁴ Nâsır-ı Hüsrev'in kullanımıyla birlikte XI-XV. yüzyıllar arasında doğu (Arap- Acem) kaynaklarında bölgeden *Deşt-i Kıpçak* olarak bahsedilmiştir. Ancak döneme ait batı kroniklerinde Kıpçak ifadesine rastlanmadığı anlaşılmaktadır. Örneğin Kıpçaklardan, Rus kroniklerinde *Polavcı*, Bizans kronikleri ve Latin kaynaklarda *Kuman*, *Cumania*, Macar kaynaklarında *Kûn*, Alman ve diğer batılı kaynaklarda *Falben*, *Falones*, *Valani*, *Valwen*, *Pallidi* olarak bahsedilmişken Ermeniler onları tanımlamak için *Kartes* adını kullanmıştır.¹⁵

XI. yüzyıl başlarında İrtiş'ten Urallara kadar uzanan bölgede Kimekler¹⁶ yaşamıştır. Kimeklerin yaşadığı dönemde hâkimiyet alanlarının batı kısmı (Kazak bozkırlarından Urallara kadar olan saha) Kıpçaklar¹⁷ tarafından idare edilmiştir.¹⁸ Kıpçaklar, 1030'larda güneye doğru ilerlemeye başlamış ve Harezm'de görülmüşlerdir. Avrasya düzlüklerinin doğu taraflarında bu

¹³ Sercan M. Ahincanov, **Kıpçaklar**, Selenge Yayınları, İstanbul, 2019, s.232.

¹⁴ Haşim Özel, **Kıpçak Uruk ve Boyları**, TTK, Ankara, 2020, s.1-2; István Vásáry, **Kumanlar ve Tatarlar Öncesi Osmanlı Öncesi Balkanlar (1185-1365)**, (Çev. Ali Cevat Akkoyunlu), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008, s.21; Ahincanov, **Kıpçaklar**, s.18.

¹⁵ Özel, **Kıpçak Uruk ve Boyları**, s.2; Vásáry, **Kumanlar ve Tatarlar Öncesi Osmanlı Öncesi Balkanlar (1185-1365)**, s.21; René Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, (Çev. M. Reşat Uzman), Ötüken Yayınları, İstanbul, 2014, s.213; Alexander Yuriyevich Yakubovskiy, **Altın Ordu ve Çöküşü**, (Çev. Hasan Eren), TTK, Ankara, 2021, s.3-4; Muallâ Uydu Yücel, **İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler**, TTK, Ankara, 2007, s.56; Kafalı, **Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri**, s.13.

¹⁶ Kimek ülkesinin doğusunda Kırgızlar, güneyinde İrtiş ve İtil nehirleri, batısında Kıpçaklar, kuzeyinde gayr-ı meskün arazinin bir bölümü yer almıştır. Bu ülkede tek bir kasaba ve birçok kabile vardır. Halk keçe kulübelerde yaşamış, yaz-kış otlak, su ve çayır olan yerlerde dolaşmıştır. Yiyecekleri yazları süt kışları ise kuru ettir. Kimeklerin hükümdarları olan hakanların on bir tane valisi olmuş ve miras yoluyla çocuklarına geçmiştir. Oğuzlar (Guzlar) ile araları iyi olduğu zamanlarda kışları Oğuzlara doğru göç etmişlerdir. Orta çağ kaynaklarında Kimeklerin sadece barış zamanında Oğuzların ülkesine, Oğuzların da Kimeklerin ülkesine göç edebildikleri yazmaktadır. Bundan yola çıkarak aralarında sadece barış değil savaş da olduğu söylenmiştir. Ancak bu savaşlar ileri seviyede olmamış, Kimekler ve Oğuzlar arasındaki ilişki kesilmemiştir. Viladimir Minorsky, **Hudûdül- Âlem Mine'l- Meşrik ile'l-Magrip**, (Çev. Abdullah Duman, Murat Ağarı), Kitabevi, İstanbul, 2008, s.54; Ramazan Şeşen, **İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, TTK, Ankara, 2001, s. 67; Bolat E. Kumekov, **Arap Kaynaklarına Göre IX-XI. Asırlarda Kimek Devleti**, (Çev. Mehmet Kıldıroğlu, Çingiz Samuddinuulu), TTK, Ankara, 2013, s. 127.

¹⁷ Türk destanları, Yunan ve Roma klasik eserleri, Süryani müelliflerin tercümleri, eski Ermenice ile Kartel/Gürcü vakayinâmeleri ve eski coğrafya adları dikkate alındığında Kafkasların kuzey ve güneyinde, İslâmiyet'ten hatta Milâd'dan önce Kıpçak ve onların kolundan *Khazar/Khazır*, *Barsel/Parsıl*, *Bulgar*, *Kamak*, *Vanand*, *Kuman/Kumuk* adıyla bilinen urug ve boyların varlığı kanıt gösterilerek Kıpçakları iki ayrı dönemde incelemek gerektiği söylenmektedir. İslâmiyet'ten önce Kafkaslar bölgesinde yerleşen ve derin izler bırakan Türk uruglarının *İlk Kıpçaklar*, XI. yüzyıldan sonrakilerin de *Son- Kıpçaklar* olduğu ifade edilmiştir. Fahrettin Kızıoğlu, **Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar**, TTK, Ankara, 1992, s.81.

¹⁸ Genel olarak Ortaçağ kaynakları Kıpçakları Kimeklerin bir kolu olarak göstermiştir. XI. yüzyıl coğrafyacısı olan Ebû Sa'id Abdülhayy b. Dahhâk el-Gerdîzî (*ö. 1053*) *Zeyn el- ahbâr* adlı eserinde Kıpçakları Kimeklerin bir kabilesi olarak göstermiştir. Batı Gök-Türk topluluklarından olup, eski Çiklerin X. yüzyıldaki devamı olarak İrtiş boylarında yaşayan Kimeklerin, İşim-Tobol vadisinde oturan bir koludur. Kaşgarlı Mahmut, Yimek (İmek, Yemek) kavminden bahsederek, bu kavmin Kıpçakların büyüğü sayıldığını fakat Kıpçakların yine de kendilerini ayrı tuttuklarını aktarmıştır. Bu bilgiden yola çıkarak XI. yüzyılın son yarısında Kimekler'de ikili federasyon (Kimek: iki Yemek, İki İmek) şeklinde idareciliğin Kıpçak kolunda olduğu anlaşılmaktadır. Mehmet Kıldıroğlu, **Kırgızlar ve Kıpçaklar**, TTK, Ankara, 2013, s.42; Uydu Yücel, **İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler**, s.56-57; İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2003, s.188.

gruplar mevcut iken batı tarafında ise Uzlar ve Peçenekler¹⁹ hüküm sürmüştür. Uzlar, İtil-Ural arasındaki bölgede hâkimiyet sağlarken Peçenekler, İtil ve Aşağı Tuna arasındaki bölgede güç kazanmışlardır. Doğudan gelen Kay ve Kun kavimlerinin başlatmış oldukları göç ile Uzlar ve Peçenekler Karadeniz'in kuzeyinde güçlerini kaybederek batıya doğru çekilmiş, onların boşalttığı alanı Kıpçaklar doldurmuşlardır. Bu esnada Kimek Devleti de ortadan kalkmıştır. Kimeklerin içinde bulunan Kıpçaklar, doğudan gelen Kay ve Kunları bünyesi altına alarak siyasi idareyi ele almış ve sonuçta farklı boyları içine alan siyasi bir yapı meydana getirmişlerdir. İrtiş'ten Karpatlar'a kadar uzanan geniş bir coğrafyada Türk ve diğer halklar Kıpçak adı altında birleşerek Moğol istilasına kadar yaklaşık iki buçuk yüzyıl birlikte yaşam sürmüşlerdir.²⁰

XI. yüzyılın ortalarında Kimeklerin büyük kısmından ayrılan Kıpçaklar, Avrupa'ya doğru göç etmişlerdir. Oğuz-Peçenek mücadelesi neticesinde Oğuzların zaferinden faydalanmış olan ve ardından Peçeneklerin Balkanlardaki gruplar ile Bizanslılar tarafından güçlerinin kırılmasından sonra Kıpçaklar, (1065 ve sonrası) bozkırın tek hâkimi olmuşlardır. Bu hâkimiyetlerini Cengiz Han'ın komutanları tarafından 1222 yılında bölgenin işgal edilmesine kadar sürdürmüşlerdir. Rus tarihçileri, Kıpçakların sadece göçebe bir toplumdan meydana geldiğini iddia etmiştir. Her ne kadar Kıpçakların esas kitlesi, bozkır kültüründe konar-göçer bir hayat sürmüşler ise de aralarında yerleşik hayat süren topluluklar olmuştur. Bu nedenle Kıpçakların tamamen göçebe olduğunu ileri sürmek doğru bir görüş değildir.²¹

Deşt-i Kıpçak coğrafyasının çok geniş bir alanı kapsamasından dolayı bölgede yaşayan birbirinden farklı halk ve topluluklar mevcuttur. Bölgenin Kıpçak hâkimiyeti altına girmesiyle burada bulunan diğer Türk toplulukları da Kıpçak ismiyle anılmışlardır. Bu yapıya Türk kavimleri birliği denilmiş ve içinde gayr-i Müslimler de yer almıştır. Bulgar ülkesinde oturan Fin toplulukları, Kırım'ın Kefe, Kerç ve Suğdak limanlarında ticaret kolonileri bulunan Grekler ve Cenevizliler, Bulgar, Saksın ve İtil'de ticaretle uğraşan Saklablar, Tatlar, Çerkesler ve Alanlar da bu yapının içerisinde bulunmuştur.²²

¹⁹ IX. yüzyılın ilk yarısında Hazar doğu ticaret yollarının güvenliğini tehlikeye düşüren Peçenekler karşısında Hazar-Oğuz ittifakı gerçekleşmiştir. Bu ittifak karşısında Peçenekler, baskılara dayanamayarak kalabalık kitleler halinde İtil'i geçip, yurtlarından çıkardıkları Macarların yerine Don-Kuban çevresine gelmişlerdir (860-880). Macarları önlerinden süren Peçeneklerin gerisinde Oğuzlar, onların da gerisinde Kıpçaklar Karadeniz'in kuzeyinden batıya yönelmişlerdir. Sibirya'ya doğru olan bölgelerde ise Kimekler yer almıştır. Peçenekler Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda yüzyıldan uzun süre sekiz uruğ halinde yaşamışlardır. Ancak bu dönemde Peçenekler doğuda sorunlar yaşamaya başlamıştır. Kendilerini İtil ötesi yurtlarından çıkaran Uzlar batıya doğru ilerlemiş ve geldikleri Oka-Sura çevresinde yaşayan Peçeneklerin doğu cephesine karşı baskılarını arttırmıştır. Peçeneklerden bir kısmı 942-970 arasında Macaristan'a giderek orada yerleşmiş, ama asıl kitle Özi'nin (Dinyeper'in) sağ tarafındaki Turla (Dinyester) boyuna yerleşmiştir. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.182; Uydu Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, s.39.

²⁰ Özel, *Kıpçak Uruk ve Boyları*, s.1; Gyorgy Hazai, "Kıpçaklar", *The Encyclopaedia of Islam*, Vol 5-1, içinde (125-126), BRILL, Leiden, 1986, s.125-126; Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s.3-4; Vásáry, *Kumanlar ve Tatarlar Öncesi Osmanlı Öncesi Balkanlar (1185-1365)*, s.18; Ahincanov, *Kıpçaklar*, s.99-100; Kumekov, *Arap Kaynaklarına Göre IX-XI. Asırlarda Kimek Devleti*, s.130.

²¹ Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s.213; Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s.4.

²² Kafalı, *Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, s.15.

Deşt-i Kıpçak coğrafyası Altın Orda Hanlığı'nın kurulmasından önce işlevsel bir ticaret hacmine sahiptir. Bulgar alanı ile Türkistan, Kafkasya, İran ve Uzak Doğu arasında İtil yolu aracılığıyla ticaret yapılmış ve Kırım'a giden bozkır yolunda geniş bir alım satım faaliyeti gerçekleşmiştir. Kırım ile Trabzon ve İstanbul arasında da geniş çaplı ticaret yapılmış, diğer yandan Rus prenslikleriyle de ticarî ilişkiler kurulmuştur. Mes'ûdî'nin *Mürûc el-zeheb*'te aktardığı bilgiye göre Ruslar arasında Bulgar hükümdarının ülkesine gidip gelen tüccarlar olmuştur. Rusların ülkesinde de Nechîr dağında Mayıntıs kıyısındaki Bulgar şehrindeki gibi gümüş madeni bulunması ticaretin yapılmasına olanak sağlamıştır.²³

1.2. Deşt-i Kıpçak Coğrafyasında Altın Orda Hanlığı

1.2.1. Altın Orda Hanlığı'nın Siyasî Tarihi

Cengiz Han (1155-1227), 1220-1224 yılları arasında gerçekleştirdiği Harezm seferine başladığı sırada güvendiği iki komutanı olan Cebe Noyan ile Sübötay Noyan'ı da Derbend üzerinden kuzey Kafkasya ve Kıpçak Hanlığı üzerine sefer için görevlendirmiştir. Bu sırada büyük oğlu Cöçi, Harezm seferini tamamlamış ve babası tarafından kendisine verilen İtil Irmağı doğusundaki yurduna gönderilmiştir. Cöçi Han'ın bu şekilde gönderilmesi tesadüfi bir hareket gibi düşünülmemesi gerektiği olayların seyrinden anlaşılmaktadır. Cebe Noyan ve Sübötay Noyan'a verilen görev kapsamında Kafkasya üzerinden Batı Deşt-i Kıpçak'a, Cöçi Han da İtil Irmağı'ndan İrtiş'e kadar uzanan ve kendisine verilen Doğu Deşt-i Kıpçak'a seferler düzenlemişlerdir. Bahsedilen komutanlar, Derbend üzerinden Kuzey Kafkasya'ya girdiklerinde buradaki kavimlerden Alanlar, Çerkesler ve Lezgiler, Kıpçaklar ile anlaşarak Moğol ordusuna karşı birlikte hareket etme kararı almışlardır. Taraflar arasında yapılan ilk çatışmada başarılı bir sonuç elde edemeyen Moğollar, Türk-Moğol kardeşliğinden bahsederek, Kıpçakları müttefiklerinden ayırmışlardır. Ardından Alanlar, Çerkesler ve Lezgiler Moğollar tarafından kılıçtan geçirilmiş Kıpçaklar da bundan kaçamamıştır. Yaşanan gelişmelerden endişe duyan Kıpçak hanı, Moğollara karşı bu sefer Rus prensleri ile anlaşmak zorunda kalmıştır. Cebe Noyan ve Sübötay Noyan'ın birlikleri ittifak yapan Kıpçak-Rus ordusu karşısında zorlanmışlar ise de 1223 yılında Kalka Irmağı boyunda mücadeleden galip çıkmayı başarmış, Suğdak'ı yağmalayıp bol ganimetle yurtlarına dönmek için doğuya doğru yol almışlardır. Ancak daha sonra Bulgar ordusunun baskınları ile Moğollar ağır zaiyat vermiştir. Bu ilk Kıpçak seferi, korku salma ve yağma hareketi olsa da ikinci Kıpçak seferinin keşif hazırlığı gibi görülmüştür.²⁴

Cöçi Han, babasından önce vefat etmiş (Şubat 1227'de) ancak yaşadığı sürede kendine ait toprakları sürekli genişletmiştir. Ele geçirilen topraklarda bölge nüfusunun çoğunu Kıpçakların

²³ Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s.6; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s.48.

²⁴ Kafalı, *Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, s.16-17; İlyas Kemaloğlu, *Altın Orda ve Rusya*, Ötüken, İstanbul, 2022, s.67,69.

oluşturmasından dolayı bölgeye *Deşt-i Kıpçak* (Kıpçak Bozkırı) adı verilmiştir. Cöçi Han'a İrtiş Irmağı'ndan İtil Irmağı'na kadar uzanan Doğu Deşt-i Kıpçak ve Harezmi idaresini veren Cengiz Han burada *Büyük Orda*'nın tesisini ve *Altın Taht*'ın kurulmasını emretmiştir. Böylelikle, dört ulus içinde ilk tesis edilen Cöçi Ulusu olmuştur. Cöçi Han, 1222-1227 yılları arasında kendine tahsis edilen yurdunda hüküm sürmüş, kendi adı ile anılacak Cöçi Ulusu'nun temellerini atmıştır. Ancak Kıpçak Hanlığı'nın yerini bu dönemde yeni bir devlet almasına rağmen Deşt-i Kıpçak coğrafyasının geniş bir alanı kapsamasından ötürü bölge yine de Deşt-i Kıpçak olarak anılmaya devam etmiştir. Bu durum Kıpçakların yoğun ve uzun yıllar bölgede yerleşik olmalarından kaynaklanmıştır. Kıpçaklar Cöçi'nin ulusuna dâhil olduktan sonra dahi kendi isimlerini kullanmaya devam etmişlerdir. Cöçi döneminde her ne kadar geniş bir coğrafyada hâkimiyet kurulmuşsa da Cöçi Ulusu'nun sınırlarının genişlemesi ve Altın Orda Hanlığı'nın kurulması onun ölümünden sonra Batu Han zamanında yapılan ikinci Kıpçak seferi sonucunda gerçekleşmiştir.²⁵

Cöçi Han'ın ölümünden sonra tahta kimin geçeceği ile ilgili ortak bir karara varılamamış Cöçi Han'ın büyük oğlu Orda ve ikinci oğlu Batu, Cengiz Han'ın huzuruna giderek onun görüşünü almışlardır. Cengiz Han Batu Han için *Altın Busagalı Ak-Orda*'yı (Altın aksamı Ak-Otağ), Orda Han için ise *Gümüş Busagalı Gök-Orda*'yı (Gümüş aksamı Gök-Otağ) kurdurmuştur.²⁶ Ayrıca Batu Han'a *Sayın Han*, Orda Han'a da *İçen Han* lakaplarını vermiştir. Yapılan bölüşüm ile Doğu Deşt-i Kıpçak İçen Han'ın (sol kol), İtil boyu ile zaptı kararlaştırılmış olan Batı Deşt-i Kıpçak Sayın Han'ın (sağ kol) hâkimiyetine verilmiştir.²⁷ Söz konusu ayrımı iki ayrı hanlık olarak telakki

²⁵ Kafalı, *Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, s.11-12, 17; Ufuk Tavkul, "Tarih ve Etnik Yapısıyla Kafkasya", *Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı II*, S. 72, 2015, s.21; Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s.29; Kemaloğlu, *Altın Orda ve Rusya*, s.70; Rızaeddin Fahreddin, *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, (Çev. İlyas Kamalov), Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003, s.15.

²⁶ *Orda* kelimesi Moğolcada *çadır*, *otağ* anlamlarını içermektedir. Başka bir görüşe göre devletin kurucusu Batu Han'ın ak otağının üst kısmının altın yaldızlı olmasından dolayı bu devlete Altın Orda veya Ak Orda denilmiştir. Mehmet Saray, "Altın Orda Hanlığı", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/altin-orda-hanligi> (04.07.2024). Başlangıçta *yurt*, *han yurdu*, *saray yurdu* anlamında kullanılmıştır. Türk ve Moğol dillerinde aynı anlama gelen *orda* veya *ordu* kelimesi daha sonra *askeri birlik*, *saray*, *maiyet*, *ordugâh*, *keçe çadırındaki aile*, *tanınmış kişilerin eşlerinin kaldıkları yer* anlamlarını da kazanmıştır. Kaşgari'de *ordu* sözünün *melik kasabası* yani *imamet* (devlet idaresi) *beldesi* anlamına geldiğini söylemiştir. Türk ve Moğol dillerinden Rusçaya geçen *orda* kelimesi Rusçadan da Avrupa dillerine geçmiştir. Rus diline bu kelime *hanın çadırı*, *hanın konağı* anlamları yanında *göçebe bozkır topluluğu* anlamıyla da girmiştir. Ötemiş Hacı, *Çengiz-Nâme*, (Haz. İlyas Kamalov), TTK, Ankara, 2001, s.32. *Cengiz Han torunları misafir eder ve üç torununa üç örke (otağ) kurdurur. Atabe-i Sayın Han örkesine altın safha, atabe-i İçen Han örkesine gümüş safha ve atabe-i Şiban Han'a pûlad safha hazırlatmıştır. Biraz nasihat ettikten sonra ümerasıyla müşavere edip, sağ kol olarak İtil Şehri ve sahrayı vâside bulunan Tatar, Moğol, Başkurt, Saksin, Alatur, Mukşi ve Kazak kabile ve aşiretlerin tamamının hanlığını Sayın Han'a vermiştir. Sol kol olarak ise, Sir Derya semtlerini İçen'e vermiş ve Şiban Han'ı ve Cuçi'nin odalıklardan doğma 17 oğlunu Sayın Han maiyetine vermiştir. Küçük olan Berke ise Moğol geleneklerine uygun olarak, hacir terbiyesine verilmiş ancak emir-i kebirlik rütbesinde görevlendirileceği tembihlenmiştir.* Derya Derin Paşaoğlu, "Altın Orda ve Kırım Sahasında Bozkır Aristokrasisinin Güçlü Temsilcileri: Emir Rektemür ve Şirin Mirzalar", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 33(56), 2014, s.152; Abdulgaffar Kırımî, *Umdetu'l-Ahbar*, (Çev. Derya Derin Paşaoğlu), Kazan 2014, s.60.

²⁷ Ancak Batu Han ve Orda Han'a tayin edilen bölgelerin isimlendirilmelerinde birbirini tutmayan ifadeler söz konusudur. René Grousset, söz konusu ikili yönetim sonrasında Batu Han'ın hâkimiyet alanını Kıpçak Hanlığı ve Altın Orda Hanlığı, Orda Han'ın hâkimiyet alanını ise Ak-Orda Hanlığı olarak tanımlamıştır. Mustafa Kafalı, A. Markof, Khara-Davan, George Vernadsky ve Zeki Velidi Togan'ın isimlendirmelerinin doğru olduğunu, yanlış yapılan isimlendirmelerin Mu'iniddin Natanzi'nin 1414 yılında bitirdiği *Târih-i Mu'ini* ile 1564 yılında Kazvinli Kadı Ahmed Gaffari'nin telif ettiği *Târih-i Cehân-ârâ* adlı eserlerden kaynaklandığını ifade etmektedir. Bu eserlerde Ak-Orda ve Gök-Orda isimlerinin hatalı kullanıldığı ve sonraki dönem yazarları tarafından bu iki eserden kaynaklı olarak hatalar yapıldığını söylemiştir. Von Hammer-Purgstall, P. Savelief, H. Howorth, S. Lane-Poole, E. de Zambaur, Berthold

etmemek gerekir. Bu bölünme Türk devlet geleneğinde var olan sağ ve sol şeklinde yönetimin ikili idareye göre tanzim edilmesi olarak anlaşılmalıdır. Cöçi Ulusu'nun ikiye bölünmesi renk problemini de karmaşık bir duruma getirmiş ve birçok tarihçi tarafından yanlış yorumlanmıştır. Bazı tarihçiler doğu hanlığını *Ak Orda*, batıyı ise *Gök Orda* olarak kabul etmişlerdir. Ancak bu görüşün yanlışlığı yapılan çalışmalarda ortaya konmuştur. Moğollara dayanarak oluşturulan Rus kronikleri ülkenin batı tarafını *Ak Orda*, doğu tarafını ise *Gök Orda* olarak adlandırmıştır. Ayrıca renklerin anlamlarına bakarak da değerlendirme yapmak mümkündür. Mavi renginin *doğu rengi* olduğu bilinmektedir. Madenlerin değerine göre de renkler hakkında bilgi edinmek mümkün olmuştur. Altın ile *ak*, gümüş ise *gök* renginden üstün olmuştur. Renklerle yönlerin isimlendirilmesi geleneklere göre gerçekleştirilen bir uygulamadır. Türkler de batıyı *ak*, doğuyu *gök* renkleriyle adlandırmışlardır. Arapça kaynaklarda Altın Orda Hanlığı'nın adı *Kıpçak Hanlığı* olarak geçerken, Farsça ve Türkçe kaynaklarda asıl adı *Ak Orda* olmasına rağmen yaygın kullanım *Altın Orda Hanlığı* olmuştur. Rus kaynaklarında *Zolotaya Orda*, İngilizce *Golden-Hord*, Almanca *Goldene-Horde*, Fransızca *Horde d'Or* şeklinde ifade edilmiştir.²⁸

Batu Han zamanında Deşt-i Kıpçak bölgesinde ve Doğu Avrupa'da yürütülen seferler ile elde edilen zaferler sonucunda 1242 yılında Batu Han tarafından Altın Orda Hanlığı kurulmuştur. Hanlığı; kurulma, yükselme ve dağılma dönemi olarak incelemek mümkündür. Batu Han ve Berke Han'ın hüküm sürdüğü 1242-1266 yıllarını kuruluş, Mangu Timur, Özbek Han, Canibeg Han ve Berdibeg Han'ın hüküm sürdüğü ve ülkenin ekonomik, politik ve kültürel anlamda güçlü olduğu 1267-1359 yıllarını yükselme ve 1360-1480 tarihlerini kapsayan, birçok yöneticinin değiştiği ve bu kişilerin uyguladığı politikaların Altın Orda Hanlığı'nı giderek sarstığı süreci dağılma dönemi olarak ele almak mümkündür.²⁹ Batu Han'ın 1242 yılında hanlığı kurduğu tarihe kadar olan süreç ise kuruluşun hazırlık aşaması olarak değerlendirilebilir.

Cengiz Han'ın ölümü ile onun vasiyeti üzerine toplanan kurultay, Kıpçak Türklerinin, Bulgar, Çerkes ve Rusların tamamının itaat altına alınmasını kararlaştırmıştır. Cengiz Han'ın vefatı ile kağan seçilen Ogöday da vasiyete uyarak Batu Han'ın emrine bu işi gerçekleştirmesi için birlikler vermiştir. Batu Han, 1236 yılında ordusuyla İtil Bulgar Devleti üzerine başarılı bir sefer düzenlemiştir. Cöçi döneminde aslında Kıpçak bozkırları büyük oranda fethedilmemişti. Bölgenin asıl fethi Batu Han'ın önderliğinde düzenlenen seferlerle gerçekleşmiştir. Seferlere Kalka Muharebesi'nin komutanlarından olan ve bölgeyi iyi tanımasından dolayı Sübötay da katılmıştır. Moğolların Deşt-i Kıpçak ve çevresine yapmış olduğu seferler sonucunda büyük bir hanlık kurulmuş ve böylece Moğol yönetimi Doğu Avrupa sahasına ulaşmıştır. Birkaç yıl içinde Deşt-i Kıpçak, Bulgar Bölgesi, Kırım ve Derbend'e kadar uzanan Kafkasya toprakları Moğolların eline

Spuler, A.Y. Yakubovskiy, René Grousset buna örnek olarak verilmiştir. Kafalı, *Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, s.19-20.

²⁸ Ötemiş Hacı, *Çengiz-Nâme*, s.32; Kafalı, *Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, s.19-20; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s.433; Kemaloğlu, *Altın Orda ve Rusya*, s.74-75.

²⁹ Rızaeddin Fahreddin, *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, s.20.

geçmiştir. Kiev'in 1240 yılında alınmasıyla da batının yolları Batu Han'a açılmıştır. Polonya, Dalmaçya, Macaristan gibi yerlere kadar gidilmişse de buralar sadece tahrip edilmiş fakat muhafaza edilememiştir.³⁰ Bu sırada 1241 yılının Aralık ayında Moğol Kağanı Ogöday'ın ölüm haberi gelmiştir. Habere göre seferin sonlandırılarak bütün Moğol başbuğlarının geri dönmesi gerekiyordu. Aslında seferin son zamanlarında Batu Han ile Ogöday'ın oğlu Güyük ve Çağatay'ın oğlu Börü arasında birtakım anlaşmazlıklar çıkmıştı. Böyle bir ortamda Ogöday'ın ölüm haberi gelince Batu Han haberi seferin bitiş emri olarak algılamış ve 1242 yılında yurduna geri dönmüştür. Daha önce babası Cöçi'ye Moğolların ele geçirdiği tüm toprakların Cöçi ulusuna verileceği vaadinin Batu Han tarafından gerçekleştirilmesiyle İtil boyunda kurulan Saray Şehri merkez olarak Altın Orda Hanlığı tesis edilmiştir.³¹

Batu Han zamanında Moğol hâkimiyeti altına giren Deşt-i Kıpçak bölgesine Moğol nüfusu yerleştirilmiş ancak bu nüfus hiçbir zaman Kıpçakların nüfusundan fazla olmamıştır. Dolayısıyla yönetimi Moğol olan Cöçi Ulusu'nun çoğunluğunu bozkır kültürlü Kıpçaklar oluşturmuştur.³² Aileleriyle ve mallarıyla gelen Moğolların hareketini göç hareketi olarak düşünmemek gerekir.³³ Aslında bu durum toprakların doğrudan fethiyle ilgilidir. Az bir nüfus ile gelmiş olmalarının sonucu olarak da Kıpçaklar ile zamanla kaynaşmışlar ve yıllar içerisinde gerçekleşen akrabalıkların da etkisiyle bir zaman sonra Türkleşmişlerdir. Sonraki süreçte de Güney Avrupa'da Moğolların sadece adı bilinmiş dilleri unutulmuştur. XIII. yüzyılda konuşulan Moğol dilinin XV. yüzyıla gelindiğinde burada konuşulmadığı görülmüştür. XIII. yüzyılda resmî fermanlar Moğol dilinde yazılırken XV. yüzyılda Türkçe yazılması bunun kanıtlarından biridir. Dolayısıyla Kıpçak bozkırlarının Moğollaşmasından söz etmek mümkün değildir.³⁴

³⁰ Rizaeddin Fahreddin, **Altın Ordu ve Kazan Hanları**, s.36; Ebülğazi Bahadır Han, **Şecere-i Türk**, (Çev. Arif Acaloğlu) Selenge Yayınları, İstanbul, 2020, s.128; Yakubovskiy, **Altın Ordu ve Çöküşü**, s.29.

³¹ Mustafa Kafalı, "Batu Han", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/batu-han> (04.07.2024).

³² Moğolların bozkırlardan gelmiş eğitimsiz barbarlar oldukları, gelişmiş medeniyetleri hızla ele geçirdiklerinde devlet yönetimini fethedilenlerin ellerine bıraktıkları görüşü mevcut ise de bu bakış açısını kabul etmek yanlıştır. Diğer yandan Moğollara sıkıntı çıkarmadıkları sürece yerel idareciler yönetimde kalmışlardır. Moğolların geniş bir coğrafyaya hâkim olmaları onların yönetim tarzlarını etkilemiş ve elde ettikleri geniş coğrafyadaki kültürel ve dilsel farklılıklar yönetim tarzlarındaki farklılıklarda etkili olmuştur. Bu nedenle Moğol idare tarzı, imparatorluğun tamamında tek tip olarak görülmemiştir. Timothy May, "Merkezi Asya: Moğollar 1206-1405", (Çev. Mustafa Uyar), **Asya'nın Büyük İmparatorlukları**, içinde (33-61), (Haz. Jim Masselos), Kronik Kitap, İstanbul, 2021 s.45-46.

³³ X-XII. yüzyıllar arasında eski Moğol oymakları sürekli hareket halinde bulunmuş yeni kabilelerin teşekkülü içinde birleşmişlerdir. Kan birliğine dayanan soy, kabile (obox-obog) birliğinin dağılması, bazı ailelerin (çadırların) kendi tâbileri, serfleri, süzerenleri (noyodları), vassalları (bogol) ile beraber yeni oluşumlar meydana getirmelerine sebep olmuştur. Bunların oluşumu kendi göçebe iktisadî durumlarını güçlendirme eğilimi ve hayvan sürüleri ile zengin göçebe ailelerin kendi çobanlarıyla beraber müstakil ve serbest yaşama ihtiyacına dayanmaktadır. Verilen bilgiden yola çıkarak kabilelerin ayrılma, dallanma ve yeni kabileler meydana getirme eğiliminde oldukları söylenebilmektedir. İlk başlarda ayrılanlar bir şube, aile veya ocaktan oluşurken daha sonraları bunlar büyük bir aileye ve yeni bir isim ve lakap ile kabileye dönüşmüştür. Ekonomik bakımdan zayıf olan gruplarla mücadele sonunda, ferdi göçebe ekonomisi üzerinde bozkır aristokrat zümresi teşekkül etmiştir. Aristokrat ailelerin ve kabilelerin başında her yerde ve her zaman başbuğlar veya şefler bulunmuştur. Bu başbuğlar, kabilenin büyüğü ve soyun reisi sıfatıyla değil, kuvvetli, becerikli, idareli ve zengin olduklarından dolayı hâkimiyeti elde etmişlerdir. Derin Paşaoğlu, "Altın Orda ve Kırım Sahasında Bozkır Aristokrasisinin Güçlü Temsilcileri: Emir Rektemür ve Şirin Mirzalar", s.93, 126, 148; Boris Yakovleviç Vladimirtsov, **Moğolların İctimaî Teşkilâtı**, (Çev. Abdülkadir İnan), Ankara, 1995, s. 93,110,114,126.

³⁴ Kemalioğlu, **Altın Orda ve Rusya**, s.71,72; Yakubovskiy, **Altın Ordu ve Çöküşü**, s.34.

Batu Han, konar-göçer bir hayat sürerek ilkbaharda Kama Nehri taraflarına, ticaret şehri olan eski Bulgar ülkesine, Ağustos ayında başkenti Saray'a inerek İtil Nehri hareket sahası olmuştur. Göç esnasında Rubrouck'un aktardıkları da Batu Han'ın konar-göçer bir yaşam sürdürdüğünü doğrular niteliktedir. Rubrouck, Batu Han'nın karargâhını gördüğünde bundan çok etkilendiğini ve kendinin saray çadırına götürüldüğünü, *"O, şahsen bir yatak uzunluk ve genişliğinde, üzeri altın kaplanmış ve üç ayak üzerine tutturulmuş bir taht üzerinde oturmaktaydı. Yanında karılarından biri bulunuyordu. Erkekler sağında ve solunda dağınık olarak yer almışlardı. Batu'nun karılarından boş kalan yerleri erkekler dolduruyordu. Çadırın girişinde bir sıra kısarak sütü ve altın, gümüş ve mücevherlerle süslü büyük kupalar bulunuyordu"*³⁵ şeklinde aktarmıştır.

Altın Orda hanları ve Moğol feodal şefleri daha ilk zamanlarda, Güneydoğu Avrupa'nın ekonomik bakımdan zengin bir yer olduğunun farkına varmışlardır. Kendileri konar-göçer unsurun parçaları oldukları için Harezmi ve Kırım bölgelerinde, şehir halkından farklı bir yaşama sahiplerdir. İlk olarak Batu Han şehir hayatının ve hazinesine gelir getirecek ticaretin önemini kavramıştır. Batu ve Berke Han zamanında Müslüman tacirlere saygı duyulmuş ve sonuç olarak önemli ekonomik kazançlar elde edilmiştir. Yine Batu ve Berke Han zamanında bozkır ve kuzeyde buzullara kadar uzanan ormanlık alanda hâkimiyet kurulmuştur. Altın Orda Hanlığı 270 yıl boyunca Moskova'yı yönetmiş ve orada bulunan halk üzerinde derin etkiler bırakmıştır.³⁶

Sanayi ve şehir hayatına önem veren Batu Han, ilk olarak devlet yönetimini kolaylaştırmak için İtil Nehri civarında başkent Karakurum'a benzeyen Saray³⁷ adında bir şehir kurmuş ve burayı

³⁵ Wilhem Von Rubruk, **Moğolların Büyük Hanı'na Seyahat**, (Çev. Ergin Ayan), Kronik Kitap, İstanbul, 2020, s.87; Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, s.433.

³⁶ Yakubovskiy, **Altın Ordu ve Çöküşü**, s.32.

³⁷ Şihabeddin b. Fazlullah El-Ömeri, Şehri bizzat gören İbni Arabşah'ın Saray şehrinin Berke Han tarafından kurulan çok büyük bir şehir olduğunu ve civardan Hanefî âlimlerinin buraya davet edildiğini ifade etmiştir. Yine aynı eserde Harezmi tercüman Şücaeddin Abdurrahman'ın da Saray şehrini itil kenarında Berke Han tarafından kurulduğunu Han'ın sarayının oldukça büyük olduğunu ve tepesinde iki Mısır kantarı ağırlığında altın bir hilal bulunduğunu söylemiştir. Saray şehri, pazarları, hamamları ve binaları olan büyük bir şehirdir. Şehirde dışarıdan getirilmiş köleler bulunmaktadır. Şehir ortasında, şehir halkının su ihtiyacını karşıladığı nehirden açılmış bir kanalla oluşturulan bir göl vardır. İçme suyu ise arabalarla taşınan seramik küplerle nehirden getirilip para ile satılmıştır. İbni Arabşah, **Acâibu'l Makdûr**, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul, 2012, s.136; Şihabeddin b. Fazlullah El-Ömeri, **Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım**, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul, 2014, s.113,128; René Grousset ise ileride başkent olacak Saray şehrinin inşasının kesin olmayan bir ifade ile Batu Han zamanında başlamış, Berke Han şehrin inşasını emretmiş ya da tamamlamıştır. Barthold ise Batu Han'ın sarayının şimdiki Selitrennoye ve Berke Han'ın sarayının ise şimdiki Çarev olduğunu söylemiştir. Bundan dolayı bu iki yerin iki farklı Saray şehri olup karıştırılmaması gerektiğini söylemiştir. Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, s.433; Görüldüğü gibi çeşitli kaynaklarda çeşitli görüşler mevcuttur. Devletin kurucusu Batu Han'a nispeten *Saray-Batu* diye zikredilen şehir, aynı zamanda *Saray-Berke* ve *Saray-ı Cedid* olarak da anılmıştır. Bu durum *Saray* şehriyle ilgili farklı görüşlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Zira *Saray-Batu* ile *Saray-Berke*'nin aynı şehirler olduğunu; *Saray-ı Cedid*'in ise yeni kurulmuş bir şehir olarak Özbek Han zamanında kurulduğu tahmin edilmektedir. Yine *Saray-Berke*'nin *Saray-ı Cedid* olduğu görüşünü kabul edenler de mevcuttur. Fakat *Saray Batu*'nın zamanla *Saray-Berke* adını almış olma ihtimali ve aynı bölge üzerinde kurulmuş olması da ihtimal dâhilindedir. Saray'ın, şehrin tüm özelliklerini göstermesi Berke Han zamanında olmuştur. Hemfikir olunan görüş ise gerek *Saray-Batu*'nın gerekse *Saray-Berke* ve *Saray-ı Cedid*'in Altın Orda Hanlığı'nın başkenti olmasıdır. George Vernadsky, Berke Han'ın, Batu Han'ın kurduğu *Saray* adındaki eski şehre ilaveten yine *Saray* denilen yeni bir şehir inşa ettiğini ifade etmiştir. Şehir Yukarı Aktübe (Aktepe) bölgesinin doğu yakasında bulunmaktadır. *Saray* şehrinin dönemin müelliflerine göre farklı isimlendirilmiş olması o dönemde devletlerin birbirleriyle olan siyasi ilişkilerinden kaynaklı olmuştur. Fatih Bostancı, "Altın Orda Devleti'nde Yerleşik Hayatın İlk İzleri: Saray Şehri", **Genel Türk Tarihi Araştırma Dergisi**, 3, (6), 2021, s. 229-240.

başkent ilan etmiştir. Aynı zamanda Batu Han tacirlere çeşitli imtiyazlar da tanımıştır. Kendisinden sonra gelen Berke Han ve Özbek Han da bu imtiyazları devam ettirmiştir. Ermeni tarihçisi Genceli Kirakos bu düşünceyi destekler nitelikte, ticaretin geliştirilmesi için tacirlere birtakım imtiyazlar verildiğini aktarmaktadır.³⁸

Batu Han, dinî bakımdan şaman inançlarına bağlı olarak yaşamıştır. Kendisi şaman olmasına rağmen Müslümanlara karşı hoşgörülü bir hükümdar olmuştur. Onun himayesindeki Müslümanlar rahat bir yaşam sürdürmüşlerdir. Ordugâhında mescitler ve kabileleri arasında, Müslüman cemaati, imamları ve müezzinleri bulunmuştur. Batu Han'ın hâkimiyeti süresince İslâm beldelerine zarar gelmemiş, Türkistan Müslümanları onun sayesinde güven içinde yaşamışlardır. Aradaki din farkı ilişkilerinde engel teşkil etmemiştir. Müslüman tacirler ile ticaret yapılmasında sert tutum ve şiddetten kaçınarak ticaretin gelişmesini sağlamıştır. Takip eden süreçte işgal edilen Rus prensliklerini, Kırım, Bulgar alanı, İtil havzası, Harezm ve Kuzey Kafkasya şehirlerinde bulunan esnaf ve tüccarları vergiye bağlamış, çiftçi ve göçebe halktan da vergiler alarak büyük gelirler elde etmiştir.³⁹

Batu Han'ın ölümünden (1255) sonra Mongka Kağan'ın desteklediği Sartak⁴⁰ Han iktidara geçmiştir. Ancak Sartak Han Altın Orda Hanlığı'na gelirken yolda hayatını kaybetmiş, yerine Ulakçı geçmiştir. Ulakçı'nın de Sartak Han ile aynı yıl hayatını kaybetmesiyle 1257 yılında Berke Han tahta çıkmıştır.⁴¹ Berke Han'ın saltanat dönemi (1257-1266) hanlığın İslâmlaşmasının ilk hareketini teşkil etmiştir. Ayrıca hanlığın takip ettiği politikayı da etkilemiştir. Nesturî Hristiyan olan Sartak Han'ın vefatı Hristiyanlığın kraliyet himayesinden yararlanmasına engel olmuştur. Gerçi Berke Han da Moğollar arasında bütün Cengiz ailesine ait olan kendilerine bağlı halkların dinî inançlarına müdahale etmeme anlayışı çerçevesinde Nesturîleri çevresinde bulundurmuş ve onlara hiçbir yasaklama getirmemiştir. Ancak dış siyasette sempatisi Müslümanlardan yana olmuştur.⁴²

³⁸ Rızaeddin Fahreddin, *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, s.39; Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s.33.

³⁹ Minhâc-ı Sirâc El-Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, (Çev: Mustafa Uyar), Ötüken Yayınları, İstanbul, 2016, s.136; Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s.38.

⁴⁰ Batu Han'ın öldüğünde Sartak Han, Moğol İmparatorluğu'nun başkenti Karakorum'da bulunmaktaydı. Batu Han kendisinden sonra taht mücadelelerinin ortaya çıkacağını ve Sartak'ın bu durumla tek başına başa çıkamayacağını düşünerek, ölümünden önce Mongka Kağan'dan kendisinden sonra Sartak'ın tahta geçmesini desteklemesini istemiştir. Kaynaklardaki bilgilere göre, Mongka Kağan Sartak'ı Cöçi Ulusu'nun hanı ilan etmiştir. Ancak Sartak Han, Mongka Kağan'ın sarayındayken, Cöçi Ulusu'nda başka bir taht adayı çıkmıştır. Berke Han ve taraftarları taht için mücadele etmişlerdir. Sartak tarafında Mongka Kağan ve Moğol aristokrasisinin bir bölümü yer alırken Berke Han'ı Cöçi Ulusu'nun Müslüman zümreleri desteklemiştir. Mongka Kağan verasetin babadan oğula geçmesi taraftarı iken Müslüman tüccar sınıfı ve şehir ileri gelenleri güçlü iktidarın başa gelmesinden yana olmuştur. Bu sınıf, Berke Han'ın şehir hayatını canlandırmasından emin olmuştur. Mücadele Sartak Han'ın saraya dönerken, başka bir görüşe göre de döndükten hemen sonra ölmesinden dolayı çekişme çok uzun sürmemiştir. Ötemiş Hacı, *Cengiz-Nâme*, s.39-40.

⁴¹ Ebülğazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk*, s.129; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s.437; Rızaeddin Fahreddin, *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, s.41; Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s.39-40

⁴² Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s.437.

Berke Han Buhara'ya gitmiş, orada bulunan ulemadan yararlanmıştır. Aynı zamanda Bağdat halifesi ile de iyi ilişkiler kurmuş, böylece kendi konumunu İslâm dünyasında istikrarlı ve üstün hale getirmiştir. Berke Han'ın kabul etmiş olduğu İslâm dini devletin hakim kesimi için yeni bir deneyim olmuştur. Devletin merkezi yeni inşa edilen Saray-Berke'ye taşınmış, başkent Saray-Berke, Türk-İslâm modeline dönüşen Altın Orda Hanlığı için büyük önem taşımaya başlamıştır. Şehir hayatının kültürel alt yapısını Ürgençli Müslüman bilgin, sanatkâr, mimar ve zanaatçılar oluşturmuştur. Berke Han tarafından İslâmlaştırma faaliyetleri başlatılmış ve birçok kişi Müslüman olmuştur. İslâmlaştırma hareketinde çevre ülkelerden gelen Müslüman tacirler, din adamları, sûfi ve dervişlerin payı büyük olmuş, İslâm dini Deşt-i Kıpçak coğrafyasında yayılmaya başlamıştır. Saray-Berke önemli bir ticaret ve dinî merkez olma yolunda ilerlemiştir.⁴³

Berke Han'ın Müslümanlara duymuş olduğu sempatiden dolayı İran Hanı Hülagu ile arası açılmıştır. Fars yazarlarına göre Berke Han, Hülagu'yu diğer Cengizogullarının fikrini almadan Bağdat halkını katlettiği ve Halifeyi öldürttüğü için suçlamıştır. Aslında Berke Han, Hülagu'nun Azerbaycan'a yerleşmesini haklarının çiğnenmesi olarak görmüştür. İran Moğolları olan akrabalarına karşı Sultan Baybars'ın başında olduğu Mısır Memlûkları ile anlaşma yapmıştır. 1261'den itibaren iki ülke arasında elçiler gidip gelmiş, 1263'te iki hükümdar arasında İlhanlılara karşı ittifak yapılmıştır. 1266 yılında Emir Nogay, Derbent'i geçmiş, Kura Irmağı'nı aşmış ve İlhanlıların elinde olan Azerbaycan'ı tehdit etmeye başlamıştır. Fakat Aksu üzerinde Abaka Han tarafından mağlup edilmiştir. Ordusuyla yardıma gelen Berke Han Tiflis'e doğru Kura Nehri'nin kuzey kıyısı boyunca çıkarken 1266 yılında hayatını kaybetmiştir.⁴⁴

Döneme ait önemli olaylardan biri de Altın Orda Hanlığı yönetiminin Bulgar Çarı Konstantine Teş'in daveti ile Bizans İmparatoru Mihail Paleologos'a karşı Balkan işlerine karışmaları olmuştur. Nogay'ın süvari birliğinin Tuna'yı geçmesi ile Bizans ordusu ile karşı karşıya gelinmiştir. Bizans İmparatoru Mihail Paleologos ve ordusunun panikle kaçması üzerine Bizans, 1265 yılında Moğollar tarafından ağır bir yenilgiye uğratılmıştır. Mihail Paleologos bir Ceneviz gemisiyle İstanbul'a dönmüş, Moğol ordusu Trakya'yı yağmalamıştır. Nogay, sefer sırasında (bazı kaynaklara göre 1269-1270'te), İstanbul'da rehin tutulan Türkiye Selçuklu Sultanı II. İzzeddin Keykâvus'u kurtarmıştır. Moğollarla birlikte II. İzzeddin Keykâvus da Altın Orda Hanlığı'na gitmiştir. II. İzzeddin Keykâvus, Berke Han'ın kızı Orbay Hatun ile evlenmiş ve Han, Keykâvus'a 1265-1266 yıllarında tımar olarak, Kırım'ın önemli ticaret merkezi olan Suğdak'ı tahsis etmiştir. Mihail Paleologos da aldığı mağlubiyet neticesinde Moğol faktörünün önemini anlamış ve Moğol komutanı Nogay'a kızını vererek ilişkileri güçlendirmiştir. Böylece Altın Orda Hanlığı ile Bizanslılar arasında ittifak kurulmuştur. Ardından bir süre için Bizans, Mısır Memlûk Sultanlığı

⁴³ Fatih Bostancı, **Berke Han Dönemi Altın Orda Devleti Tarihi**, Efeakademi Yayınları, İstanbul, 2021, s.205-206.

⁴⁴ Rızaeddin Fahreddin, Berke Han'ın ölümünün mide rahatsızlığı nedeniyle olduğunu ve Saray şehrinde vefat ettiğini söylemiştir. Rızaeddin Fahreddin, **Altın Ordu ve Kazan Hanları**, s.43-45; Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, s.439

arasında üçlü ittifak meydana getirilmiş ve bu üçlü ittifak hem Lâtinlere hem de İlhanlılara karşı birlikte hareket etmiştir.⁴⁵

Berke Han'ın ölümünden sonra Mangu Timur tahta çıkmıştır. Ülkeyi 1266-1280 yılları arasında yönetmiş olan Mangu Timur, halkı tarafından adil ve iyi bir yönetici olarak görülmüş, bu sebepten dolayı ona Külüg Han adını vermişlerdir.⁴⁶ Mangu Timur devrinde Altın Orda Hanlığı Rus Knezleriyle sorunsuz bir dönem geçirmiştir. Rus topraklarının neredeyse tamamının Altın Orda Hanlığı'nın elinde olmasından kaynaklı Ruslara sefer yapma gereği duyulmamış bu da taraflar arasında bir sorun yaşanmasını engelleyen etkenlerden birini oluşturmuştur. Altın Orda Hanlığı'nda ilk defa kendi adına para bastıran Mangu Timur Büyük Moğol Devleti'nden bağımsız hale gelmiştir. Diğer yandan Balkanlar'da Altın Orda Hanlığı'nın etkisini arttırmaya devam etmiştir.⁴⁷ Memlûkler ile ilişkiler bu dönemde de devam etmiştir. Ancak Mangu Timur zamanında Emir Nogay'ın⁴⁸ Sultan Baybars'a kendi adına elçi göndermesi hanlık içinde Nogay'ın gittikçe güçlendiğini göstermektedir.⁴⁹

Mangu Timur'un ölümüyle (1282) Altın Orda Hanlığı'nın başına küçük kardeşi Tuda Mengü geçmiştir. Resmi olarak Tuda Mengü hanlığın başında bulunmasına rağmen Berke Han döneminden itibaren sürekli güçlenen Nogay, kendisini han gibi görmüş ve Tuda Mangu'nun tahtına ortak olmuştur. Bazı tarihçiler, Nogay'ın böylesi güçlenmesinin sebebini Tuda Mangu'nun zayıflığına bağlamışlardır. Böylece onun döneminde ikili iktidar kendini göstermiştir. 1283 yılında İslâm'ı kabul eden Tuda Mangu devlet işleri ile uğraşmaktan vazgeçerek derviş ve sûfilerle arkadaşlığa yönelmiş ve Tula-buka'ya tahtı vererek makamından feragat etmiştir.⁵⁰

Tuda Mangu'nun tahtı Tula-buka'ya bırakması da (1287-1290) onun döneminde başlayan yönetsel kargaşanın sonunu getirmemiştir. Nogay'ın aşırı güçlenmesinden rahatsız olan Tula-buka, Nogay'ı bertaraf etmek istemişse de bunda başarılı olamamış ve Nogay tarafından kurulan tuzak sonucunda Toktay'a teslim edilerek onun tarafından idam edilmiştir. Böylece 1290 yılında

⁴⁵ Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, s.440; Yakubovskiy, **Altın Ordu ve Çöküşü**, s.42; Joseph De Guignes, **Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Batı Tatarlarının Tarih-i Umumisi II**, (Çev. Hüseyin Cahit), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2018, s.208-210.

⁴⁶ Yakubovskiy, **Altın Ordu ve Çöküşü**, s.45; Kafalı, **Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri**, s.23; Ötemiş Hacı, **Çengiz-Nâme**, s.48.

⁴⁷ Kafalı, **Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri**, s.59; Kemaloğlu, **Altın Orda ve Rusya**, s.84.

⁴⁸ Moğol tarihinin önemli isimlerinden biri olan Nogay'ın bu dönemde devlet içindeki etkisi giderek artmıştır. Nogay Cengiz'in soyundan Cöçi'nin torunlarından biridir. Cengiz soyundan bir prensin bütün oğulları meşru görülürken, mülk (ulus) edinmek ve han (kağan) olmak için meşru eşlerden doğmuş olmak gerekmektedir. Kaynakların büyük çoğunluğunda Nogay'ın başkumandan ya da tümen beyi olarak gösterilmesinin sebebi bu olmuştur. 1260'lı yıllardan itibaren Altın Orda Hanlığı'nın Don Nehri'nden Aşağı Tuna'ya kadar uzanan batı illerinin mutlak efendisi Nogay olmuştur. Belirtilen toprakların hanı olmamasına rağmen gerçek bir hükümdar gibi hareket etmiştir. Rus yıllıkları ondan han olarak bahsetmiş, onu Altın Orda Hanlığı'nın dengi kabul etmiştir. Vásáry, **Kumanlar ve Tatarlar Öncesi Osmanlı Öncesi Balkanlar (1185-1365)**, s.83-84; Fransiskan rahibi Ladislav ve Rahip Moise'nin Altın Orda Hanlığı'nın sarayına yaptığı seyahat hakkındaki 10 Nisan 1287 tarihli raporunda Nogay'dan Tula-buka seviyesinde ve ortak hükümdar olarak bahsetmiştir. Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, s.442.

⁴⁹ Kafalı, **Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri**, s.61.

⁵⁰ Kemaloğlu, **Altın Orda ve Rusya**, s.86-87; Kafalı, **Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri**, s.64; Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, s.441.

tahta Toktay geçmiştir. Nogay, Toktay'ın tahta geçmesini sağlayarak onu kendisine borçlu hale getirmiştir. Bunun sonucunda ise Nogay Altın Orda Hanlığı'nın siyasetinde kontrol sahibi olmuştur. Ancak bir süre sonra Nogay'ın etkisini kırmak isteyen Toktay, onun yaptırımlarına boyun eğmek istememiş ve 1299 yılında Dinyeper yakınlarında yapılan mücadele neticesinde onu yenmiştir. Böylece Nogay'ın 1300 yılında öldürülmesiyle Toktay rakipsiz şekilde iktidarın sahibi olmuştur.⁵¹

İç mücadelelerin Altın Orda Hanlığı'nı sarsmış olduğu dönemin ardından (1307-1308), Kefe'de Cenevizliler ile birtakım huzursuzluklar meydana gelmiştir. 1308 yılında ise İlhanlılar ve Altın Orda Hanlığı arasında yaşanan çatışmalar hanlığı yıpratmıştır. Toktay'ın veliaht olarak düşündüğü oğlu İlbasar'ın ölümü de Toktay Han'ı derinden sarsmıştır.⁵²

Toktay'ın 1313 yılında ölümünün ardından yerine Tuğrulca'nın oğlu Özbeg Han, tahta çıkmıştır. Toktay Budist bir yönetici olarak iktidarda kalmış ardından gelen Özbeg Han ise Müslüman olarak hanlığın başına geçmiştir. Onun dönemi Altın Orda Hanlığı'nın, *altın dönemi* olarak adlandırılmıştır. Dış politikada Toktay Han'a göre saldırgan davranmış, Bizans, Balkanlar ve İlhanlılar üzerine seferler düzenlemiştir. Rus knezlerine karşı politikada fazla bir değişiklik olmasa da Rus knezliklerinin tek çatı altında birleşmelerini engelleme çabası içinde olmuştur.⁵³

Özbeg Han döneminde, İslâm, hanlığın resmî dini olmuş ve yayılmıştır. Özbeg Han'ın İslâm'ı kabul etmiş olması Hristiyanlığa karşı hoşgörülü tutumunu değiştirmemiştir. Özbeg Han'ın güçlü bir yönetici olması ve şehir hayatına vermiş olduğu önem üretim ve kültür hayatında gelişmelere vesile olmuş, onun döneminde şehirlerde camiler, medreseler, türbeler, saraylar yaptırılmıştır. Diğer taraftan da Memlûklerle siyasî, ticarî ve kültürel ilişkilere devam edilmiştir.⁵⁴

Özbeg Han zamanında Deşt-i Kıpçak bölgesindeki toplum yapısı hakkında İbn Battuta'nın seyahatnamesinde (1325-1349) önemli bilgilere rastlanmaktadır. Eserde, Hristiyanlığı benimsemiş Kıpçaklardan bahsedilmiş, Kefe'de halkın genellikle Hristiyan Cenevizlilerden oluştuğu aktarılmıştır. İbn Battuta aynı zamanda bölgede Müslüman varlığından da bahsederek, burada bir mescit gördüğünü çan ve ezan seslerini bir arada duymanın mümkün olduğunu aktarmaktadır. Deşt-i Kıpçak bölgesinde hüküm süren Özbeg Han'ın geniş bir ülkeye ve büyük şehirlere sahip

⁵¹ István Vásáry, *Cumans and Tatars: Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185-1365*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005, s.88; Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s.47; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s.442; Kafalı, *Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, s.70.

⁵² Kafalı, *Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, s.71.

⁵³ Kemalöğlu, *Altın Orda ve Rusya*, s.93; Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s.48-53; Rizaeddin Fahreddin, *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, s.55.

⁵⁴ Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s.444; Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s.48-53; Abdulgaffar Kırımı, *Umdetu'l-Ahbar*, s.73-75; W. De Tiesenhausen, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, (Çev. İsmail Hakkı İzmirli), Maarif Matbaası, İstanbul, 1941, s.287; Joseph De Guignes, *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Batı Tatarlarının Tarih-i Umumisi III*, (Çev. Hüseyin Cahit), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2018, s.22-23.

olduğu görülmüştür. Kefe, Kırım, Macar, Azak, Suğdak, Harezmi ve payitahtı olan Saray bunların en meşhurlarıdır.⁵⁵

Ticari faaliyetlere önem veren Özbek Han, Cenevizliler ve Venedikliler ile ticaret anlaşmaları imzalamıştır. Cenevizliler, 1316 yılından itibaren büyük koloni faaliyetlerine girişmiştir. 1332 yılında ise Özbek Han tarafından Venediklilere, Don'un ağzından Tuna'ya kadar koloni kurma izni verilmiştir. Rus tarafında ise Moğollara karşı başkaldıran Tver halkına karşı Moskova Prensi Ivan, görevlendirmiş ve verilen emirleri yerine getiren Moskova prensine sempati artmıştır. Sonuç olarak da Moskova'nın gelecekteki yükselişinin temelleri atılmıştır.⁵⁶

Özbek Han'ın ölümü (1340) ile büyük oğlu Tinibeg kısa bir süre tahtta kalmış, ardından Canibeg Han (1340-1357) tahta geçmiştir. Canibeg de kendinden önceki hanlar gibi Azerbaycan üzerindeki Cöçi ulusunun haklarını almak için çaba sarfetmiştir. Azerbaycan'ı ve Tebriz'i 1355 yılında ele geçirmiştir. Melik Eşref ile yaptığı mücadelede başarı elde ederek bir asırdan beri devam eden Azerbaycan mücadelesinin üstünlüğü Altın Orda Hanlığı'na geçmiştir. Canibeg Han Azerbaycan'ın zaptından sonra Irak ve İran üzerinde kuvvetli bir nüfuz elde etmiştir. Azerbaycan seferi sonrası hastalanmış ve durumu oğlu Berdibeg Han'a Kanglı Tulubay tarafından bildirilmiştir. Berdibeg Han, o sırada bulunduğu Tebriz'i terk edip Altın Orda Hanlığı'na gelerek, Tulubay'ın adamları ile anlaşmış ve 23 Temmuz 1357 yılında Canibeg Han'ın boğdurulmasının ardından Tulubay tarafından tahta oturtulmuştur. Daha sonra Tulubay'ın telkinleriyle kardeşlerini öldürmüştür.⁵⁷

Taht değişikliği sonucunda ileri gelen emirler arasında huzursuzluklar başlamış ve gelişen olaylar, Saray şehrinden İtil boyuna kadar yayılmıştır. Sadece kendi oğlunu sağ bırakan Berdibeg, kısa bir süre sonra oğlunun vefatı ile kendisini içkiye vermiş ve üç yıllık saltanatı sonrası kendisi de vefat etmiştir. Onun ölümünden sonra çeşitli emir ve ulubekler adamlarını tahta çıkartıp kendi politikalarını uygulamaya çalışarak Saray şehrini ele geçirmek için mücadele etmeye başlamışlardır. Bu durum 1360-1380 yılları arasında yirmiyeye yakın hanın tahta çıkmasına sebep olmuştur. *Fetret dönemi* (Bulkak Dönemi) olarak adlandırılan bu dönemde Mamay Mirza ortaya çıkmış ve taht kavgalarına karışmaya başlamıştır. Mamay Mirza'nın Cengiz soyundan olmaması nedeniyle kendisi tahta çıkamamış ama istediği adamları tahta çıkararak hâkimiyeti elinde bulundurmuştur. Sayın Han sülalesinin sona ermesi ile Özbek Han'ın eşi Taydula *Hanlık artık Şiban neslinindir* diyerek Mangıtay oğlu Hızır Oğlan'ı tahta çıkarmıştır. Hızır Han ile evlenmek istemiş, Sayın Han sülalesinin alameti olan Altın Busagalı Ak-Orda'yı Hızır Oğlan'a hediye etmiştir. Ancak Hızır Han'ın evliliği kabul etmemesi üzerine Taydula onu tahttan uzaklaştırmıştır.

⁵⁵ Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Et-Tanci, *İbni Battuta Seyahatnamesi*, s.241-243.

⁵⁶ Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 445.

⁵⁷ Kafalı, *Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, s.83-85; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s.446; Ebülğazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk*, s.131.

Saray tahtına çıkması için Canibeg Han'ın oğlu olduğunu iddia ettiği Kildibek adında birini tahta aday göstermiştir. Ancak Berdibeg Han'ın bütün kardeşlerini öldürmesinden dolayı Kildibek'in han soyundan gelmesinin mümkün olmadığı söylenmiştir. Gelişen olaylar üzerine Hızır Han'ın Saray'a gitmesi ile Kildibek oradan kaçmıştır. Taydula tahta çıkacak kişiyi belirlemek adına bu defa Cöçi Han'ın oğlu Boul neslinden Bazarcı Oğlan'ı tahta çıkarmak istemiştir. Ancak Hızır Han, Bazarcı Oğlan'ı mağlup etmiş Saray'ın hâkimi olmuş ve sürekli taht işlerine müdahale etmeye çalışan Taydula da bu sırada öldürülmüştür. Daha sonra Timur Hoca Han ve Ordu-Melik Han da Hızır Han'ı tahttan uzaklaştırmak için mücadele etmişlerdir. Kısa süren bu mücadeleden sonra Hızır Han onlarla da başa çıkmış fakat oğlu Murid tarafından hazırlanan komploya kurban gitmiştir. Hızır Han'ın yerine tahta geçen Murid Han'a kendi emirleri tarafından suikast düzenlenmiş ve hâkimiyeti çok kısa sürmüştür.⁵⁸

Murid Han'ın öldürülmesinin ardından Mamay Mirza bir kez daha kendi istediği bir aday olan Abdullah Han'ı tahta çıkarmıştır. Ancak Mir-Polat Han'ın 1363 yılında başkenti ele geçirmesi sonucunda Abdullah Han'ın hâkimiyeti de uzun sürmemiştir. 1369-1370 yıllarında Abdullah Han tekrar tahtı ele geçirmiştir. Fakat Mamay Mirza 1370 yılında bu defa tahta Muhammed Bölek Han'ı çıkartmıştır. Muhammed Han 1380- 1381 tarihlerine kadar tahtta kalmış olsa da Saray'a tamamen hâkim olamamıştır. Bu olayların yaşandığı sıralarda Sol-Kol'un merkezi Sıgnak'ta 1368 yılında tahta çıkan Urus Han tahta çıktıktan altı yıl sonra Saray'ı almıştır. Böylece Urus Han Sol-Kol hâkimiyetine merkez hâkimiyetini de eklemiştir. Ancak Urus Han'ın amcası Tuy-Hoca Oğlan'ı 1375 yılında öldürmesi Tuy-Hoca'nın oğlu Toktamış ile karşı karşıya gelmesine sebep olmuştur.⁵⁹

Toktamış yaşanan kargaşalardan sonra sıranın kendisine geleceğini düşünerek Çağatay ülkesinde hâkimiyet kuran Emir Timur'a sığınmıştır.⁶⁰ Toktamış Semerkand'a geldiğinde akıllı ve ileriye gören bir devlet adamı olan Timur, onu desteklemek gerektiğine inanmıştır. Çünkü Ak Orda'nın kuvvetlenmesini tehlikeli görmüş, hatta Ak Orda'nın güçlendikten sonra karışıklıklara son vererek, bütün Deşt-i Kıpçak'a hâkim olabileceğini de anlamıştır. Ak Orda ile Gök Orda'nın

⁵⁸ Kemaloğlu, *Altın Orda ve Rusya*, s.97-98; Kafalı, *Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, s.89-94; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s.446; Ötemiş Hacı, *Çengiz-Nâme*, s.60-62.

⁵⁹ Kemaloğlu, *Altın Orda ve Rusya*, s.98; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s.476.

⁶⁰ Timur, Harezmi üzerine seferler düzenlerken, belirli aralıklarla Sir-Derya Irmağı'nın doğusunda Isık Göl ve Kaşgar taraflarında oturan Moğollar ve Deşt-i Kıpçak üzerine de ordular göndermiştir. Timur, Harezmi ile ilgilenirken kendisinin yokluğundan yararlanan Moğollar, Maverâünnehr'e gelerek yağma hareketlerinde bulunmuşlardır. 1370 yılına gelindiğinde Timur, Maverâünnehr'de hâkimiyetini bütün emirlere kabul ettirdiği halde, en büyük kabilelerden olan Celayirliler ve bazı beyler onun hâkimiyetini tanımayarak 1375 yılında ayaklanmışlardır. Maverâünnehr'in kuzeydoğusunda Hocend civarında yaşayan Celayirlilerin reisi Adilşah Behram ve Kıpçakların reisi Sar Buka birlikte hareket ederek Semerkand üzerine yürümüşlerdir. Ancak Semerkand hâkimi Ak Buka, şehri teslim etmemiştir. Adilşah Behram ve Sar Buka, Deşt-i Kıpçak'a kaçıp Ak Orda hükümdarı Urus Han'a sığınmış ardından oradan ayrıldıktan sonra Duğlat emiri Kamereddin'in yanına gitmişlerdir. Fakat Celayir kabilesi bunun cezasını çok şiddetli bir şekilde çekmiş, kabile dağıtılarak diğer beglerin hizmetine verilmişlerdir. Adilşah Behram ve Sar Buka Timur'a baş eğmek istemeyerek kaçarlarken, Urus Han'ın yanından kaçan Toy Hoca Oğlan'ın oğlu Toktamış ise ilk defa olarak Semerkand'a gelmiştir. Toy Hoca, Urus Han'ın kardeşi ve dolayısı ile Cöçi sülalesinin önde gelen, nüfuzlu bir mensubu idi. Urus Han zamanında Hazar Denizi'nin doğusundaki Mangışlak'ta vali olarak bulunmuştur. Urus Han'ın çağırıldığı bir kurultayda onun bazı kararlarına karşı çıktığından öldürülmüştür. Oğlu Toktamış, babasının öldürülmesinden sonra kendi hayatını da tehlikede görerek, kurtulmak için 1376'da Semerkand'a, o zamanın güçlü emiri Timur'un yanına kaçmıştır. İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, TTK, Ankara, 2000, s.8-9.

birleşmesiyle ortaya çıkacak olan güçlü bir komşu devlet, Timur için tehlikeli de olabilirdi. Bu yüzden Timur, Deşt-i Kıpçak meselelerinde söz sahibi olmanın yolunun Toktamış'ı desteklemekten geçeceğine inanmıştır. Bu düşüncelerle, Toktamış'ın mümkün olduğu kadar iyi karşılanmasını emretmiş ve kendisi de bulunduğu Özkent'ten Semerkant'a yönelmiştir. Urus Han'ın rakibi olarak gördüğü Toktamış sayesinde Deşt-i Kıpçak meselelerine nüfuz etme imkânı sağlamıştır. Kısa bir süre sonra Urus Han İtil boyunda seferler ile ilgilenirken Toktamış, 1375 yılında Urus Han'ın oğlu Kutluk Buka üzerine yürümüştür. Yapılan savaş sonucunda Kutluk Buka öldürülmüş ama yine de Toktamış zafer kazanamamıştır. Bu yüzden Toktamış'ın tekrar Timur'a sığınması kaçınılmaz olmuştur. Yeniden güç toplayan Toktamış ikinci kez Deşt-i Kıpçak'a girmiş, yapılan muharebe sonrasında Toktamış tekrar yenilgiye uğramış ve yine Timur'a sığınmıştır.⁶¹

Timur'un Toktamış'ı kendi korumasına almasından dolayı 1376 kışında Timur'un ve Urus Han'ın orduları karşı karşıya gelmiştir. Soğuk hava şartlarından dolayı iki ordu da herhangi bir başarı kazanamamıştır. Urus Han bu mücadeleden kısa bir süre sonra hayatını kaybetmiştir. Timur durumdan faydalanıp Toktamış'ı yeniden Deşt-i Kıpçak'a yollamıştır. Toktamış, Urus Han'ın oğlu Timur Melik'le savaşmış bir kez daha mağlup olmuştur. Toktamış, Timur'dan tekrar yardım alarak Sıgnak'ı ele geçirmiştir. Toktamış 1379 baharında Timur Melik'i yenmeyi başarmıştır. Böylece Doğu Deşt-i Kıpçak Toktamış'ın eline geçmiştir.⁶²

Yaşanan yönetim karmaşasında hanların otoritesi yok denecek kadar azalmış olduğu böyle bir dönemde, hanlığın itaati altında bulunan uluslar ve Rus knezlikleri otorite zayıflığından faydalanmış ve iki büyük güçlü knezlik kendini göstermiştir. Önemli bu iki güç, Batı Rus topraklarını kontrolü altında tutan Büyük Litvanya Knezliği ve Doğu Rusya'ya hâkim olan Moskova Knezliği olmuştur.⁶³

Toktamış başa geçtikten sonra Cöçi Ulusuna hâkim olmak için Batı Deşt-i Kıpçak'ı Mamay Mirza'dan almak zorunda olduğunu anlamıştır. Mamay Mirza'nın Kulikovskaya Muharebesi'nde Ruslar tarafından büyük bir yenilgiye uğratılması Toktamış'a büyük bir avantaj sağlamıştır. Yapılan mücadelede Mamay Mirza, Toktamış tarafından yenilgiye uğratılmış ve Toktamış, Altın Orda Hanlığı'nın düzenini yeniden sağlamıştır. Yenilgi sonrasında Cenovalılara sığınan Mamay Mirza ilk başlarda iyi bir şekilde karşılansa da daha sonra Cenovalılar tarafından öldürülmüş ve mallarına el konulmuştur. Böylece Toktamış Altın Orda Hanlığı'nın birliğini yeniden tesis etmiştir.

⁶¹ Nizamüddin Şâmi, **Zafernâme**, (Çev. Necati Lugal), TTK, Ankara, 1987, s.89; İsmail Aka, **Mirza Şahruh ve Zamanı**, TTK, Ankara, 1994, s.34; Kafalı, **Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri**, s.97; Aka, **Timur ve Devleti**, s.8-9.

⁶² Şerefüddin Ali Yezdi, **Emîr Timur Zafernâme**, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul, 2013, s.119; Kemaloğlu, **Altın Orda ve Rusya**, s.97.

⁶³ Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar**, TTK, Ankara, 1987, s.92-93; Kemaloğlu, **Altın Orda ve Rusya**, s.100, 105.

Azerbaycan ve Harezmi dışında daha önce Altın Orda Hanlığı'na bağılı toprakları yeniden ele geçirmiştir. Altın Orda nüfuz sahasında olan knezlikler de devletin üstünlüğünü kabul etmişlerdir.⁶⁴

Toktamış Han, hâkimiyetini sağlamlaştırdıktan sonra yönünü Azerbaycan ve Harezmi'ye çevirmiştir. Ancak Harezmi, Altın Orda Hanlığı'nın başına geçmek için yardım aldığı Timur'un hâkimiyeti altındaydı. Buna rağmen Cöçi soyundan gelmiş olması dolayısıyla Harezmi'deki meşruiyetinin haklı olacağını düşünmüştür. Bunun üzerine 1384 yılında Timur'un İran ile ilgilenmesini fırsat bilmiş ve Harezmi'de kendi adına para bastırmıştır. Timur'un buna çok ses çıkarmaması onu Azerbaycan üzerine de gitmeye sevk etmiştir.⁶⁵ Ancak bu durum Timur tarafından hoş karşılanmamış ve yaşananlar taraflar arasında çatışmalara sebep olmuştur. Birkaç sonuçsuz karşılaşmadan sonra Haziran 1391'de iki tarafın orduları, Kundurça (Kunduzca) Irmağı boyunda karşılaşmıştır. Toktamış'ın ordusu, Timur tarafından ağır bir bozguna uğratılmıştır. Yenilgiye rağmen Toktamış, Deşt-i Kıpçak'taki hâkimiyetini korumuş ve mücadele için yeniden hazırlanmaya başlamıştır. İki ordu Nisan 1395 tarihinde Terek Irmağı boyunda yeniden karşı karşıya gelmiştir. Timur'un zaferiyle sonuçlanan savaş Timur'un Kuzey Kafkasya ve Deşt-i Kıpçak'ı harabeye çevirmesine neden olmuştur. Savaşın önemli sonuçlarından biri de Toktamış'ın Timur karşısında Rusları yanında tutmasının gerekli olduğunu anlaması olmuştur. Bu durum Moskova Knezliği'nin büyümesinde ve Doğu Rusya'nın birleşmesinde etkili olmuştur.⁶⁶

Timur'un kazandığı zafer Altın Orda Hanlığı'na kesin darbeyi indirmiştir. Seferin önemi oldukça büyük olmuştur. Bu darbeden sonra Altın Orda Hanlığı ikinci derecede bir devlet durumuna düşmüştür. Yapılan savaş Türkistan, Güneydoğu Avrupa ve Rusya'nın kaderini belirlemiştir. Timur, farkında olmadan Rusya'ya ve Rus knezlerinin güçlenmesine yardım etmiştir. Altın Orda Hanlığı ve hanları, Rus knezleri için bir tehlike olmaktan çıkmıştır.⁶⁷

Timur'un çekilmesinden sonra Toktamış Han, Emir Edigey yardımıyla tahtı ele geçirmiş ancak tahtta fazla tutunamamıştır. Hanlık şansını kaybeden Toktamış Deşt-i Kıpçak'ın ücra köşelerinde hayatını geçirmiştir. Toktamış, Altın Orda Hanlığı'nı yeniden canlandırmış ve düzene

⁶⁴ Kafalı, *Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, s.102-103; Kemaloğlu, *Altın Orda ve Rusya*, s.106-107.

⁶⁵ Azerbaycan, Altın Orda Hanlığı ile İlhanlılar arasında bir asırlık mücadeleye neden olmuştur. Canibeg Han (1340-1357), İlhanlılar'ın yıkılmasından sonra Azerbaycan'da hüküm süren Çobani emirlerinden Melik Eşref (1344-13569) üzerine yürümüş ve Azerbaycan'ı Altın Orda Hanlığı'na bağlamıştır. Fakat Berdibeg Han (1357-1360) zamanında İlhanlı ümerasından Celâyirliler (1358-1411) Azerbaycan'da hâkimiyeti ele geçirmişlerdir. Toktamış Han'ın Azerbaycan'ı ele geçirme isteği, Altın Orda Hanlığı'nın geleneksel siyasetine dayanmıştır. Altın Orda Hanlığı'nın geleneksel siyasi düşüncesinde sadece Azerbaycan değil bir diğer önemli yer olan Harezmi de bulunmaktadır. Azerbaycan için İlhanlılar, Harezmi için ise Çağatay Hanlığı ile mücadele etmişlerdir. Dolayısıyla Toktamış Han'ın siyaseti Çağatay ve İlhanlı Ülkeleri üzerinde yükselmekte olan Timur Devleti ve Timur'un siyaseti ile çatışma durumuna gelmiştir. Kafalı, *Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, s.106; Abdulgaflar Kırımî, *Umdetu'l-Ahbar*, s.76-77.

⁶⁶ Hayrunisa Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular (1360-1506)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2007, s.57-58; Nizamüddin Şâmi, *Zafername* s.142; Kemaloğlu, *Altın Orda ve Rusya*, s.107-110; Kafalı, *Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, s.109-111; İbni Arabşah, *Acâibu'l Makdûr*, s.51-54.

⁶⁷ Aka, *Timur ve Devleti*, s.21.

sokmuş olmasına rağmen Timur ile yaptığı mücadele hanlığın tekrar fetret devrine girmesine ve bir daha eski gücüne ulaşamamasına sebep olmuştur.⁶⁸

Sadece Toktamış Han ile değil ondan önce yaşanan fetret devirleri, emirlerin hanlara karşı isyan edip itaat etmemeleri ve taht kavgalarına müdahil olmaları, 1380 yılında Ruslarla yapılan Kulikovskaya yenilgisi, Moskova Knezliği'nin her geçen gün büyümesi Altın Orda Hanlığı'nı parçalanmaya götürmüştür. Emir Edigey'in de Nogay ve Mamay gibi iktidara ortak olup kukla hanlar çıkarması Altın Orda Hanlığı'nın parçalanmasında büyük etken olmuştur⁶⁹

1.2.2. Altın Orda Hanlığında Din ve İnanç

Aile kökeni ne olursa olsun tarihsel veya tarih öncesi dönemde Türkler, Moğollar ve Tunguz-Mançular arasındaki temaslar çok sıkı olmuştur. Bu topluluklar aynı kökenden gelmemiş olmalarına rağmen sürekli birbirlerini etkiledikleri şüphe götürmeyen bir gerçektir. Dinler tarihi açısından ise Altay önemli bir bölge olarak ortada durmaktadır. Her ne kadar eldeki veriler ortak bir ilkel düşünce sisteminin belirlenmesine olanak vermiyorsa da üç etnik gruptan birini diğerlerinden kesin olarak ayırmaya imkân bırakmayan bir dizi inanç ve ritüelin varlığını ortaya koymaktadır.⁷⁰

Avrasya bozkırları eski çağlardan itibaren Türk kökenli halklara yurtluk etmiştir. Dolayısıyla İslâm Öncesi Türk tarihi, sadece Türkistan'da değil Kafkaslar ve Karadeniz'in kuzeyine, hatta Macaristan ovalarına kadar uzanan geniş sahada gerçekleşmiştir.⁷¹ Bundan dolayı Altın Orda Hanlığı'ndan önce de Deşt-i Kıpçak coğrafyasında yaşayan Türk, Moğol ve bölgedeki diğer bozkır halkları siyasî, sosyal, kültürel ve dinsel bakımdan birbirlerinden etkilenmişlerdir. İklim ve coğrafi şartları gereğince hayvancılık yapan bölge halklarının inanç temelini Şamanizm'in esasları olan, gökyüzü, ay, ata, güneş, su, dağ, ateş gibi doğa unsurları oluşturmuştur. Bozkırdan doğan inanç sistemi, *Doğa Güçlerine İnanma, Atalar Kültü, Gök Tanrı İnancı* başlıkları altında toplanmıştır.⁷² Bahsedilen inanç sistemlerine Moğollarda ve Türklerde görülen *Oba Kültü*'nü de dâhil etmek yerinde olacaktır.⁷³

Dinî inançları çerçevesinde tabiat güçlerini kutsallaştırmış olan Türkler dağ, ağaç, su, kaya gibi varlıkların ruhunun bulunduğuna inanmışlardır. Hatta bunları iyilik veren ve kötülük getiren şeklinde ikiye ayırmışlardır. Diğer yandan Gök-Tanrı'yı, Gögün Ruhu şeklinde ifade edenler de

⁶⁸ Kemaloğlu, *Altın Orda ve Rusya*, s.110.

⁶⁹ Kemaloğlu, *Altın Orda ve Rusya*, s.111; Kafalı, *Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, s.114.

⁷⁰ Jean Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, (Çev. Aykut Kazancıgil), Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2002, s.19.

⁷¹ Ahmet Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2015, s.36.

⁷² Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, s.84; Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, TTK, Ankara, 1986, s.8; Telli Akhun Korkmaz, *Altın Orda Devleti'nde Din*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2018, s.43.

⁷³ Etnografya araştırmalarına göre Şamanist Türk ve Moğol boylarında oba kültü oldukça yaygındır. Oba steplerde toprak, dağ geçitlerinde taş yığınlarından meydana getirilen yapay tepeler (höyükler) dir. Bu obalar steplerde kutsal dağ ve tepe yerini tutarlar. İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, s.60.

olmuştur. Güneş, ay, yıldız, gök gürültüsü, şimşek kutsal kabul edilmiştir. Güneş ve ayın kutsallığının, Hunlarla birlikte Asya'nın ortalarında devlet kuran topluluklarda da inanç ve uygulamalarla devam ettiği görülmüştür. Johann De Plano Carpini seyahatnamesinde Moğolların da güneş ve ay ile ateşe⁷⁴, suya⁷⁵, toprağa saygı duyup taptıklarından bahsetmiştir.⁷⁶

1.2.2.1. Doğa Güçlerine İnanma, Atalar Kültü ve Gök Tanrı İnancı

Atalar Kültü özellikle *patriarkal* aile tipinin hâkim olduğu toplumlarda görülen dinî bir olgudur. Buna göre ölen ataların ve özellikle babaların ruhlarının geride kalanlara iyilik veya kötülüklerinin dokunabileceği inancı ve onlara duyulan minnet *Atalar Kültü*'nün temelini oluşturmuştur. Asya topluluklarında *Atalar Kültü* ile ilgili görülen keçeden, paçavradan, kayın ağacı kabuğundan, hayvan derilerinden yapılan semboller *tös/töz*, *tangara* gibi isimlerle adlandırılan tasvirler olurken, Moğollar çeşitli maddelerden yapılan sembolere *ongon* adını vermişlerdir. *Asıl*, *menşe*, *kök* anlamlarını içeren bu kelime *töz/tös*, *tangara* ile aynı manayı taşımıştır. Moğollardaki *Ongon Kültü*, *Büyük Ata* ve *Ölüler Kültü* ile bağlantılıdır. Ongon ya da *töz/tös* ile ilgili olarak önemli bir diğer husus da genellikle tavşan, ayı, kartal, sincap gibi zoomorf şekillerle tasavvur edilmiş olmalarıdır.⁷⁷

Alanda araştırma yapanlar, Tanrı anlayışının semâvî özellik taşıdığını ve bunun avcı, çoban ve hayvan besleyici toplumlara özel olup bundan dolayı da köken olarak Asya bozkırlarına bağlanması gerektiği kanısındadırlar. İlk dinsel terim, Altaylar'da bilinen eski bir kelime, Gök Tanrı (*Tengri*) şeklinde Hiung-Nu'lar tarafından aktarılmıştır. Türkiye Türkçesindeki *Tanrı* sözcüğü eldeki en eski yazılı kaynak olarak kabul edilen Orhun Yazıtları'ndaki *Tenri/Tengri* kelimesinden gelirken bu ifade az çok ses değişimleriyle bütün Türk lehçelerinde kullanılmıştır. Bu terimin aynı zamanda hayat verici olarak tasavvur edilmesi daha da eski zamanlara dayandığını ortaya koymaktadır.⁷⁸

⁷⁴ Dorji Banzarov *Ateş Kültü*'nün Moğollara Türklerden geçtiğini öne sürmüştür. Türklerin arasında ateşin gökten indiği inancı yaygındır. Özellikle kötülüklerinden şüphe edilenler için ateş, Türklerde temizlenme aracı olarak düşünülmekteydi. Plano Carpini Batu Han'ın sarayına gittiğinde ateş aracılığı ile kötü ruhlarından arınması için iki ateş arasından geçirilmiştir. Ünver Günay ve Harun Güngör, **Türklerin Dini Tarihi**, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2009, s.76.

⁷⁵ Gerçek anlamda Türklerde ateş, su, hava ve rüzgâra doğrudan bir tapınma söz konusu olmamıştır. Ateş gibi suya da kutsal bir anlam verilmiştir. Türk din tarihinde nehirler *ıduk* (kutlu) sayılmıştır. Göktürkler, Uygurlar, Altay Türkleri, Yakutlar, Kimeş ve Kıpçak Türkleri gibi Moğollarda da nehirler kutsal olarak kabul edilmiştir. Onan ve Kerülen nehirleri Cengiz Han ve Moğol İmparatorluğu'nda önem taşımıştır. Kereyit hükümdarına yenilen Cengiz Han ve arkadaşları Balcuna Nehri'ne sığındıktan sonra nehir kutsal bilinerek üzerine mabetler yapılmıştır. Kutsal sayılan ırmakların, suların ve göllerin balıklarını avlamak ve onları yemek yasaklanmıştır. Günay ve Güngör, **Türklerin Dini Tarihi**, s.78.

⁷⁶ Günay ve Güngör, **Türklerin Dini Tarihi**, s.70-71; Johann de Plano Carpini, **Moğolistan Seyahatnamesi**, (Çev. Ergin Ayan), Kronik Kitap, İstanbul, 2021, s.51.

⁷⁷ Günay ve Güngör, **Türklerin Dini Tarihi**, s.80-82; İnan, **Tarihte ve Bugün Şamanizm**, s.11.

⁷⁸ Hikmet Tanyu, sözcükteki ses değişim ve benzerliklerinden bahsederken, Mezopotamya ve Türkler arasındaki benzerlikten de bahsetmiştir. Sözcükteki "n" sesi, daha doğrusu "ng" sesleri, sözcüğün ince sıradan kalın sıraya geçmesinde etkili olmuş, sözcük Türkiye Türkçesi'nde Tanrı, Yakutça'da ses ayrışımı ile Tangara biçimini almıştır. Sümerce'de dingir biçiminde görülmüşken, Akadca da karşılığı ilu, yani Allah'tır. Dil bilim verilerine göre, anlam bakımından aynı olan Tengri sözcüğü ile Sümercedeki dingir sözcüğü arasında biçim birliği de mevcuttur. Baştaki "d /t" gibi küçük ses ayrılıkları her sözcüğün tarihinde görülmüştür. Buradan yola çıkılarak kökenlerinin aynı olduğunu

Moğollar göğü erkek, yeryüzünü ise dişi olarak tasavvur etmişler, canlılara hayatı göğün, bedeni ise yeryüzünün verdiği inancıdır. Bu çerçevede Mircea Eliade *Gök- Tanrı* inancının Orta ve Kuzey Asya topluluklarına özgü olduğunu söylerken, Rene Graud bunu bütün Türklerin ana kültü olarak ifade etmiştir.⁷⁹ Plâno Carpini, Willem Van Ruysbroeck ve Marco Polo gibi seyyahlar, Moğolların Tanrı'sından bahsetmişlerdir. Ruysbroeck, Moğolların her ne kadar ölümlerini keçeden heykelciklerini yapma adetleri olmuşsa da aslında tek bir Tanrı'ya inandıklarını söylemiştir. Seyahatnamesinin bir bölümünde belirtildiğine göre, Han ona şunları söylemiştir: *Biz Moğollar, tek bir Tanrı'nın olduğuna, onun iradesiyle yaşadığımıza ve öldüğümüze ve onun karşısına temiz bir kalp ile çıktığımıza inanırız.* Han'ın Fransa kralına yazdığı mektupta ise; *Bu ebedi Tanrının buyruğudur. Gökyüzünde tek bir ebedi Tanrı vardır ve yeryüzünde de sadece bir tane efendi olacaktır, o da Tanrının oğlu Cengiz Han'dır* ifadesi bulunur. Plâno Carpini ise, Tatarların görünen ve görünmeyen her şeyin yaratıcısı olan tek bir Tanrı'ya inandıklarını ve onun, hem iyiliklerin yedi dünya üzerindeki bağışlayıcısı, hem de cezalandırıcısı olduğuna inandıklarını nakletmiştir. Marco Polo da Tatarların gökteki Tanrı'ya her gün kutsal tütsüler yakarak ibadet edip, kulübelerinin bir duvarında üzerinde Tanrı'nın adının yazılı olduğu bir tahta levha bulundurduklarını söylemiştir. Arap kaynaklarında, hükümdarın emri ile bütün tebaanın taptığı bir tek Tatar Tanrısı'ndan bahsedilmiştir. Uno Harva buradaki asıl meselenin, tek Tanrı inancını bizim nasıl anladığımız meselesidir demiştir. *Bize bu bilgiyi ileten Hristiyanlar ve Müslümanlar yanlış yorumlamış veya kendi dinlerindeki bazı şeyleri tahayyüllerindeki Moğol dinine eklemiş olabilirler mi?* sorusunu sormuştur. Türk-Moğol monoteizmini, bölgede faaliyet gösteren Manihist, Nesturyen veya İslâm tebliğcilerinin çalışmaları sonucu doğmuş olmasını da ihtimâl dâhilinde görmüştür.⁸⁰

Moğollardaki Tanrı anlayışının oluşumunda başka bölgelerden etkilenildiği düşünülmektedir. Moğollar, Kalmuklar ve Buryatlarda Khurmusta veya Khormuzda, Altay Tatarlarında ise Kurbustan şeklinde söylenen Ahura Mazda, İran üzerinden gelen bir kültür akımının en önemli belirtisidir. Ancak, Türk-Moğolların Gök Tanrı'sı detaylı olarak araştırıldığında başka görüşler de ortaya çıkmıştır. Marco Polo'nun bahsetmiş olduğu kulübelerin duvarında asılı ve üzerinde Tanrı'nın adı yazılı olan levhalar, Çinlilerin buna benzer bir geleneğini hatırlatmıştır. Ruysboeck'in ve başka bazı yazarların eserlerinde, Moğol Büyük Hanı'nın kendisinden *Tanrının oğlu*⁸¹ olarak bahsetmesi, Çinlilerin, Çin İmparatoru için kullandıkları *göğün oğlu* sıfatına karşılık gelmektedir. Bu sebeple Büyük Han'a verilen *Tanrının oğlu* sıfatı aynı zamanda *Göğün oğlu* anlamında kullanılmıştır.

savunmuştur. Hikmet Tanyu, **İslâmlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı**, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1980, s.14.

⁷⁹ Günay ve Güngör, **Türklerin Dini Tarihi**, s.59; Roux, **Türklerin ve Moğolların Eski Dini**, s.21; Uno Harva, **Altay Panteonu**, (Çev. Ömer Suveren), Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul, 2015, s.121.

⁸⁰ Von Rubruk, **Moğolların Büyük Hanı'na Seyahat**, s.101; Johann De Plano Carpini, **Moğolistan Seyahatnamesi**, s.47; Harva, **Altay Panteonu**, s.111-112.

⁸¹ Türklerde *Tanrı'nın Oğlu* ifadesi yoktur. Bu tür nitelendirme Moğollara Çin inanç sisteminden veya Marco Polo, Plano Carpini gibi Hristiyan seyyahların inancından esinlenilmiş Baba-Oğul benzetmesine dayandırılmıştır. Harva, **Altay Panteonu**, s.111.

Türklerin *Gök Tanrı* için kullandıkları *Tengri* kelimesi, aslında cins isim olarak gökyüzü anlamına gelmekte ve bu Sanang-Setsen vakayinamesinde (Moğolların Gizli Tarihi'nde) Khormuzda'nın oğlu olarak geçmektedir.⁸²

Dorzhi Banzarov, Moğolların ibadetlerinde hem Mavi (Gök-Kök) Tengri hem de Ebedi Tengri şeklinde iki değişik ifade kullandıklarını ve kullanılan ifadelerin, iki değişik gelişmişlik düzeyine işaret ettiğini ileri sürmüştür. Dorzhi Banzarov'a göre; Mavi Gökyüzü ifadesi meteorolojik olaylar ve toprağın verimliliği üzerinde etkin olan her şeyi kuşatan bir gücü ifade etmiş olmakla, tam bir ruhaniliği ifade etmezken, Ebedi Gökyüzü ifadesi, dünyaya hâkim olan ve insanların kaderlerine hükmeden bir gücü ifade eden ilâhi bir varlığı içermiştir. Ancak, bu ifadelerin kullanımlarında bu kadar kesin bir ayrım göze çarpmadığı gibi, dualarında her iki ifade birlikte kullanılmıştır.⁸³

Moğol tarihi araştırmalarında kullanılan ve Moğolca yazılmış ana kaynak olan Moğolların Gizli Tarihi'nde *Tanrı* ile ilgili söylemler önemli yer tutmuştur. Bunlardan bir tanesi “*Çinggis hahanın ceddi, yüksek Tanrının takdiriyle yaratılmış bir boz kurt idi; eşi beyaz bir dişi geyik idi. Onlar denizi geçerek geldiler. Onan nehrinin menbaı ile Burhan-haldun (dağı) civarına yerleştiklerinde, Bataçıhan adlı bir oğulları oldu*”⁸⁴ ifadesidir. Bu kaynak Moğollarda Tanrı inancının olduğunu kanıtlar niteliktedir. Moğollarda Tanrı inancıyla birlikte buna bağlı olarak kurban töreni de vardır. “*Her yıl şulen (şölen) için halkın sürülerinden iki yaşlık birer koyun alınacaktır. Her yüz koyundan bir koyun alınarak o muntkanın fakirlerine verilecektir*” söylemi yazılı olarak bu durumun kanıtlarındandır. Bu söylemlerin yanında Moğollarda *Koyun bağırsak falı* (falcılık), *yer ve suların ruhları* inançları, şifa için Tengri'ye (Tanrı'ya) ve yer ruhuna yalvarış uygulamaları da vardır. Ayrıca kader inancı da mevcuttur. Moğolların Gizli Tarihi'nde Cengiz Han'ın yeryüzünde mavi gökyüzünün onun için belirlediği alın yazısına göre hüküm sürdüğü yazılıdır. Burada görülen sadece *Gökyüzünün Oğlu* olan hükümdarlar değil, bütün ölümlüler, kendi ilahî yazgıları (kaderleri) gereği dünyaya gelmişlerdir. Olan biten her şey, bu semâvî yazgı/ilahî kader sonucu meydana gelmiştir. Moğol hükümdarları, emirlerini verirken ilahî kader gereği sözleriyle kendi karar verici konumlarına meşruiyet sağlamışlardır. Bu davranış tarzı, Tanrı'nın lütfuyla hükümdar olduklarını ilân eden Hristiyan krallarda da görülmüştür.⁸⁵

⁸² Harva, **Altay Panteonu**, s.112.

⁸³ Harva, **Altay Panteonu**, s.113.

⁸⁴ Moğolların Gizli Tarihi'nde, Cengiz Han'ın gençliğinde, Merkitlerin bir baskını sırasında Burhan-Haldun (Burkan Kaldun) Dağı'na sığındığı ve bu dağın yardımıyla düşmanlarından kurtulduğu anlatılmıştır. Bu yanı sıra da Moğollarda *Dağ Kültü* olduğu da açıkça görülmektedir. **Moğolların Gizli Tarihi**, (Çev. Ahmet Temir), TTK, Ankara, 1986, s.54; Günay ve Güngör, **Türklerin Dini Tarihi**, s.74.

⁸⁵ Kader anlayışı, Türklerin İslâm'ı kabul etmelerinden sonra da İslâmî hâliyle Türk hükümdarlarının temel düsturlarından biri olarak devam etmiştir. Han'ın öncelikli görevi, Gökyüzü'nün emirlerine uymak olmuştur. Harva, **Altay Panteonu**, s.115, 120; **Moğolların Gizli Tarihi**, s.251; Tanyu, **İslâmlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı**, s.110.

1.2.2.2. Şamanizm

Moğolların dinî yapısıyla ilgili değerlendirilmesi gereken önemli bir diğer dini yapı da Şamanizm'dir. Şamanizm, arkaik (paleolitik) devirlerden beri, tüm dünyaya yayılmış dinsel bir olgudur. Ama özellikle kendisini Orta ve Kuzey Asya ile Kuzey kutbuna yakın bölgelerde göstermiştir. Bununla birlikte Kamçatka yarımadasından başlayarak bütün Kuzey ve Orta Asya, Kuzey Avrupa, Kuzey ve Güney Amerika, Kore ve Japonya'yı içine alan geniş bir coğrafyada çok eski çağlardan beri uygulanan çeşitli tekniklerin ortak adı olmuştur. Deşt-i Kıpçak'ın doğu ve batısında da en yaygın inanç şekli olarak karşımıza çıkmıştır.⁸⁶ Genellikle Ural-Altay halklarıyla ilişkilendirilen Şamanizm, özellikle Rus ve İskandinav araştırmacıları (S. A. Tokarev, L. P. Potapov, J. Stadling, I. Paulson, A. Hultkrantz) tarafından animizmin bir sonraki aşaması, tabiatın kişileştirilmesini esas alan, düalist ruh ve dünya görüşüne dayalı bir inanç sistemi olarak tarif edilmiştir. Dar anlamda ise *Şamanizm* Sibiry'a ve Orta Asya'ya ait dinsel olgudur. Terim olarak *şaman* Tunguzca'dan gelir. Yakutça *ojun*, Moğolca *bügä, bögä (büge, bü)* ve *udagan kami*, Türkçe ve Tatarca, *kam*, Altayca *kam-gam* olarak isimlendirilmiştir. Asya'nın geniş sahası içinde toplumun büyüsel-dinsel yaşamı şaman etrafında dönmüştür. Şamanın kutsal olanla eşleşmiş olduğunu ve tüm yetkileri elinde bulundurduğu düşünülmüştür. Birçok kabilede şamanın yanında kurban sunucu bir rahip bulunmuş, ayrıca her evde her aile reisi evdeki dinsel yaşamın başı olmuştur. Türk ve Moğol toplumlarının dinini tanımlamak için kullanılan Şamanizm evrenin, gök ve yeryüzü şeklinde iki veya gök, yeryüzü ve yeraltı şeklinde üç bölüm olarak tasarlanmış bir inanç olduğu ve üst üste gelen bu bölümler gerektiğinde birinden diğerine geçişi sağlayan kozmik bir eksenle bağlandığı düşünülmüştür. Şamanizm, şamanın⁸⁷ trans haline geçerek esrime yolu ile duyular dünyasının dışına çıkarak kendinden geçmesi durumudur.⁸⁸

Cengiz Han dönemi Moğolları ve Moğollara katılan kuzeyli Türk uluslarının genel olarak Şamanist olduğu bilinmektedir. Bununla beraber Cengiz Han ve oğulları devrinde iptidaî Şamanizm'in temsilcileri Kuzey ormanlarında yaşayan kavimlerden Uryankıtlardır. Bu kavim Gök-Türk yazıtlarındaki Kurikanların torunları olmakla birlikte Urenha ve Yakut Türklerinin ataları

⁸⁶ Deşt-i Kıpçak sahasında yaşayan halk genellikle Şamanist inançlar sergilemiştir. Taşbabalara, göğe (Tengri), ateşe, tabiata vb. tabiat olaylarına tapınmışlardır. Ahincanov, **Kıpçaklar**, s.268.

⁸⁷ Şaman, Anglosakson terminolojisinde anlatılmak istendiği gibi günlük anlamda hekim-büyücü, tek şifa verici kişi değildir. Bu şekilde tanımlama Şamanizm'e hiçbir zaman sahip olmadığı bir nitelik vermiş ve Şamanizm'i bulunmaması gereken bir yere oturtmuştur. Şaman kimi zaman kıskançlık duygularına yenik düşerek rakiplerine, kendi öz yetenekleriyle ilgili olmayan alanlara ve her türlü eyleme karışmış, sosyal ve siyasal hayatı yönetmek iddiasında da olmuştur. Bu tür eylemler yetkilerinin kötü kullanılması anlamına gelmiştir. Gerçek anlamda Şaman, tamamen hayata dönük ve olumlu eylemler gerçekleştirmek isteyen kişiliğiyle hiçbir zaman kara büyüye alet olmaz ve hiçbir zaman kötülük yapmaz. Sahip olduğu yetkileri kendi kişisel hizmetinde ve kendi savunması amacıyla bile kullanmaz. Kabile reisi veya hükümdarlarla anlaşmazlığa düştüğünde kendi etkisinden yararlanabilir, ancak hiçbir şekilde görünmez gücüne başvuramaz. Ona karşı koyacak herhangi bir gücü yokmuşçasına ve hayatını kaybetmek pahasına maddi gücün kendisini yenmesine izin verir. Baykal Gölü çevresindeki Buryatlar'da görüldüğü gibi, şamanların biri beyaz ve iyiliksever, diğeri kara ve kendini şeytanlara adanmış, ancak kötülük etmek için hareket eden kişi şeklinde iki sınıfa ayrılması gerçek Şamanizm'i hedefinden sapırtmıştır. Roux, **Türklerin ve Moğolların Eski Dini**, s.63-64.

⁸⁸ Roux, **Türklerin ve Moğolların Eski Dini**, s.74; Mircea Eliade, **Şamanizm**, İmge Yayınları, İstanbul, 2006, s.22; Mircea Eliade, **Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi**, Alfa Yayınları, İstanbul, 2019, s.21.

sayılmıştır. Moğollar, şamana *bö*, kadın büyücüler için ise genel olarak Moğolcadan gelen *udugan* kelimesini kullanmışlardır. Cengiz Han döneminden önce ve Cengiz Han döneminde büyük şaman, (şaman başrahibi) *beki* olarak ifade edilmiştir. Bu kelime Türkçedeki *güçlü* anlamında olan *beg* olup sonraları ise *bey* şekline dönüşen *efendi* kelimesi olması yüksek bir ihtimaldir. Moğollar için yazılmış olan Gizli Tarih birçok bekinin⁸⁹ adını vermektedir. Bu kişilere Moğolistan'da yaşayan çeşitli toplumlarda rastlanmıştır. Özellikle Kıpçaklarda varlıkları iyice kanıtlanmıştır. Onların dışında Naymanlar, Kongiratlar, Tatarlar gibi hayvan yetiştiricilerinde ve özellikle Tayciutlar, Merkitler, Tumatlar ve benzeri ormancılıkla uğraşan topluluklarda da bekiler görülmüştür. Cengiz Han'ın tahta çıkması sırasında da siyasette etkili oldukları bilinmektedir. Cengiz Han'a “*seni han yapacağız*” diyen üç kişiden ikisi bekidir. Cengiz Han, ilk başlarda bekilerin siyaset üzerinde etkin bir gücü olduğunu anlamış ve çok kısa bir süre sonra, bekilerle araya bir mesafe koyarak onlardan uzaklaşmıştır. Bazı bekilere karşı cephe almaktan ve birçoğundan kurtulmaktan da çekinmemiştir.⁹⁰

Bek kelimesinden başka Ortaçağ'da Türk ve Moğol şamanını tanımlamak için birkaç istisna dışında *kam* kelimesi kullanılmıştır. Türkçe olarak şamana verilen ismin kam olması sebebiyle dilbilim Şamanizm'in Türklerden Moğollara geçtiğini kanıtlama eğiliminde olmuştur. Cüveynî şamanlık kurumunun Uygurlarda büyük çapta geliştiğini ve Moğolların, Uygurların yazılarını kullandıkları gibi Şamanizm'de de Uygurlardan etkilendiklerini aktarmıştır. Bar Hebraeus da Uygur ülkesinin istilası sırasında Moğolların, kam denilen bazı büyücülerle karşılaştıklarını ileri sürmüştür. Jean-Paul Roux ise Moğol Şamanizmi'nin Uygur Şamanizmi'nden ortaya çıktığını kabul etmemekle birlikte Moğol Şamanizmi'nin Türk Şamanizm'i tarafından uyarıldığı veya etki altında bırakıldığını savunmuştur.⁹¹

Moğol devrinde Şamanizm üç büyük dinin, İslâm, Hristiyanlık ve Budizm'in mücadelelerine tanıklık etmiştir. Orta Asya'da ve İran'da Hristiyanlık XIV. yüzyılda İslâm dini karşısında etkinliğini kaybetmiştir. Hristiyanlık, İç Moğolistan'da ve Yedisu'da mezar taşlarından başka hiçbir iz bırakmadan ortadan kalkarken Budizm, Moğolistan'da güçlenen din olarak yükselmiştir. Şamanizm ise Budizm ve İslâm dinlerine bir sürü kalıntı bırakmış ve bölgede yükselen bu iki inanç

⁸⁹ Reşidüddin'e göre, Moğolların son hükümdarı Cengiz Han'ın büyük amcası Kutula'nın da bunlardan biri olduğu sanılmaktadır. Moğol hanının kış geceleri bütün odunları ateşe atmak ve ateşin yanında yatmak alışkanlığı vardı. Odunlar yanarken külleri üzerine geliyor ve cildini ala dönüştürüyordu, ancak o buna aldırımıyordu. Ve uykusundan bir an uyandığında kendisini bir böceğin ısırdığını sanıyordu" Ateşe karşı olan bu duyarsızlık, Anadolu *Baba*'larına da atfedilmektedir. Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, s.74; İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, s.17.

⁹⁰ Bununla birlikte hayatında önemli bir rol oynayacak olan şaman ailesine sıkı ilişkilerle bağlı olmuştur. Ailenin atası Çaraku, Gizli Tarih'in eçige (baba) ismini verdiği ve Cengiz Han'ın babasının ölürken yakınlarını emanet ettiği ve yasaklara karşın hastanın çadırına giren oğlu Munglik veya Mönglik sonradan başrahip olarak Teb-Tenggeri (Teb-Tengri) En Göksel, En İlah adıyla ün salacak olan torunu Kökötçü bunların en önemlilerindendir. Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, s. 62-65, 74-76; *Moğolların Gizli Tarihi*, s.57-58, 230; Harva, *Altay Panteonu*, s.364.

⁹¹ Türk-Tatar boyları arasında büyücüye genel olarak *kam* adı verilmiştir. Sibiryâ Tatarları, Sarı Uygurlar ve benzeri bozkır halkı bu kelimeyi kullanmış, Rus etnografya çevrelerinde şamanın yaptığı görevleri tarif etmek için kullanılan *Kamlanie* kelimesi de buradan türetilmiştir. 1069 yılında Yusuf Has Hacıp tarafından kaleme alınan Uygur Türklerinin ilk yazılı metni olan Kutadgu Bilig'te de *kam* kelimesi, büyücü anlamında kullanılmıştır. Harva, *Altay Panteonu*, s.364; Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, s.66,73.

karşısında ancak Sibiryâ ormanlarında ve Altay dağlarında barınabilmiştir.⁹² Moğollar tarihi süreç içerisinde çok geniş alanlara yayıldıklarından zaman zaman ve bazen aynı anda birçok inancı bünyelerinde barındırmışlardır. Bu nedenle sahip oldukları inançlara ve bunların Moğollar içindeki konumuna bakmakta fayda vardır.

1.2.2.3. Budizm

Günümüzde Moğolistan nüfusunun büyük çoğunluğunun inancı olan Budizm, Buda (Siddhartha Gotama) tarafından kurulan inanç sisteminin adı olarak bilinmektedir. Asya’da Budistlerin yaşadığı ülkelerde Budizm, Buda-Sasana (Buda şâkirtliği, Buda disiplini) diye adlandırılmıştır. Budizm, M.Ö VI. yüzyılda Hindistan’ın kuzeydoğusunda doğan, Brahman şekilciliğine ve kast sistemine karşı çıkmış, insanları eşit görme, insanlara ve diğer canlılara sevgi ve şefkat duyma, duyguları dizginleme ve ahlaken temizlik esaslarına dayanmıştır. Budizm’i felsefi-teolojik bir hareket, mezhep veya tarikat olarak görenler de mevcut olmuştur. Ancak felsefi düşünceleri yanında kurucusu, kutsal metinleri, inanç esasları, cemaati, mabetleri ve diğer özellikleriyle bu sistem daha çok bir din olarak nitelendirilmiştir.⁹³

Türkistan’da kavimlerin kültür merkezi olan hakan sarayları, beylerin karargâhları ve bunların çevresinde yerleşen, göç eden boylar daima yabancı kültürlerin tesirlerine maruz kalmışlardır. Doğudan Çin mitolojisi ve felsefesi, güneyden Hint-Tibet Budizm’i, batıdan Zerdüşîizm çok eskiden beri Asya’nın ortalarına kadar millî kültlerine yavaş yavaş tesir etmişler, kendileri de yerli kültürlerden etkilenmişlerdir.⁹⁴ Budizm’in Moğol İmparatorluğu içerisinde yerleşmesi Cengiz Han ve Ogöday Han zamanında sivil idarenin tanzim edilmesinde önemli rol oynayan ve Cengiz Han’ın danışmanı olarak görev yapan Çin Kıtay asıllı Yeluy Chucai (Yeluçutsay) zamanında gerçekleşmiştir.⁹⁵ Moğollar arasında Budizm XIII. yüzyılın sonu itibarıyla XIV. yüzyıllarda Nestûrîlik ve Taoizm’le birlikte yaygınlaşmıştır.⁹⁶ Osman Gazi Özgüdenli, Mongka Kağan’ın (1251-1259) sarayında Budist ve Hristiyan rahipleriyle Müslüman din adamlarının her zaman himaye edildiğini söyleyerek Mongha Kağan (1209-1259) döneminde Tibet’in *Lama* denilen rahipleri aracılığıyla Budizm’in Moğollar arasında yayıldığını aktarmıştır.⁹⁷ İbrahim Kafesoğlu da, Moğolların arasına Budizm’in girişini XIII. yüzyıl olarak vermektedir.⁹⁸ Abdülkadir İnan ise XVI. yüzyılın başlarında Tibet yoluyla Budizmin Lama mezhebi ile

⁹² İnan, **Tarihte ve Bugün Şamanizm**, s.18.

⁹³ Ahmet Güç ve Ekrem Sert, “Budizm’de Dört Temel Gerçek, Sekiz Dilimli Yol ve Nirvana” **İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi**, 5(1), 2020, s.7; Günay Tümer, "Budizm", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/budizm> (30.08.2024).

⁹⁴ İnan, **Tarihte ve Bugün Şamanizm**, s.9.

⁹⁵ Mes’ûd Feryameneş, “İlhanlı Sarayında Budizm”, (Çev. Serkan Derin), **Marmara Üniversitesi Türkoloji Dergisi**, 7(2), 2020, s.486-488; Özkan Dayı, “Mahmud Yalvac’ın Moğol İmparatorluğundaki Faaliyetleri”, **Current Research in Social Sciences**, 1(3), 2015, s.64.

⁹⁶ Akhun Korkmaz, **Altın Orda Devleti’nde Din**, s.71.

⁹⁷ Osman Gazi Özgüdenli, "Moğollar", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mogollar> (25.07.2024).

⁹⁸ İbrahim Kafesoğlu, **Eski Türk Dini**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1980, s.39.

Moğolistan'a girdiğini ifade etmiştir. Lamaist rahipler Şamanizm karşısında, özellikle ongon kültüne karşı, şiddetli mücadele vermişlerdir. Buna rağmen ongon kültürünü kaldırmak mümkün olmamıştır.⁹⁹ Ancak Uno Harva, Cengiz Han'dan sonra gelenler arasında, Kubilay'ın (1260-1294), Buda'nın öğretilerine inanmış olduğunu Moğollar arasında bu öğretinin çok derin izler bıraktığını söylemiştir. Sürecin 1368'de Çin'deki Moğol imparatorluğunun yıkılmasıyla etkisini kaybettiğini ancak XVII. yüzyılda Budizm'in, Lamaizm formunda Orta Asya'da yeniden kendini göstermiş olduğunu, Moğollar ve Kalmuklar arasında kabul gördüğünü yazmıştır.¹⁰⁰

1.2.2.4. Musevîlik

Cöçi Ulusunun ve ardından Batu Han zamanında kurulan Altın Orda Hanlığı'nın yaşam alanı olan Doğu Avrupa toprakları yoğun Musevî nüfusuna sahip olmuştur. Moğollar Doğu Avrupa topraklarına geldiklerinde, sanatta ve ticaretle etkin olan Musevî zümresi ile karşılaşmıştır. Kaynaklar Musevîlerin özellikle Kırım, Tamatarhan, Buhara, Hive ve Semerkant'da yoğun olduklarını kaydetmiştir. Moğollar tüm dinlere göstermiş oldukları saygıyı Musevîliğe de göstermiştir. Cengiz Yasası hükümlerine aykırı olmaması koşuluyla Musevîlere ibadet ve dinî geleneklerini uygulamada serbestlik tanınmıştır. Ancak birtakım kaynaklarda bu serbestliğin Musevî din adamlarına sağlanmamış olduğu iddia edilmiştir.¹⁰¹

Tarihte Hazar Ülkesi önemli bir ticaret merkezi olmuş, Bizans, Arap ve Yahudi tüccarlar kuzeyin kürklerini aramak için İtil ve Sarkel'e sık sık gelmişlerdir. Ticaret faaliyetleriyle ülkeye Müslümanlık, Hristiyanlık ve Musevîlik de gelmiş ve yerleşmiştir. Dolayısıyla Hazar Ülkesi'nin sahip olduğu konumu, kültürel geçiş yolu üzerinde bulunması, onları birçok etkileşime açık bırakmıştır. Musevîlik de bu sebeplerle Hazarların arasına girmiştir. Kesin olmamakla birlikte Hazarlar, Bulan Hakan zamanında Musevîliğin Karay¹⁰² mezhebini kabul etmişlerdir. Hazarlar

⁹⁹ İnan, **Tarihte ve Bugün Şamanizm**, s.45.

¹⁰⁰ Kalmuklar, Tibet'e yaptıkları akınlar esnasında Dalay Lama'dan etkilenmiş ve onu kendilerinin ruhanî önderi olarak kabul etmişlerdir. Yoğun bir misyonerlik çalışması sonucunda Lamaizm bütün halk kesimleri arasında yayılmıştır. Hatta "kurban verme" gibi pagan uygulamaları cezaî uygulamalarla sonuçlanmıştır. Siyasî dengeler sebebiyle, eski halk geleneklerine belli bir ölçüde müsamaha gösterilmesi, zaman içinde bu eski geleneklerin içerdiği bazı temel fikirlerin yeni dinin içinde yer bulmasına neden olmuştur. Böylece Moğol ve Kalmuklar'ın Şamanizmi (kara inanç), Lamaizm (sarı inanç) içinde erimiştir. Bu yeni dinin vaizleri, yani Lama rahipleri her tarafa yayılmış manastırları ve Tibetçe dua kitapları ile kendi inançlarını yayarak, halkın savaşçı güdülerini de törpülemişlerdir. Hemen hemen Moğolistan'ın bütününe yayılmış olan birçok manastır kurulmuştur. Lamaizm, Buryatların arasında da tutunmaya başlamış, Baykal gölünün Güney ve Doğu kıyılarında yaşayan Buryatların büyük kısmı Lamaizmi kabul ederken, küçük bir kısmı da Ortodoks kilisesine bağlanmışlardır. Harva, **Altay Panteonu**, s.6.

¹⁰¹ Mongha Kağan, nüfus sayımı ve vergi tespiti yapacak memurlar (nökerler) görevlendirdi. Ayrıca onları, geçmişte yapılmış olan uygulamaları araştırmaları ve kimseye gücünün üzerinde vergi yüklememeleri konusunda uyararak, *Amacımız hazineyi zenginleştirmek değil, halkın durumunu iyileştirmektir* dedi. Halkın üzerindeki yükü hafifletmek için yarlığ çıkardı. Daha önce Cengiz Han'ın fermanlarıyla ilâve vergi yükünden muaf tutulan Müslüman cemaatinin büyük seyyidleri ve ileri gelen imamlarından, *erkeun*, Hristiyan rahiplerinden ve öğrencilerden *tayin* denilen vergileri, putperestlerin rahiplerinden, yaşları ilerlemiş ve geçimlerini temin etmekten aciz kişilerden vergi almadı. Bu gruba Yahudiler dahil edilmedi. Alaaddin Ata Melik Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, (Çev. Mürsel Öztürk), TTK, Ankara, 2013, s.490-49; İhsan Arslan, **Moğollar Arasında İslâmiyetin Yayılışı**, Okur Akademi Yayınları, İstanbul, 2018, s.155.

¹⁰² *Karay* kelimesi Arapça *kıraat* yani *okuma* ile ilgilidir. Yahudilikte Karailer, Musa'nın şeriatına bağlı olan ve Tevrat'ın dışında, sondaki hiçbir yorumu kabul etmeyen fundamentalist bir akımı temsil etmiştir. Bu akımın kökleri Yahudi tarihi içerisinde çok eski dönemlere kadar gitmektedir. Bu hareket Abbasiler döneminde Anan Ben David tarafından

dönemin büyük güçleri Müslüman Arap ve Hristiyan Bizans karşısında onlar tarafından yok olmamak için her iki dine de itibar etmeyerek siyasî, sosyal ve kültürel düşüncelerle hareket etmişler ve bu onların dinî tercihlerinde önemli rol oynamıştır.¹⁰³

Mes'udî, Hazarların Musevî dinini kabul edişinin halife Harun Reşid (768-809) zamanında meydana geldiğini aktarmaktadır. Bu tarihi X. yüzyıla kadar çıkaranlar da olmuştur. Yahudi kaynakları ise VII. yüzyıldan itibaren Musevîliğin Hazarlarda mevcut olduğunu bildirmektedir. Hazar ve Karayların yanında Kaliz, Kabar, Kıpçak gibi Türk boyları arasında da Musevî dinine geçenler olmuştur. Hazar Devleti içerisinde de Musevî, Hristiyan, Müslüman ve geleneksel Türk dininden insanlar bir arada uyum içinde yaşamışlardır.¹⁰⁴

1.2.2.5. Hristiyanlık

Moğollar öncesi Türkistan'da Hristiyanlık ağırlıklı olarak Mezopotamya merkezli Doğu Hristiyanlığı (Doğu Süryani Kilisesi, Nestûrîlik) olarak görülmüştür. Ancak bölgede az sayıda Antakya (Antioch) merkezli Batı Süryani Hristiyanlığı'na bağlı Melkitler ve Yakubiler ile Ermeni Hristiyanlığı ve Bizans Ortodoks Hristiyanlığı da görülmüştür. Türkistan'da Hristiyanlık, Mezopotamya-İran hattı üzerinden Baktria Bölgesi'ne II. yüzyılın ikinci yarısında Kuşanlar döneminde yayılmıştır. Bu bölge dışında Partlar zamanında II. yüzyılın sonu veya III. yüzyılın başlarında Merv ve çevresine, Kidaritler zamanında kesin olmamakla birlikte IV. yüzyılın ikinci yarısı veya V. yüzyılın ilk yarısında Semerkand'ın bulunduğu Sogdiana'ya, Eftalitler zamanında VI. yüzyılın ilk yarısında Taşkent'e ve Yedisu'ya, Türk Kağanlığı zamanında VII. yüzyılın ikinci yarısında Harezm'e girmiştir. Türkistan'da VI-VIII. yüzyıllar arasında Hristiyanlık yaygınlaşmıştır. XIII. yüzyıldan sonra da Moğollar zamanında (1206-1370) yayılarak yaşamaya devam etmiş ve Timur (1370-1405) tarafından desteklenmiştir.¹⁰⁵

Başlangıçta Şamanist olan Moğollar, Müslüman ve Hristiyan milletlerle ilk defa fetihleri sırasında karşı karşıya gelmişler ve diğer din ve inanç mensuplarına müdahale etmeyen bir yönetim anlayışı benimsemişlerdir. Din adamlarının tartışmalarını ilgiyle takip etmiş, onları vergiden muaf tutmuş ve ibadetlerini tam bir özgürlük içinde yapmalarına izin vermişlerdir. Mongka'nın sarayında Budist ve Hristiyan rahiplerle, Müslüman din adamları kendilerine yer bulması buna örnek

sistemleştirilmiştir. Böylece ilk Karai cemaati bu şekilde kendini göstermiş, başta Iraktakiler olmak üzere Talmudist Yahudilerin itirazlarıyla karşılaşmışlardır. VIII. yüzyılın başlarından itibaren bunlardan bir tanesi Hazar Ülkesi olmakla birlikte Kudüs, Filistin, Suriye, Kuzey Afrika, Bizans, İran, Ermenistan, Kafkasya, Kırım gibi birçok yerde Karai cemaatleri kendini göstermiştir. Günay ve Güngör, **Türklerin Dini Tarihi**, s.227; Durmuş Arık, "Karaylar ve Türkiye'deki Karay Cemaati Üzerine", **Dinler Tarihi Araştırmaları-VIII -Bütün Yönleriyle Yahudilik (Uluslararası Sempozyum) 18-19 Şubat 2012, içinde** (129-148), Türkiye Dinler Tarihi Derneği Yayınları, Ankara, 2012, s.130; Osman Karatay, "Hazar'ın Musevileşme Tarihi", **Uluslararası Karay Çalışmaları Sempozyumu Bildirileri (5-8 Nisan 2010, Bilecik)**, içinde (59-92), Bilecik Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2011, s.89.

¹⁰³ Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, s.209; Günay ve Güngör, **Türklerin Dini Tarihi**, s.225-226.

¹⁰⁴ Günay ve Güngör, **Türklerin Dini Tarihi**, s.226-229.

¹⁰⁵ İbrahim Çeşmeli, "Tarihi Kaynaklara Göre Türk Göçebelerinde Dinler, Kültürler, Ritüeller ile İkonografi (M.S. 8. Yüzyıla Kadar)", **Art- Sanat**, (3), 2015, s.65.

olmuştur. Güyük Han'ın döneminde (1206-1248) Hristiyanlık önemli bir değer kazanmıştır. Güyük Han hükümet işlerini iki Hristiyan devlet adamına bırakmış hatta bu yüzden Müslümanlar büyük sıkıntılara maruz kalmıştır. İlhanlı hükümdarlarından Hülagu ve Argun Han gibi bazı İlhanlı hükümdarları döneminde de Hristiyanlar önemli bir nüfuza sahip olmuştur. Abaka Han Avrupa hükümdarlarına elçiler göndererek onları Müslümanlar aleyhinde bir ittifaka da teşvik etmiştir. Doğuda Kubilay Han, Nestûriliği ve Budizm'i desteklerken İslâm dinine şiddetle karşı çıkmıştır. Ancak bu olumsuz şartlara rağmen Moğol-Türkmen yakınlaşması ve İran kültürünün etkisiyle İslâm, Moğollar arasında yayılmıştır.¹⁰⁶

Deşt-i Kıpçak coğrafyasında kurulan Altın Orda Hanlığı'nda eski zamanlardan kalma Hristiyan nüfusundan söz etmek mümkündür. Batu Han'ın oğlu olan Sartak Han'ın da Hristiyan olduğu hususunda kaynaklarda bilgiler mevcuttur. Fransa Kralı IX. Louis ve IV. Papa tarafından Sartak Han'a gönderilmek için Wilhelm Von Rubruk görevlendirilmiştir. Rubruk Seyahatnamesi'nden bölgedeki dinî yapı hakkında detaylı bilgiler edinilmektedir.¹⁰⁷ Rubruk, Nestûrî din adamlarını cahil görerek Hristiyanlıklarını sorgulamıştır. Fakat Nestûrîlik siyasi önemiyle birlikte Batu Han'ın ailesi içine yerleşmiştir. Ermeni Kirakos, Süryanî Hebraeus, Müslüman Cûzcanî ve Cuveynî, Batu Han'ın oğlu Sartak Han'ın Nestûrî olduğu konusunda hemfikir olmuşlardır.¹⁰⁸

1.2.2.6. İslâmiyet

Altın Orda Hanlığı'nın İslâmlaşması incelenirken bozkır kültürü ve buna bağlı konar-göçer Türk-Moğol unsurlarını göz önünde bulundurmak önemlidir. İslâmlaşmayı sadece din değiştirmek ekseninde değil aynı zamanda Avrasya tabanında etnik benzeşme tabanı ve dönemin devletler hukukunda iç ve dış siyaseti belirleyen bir unsur olarak değerlendirmek yerinde olacaktır.¹⁰⁹

Altın Orda Hanlığı'nda İslâm'ı ilk olarak 1261 yılında Berke Han kabul etmiştir. Ancak Deşt-i Kıpçak bölgesinde İslâm dini'nin daha önceki zamanlarda Bulgar¹¹⁰ ve Harezmi bölgelerinde yerleşmiş olduğu görülmüştür.¹¹¹

¹⁰⁶ Dilara Altaş, "İlhanlı Döneminde Tebriz ve Urmiye Çevresinde Doğu Hristiyanlarının İlim ve Sanat Faaliyetleri", **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi**, 10(1), 2023, s.77-78; Moğollar'ın Budist ve Hristiyanlara olduğu gibi Şiiler'e de hoşgörülü davranmaları İran'da Şiiliğin yayılmasında büyük ölçüde etkili olmuştur. Özgüdenli, "Moğollar", <https://islamansiklopedisi.org.tr/mogollar>; Osman Gazi Özgüdenli, **Ortaçağ'da Türkler, Moğollar, İranlılar**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2020, s.231.

¹⁰⁷ Von Rubruk, **Moğolların Büyük Hanı'na Seyahat**, s.22.

¹⁰⁸ Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, s.436,437; Minhâc-ı Sirâc El- Cûzcanî, **Tabakât-ı Nâsirî**, s.185; Alaaddin Ata Melik Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.246.

¹⁰⁹ Abdullah Gündoğdu, "Altın Orda Sahasında İslâmlaşma ve Sonuçları", **Volga-Ural Bölgesinde İslam Medeniyeti II. Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri**, IRCICA, İstanbul, 2005, s.235.

¹¹⁰ V. yüzyılda ortaya çıkan, İtil ve Özi Nehirleri arasında yaşayan, Batı Hunlarının doğu kanadını oluşturan Bulgarlar, bir Hun-Türk kavmidir. Kutrigur ve Utigur olmak üzere ikiye ayrılmışlardır. Bizans'ın yaratmış olduğu kardeş kavgalarından sonra Avarların hâkimiyetleri altına girmişlerdir. 626 yılında Avarların çökmesinden sonra Büyük Bulgar Krallığı'nı kurmuşlardır. 642 yılında hükümdar Kubrat'ın ölümüyle bu devlet parçalanmıştır. Parçalanma sonucunda bir kısım Bulgar, Hazarların hâkimiyeti altına girmiştir ve onların içinde erimişlerdir. Büyük Bulgarya Devleti'nin

İslâm, ortaya çıkmasının ardından, ticaret yoluyla doğudan, İtil havzasına doğru nüfuz etmeye başlamıştır. X. yüzyılda Bulgar halkının çoğunluğunun Müslüman olduğu ve İtil’de otuz kadar cami bulunduğu kaydedilmiştir.¹¹² X. yüzyılda Abbasi Halifesi el-Muktedir tarafından İbn-i Fazlan’ın görevli olarak, İtil Bulgar hükümdarına gönderilmesiyle onun bölge hakkında yazdıkları burada İslâm’ın yaygın olduğunu göstermiştir. İbn-i Fazlan eserinde İtil Bulgarlarının hükümdarlarının Müslüman olduğunu ve ülkede mektep ve medreselerin mevcut bulunduğunu aktarmıştır.¹¹³ Mesûdî’nin eserinde ise 913 yılında Rusların İtil’den gelerek Hazar Denizi’ne girdikleri, fakat Hazarlı Müslümanlardan darbe aldıkları, buradaki Müslümanlardan kaçan Rusların kuzeyde Müslüman Bulgarlar tarafından öldürüldükleri yazmaktadır. Bu ifade bize o dönemde İslâm’ın Bulgarlarda hayli yerleşmiş olduğunu ortaya koymaktadır.¹¹⁴

Tarihte İtil Bulgar adıyla anılan ve İslâm’ı kabul etmiş olan bu topluluk, Karadeniz’in kuzeyinde ve Kafkasya bölgesinde, İslâm dininin zeminini hazırlayan öncülerden biri olmuştur. Savaşçı ve yayılmacı olmayıp yerleşik hayatı seçen ziraat ve ticaretle uğraşan bu topluluk, kendi ürünleri dışında Müslüman ve Ruslar arasındaki ticarete de aracılık yapmışlardır. İtil Bulgarlarının cam ve seramik gibi sanatlarda ilerlemiş oldukları, şehircilikte dönemin en gelişmiş toplumlarından biri olduğu bilinmektedir.¹¹⁵ Moğolların baskısına dayanamayarak yıkılan Bulgarlar, Moğollar tarafından kurulan Altın Orda Hanlığı’nda İslâm’ın yayılmasında etkili unsur olmuşlardır.

Deşt-i Kıpçak’ta ise İslâm’a, Bulgar Devleti’nden daha önce Hazarlar döneminde rastlanılmıştır. Bulgar ilk Müslüman Türk bölgesini oluştururken, Harezm Türk medeni yaşamının temellerini oluşturmuştur. İtil boyu, Ural bölgesi ve Kıpçak bozkırlarında İslâm’ın geçmişini VIII. yüzyıla kadar götürmek mümkündür. Hazarların yerleşik alanı olan İtil, Yayık, Don ve Kuban ırmakları havzasının ticaret yolları kavşağında bulunması buraların her türlü dinî etkiye açık bir saha olmasını sağlamıştır.¹¹⁶ Hazarlar ile Araplar arasında 737 yılında gerçekleşen savaş sonunda Hazarlar ağır bir mağlubiyet almışlar, başka çaresi olmadığını anlayan Hazar Kağanı, Mervan b. Muhammed’ten barış istemek zorunda kalmıştır. Bu barışın tesis edilebilmesi için Hazarların

yıkılışından sonra hükümdarın oğullarından biri Panonya’ya geçerek Avarlara sığınmıştır. Bir diğer oğlu ise Tuna’yı geçerek Tuna ve Balkan Krallığı’nı kurmuştur. Diğer oğlu da Orta İtil üzerinde İtil Bulgarları Krallığı’nı kurmuştur. İtil Bulgarları hicri IV. yüzyılda İslâm dünyası ile ilişki içindeydi. Şeklen Samanilere bağlı olan Harezmle ticari ilişki geliştirmişlerdir. Bu ilişkiler neticesinde İslâm dini Bulgarların arasında yayılmaya başlamıştır. İlk etapta yönetici ve çevresinde İslâm dinini kabul görmüş olduğu bilinmektedir. Gelişen ilişkiler Bulgar hükümdarı’nın halifenin sarayı ile irtibat kurmasına vesile olmuş bunun üzerine İbn-i Fazlan’ın da içinde bulunduğu heyet Bulgarlara yollanmıştır. İbn-i Fazlan’ın gitmiş olduğu sırada Bulgarlar Hazar hakanına yarı bağıydılar. Hazarların 965’te yıkılmasıyla yine varlıklarını sürdürmeye devam etmişler fakat Moğolların bölgeye gelmesiyle beraber Altın Orda hâkimiyeti altında eriyip gitmişlerdir. İbn-i Fazlan, *Seyahatname*, (Haz. Ramazan Şeşen), Bedir Yayınevi, İstanbul, 1995, s.115-116.

¹¹¹ W. De Tiesenhause, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, s.249; Osman Karatay, *Hazarlar*, Kripto Yayınları, Ankara, 2018, s.189; Joseph De Guignes, *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Batı Tatarlarının Tarih-i Umumisi III*, s.13-14.

¹¹² Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s.10.

¹¹³ İbn-i Fazlan, *Seyahatname*, s.48-55.

¹¹⁴ Osman Karatay, “Doğu Avrupa Türk Tarihinin Anahatları Altın Orda Öncesi Dönem”, *Karadeniz Araştırmaları*, 3(3), 2004, s.45.

¹¹⁵ Karatay, “Doğu Avrupa Türk Tarihinin Anahatları Altın Orda Öncesi Dönem”, s.42-44.

¹¹⁶ Gündoğdu, “Altın Orda Sahasında İslamlaşma ve Sonuçları”, s.236.

İslâm'ı kabul etmeleri zorunlu tutulmuştur. Bundan dolayı Hazarlarda göstermelik olarak İslâm dini kabul edilmiştir. Olaylar durulduktan sonra Hazar kağanı eski dinine tekrar dönmüştür.¹¹⁷ Fakat daha sonraları bölgede İslâm varlığını sürdürmeye devam etmiştir. İslâm'ın Hazar bölgesinde yayılması savaş yolu ile değil Hazarların Müslümanlarla olan ticarî-ekonomik ilişkileri sonucunda gerçekleşmiştir. Başkent İtil, tacirlerin uğrak yeri haline gelmiştir. Özellikle Türkistan tacirlerinin bölgeye sık gelmesi buradaki yerli halkı inanç bakımından etkilemiştir. Hazarlar dinî hoşgörü içinde yaşayan, Müslüman, Hristiyan, Musevî ve Putperestlerin birbirine saygı duyduğu hatta yöneticiler tarafından her bir zümreye ayrı kadı atandığı hoşgörü toplumu olmuştur. Böyle bir toplumda Müslüman tacirlerin de kendilerine yer bulması ve bölgede Horasan ile Harezm kültürlerinin yayılması şaşırtıcı bir durum olmamıştır.¹¹⁸

Harezm, Moğol hâkimiyeti öncesinde İtil-Ural Türklerini dinî ve edebî yönden etkilemiştir. Altın Orda Hanlığı'nın kurulmasıyla birlikte Harezm bu devletin ayrılmaz bir parçası olmuştur. Altın Orda sahasında Harezm'in tasavvufî karakterleri önemli rol oynamıştır. Dinî, siyasî, sosyal ve kültürel bakımdan önemli rol oynayan büyük sûfîler ve tarikatları Harezm'de özgürlük kazanmışlardır.¹¹⁹ Burada dinî fikir mücadeleleri, düşünür zümreleri içerisinde kalmış, genel düzeni bozmadıkça ve siyasî kışkırtmalar olmadıkça bu gruplara müdahale etme gereği görülmemiştir. XII. yüzyılda ruhani nitelikte sosyal gruplar teşkilatlanarak İslâm dünyasında faaliyetlere başlamıştır. Böylelikle büyük sûfîler toplum üzerinde etkili olmaya başlamışlardır.¹²⁰ Cengiz Han ile Türklerin yaşadıkları sahalarda yeni bir dönem başlamıştır. Harezm'in dinî tasavvufî cereyanları ayakta kalmıştır. Necmeddin Kübrâ (1145-1221) tarafından kurulan Kübrevîlik, Cöçi Ulusu'nun İslâmlaşmasında etkili olmuştur. Altın Orda halkı üzerinde etkili olan diğer bir tarikatla Yesevîlik olmuştur. Maverâünnehr ve Harezm sahasından bozkıra yayılarak güç kazanmıştır.¹²¹ Ahmed Yesevî'nin üçüncü halifesi Süleyman Hâkim Ata adına izafe edilen ve İtil-Ural, Kırım, Kazan ve Türkistan Müslümanlarınca bilinen *Bakırgan Kitabı* Yesevîliğin Deşt-i Kıpçak coğrafyasındaki etkisini göstermektedir.¹²²

¹¹⁷ Hazar Kağanlığı'nda tam bir din toleransı olmasına rağmen Hazarların büyük çoğunluğu Türk inancı olan Şamanizm'e inanmaya devam etmiştir. Fakat yönetici kesim Kağanlar, beyler ve saray erkânı Yahudi dinine mensup olmuşlardır. Bunun yanında İslâm ve Hristiyanlık (Ortodoks) da yaygın bir din olarak karşımıza çıkmıştır. Özellikle ticaret ile uğraşan kesimlerin Müslüman olduğu bilinmektedir. Akdes Nimet Kurat, **IV.- XVIII. Yıllarda Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Murat Kitabevi Yayınları, Ankara, 2002, s.35.

¹¹⁸ Akhun Korkmaz, **Altın Orda Devleti'nde Din**, s.94.

¹¹⁹ Büyük sûfîlerin temsil ettiği tarikatlar, XI. yüzyıldan itibaren Irak ve Horasan'da kendileirni göstermeye başlamıştır. XII. yüzyılda Harezmşahların kurulması ile teşkilatlanmışlardır. Çevrelerinde binlerce mürid toplayan tasavvuf ulularına Harezmşahların yayılmış olduğu çeşitli bölgelerde, her şehir, kasaba ve köylerde rastlanılmıştır. Bu yüzyılda konar-göçer Türklerin İslâmlaşmasında büyük rol oynayan Hoca Ahmed Yesevî, Sirderya ve çevresinde yayılmaya başlayan tarikatıyla, çeşitli büyük tarikatların oluşumunda etkili olmuştur. Maverâünnehir ve Harezm bölgelerinde Yesevî dervişleri aracılığıyla Horasan, Azerbaycan, Anadolu ve Balkanlara kadar uzanan sahada derin izler bırakmışlardır. Gündoğdu, "Altın Orda Sahasında İslâmlaşma ve Sonuçları", s.235-237.

¹²⁰ Erdoğan Merçil, **Müslüman-Türk Devletleri Tarihi**, TTK, Ankara, 2000, s.198.

¹²¹ Gündoğdu, "Altın Orda Sahasında İslâmlaşma ve Sonuçları", s.236.

¹²² Derya Derin Paşaoğlu, "Kırım Yerli Kaynaklarına Göre XVIII. Yüzyılda Kırım Hanlığı'nda Meşâyih Makamı", **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, (20), 2016, s.93.

Kaynaklardan edinilen bilgilere göre Altın Orda Hanlığı'nda İslâmlaşma, güçlü tasavvuf ve evliya kültü ekseninde olmuştur. Cengiz Han'ın Harezmşahlar ülkesini ele geçirdiği sırada Şeyh Necmeddin Kübrâ'nın Harezmşah Muhammed ve Moğol hâkimiyetine karşı tutumu, Berke Han'ın Müslümanlığı benimsemesinde ve Özbek Han'ın da Müslüman olmasında etkili olmuştur. Cengiz Han'ın bir taraftan yıkıcı gücü ama bunun yanında her dine karşı ılımlı tutumundan dolayı Müslüman büyüklerine olan saygısı İslâm'ın bölgede gücünü arttırmasında etkili olmuştur. Abdülgaffar Kırımî eserinde “*Cengiz'in kâfir imansız ve mecus zümresinden olmasına rağmen her dine iltifat etmiştir*” söylemi bunun önemli kanıtlarından biridir.¹²³ Ancak Cengiz'in ve ardıllarının dinî inançlara müdahalede bulunmamaları Moğolların ilk fetihlerinden sonra onların Avrasya'da *Pax Mongolica* (Moğol Barışı) diye adlandırılması doğru bir söylem değildir. Her ne kadar Moğollar gittikleri yerdeki halkların inanışlarına, yaşamlarına karışmamışsa da kendi aralarındaki kavgacı yapıları ve sürekli meydana gelen savaşlar bu kavramın varlığını olanaksızlaştırmıştır.¹²⁴

İslâm'ı kabul eden Berke Han, Altın Orda Hanlığı'nda tahta çıktıktan sonra Buhara'ya gitmiş ve Buhara'da bulunan seçkin ulemadan yararlanmıştır. Bağdat halifesi ile iyi ilişkiler kuran Berke Han, Bağdat halifesine elçiler göndermiş ve böylece kendi konumun İslâm dünyasında yer alan hükümdarların yanında üstün tutmaya çalışmıştır. Deşt-i Kıpçak topraklarının yanında Semerkand gibi diğer bölgelerde halk tarafından Berke Han'ın hükümdarlığı kabul görmüştür. Ürgenç, Buhara gibi Türkistan şehirleriyle ilişkiler geliştiren Berke Han, Türkistan'ın bu şehirlerinden ustalar, tacirler, sanatkârlar, bilginler ve İslâm dünyasının önde gelen isimlerini Altın Orda Hanlığı'nda bulunan Saray Berke şehrine getirerek buranın gelişimine büyük katkı sağlamıştır. Yeni bir din ve oluşumun hükümdarı olan Berke Han, kültür, sanayi ve ticaret bakımından gelişmeye başlayan ve kendi adı ile anılan Saray Berke'yi başkent yapmıştır. Burası Türk-İslâm devlet modeline dönüşmeye başlayan Altın Orda Hanlığı için önemli bir merkez olmuştur. Saray Berke'ye çevre ülkelerden gelen Müslüman tacirler, din adamları, sûfiler ve dervişler Altın Orda Hanlığı'nın İslâmlaşmasına büyük katkı sağlamışlardır.¹²⁵ İlk başta İslâm, halk tarafından çok fazla rağbet görmemiş, Berke Han ve çevresinde daha çok etkin olmuşsa da¹²⁶ ilerleyen süreçte halkın Müslümanlaşması söz konusu olmuştur.

Berke Han'ın Müslümanlıkla olan temasında Kübrevîliğin etkisi yadsınamaz. Berke Han Harezm'de Necmeddin Kübrâ'nın öğrencisi Şeyh Seyfeddin (Harezmî) Bâharzî'den eğitim almıştır.¹²⁷ Ancak Berke Han'ın ölümünden sonra onunla Müslüman olan Moğol halkı tekrar ateşperestliğe dönmüşlerdir. Bunun üzerine Şeyh Mecidüddin Şirvani, Baba Tökles Şeyh

¹²³ Gündoğdu, “Altın Orda Sahasında İslamlaşma ve Sonuçları”, s.238-239.

¹²⁴ S. Frederick Starr, **Kayıp Aydınlanma Arap Fetihlerinden Timur'a Orta Asya'nın Altın Çağı**, (Çev. Yusuf Selman İnanç), Kronik Kitap, İstanbul, 2019, s.565.

¹²⁵ Bostancı, **Berke Han Döneminde Altın Orda Devleti Tarihi**, s.203-206.

¹²⁶ Yakubovskiy, **Altın Ordu ve Çöküşü**, s.44.

¹²⁷ Derin Paşaoğlu, “Kırım Yerli Kaynaklarına Göre XVIII. Yüzyılda Kırım Hanlığı'nda Meşâyih Makamı”, s.94.

Necibüddin, Şeyh Ahmed ve Şeyh Hasan Gürgani gibi dört önemli şeyh Saray şehrine gelerek Özbek Han'ı ve Cöçi ulusunu Müslümanlığa davet etmişlerdir.¹²⁸

İbn Battuta'nın eserinde Altın Orda Hanlığı'nın dinî yapısı hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır. İbn Battuta, seyahati sırasında Kırım'a geçmiş ve Kırım'ın Muhammed Özbek Han'ın bir beldesi ve Tülek Timur Beğ'in idaresi altında olduğunu ifade etmiştir. İbn Battuta, Kırım'da Tülek Timur'un hocası olan Saadettin ile kendisine bir at gönderildiğini, ardından bir zaviyeye gittiklerini, zaviye hocasının Horasanizade adında biri olduğunu ve halkın bu kişiye çok saygı duyduğunu aktarmıştır. Seyahati esnasında belde kadısı, hatibi ve hocaları da kendisine ziyarette bulunmuştur. Bölgede Hristiyan rahibinin ve Müslümanlığa ait zaviyelerin ve camilerin mevcudiyetinden bahsetmiştir. Daha önceleri Hristiyan'ken sonradan Müslüman olmuş büyük fakihlerden de bahsetmiştir.¹²⁹ Bölgenin dinî yapısı hakkında söyledikleri büyük önem taşımaktadır.

İbn Battuta'nın notları arasında Ahîliğin bölgede kendine yer edinmeye çalıştığını gösteren kanıtlar vardır. Bıçakçı Ahî adında biriyle karşılaştığını, bu kişinin oranın önemli adamlarından olduğunu ve hatta kendi zaviyesinin bulunduğunu aktarmaktadır. Kadıların ve hafızların da burada önemli bir konuma sahip olduklarını ifade etmiştir. Örneğin Tülek Timurla katılmış olduğu yemek sonrası güzel sesli hafızlar tarafından Kur'ân-ı Kerim okunduğu, ardından minber kurularak vaizin buraya çıktığı, Tülek Timur ve orada bulunan cemaat için dualar okunduğunu aktarmıştır. Dua önce Arapça arkasından Türkçe açıklanmıştır. Hafızların Kur'ân'dan ayetler okumasının ardından kavil dedikleri teganniye¹³⁰ başlanılmıştır. Ardından mülemma denilen Farsça ve Türkçe teganni yapılmıştır.¹³¹ Bu ifadeler bölgede şeyhlerin ve hocaların özel bir değeri olduğunu göstermektedir.

Seyahatinde Macar şehrine kadar ulaşan İbn Battuta, buraya geldiğinde Kuma Nehri etrafında bağ ve bahçeler arasında önemli bir zaviyeden bahsetmiştir. Bu, Irak bölgesinden gelmiş olan Şeyh Muhammed Betaihi'nin zaviyesidir. Bu kişinin Ahmed-i Rufâî'nin halifesi olduğu aktarılmaktadır. Zaviyesinde Arap, Fars, Türk ve Rum dervişlerin olduğu belirtilmiştir. Görülen o ki bu ülke halkı dervişlere saygı ve ilgi göstermektedir. Yine burada çarşı içinde kendisinin Endülüs halkından bir Yahudi'ye rastladığını, onunla Arapça konuştuğunu ifade etmiştir.¹³² Bu bilgiler bize Deşt-i Kıpçak bölgesinin bünyesinde birçok farklı din ve etnik grubun barındığını ve buranın dinî hoşgörüye sahip bir yer olduğunu ortaya koymaktadır.

Bu çalışmada incelenen Ebu Bekir Kalenderî'nin mesnevîsinden yola çıkarak Deşt-i Kıpçak coğrafyasında ve Altın Orda Hanlığı'nda sadece Irak, Horasan veya Harezm üzerinden değil

¹²⁸ Gündoğdu, "Altın Orda Sahasında İslamlaşma ve Sonuçları", s.245.

¹²⁹ Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Et-Tancı, **İbni Battuta Seyahatnamesi**, s.242-243.

¹³⁰ Teganni kelimesi çalgı aletlerini de kapsayacak biçimde şarkı, türkü, kaside gibi eserleri heyecan verici bir tarzda söylemeyi ifade etmektedir.

¹³¹ Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Et-Tancı, **İbni Battuta Seyahatnamesi**, s.246.

¹³² Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Et-Tancı, **İbni Battuta Seyahatnamesi**, s.246-247.

bunlardan farklı olarak Anadolu'dan da kuzeye gidilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Böylece Altın Orda Hanlığı'nın İslâmlaşmasında Anadolu'nun da etkisi olduğu ve Aksaraylı olan Sûfî Ebu Bekir Kalenderî'nin bu etkiye önemli bir katkıda bulunduğu anlaşılmaktadır.

1.3. XIII.-XIV. Yüzyıllarda Türkiye'de İnanç Yapısı

Aksaraylı olduğu kendi eserinden anlaşılan Ebu Bekir Kalenderî'nin XIV. yüzyılın başlarında Kırım'a gittiği anlaşılmaktadır. Bu nedenle Ebu Bekir Kalenderî'nin dinî ve tasavvufî alt yapısının oluşmasında çevre etkisi göz ardı edilemeyeceğinden onun doğmuş ve büyümüş olduğu dönemki Türkiye'nin sosyal, siyasal ve kültürel şartlarını da bilmek ve yetiştiği ortamın yapısını tanımak doğru çıkarımlar yapabilmek bakımından önemlidir. İçinde yetiştiği inanç ve kültürü gittiği bölgeye taşıyan Ebu Bekir Kalenderî'nin anlaşılabilmesi için yaşamış olduğu ülke, şehir ve dönemi bilmekte fayda vardır.

Türkiye Selçuklu şehirleri doğrudan merkezi otoritenin tayin ettiği ve hukukî-idarî yetkilere haiz valiler, onlara bağlı kadı ve muhtesipler tarafından yönetilmiştir. Beylikler döneminde ise bu durum değişiklik göstermiş ve neredeyse her büyük Anadolu şehrinde oraya hâkim olan beyler, yönetimi ele almışlardır. İran ve Arap dünyası ile yakın ticarî, kültürel, bilimsel ve özellikle demografik hareketlilik sebebiyle İslâmî karakterler hâkim duruma gelmiştir.¹³³

Seyhun bölgesinden inerek Maverâünnehr ve İran'da bir süre kaldıktan sonra Bizans sınırlarına gelen ve Selçuklu hükümdarlarının egemenlik bölgesine giren Oğuz Türkmenleri Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşmasında büyük rol oynamışlardır.¹³⁴ Türkiye Selçuklu şehirlerinin büyük kısmında Müslüman bir kesim mevcuttur. Müslümanlar içerisinde özellikle bürokrat, bilim adamı ve tüccarlardan oluşan Arap, Fars ve farklı etnik kökenlere mensup kişiler bulunmuştur. Ancak bu grupların yanında bölgede çok sayıda gayr-i Müslimin varlığından da söz etmek mümkündür. Ancak şehirli Müslüman nüfusun asıl büyük kısmı XIII. yüzyıldan itibaren Anadolu'ya yapılan göçler sonucunda Müslüman Türklerden oluşmuştur.¹³⁵ Müslüman grupların bağlı bulundukları mezhepler ve önderleri ile geldikleri bölgenin adetlerini taşıyan inanç ve uygulamalar XIII. yüzyıl Anadolu'sunda yaygın olarak görülmeye başlamıştır. Bu çağda Anadolu'da etkili olmaya başlayan belli başlı tarikatlar, inanç ve giyinişlerinde Hint ve Türk Şamanizm'inin özelliklerini yansıtmıştır. Bu özelliklere sahip olan tarikatlar Kalenderîlik, Kalenderîlikten ayrılan Haydarîlik, İbrahim İbn Edhem'i pirleri olarak tanıyan Edhemîlik ve Zümre-i Abdalan veya Rum Abdalları şeklinde sıralanabilir.¹³⁶

¹³³ Ahmet Yaşar Ocak, *Ortaçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri Selçuklu Dönemi*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2011, s.20.

¹³⁴ Mehmet Fuad Köprülü, *Anadolu'da İslamiyet*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2017, s.15.

¹³⁵ Ocak, *Ortaçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri Selçuklu Dönemi*, s.21.

¹³⁶ İsmet Kayaoğlu, "Mevlana'nın Çağdaşı Derviş Tarikatları, Babalar, Kalenderiler ve Diğerleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 31(1), 1990, s.147.

Türkiye Selçuklu Devleti içerisinde tarikat mensupları dışında Müslüman din görevlileri, müezzinler, müftüler ve kadılar ile medreselerde eğitim vermenin yanında dinî görevleri olan ulema ve müderrisler, Peygamber soyuna mensup seyyid ve şerifler gibi gruplar her şehirde bulunmuştur. Bu gruplar dışında bir esnaf teşkilatı olarak örgütlenen, bir yandan ticarî ve ekonomik faaliyetler yürüten Ahîler, aynı zamanda teşkilatın liderleri olan şeyh ve dervişleri ile mistik bir hayat yapısına sahip olmuşlardır.¹³⁷

Ebu Bekir Kalenderî'nin Kırım'a gitmesinden önce yaşadığı Türkiye'nin her türlü dinî gruplar açısından bir çekim merkezi olduğu anlaşılmaktadır. Dinî gruplar dışında Türkiye bilim ve kültür açısından da bir merkez konumunda olmuştur. Ebu Bekir Kalenderî'nin yaşadığı dönemden çok daha önceleri en güçlü dönemini Alâeddin Keykubad zamanında (1220-1237) yaşayan Türkiye Selçuklu Devleti'nde bilim, kültür ve sanata önem verilmiş, bilim adamları ve sanatçılar koruma altına alınmıştır. Moğol istilâsından dolayı ülkelerinden kaçan Türkistan ve İranlı bilim adamları, şair, edip ve sanatkârlar, Türkiye'ye yerleştirilmiştir. Bunlar Türkiye'de Türk kültür ve uygarlığının gelişmesinde önemli rol oynamışlardır.¹³⁸

Alâeddin Keykubad'ın ölümünün hemen ardından 1239-1240 yılları arasında ortaya çıkan *Babai Ayaklanması* Türkiye'deki tarikat mensuplarının, bu dönemlerde Türkiye'ye akın eden *heteredoks* dervişlerin dini vaazlarının da etkisiyle, merkezle olan ilişkilerin bozulmasına neden olmuştur. Bu süreçte yerleşik yaşam sürdüren halk ile göçebeler arasındaki huzursuzluk ortamı Babai Ayaklanmasıyla¹³⁹ iyice pekişmiştir. Baba İshak ve taraftarlarının, özellikle Amasya ile Batı

¹³⁷ Ocak, *Ortaçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri Selçuklu Dönemi*, s.23.

¹³⁸ Ali Sevim ve Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, TTK, Ankara, 1995, s.466.

¹³⁹ Babai İsyanı, XIII. yüzyılın ortalarında Türkiye Selçuklu devrinde, Orta ve Güneydoğu Anadolu'da Baba İlyas'a bağlı Türkmenlerin isyanı ile ortaya çıkan ve gayri Sünnî bir istikamette gelişen dinî-tasavvufî bir harekettir. Boy beyliği gücü ile dinsel gücü kişiliklerinde birleştirmiş iki *Baba* tarafından yönlendirildiği için Türkmenlerin bu başkaldırı hareketine *Babai Ayaklanmaları* adı verilmiştir. Türkiye Selçukluları döneminde yaşanan bu olaya Babai denilmesi, isyanın oldukça teferruatlı anlatıldığı ve hadiseye çağdaş olan kaynaklardan İbn Bibi'nin Farsça kaleme alınan *el-Evâmirü'l-Alâiyye fi'l-umûri'l-Alâiyye* adlı eserinde yer almıştır. Bu terim, XV. yüzyılda başta Oruç Bey'in *Tevârîh-i Âl-i Osmân* ve sonraki Osmanlı kaynaklarında tekrarlanmıştır. İbn Bibi ile Oruç Bey *Babai* terimini isyana katılanları ifade etmek için kullanmış ve bu adı taşıyan herhangi bir tarikattan söz etmemiştir. Fakat XVI. yüzyılda Taşköprizade Ahmed Efendi'nin *eş-Şekâ'îku'n-nu'mâniyye* eserinde, Baba İlyas'ın kurduğu farz edilen bir tarikat ismi olarak kullanılmıştır. Sonraki müellif ve araştırmacıların büyük çoğunluğu ilk kaynak İbn Bibi olmasına ve bu eserde bir tarikattan bahsedilmemesine rağmen *Babai* terimini hep bir tarikat adı olarak kabul etmişlerdir. Babailik hareketinin doğuşuna yol açan *Babai İsyanı* (Baba Resul Kıyamı), Sultan II. Gıyaseddin Keyhusrev zamanında Baba İlyas'ın müridlerinden Baba İshak tarafından Amasya, Tokat, Sivas çevresinde, Türkiye Selçuklu Devleti'ne karşı çıkarılmış isyan hareketidir. Oruç Bey'in eserinde, tahta geçen II. Gıyaseddin Keyhusrev'in zalimlikleri üzerine isyanın başladığı ve sultanın bir sebepten dolayı Baba İlyas'tan korkup üzerine asker göndererek Babailerli kılıçtan geçirdiği aktarılmıştır. Bu ayaklanmanın nedenleri arasında XIII. yüzyılda, özellikle de bu yüzyılın ortalarına doğru Anadolu'nun içinde bulunduğu iktisadî sıkıntılar önemlidir. Aslında XIII. yüzyılın başlarında Anadolu Selçuklularının siyasi, ekonomik ve kültürel bakımdan en parlak dönemidir. Fakat yine bu dönemde toprak rejimi bozulmaya, özel mülkiyet ile vakıflar, konar-göçerler için hayati önem taşıyan ortak mülkiyet aleyhine gelişmeye başlamıştır. Bu bozulma, köylerde de ciddi şekilde özel mülklere sahip bir toprak aristokrasisinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Böylece, köylülerle devlet arasında aracı bir sınıf meydana gelmiştir. İsyanın çıkmasına etki eden bir diğer neden de askeri iktâların vakıf haline dönüştürülmesi olmuştur. Toprak sisteminin bozulması karşısında Türkmenler, hayvanlarını otlatacak ve kış geçirecek arazi bulmada çeşitli sıkıntılarla karşı karşıya kalmışlardır. Moğol istilasıyla da Anadolu'ya gelen halk yerli halkın düzenini bozmuştur. Yeni göçmenler ile yerleşik halkın yaşadığı iktisadî zorlukların yanında, yeni gelenlerin eski dinî inanış ve atalarının geleneklerini de Anadolu'ya getirmeleri yerleşim alanlarında birtakım sosyal problemleri de beraberinde

Torosları arasında yaşayan Türkmenlere verdikleri vaazların etkisiyle Türkiye Selçuklu Devleti yönetimine karşı başlatılan isyan, devleti içtimaî, askerî ve iktisadî bakımdan yıpratmıştır. İsyanın kısa bir süre sonra da 1243 yılında Köseadağ Savaşı'nda Türkiye Selçuklu Devleti Moğollarla yapılan mücadelede ağır bir yenilgi almıştır.¹⁴⁰ Moğol ordusuna yenilen Türkiye Selçuklu Devleti, II. Gıyâseddin Keyhüsrev döneminde (1237-1246) bağımsız devlet olma özelliğini tamamen kaybetmiş ve Moğollara bağlı hale gelmiştir.¹⁴¹

Moğollara kaybedilen savaşın ardından Anadolu'da başlayan kaos döneminde Türkiye düşman ilerleyişi karşısında bir taraftan savunmasız kalırken diğer yandan yaşanan kıtlık ile karşı karşıya kalmıştır. Türkmen göçebelerin böyle bir ortamda Selçuklu şehirlerini talan etmeleri, ülkede karışıklıkların çok yüksek bir noktaya ulaşmasına sebep olmuştur. Moğol hükümdarı Hülagu, Türkmen ayaklanmalarının tehlikeli bir hal alacağını düşünerek II. İzzeddin Keykâvus'a isyanları bastırması için talimat vermiştir. Ancak II. İzzeddin Keykâvus, kendisine verilen talimat çerçevesinde isyanları bastırma hususunda bazı başarılar gösterse de asker sayısının az olduğu bölgelerde Türkmen reisler özerk beylikler kurmak için faaliyetlerini hızlandırmışlardır. İsyanların bastırılmasıyla uğraşılan bir dönemde II. İzzeddin Keykâvus'a karşı kardeşi IV. Kılıçarslan Rükneddin ayaklanmıştır. Bunun üzerine Hülagu tahtı kardeşler arasında paylaşmış ve böylece on bir yıl sürecek olan üçlü hükümdarlık (II. İzzeddin Keykâvus, IV. Kılıçarslan Rükneddin, II. Alâeddin Keykubad) dönemi başlamıştır.¹⁴² Üçlü hükümdarlık döneminde de düzen kurulamamış 1261 yılında Anadolu'daki istikrar ve refah yerini tamamen anarşiye bırakmıştır. Selçuklu egemenliği altında olan Kilikya, Trabzon ve batı sınırlarındaki uç Türkmenleri Konya'daki merkezi iktidarı ortadan kaldırmak için faaliyetlere girişmişlerdir.¹⁴³ Bu kargaşa ortamından ve Moğolların doğrudan saldırılarından kaynaklanan dağınıklık, Oğuz (Türkmen) boyları arasında kaynaşmaya

getirmiştir. II. Gıyâseddin Keyhüsrev'in Gürcü Kraliçesi Tamara'nın kızı ile evlenme hazırlıkları yaptığı sırada, devlet işlerini baş veziri Sadettin Köpek'e bırakması olayların gelişimini hızlandırmıştır. Ayrıca orduda bulunan Harezmîlerin bu dönemde kötü muamelelere maruz kalması, Harezmîler ile Türkmenlerin birleşmesine neden olmuştur. Olayların akışına bakılırsa Baba İlyas, Türkmenleri içinde bulundukları durumdan kurtarmak için Selçuklu hükümetini devirerek idareyi ele almayı ciddi bir şekilde düşünmüş ve faaliyetlerini bu hedef üzerinde yoğunlaştırmıştır. İsyançıların Anadolu'da başarılar elde etmesi üzerine Sultan Kubadabad'a (Konya) sığınmıştır. Amasya subaşı Hacı Armağanşah emrindeki askerlerle birlikte isyan bölgesine gönderilmiştir. Baba İlyas Selçuklu kuvvetleri tarafından Amasya'da kuşatılıp yakalanarak idam edilmiştir (H.502). Onun intikamını almak isteyen Baba İshak ise Amasya'ya gelerek beraberindeki kalabalık kuvvetlerle Konya üzerine yürümüş fakat yolda Kırşehir yakınındaki Malya Ovası'nda Selçuklu ordusu tarafından mağlup edilip öldürülmüştür. Türkmenlerin çoğu kılıçtan geçirilmiş, kalanlar ise esir edilmiştir. Kurtulabilenler de sağa sola kaçıp izlerini kaybettirmeyi başarmışlardır. Ahmet Yaşar Ocak, **Babailer İsyanı**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2011, s.37-38, 141-153; İrene Melikoff, **Hacı Bektaş Efsanesinden Gerçeğe**, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2006, s.63; Elvan Çelebi, **Menâkıbu'l-Kudsîyye fi Menâsibi'l-Ünsîyye**, (Haz. İsmail E. Erünsal ve Ahmet Yaşar Ocak), TTT, Ankara, 2014, s.29; Mehmet Fuad Köprülü, **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1976, s.207; İrene Melikoff, **Uyur İdik Uyardılar**, Cem Yayınevi, İstanbul, 1994, s.218; Oruç Beğ, "Oruç Beğ Tarihi", **Üç Osmanlı Tarihi: Oruç Beğ, Ahmedî, Şükrullah**, (Haz. Nihal Atsız), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2011, s.27; İlyas Üzümlü, **Günümüz Aleviliği**, İSAM Yayınları, İstanbul, 1997, s.6; İbn Bibî, **El Evamirü'l-Ala'îye Fi'l-Umuri'l-Ala'îye (Selçuk Name)**, (Haz. Mürsel Öztürk), Milli Kütüphane Basımevi, Ankara, 1996, s.53.

¹⁴⁰ Speros Vryonis, **Küçük Asya'da Orta Çağ Hellenizminin Çöküşü ve 11. Yüzyıldan Başlayarak 15. Yüzyıla Kadar İslamlaşma**, (Çev. İdem Erman), Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2020, s.178.

¹⁴¹ Songül Mecit, **Anadolu Selçukluları**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s.223.

¹⁴² Tamara Talbot Rice, **Anadolu Selçuklu Tarihi**, (Çev. Tuna Kaan Taştan), Nobel Yayınları, Ankara, 2015, s.75-76.

¹⁴³ Vryonis, **Küçük Asya'da Orta Çağ Hellenizminin Çöküşü ve 11. Yüzyıldan Başlayarak 15. Yüzyıla Kadar İslamlaşma**, s.177.

yol açmış ve uçlardaki göçebe Oğuz boyları, Türkiye Selçuklularına karşı bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. İlk olarak 1261 yılında Karamanoğulları¹⁴⁴ (Ermenek'te), ardından da Cimri vakası¹⁴⁵ Konya'nın işgaline neden olmuş gelişen olaylar Aksaray'a da sıçramıştır.¹⁴⁶

Türkiye Selçuklu emirleri bir taraftan yaşanan kargaşa ortamını sonlandırmak ve Moğol baskısından kurtulmak amacıyla 1277'de Memlük sultanı Baybars'tan yardım talep ederek onu Anadolu'ya çağırmışlardır. Bu davet üzerine Anadolu'ya gelen Baybars Moğol birliklerini Elbistan'da yenilgiye uğratmış ve kazandığı galibiyet sonrasında büyük bir coşku ile karşılanacağı düşüncesiyle Kayseri yönüne ilerlemiştir. Ancak Türk topluluklarının ondan yana bir tavır göstermemesi üzerine Baybars birlikleriyle beraber Mısır yönüne çekilmiştir. Baybars'ın geri dönmesi üzerine Türkiye Selçuklu Devleti yönetimi, ülkeyi toparlamaya ve yeniden bağımsız bir statü kazanmaya çalışsa da kargaşa ortamı devam etmiştir. Bu sırada çöküşü hızlandıran olaylardan biri de II. Kılıçarslan ve II. Keyhüsrev'in baş veziri olan Muineddin Pervâne'nin vatan hainliği ile suçlanıp ölüme mahkûm edilmesi olmuştur. Tımar sahipleri ve boyların arasındaki mücadele her geçen gün daha da artarak devam etmiş ve ülke, birbirine karşı olan beyliklerin mücadelesine sahne olmuştur.¹⁴⁷

¹⁴⁴ Karamanoğulları Beyliği, Güney Anadolu'da kurulan, Oğuzların Avşar boyu olan Anadolu beyliklerinden bir tanesidir. XIII. yüzyılın ilk yarısında Moğol istilasından kaçarak Anadolu'ya gelen bu beyliği Alâeddin Keykubât (1220-1223) Ermenek vilayetine yerleştirmiştir. Karaman boyunun reisi Nûre Sûfi b. Sadeddin'dir. Kendisi *Babailer Tarikatı*'nda yer almış ve Babailerle birlikte Selçuklulara karşı savaşmıştır. Nure Sufi Babaî şeyhi olarak Türkmenler üzerinde nüfuz sağlamış, gazâyâ çıkmış Hristiyanlara ait yerleri alarak sınırlarını genişletmiştir. Nûre Sûfi'nin ölümünden sonra yerine oğlu Karaman geçmiştir. Karamanlıların gittikçe güç kazanması karşısında Selçuklu sultanı IV. Rükneddin Kılıç Arslan (1262-1266) Karamanlılardan çekinmeye başlayarak Karamanlılarla akrabalık kurmuştur. Ancak bu da Karamanoğulları tarafından saldırıya maruz kalmalarını engellememiştir. Konya'ya saldıran Karamanlılar, Muineddin Pervane komutasındaki Selçuklu kuvvetleri tarafından yenilgiye uğratılmıştır. Karaman Bey'den sonra yerine Mehmed Bey'in idareyi eline almış ve Selçuklulara karşı isyan eden Hatiroğlu ile birleşerek Selçuklu-Moğol ordusunu yenmiştir. Ardından Mehmet Bey Konya üzerine yürümüş, *Cimri* lakabı verilen Alâeddin Siyavuş'u Selçuklu sultanı ilan etmiştir. Sahip-Ataogulları idaresindeki bir orduyu yendikleri sefer sonrası Mehmet Bey idaresindeki Karamanoğulları Konya'ya sokulmamıştır. Mehmed Bey'in Ermenek'e çekilmesine sebep olan bu olay ardından Sahib Cüveyni idaresindeki Selçuklu-Moğol ordusunun Konya'ya gelmesi ile Mehmed Bey ve kardeşleri öldürülmüştür. Bu durum Karamanlıların bir süre sessiz kalmasına sebep olmuştur. Anadolu'da devam eden kargaşa ve beyliklerin ayaklanmalarından dolayı, Karamanoğullarından Bedreddin I. İbrahim Konya'yı yeniden almıştır. İlhanlıların çöküşü ile Karamanoğulları rahat nefes almıştır. (1328) Yıldırım Bayezid'in Ankara Savaşı'nda Timur'dan ağır yenilgi alması ile Karamanoğulları yeniden güç kazanmaya başlamıştır. 1433 yılında Osmanlılar Karamanlılar üzerine yürüyerek Konya'yı zapt etmişlerdir. Karamanlılar ve Osmanlı Devleti arasında bir süre mücadeleler devam etmiş ve Osmanlı Devleti'nin 1473'te Otlukbeli Savaşı'nda Uzun Hasan'ın yenilgisiyle Karaman'ın tamamına sahip olmuşlardır. Merçil, **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, s.301-307; Vladimir Aleksandroviç Gordlevski, **Anadolu Selçuklu Devleti**, Onur Yayınları, Ankara, 1988, s.68.

¹⁴⁵ Karamanoğlu Mehmed Bey, uç Türkmenleri ve Hatiroğlu Şerefeddin'in Moğollar tarafından bertaraf edilmesinden sonra, Eşrefoğulları ve Menteşeoğulları ile bir ittifak yaparak Moğol zulmüne karşı mücadele görevini üstlenmiştir. Karamanoğlu Mehmed Bey, mücadelesini meşrû bir zeminde yürütebilmek için II. İzzeddin Keykâvus'un oğlu olduğunu ileri sürdüğü Alâeddin Siyavuş'u (Cimri) yanına getirterek törenle Selçuklu sultanı ilân etmiştir. Ardından Siyavuş, Menteşeoğlu ve Eşrefoğlu kuvvetleri ve kalabalık bir Türkmen ordusuyla harekete geçmiş ve daha sonra Konya üzerine yürüyerek şehrin Selçuklu Sultanı Siyavuş'a teslim edilmesini istemiştir. İsteği reddedilince de saldırıya geçip 23 Nisan 1279 Konya'ya girmiş ve Siyavuş'u törenle Selçuklu tahtına oturtmuştur. Karamanoğlu Mehmed vezirlik görevini üstlenirken, Selçuklu devlet adamları Siyavuş'u da sultan olarak kabul etmişlerdir. Siyavuş ve Karamanoğlu Mehmed Bey bir yıl içerisinde askerî başarılarla hâkimiyet sahalarını Ankara'dan Ege kıyılarına kadar yaymayı başarmışlar fakat Moğol-Selçuklu ordusu karşısında üst üste yenilgiye uğratılıp öldürülmüşlerdir. (30 Mayıs 1279). Ali Sevim, "Keyhusrev I", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/keyhusrev-i> (22.05.2023).

¹⁴⁶ Gordlevski, **Anadolu Selçuklu Devleti**, s.67.

¹⁴⁷ Jean Poul Roux, **Türklerin Tarihi**, (Çev. Aykut Kazancıgil), Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2007, s.300.

Moğollar, Türkiye’de ilk başlarda kendi malî kurumlarını yerleştirerek kontrolü ellerine almıştır. Fakat bu kontrol daha ziyade doğuda sağlanmışken batıda tam olarak tesis edilememiştir. Moğollar bir süre sonra yavaş yavaş doğudaki bölgelerin kontrolünü de kaybetmeye ve güç yeniden Konya’daki sultanların eline geçmeye başlamıştır. Buna rağmen İlhanlılar ve Memlükler arasındaki mücadelenin Orta Anadolu üzerinde devam etmesi üzerine önemli siyasî dalgalanmalar yaşanmaya devam etmiştir. Tüm bu olaylar neticesinde, Türkmen İsyanları ve Moğol baskısının etkileri, Türkiye Selçuklu Devleti’nin siyasî birliğini yok etmiş, sosyal ve ekonomik sorunların barışçıl yollarla çözülmesini imkânsızlaştırmıştır. Yaşananlar sonucunda Türkiye Selçuklu Devleti’nin bölgeler halinde dağılması, XIII. yüzyılın sonu ile XIV. yüzyılın başında Moğol yönetiminin dağılmasına da etki etmiştir. Anadolu’nun batısında ise Bizans yönetimi Latinlerin Konstantinopol’ü almaları ile yarım yüzyıl daha devam etmiştir.¹⁴⁸

Selçuklu Devleti’nin muhafaza ettiği Sünnîlik Anadolu’da devletin resmi mezhebi niteliğinde olmuştur. Türkiye Selçuklu Devleti’nin de Sünnîliğin resmi koruyucusu olması, son dönemlerinde yaşanan olaylarda devletin Sünnî olmayan Türkmen boyları ile karşı karşıya gelmesine vesile olmuştur. Buna rağmen bahsedilen siyasi ortam içerisinde Anadolu’nun İslâmlaşmasında tasavvufî akımlar oldukça etkili olmuştur. Türkiye Selçuklu hükümdarları şeyhlere karşı büyük saygı duymuşlardır. (Ortaçağ İslâm hükümdarlarında yaygın görülen bir durumdur.) Yeni fethedilen ülkelerde şeyhler adına yeni tekkeler inşa edilmiş ve zengin vakıflar tahsis edilmiştir. Anadolu, özellikle Moğol akınlarından kaçarak gelen çok sayıda Türkmen dervişe ev sahipliği yaparken, Türkistan, Buhara, Harezm, Irak ve İran’dan gelen dervişler arasında çoğunlukla Kalenderîyye ve Haydarîyye tarikatları mensuplarına kapılarını açmıştır.¹⁴⁹

XIII. yüzyılda Doğu Anadolu’da Erciş ve Erzurum yakınlarında kendilerine ait yapılar bulunduran Ebu İshak Kazerunî’ye bağlı olan ve onun adına izafen İshakî denilen tarikat Anadolu’ya gelen ilk tarikat olmuştur. İran kökenli olan bu tarikat, gaza faaliyetleri yürütmüş ve önemli ölçüde geniş bir sûfî çevresine sahip olmuştur. Selçuklularda olduğu gibi Osmanlılarda da sûfî çevrelere karşı saygı duyulmuştur. XIV. ve XV. yüzyıllarda İshakî tarikatına Yıldırım Bayezid tarafından Anadolu’da zaviye yaptırılması bunun örneklerinden biridir. Benzer şekilde Konya’da Karamanoğlu Mehmed Bey de İshakî dervişleri için bir zaviye yaptırmış ve onlara vakfetmiştir. İshakî dervişler Câmîler, Kalenderîler ve Torlaklar gibi Anadolu’da etkin bir güce sahip olmuşlardır.¹⁵⁰

Anadolu’da XIII-XV. yüzyıllar arasında yaygın ve kalabalık derviş zümreleri arasında, Horasan Melâmetîliğinden türeyen ve Kalenderî özellikler gösteren geniş heterodoks zümreler

¹⁴⁸ Vryonis, *Küçük Asya’da Orta Çağ Hellenizminin Çöküşü ve 11. Yüzyıldan Başlayarak 15. Yüzyıla Kadar İslâmlaşma*, s.179.

¹⁴⁹ Köprülü, *Anadolu’da İslamiyet*, s.28,37.

¹⁵⁰ Resul Ay, *Anadolu’da Derviş ve Toplum / 13-15.Yüzyıllar*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2020, s.18.

oluşturmuştur. Bunlar, XIII. yüzyılda Babaîlikle, XIV. yüzyılda Abdâlân-ı Rûmla ve bu yüzyılın sonlarından itibaren de Bektaşîlikle temsil edilmişlerdir. Kalenderîlik bu süreçte birçok sûfî çevreyi etkilemiştir. Cemâleddin Sâvî'nin müridi olan Ebu Bekr Niksarî'nin, XIII. yüzyılda Konya'da bulunan zaviyesine mensup çok sayıda müridi bulunmaktadır. Ebu Bekr Niksarî'nin yanında Ömer Girihi'de önemli Kalenderî dervişlerden biri olmuştur. Fakat bunlar sahip oldukları görüntülerinden dolayı bulundukları Ortodoks İslâm çevrelerinde rahatsızlık uyandırmışlardır.¹⁵¹

Anadolu'da XIII. yüzyıldan itibaren Ortodoks İslâm zümreleri de kendini göstermeye başlamıştır. Kübrevîlik ve Sühreverdîlik bunların erken temsilcileri olmuştur. Harezm bölgesinde etkili olan Necmüddin Kübra, Moğol baskılarından dolayı bazı müridlerini kendi memleketlerine göndermiştir. Bu sayede Kübrevîlik, müridler aracılığıyla Horasan, Hindistan, Ortadoğu ve Anadolu'ya yayılmıştır. Bu yüzyılda Necmüddin Razî (Daye) (ö. 1256) ile Mevlânâ'nın babası Bahâeddîn Veled ¹⁵² (ö.1236) tarikatın önemli temsilcileri kabul edilmiştir. Bu kişiler önce Karaman daha sonra da Konya olmak üzere Anadolu'da göz ardı edilmeyecek bir güce sahip olmuşlardır.¹⁵³

Dönemin önemli isimlerinden biri de Mevlânâ Celâleddîn Rûmî'dir. İyi bir eğitimden geçen Celâleddîn Rûmî 1231 yılında babasının vefatı sonrasında Konya'da hocalık yapmaya başlamış ve Mevlânâ olarak anılmıştır. Ortaya koymuş olduğu *Mesnevî* isimli eser, İslâm dünyasını büyük ölçüde etkilemiş ve çoğu zaman bu kitaptan Farsça Kur'ân diye bahsedilmiştir. Mevlânâ'nın öğretileri zamanla topluma ve siyasete dâhil edilerek kalıcı bir yapının oluşmasını sağlamış, bulunduğu yüzyılın ve coğrafyanın sınırlarını aşarak toplumsal ve tarihsel bir olguya dönüşmüştür. Mevlevîliğin temellerine bakıldığında Anadolu'da ortaya çıkmış olduğu görülse de bu oluşumun XIII. yüzyılda yaşanan göçler sonrası Horasan tasavvuf kültürünün Selçuklu kültürü ile kaynaşmasıyla ortaya çıktığını söylemek mümkündür.¹⁵⁴

Mevlânâ'nın 1244 yılında Kalenderî dervîşi Şems-i Tebrîzî ile karşılaşması, tasavvufî bakış açısını çok etkilemiş ve onun tasavvufî hayatını biçimlendirmiştir. *Mesnevî*, içerisinde bulunan birçok kısa hikâye tarikatın tasavvufî yapısına güç kazandıran görüşleri barındırmıştır. Mevlânâ Celâleddîn Rûmî, o dönemde babasından dolayı Kübrevîlik ve Kalenderî olan Şems-i Tebrîzî'den etkilenmiş ve ardından Kalenderî felsefeleri, Mevlevîlik çatısı altında şekillenen kültürel yapıyı beslemiştir. Bunlara ek olarak İbn'ül Arabî'nin Vahdet-i Vücûd kavramı da bu felsefeye katkı sağlamıştır.¹⁵⁵

¹⁵¹ Ay, *Anadolu'da Derviş ve Toplum / 13-15.Yüzyıllar*, s.20.

¹⁵² Mevlâna Celâleddîn Rûmî'nin babasıdır. Kübrevîyye silsilesinden gelen Bahaüddin Veled İslâm âlimi ve Orta Asya kökenli sûfî şeyhidir. Cengiz Han ve oğullarının akınlarından dolayı ailesi ile Horasan'dan ayrılıp Rum Selçuklularının başkenti Konya'ya gelmiştir. Ay, *Anadolu'da Derviş ve Toplum / 13-15.Yüzyıllar*, s.21; Walter Feldman, *Osmanlı'da Mevlevîliğin Kültürel Tarihi*, Fol Yayınları, Ankara, 2022, s.67.

¹⁵³ Ay, *Anadolu'da Derviş ve Toplum / 13-15.Yüzyıllar*, s.22.

¹⁵⁴ Feldman, *Osmanlı'da Mevlevîliğin Kültürel Tarihi*, s.69.

¹⁵⁵ Feldman, *Osmanlı'da Mevlevîliğin Kültürel Tarihi*, s.70.

Anadolu’da XIII. yüzyılda etkili olan tarikatlardan biri de Sühreverdilik olmuştur. Halifenin elçisi olarak teşkilatı yaymak amacıyla I. Alâeddin Keykubat’ın tahta çıkışıyla Anadolu’ya gelen Ebu Hafs Şihabeddin Ömer Sühreverdî, Sühreverdilik tarikatının Anadolu’ya girişini sağlamıştır. XIII. yüzyılda Anadolu’ya giren müridlerin çalışmalarıyla Sühreverdilik yayılmış fakat XIV. yüzyıldan sonra çok fazla tutunamamıştır. Anadolu sûfilğinde yer edinen Halvetîlik, Nakşibendîlik ve benzeri tarikatlar arasında eriyip gitmiştir. XV. yüzyılda ise Zeyniyye koluyla Osmanlı sahasında yeniden kendini göstermiştir. XIII. yüzyıl ortasında Rıfâîlik, XV. yüzyıldan sonra da Halvetîlik, Kadirîlik ve Nakşibendîlik o dönemlerden günümüze kadar varlıklarını koruyan diğer tarikatlar olmuştur.¹⁵⁶

XIII. yüzyılda oldukça etkili olan Rıfâîlik tarikatı, tarihi süreç içerisinde ilk teşkilatlanmış tarikatlardan biri olması sebebiyle İslâm dünyasının her tarafına yayılarak Anadolu’da da önemli bir konuma sahip olmuştur. Öztürk’ün Harîrîzâde’den aktardığı bilgilere göre Rıfâîlerin önemli yayılma alanlarından biri olan Anadolu’da bu tarikata ait yüz bin halifenin bulunduğu belirtilmiştir. Bu durum bölgede Rıfâîlik tarikatının etkinliğini ortaya koymuştur. Aynı zamanda bu yüzyılda Rıfâî bazı şeyh ve dervişlerin Kalenderî ve Haydarî dervişlerine benzer tavırları gözlemlenmiştir. Fakat bunların tümüne bir genelleme yapılarak müvelleh dervişler demek doğru değildir. Rıfâîlik temelde esma yolu üzerine kurulmuştur. Bu yönüyle Kalenderîlik ve Haydarîlikten ayrılmıştır.¹⁵⁷

Farklı kanallarla XIII. yüzyılda Anadolu’ya gelen ve ardından devam eden yüzyıllarda Anadolu’yu etkisi altına alan tasavvufî tarikatlar Anadolu’da kendilerine yer ve çevre oluşturmaya başarmışlardır. Bu çalışmanın temelini oluşturan eseri telif eden Ebu Bekir Kalenderî’nin de yaşadığı Aksaray’ın tasavvufî çevre içinde oldukça önemli bir yeri vardır. Kalenderîler, özellikle giyim kuşamları, dış görünüşleri, felsefî öğretileri bakımından birbirlerinden farklılık göstermiştir. Ebu Bekir Kalenderî farklılık gösteren bu zümre arasında yüksek kesim Kalenderî olarak değerlendirilmiştir. Kendisi grubun önemli temsilcileri olan Fahreddin Irakî ve Şems-i Tebrizî gibi bir tavır sergilemiştir. Eserinde buna dair çok net ifadeler bulunmazsa da yazmış olduğu Kalendernâme iyi alınmış eğitim sonrasında ortaya çıkabilecek bir eserdir. Bu da Ebu Bekir Kalenderî’nin entelektüel kimliğini ortaya koymaktadır. Ayrıca diğer Kalenderîler gibi sokaklarda sıradışı giysilerle dolaşmamış ve dilenmemiş olduğu onun yüksek kesim Kalenderîliğine uygun tavır sergilemesi hakkında bilgiler vermektedir.

1.3.1. Kalenderîlik

Kalenderîlik (Kalenderîyye), ya da Kalenderî tarikatı, İslâm tasavvufunun, çeşitli mistik, toplumsal ve hatta ekonomik bir dizi faktörün tesiriyle gelişen ve Orta Çağ klasik İslâm

¹⁵⁶ Ay, *Anadolu’da Derviş ve Toplum / 13-15.Yüzyıllar*, s.22.

¹⁵⁷ Öztürk, *Velîlik ile Delilik Arasında (İbnu’s- Serrâc’ın Gözünden Muvelleh Dervişler)*, s.97, 100, 117.

coğrafyasının belli bölgelerinde ortaya çıkan önemli bir sosyo-kültürel olgudur.¹⁵⁸ Kalender kelimesinin Farsçada *iri yarı, kaba* anlamına gelen *kalanter* kelimesi veya Grekçe aynı anlamda *kaletoz* kelimesinden türemiş olduğu ifade edilmiştir. Kelimenin Farsça *kalan* sözcüğüyle *ender* ekinden oluştuğu ve *ağır yük taşıyan, ağır yük altına girmiş bulunan* manasına geldiği veyahut Arapça *ekall* kelimesiyle Farsça *ender* ekinden teşekkül ettiği ve *az, önemsiz* anlamında kullanıldığı belirtilmiştir. Kelimenin Sanskritçe *töreyi bozan* anlamındaki *kâlândâra*'dan Farsçaya geçtiği, kendi kabilesinin dışında bir kızla evlenen eski Hint yogilerine *kalender* denildiği, zamanla bu kelimenin Hintli ve İranlı dervişler arasında nefsi terbiye etme bağlamında özel bir anlam kazandığı ve bu derviş topluluğuna *Kalenderîyye* denildiği de ileri sürülmüştür.¹⁵⁹ Ahmet Yaşar Ocak, *kalenderî* kelimesinin; *kanun, nizamdışı, düzen bozan* anlamlarına gelen Sanskritçe *kalandara* kelimesinden geldiğini aktarmıştır. Farsçadaki *Kalântar*'ın da bu kelimenin değişik bir biçimi olduğunu; fakat etimolojik bakımdan henüz kelimenin kökeni hakkında aydınlanmış bir bilginin bulunmadığını ifade etmiştir. Ayrıca Kalenderîleri ve Kalenderî tarikat zümrelerini genel olarak ifade eden *Kalender* veya *Kalenderî* kelimesinin kökeninin eski Hint ve İran mistik çevrelerinde yani Budist, Zerdüşî ve Maniheizm kültürlerinde aramak gerektiğini de eklemiştir.¹⁶⁰

Halep'te 1329-30 yılları dolaylarında dünyaya gelmiş beşinci Şîî imamı İmam Bâkır'ın soyundan olan ve Nimetullâhî tarikatının kurucusu olarak tanınan Şah Nimetullâh Veli, risalesinde Kalender kelimesinin harflerini: “ق” harfi kalbi, “ل” harfi elbiseyi, “ن” harfi niyeti, “د” harfi diyaneti ve “ر” harfinin de doğruluğu işaret ettiği ifade edilmektedir.¹⁶¹ Vahidi ise “د” harfini, delâlet-i hayr, “ر” harfini ru'yet-i ef-al (her failin kendi fiilini görmesi) şeklinde yorumlamıştır.¹⁶²

Kalender kelimesinin ilk ne zaman kullanıldığı önemli tartışmalardan biri olmuştur. Kalenderîliğin XIII. yüzyıldan önce var olduğu ve bu terimin kullanıldığına dair o döneme ait çeşitli belgeler mevcuttur. Bunlardan ilki Bâbâ Tâhir-i Uryân'nın yazmış olduğu düşünülen şiirdir. İran edebiyatında XI. yüzyılın ilk yarısından daha önce bu şiirin var olduğu düşünülmektedir. Hatta şiirin Ebû Saîd Ebu'l-Hayr'a ait olabileceği hakkında da şüpheler mevcuttur.¹⁶³ Kalender kelimesinin ilk defa ünlü sûfî Ebû Saîd Ebu'l-Hayr (967-1049) tarafından söylenildiğini savunanlar, onun Nişabur'a geldiği sıralarda mırıldandığı bir halk ezgisinde kelimenin işitildiğini aktarmışlardır. Onun dışında Aynü'l-Kudât el-Hemedanî'nin (ö.1131) Şeyh Yusuf Âmirî adındaki

¹⁵⁸ Ocak, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Sûfilik: Kalenderîler (XIV-XVII. Yüzyıllar)**, s.54.

¹⁵⁹ Nihat Azamat, "Kalenderîyye", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kalenderiyye> (30.01.2024).

¹⁶⁰ Ocak, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Sûfilik: Kalenderîler (XIV-XVII. Yüzyıllar)**, s.58.

¹⁶¹ تعيين تو بهر از من كرستم كه
ين نا پنجست همين را قلندر
سلامت در رياضت پس ديانت
ندامت پس لطافت پس قناعت
“Kalenderîlerin bu başlangıç ayinini açıklayayım ben sana tek tek, Kanaat, letafet daha sonra nedamet. Diyanet, ibadet sonunda da selamet. Hatib-i Farisi, **Manakib-i Camal Al-Din-i Savi**, (Haz. Tahsin Yazıcı), TTK Yayınları, Ankara, 1999, s.12.

¹⁶² Vahidi, **Hace-i Cihan ve Netice-i Can**, (Haz. Turgut Karabey ve diğerleri), Akçağ Yayınları, Ankara, 2015, s.142.

¹⁶³ *Kalender denen o gezici benim/ evim malım mutfağım yok/ Gün doğunca dolanırım dünyayı/ Geceleyin koyarım başımı taşla.* Ahmet T. Karamustafa, **Tanrının Kural Tanımaz Kulları İslâm Dünyasında Derviş Toplulukları (1200-1550)**, YKY, İstanbul, 2020, s.43.

bir şairden bunu okuduğu ve bazı mektuplarında yazdığı bir rubaide geçtiği, yine Hâce Abdullah-ı Ensarî'nin (ö. 1088) bir risalesinde bunu kullandığı ifade edilmiştir.¹⁶⁴

Sonraki dönemlerde de şiirlerinde Kalenderîlikten bahseden şairler olmuştur. Bunlardan Ahmed Gazzâlî (ö. 1126), Aynü'l-Kudât el-Hemedânî (ö. 1131), Senâ'î (ö. 1150-51), ve Hâkânî (ö. 1198-31) gibi şahsiyetlerin eserleri Kalenderîyât olarak sınıflandırılmıştır. Kalender tipinin gerçek bir yazınsal özelliğe dönüşmesi ise Attâr'la (ö. 1221-22 den sonra) başlayıp Irâkî (ö.1289) ve Sa'dî (ö. 1291-92) ile sürmüş, Hâfız'la da doruğa çıkmıştır.¹⁶⁵

Kalenderîliğin ortaya çıkışı VIII. yüzyıla kadar dayandırılmaktadır. Bu çalışmalara göre Arap istilası sonucunda İslâm'ı kabul eden İranlıların VIII. yüzyılda Hindistan'a giderek orada etkin olan Budizm ve Brahmanizm dinlerinden etkilenmiş olduğu ve İslâm ile buradaki inançları kaynaştırmaları sonucunda Kalenderîliğin bir tarikat olarak ortaya çıktığı savunulmuştur. Daha sonra X. yüzyıldan itibaren bu tarikatın bütün İran'a yayıldığı ifade edilmiştir.¹⁶⁶ Benzer şekilde İslâm öncesi Budist ve Maniheizt temelli olan orta tabaka, özellikle esnaf tabakası, içinde doğan ve gelişen Melâmetî-Kalenderî sûfilığının Basra, Bağdat ve Kufe mekteplerinin sadece zühde dayalı klasik tasavvuf anlayışına bir tepki olarak IX. yüzyılda eski Horasan bölgesinde geliştiği savunulmuştur. Bu karşıt anlayış, IX-XI. yüzyıllarda Hemedan, Nişabur, Herat, Belh gibi büyük merkezlerdeki mekteplerde ve Ebu Hafs-i Haddad (ö. 874), Hamdun-i Kassar (ö. 884), Baba Tahir-i Uryan ve Ebu Said-i Ebu'l- Hayr (ö. 1049) gibi büyük sûfiler tarafından geliştirilmiştir. Bunların en önemli özelliği riyazet yaparak Allah'ın azabından kurtulmak ve cehennemden uzaklaşıp cennete girmek ümidine dayalı *zühd* anlayışını reddetmeleri olmuştur. Yani Tanrı'ya aşk ile bağlanarak ona sonsuz sevgi beslemekle ve bunun da dünyadaki her şeyi terk etmekle mümkün olduğuna inanmışlardır. Nefs ve arzular ile dünyevi hevesleri kınama, melâmet terimiyle ifade edilmiş ve şekilci ibadet anlayışına (namaz, oruç, hac vb) karşı çıkmışlardır. Ancak bu tavır ile tüm ibadetleri kökten reddetmemişlerdir.¹⁶⁷ Kalenderliğin yapısı hakkında Ez-Al-Din Mahmood Kashani ise onların insanların fikirlerinin zarar görmesi veya onarılmasıyla uğraşmadıklarını, gelenek ve alışkanlıkları yok etmekle meşgul olduklarını ve cinsel ilişki alışkanlıklarını sınırlamak için ellerinden geleni yaptıklarını aktarmıştır.¹⁶⁸

Kalenderîliğin ortaya çıkışını ve gelişim tarihini Cemâleddin Sâvî öncesi ve sonrası olmak üzere iki dönemde incelenmek mümkündür. Cemâleddin Sâvî öncesi döneme ait bilgilerin çok net olmamasına karşın sonraki dönemdeki kaynakların yeterlilik kazanması sayesinde daha net ve kesin bilgilere ulaşılmaktadır. Bazı eski rivayetlerde ilk Kalender şeyhinin Mısır'da yaşamış

¹⁶⁴ Ocak, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Sûfilik: Kalenderîler (XIV-XVII. Yüzyıllar)**, s.59.

¹⁶⁵ Karamustafa, **Tanrının Kural Tanımaz Kulları İslâm Dünyasında Derviş Toplulukları (1200-1550)**, s.44.

¹⁶⁶ Saadetin Kocatürk, "Kalenderîye Tarikatı ile İlgili Bir Risale Üzerine", **Ankara Üniversitesi Dil ve Coğrafya Fakültesi Doğu Dilleri Dergisi**, 4(1), 1985, s.37-38.

¹⁶⁷ Ocak, **Ortaçağlar Anadolu'sunda İslâm'ın Ayak İzleri Selçuklu Dönemi**, s.206.

¹⁶⁸ Ali Akbar Keivanfar, "Relations Of Sufism and The Religions of Manliness, Malamatieh and Ghalandarieh", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Dergisi**, 51(2), 2011, s.235.

Endülüs asıllı Yusuf el-Kalenderî adlı bir Arap olduğu ve tarikata onun adına izafen Kalenderî dendiği ifade edilmektedir.¹⁶⁹ Bu görüşün hiçbir tarihi kaynağı olmamakla beraber Cemâleddin Sâvî'nin Yusuf adını taşıması ve hayatının önemli bir bölümünü Mısır'da geçirmesi sebebiyle ismin ona yakıştırılmış olmasıdır. Bununla birlikte Mes'ud b. Muhammed el-Hemedanî, Ebû Ahmed-i Abdal-i Çiştî, Baba Tâhir-i Uryân-ı Hemedanî, Baba Câfer, Baba Hemşâ ve Ebû Saîd-i Ebu'l-Hayr, Dervîş-i Ahû-pûş gibi şahsiyetler Cemâleddin Sâvî'den önce kalender unvanını taşıyan şeyhlerdir.¹⁷⁰

Kalenderîler her ne kadar X. yüzyılda tasavvufî bir akım olarak görülseler de Kalenderîliğin tarikat olarak ortaya çıkması XIII. yüzyılda gerçekleşmiştir. Tarikatın İranlı Cemâleddin Sâvî'nin önderliğinde (ölümü yaklaşık 1221-33) Suriye (Şam) ve Mısır'da (Dimyat'ta) ortaya çıktığı bilinmektedir. Böylece kendisi tarikatın kurucusu kabul edilmiştir. Cemâleddin Sâvî'nin görünüşü örnek alınarak Kalenderîler ortak bir görünüş benimsemişlerdir. Bu noktada ön plana çıkan dört vuruş (çahâr darb) olarak bilinen saç, sakal, kaş ile bazılarına göre kirpikler de dahil tıraş olunmasıdır.¹⁷¹

Fustâtû'l- Adâle yazarı Muhammed b. el- Hâtîb, Cemâleddin Sâvî'nin, Kazvin ile Tahran arasında bulunan Sâve şehrinden olduğunu ve erken yaşlarda dervişliğe gönül verdiğini aktarmaktadır.¹⁷² Kendi Menâkıbnâme'sine göre de Sâvî, 992-93'te Sâve'de doğmuş ve peygamber soyundan geldiği için kendisine Seyyid Cemâleddin Sâvî denilmiştir. Henüz Sâve'de iken birçok mürid edinmiştir. Ancak bir süre sonra Irak'a gitmiş ve orada Bayezîd-i Bistâmî'nin müridi olan Şeyh Osman-ı Rûmî'ye mürid olmuş ve halifelik makamına kadar yükselmiştir. Bir süre burada yaşadktan sonra şeyhi ile Horasan'a gitmiş ve orada yaşamıştır. Orada yaşadığı sürede de kendisine birçok mürid edinen Cemâleddin Sâvî, daha sonra Şeyh Osman-ı Rûmî'yi ve müridlerini terk edip Dimaşk'a gitmiştir.¹⁷³ Buraya gitme nedenlerinden biri Dimaşk'ın o dönemlerde ilim ve kültür merkezi olmasıdır. Gerçekten de Dimaşk o dönemde sûfîlerin ve medrese öğrencilerinin uğrak yeri olmuştur. Irak (özellikle Bağdat), Arabistan, Sicilya, Türk ve Orta Asya bölgelerinden çok çeşitli öğrenciler Dimaşk'a gelmiş ve birbirleriyle fikir alışverişinde bulunduktan sonra tekrar kendi bölgelerine giderek, öğrenmiş oldukları fikir ve düşünceleri oralarda yaymışlardır.¹⁷⁴ Sâvî, Dimaşk'ta iken Bilâl-i Habeşî mezarlığında Celâl-i Dergezîni adında birine rastlamış ve kendisiyle dost olmuştur. Dergezîni gibi bütün tüylerini kazıtmış onunla bir müddet bu mezarlıkta yaşamıştır. Bu süre zarfında Cemâleddin Sâvî'yi arayan Şeyh Osman-ı Rûmî'nin müridleri sonunda onu

¹⁶⁹ J. Spencer Trimingham, *The Sufi Orders in Islam*, Oxford Üniversitesi Yayınları, Oxford, 1971, s.268.

¹⁷⁰ Ocak, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Sûfilik: Kalenderîler (XIV-XVII. Yüzyıllar)*, s.51,69.

¹⁷¹ Karamustafa, *Tanrının Kural Tanımaz Kulları İslâm Dünyasında Dervîş Toplulukları (1200-1550)*, s.13, 51.

¹⁷² Osman Turan, "Selçuk Türkiyesi Din Tarihine Dair Bir Kaynak: Fustat ul-Adale fi Kava'id is-Saltana", **60. DoğumYılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı**, TTK, Ankara, 2010, s.540.

¹⁷³ Hatib-i Farisi, *Manakib-i Camal Al-Din-i Savi*, s.16

¹⁷⁴ Eyüp Öztürk, *Velilik ile Delilik Arasında (İbnu's- Serrâc'ın Gözünden Muvelleh Dervîşler)*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2016, s.68.

Dımaşk'ta mezarlıkta yarı çıplak halde bulmuşlardır.¹⁷⁵ Şeyhi Osman-ı Rûmî durumunu ıslah etmesi için kendisine haber yollamışsa da bunun hiçbir faydası olmamıştır. Sâvî burada Dergezîni gibi saç, sakal, bıyık kazıtmış, boynuna bir kilim parçası (culah culak, cavlak) atmış ve bu haliyle cavlak olmuştur. Artık O, esrar kullanan, kıldan dokunmuş bir yelek giyen, hiçbir şer'i kaideye aldırış etmeyen, kısaca ibâha yoluna girmiş bir Cavlakî (Kalender) olmuştur.¹⁷⁶ Farsça *çuval*, *heybe*, *oba* yapılan *çul* ve *palas* anlamına gelen *culah* kelimesi zamanla Araplaştırılmış veya Farslar tarafından değişime uğratarak culak şekline sokulmuştur. Bundan hareketle cavlak veya culak giysisi giymeleri Kalenderîlerin cavliki veya cavlaki unvanını almalarına neden olmuştur.¹⁷⁷

Yine *Fustâtü'l-Adâle*'nin aktardıklarına göre Cemâleddin Sâvî'nin mezarlıkta ikamet ettiği süre zarfında Muhammed-i Belhî, Muhammed-i Kürd, Şems-i Kürd ve Ebûbekir-i Niksârî adında dört kişi daha kendine katılmıştır. Bu kişiler daha sonra onun halifeleri olmuştur. Bunların her biri çeşitli bölgelere dağılarak Kalenderîliği yayma faaliyetlerini gerçekleştirmişlerdir. Ebûbekir-i Niksârî dışındakiler bir süre sonra hayatlarını kaybetmiştir. Ebûbekir-i Niksârî ise 1205-1206 yıllarında Konya'ya giderek oraya yerleşmiştir.¹⁷⁸

Cemâleddin Sâvî'in önderliğinde XIII. yüzyılın başlarında Dımaşk'da ilk tekke kurulmuştur. Onun Dimyat'a gitmek için Şam'dan ayrılması üzerine hem oradaki topluluğun hem de tekkenin başına tarikatın önde gelen müridlerinden önce Celaleddin ed-Deguzîni ardından ise Muhammed el- Belhî geçmiştir.¹⁷⁹ Bu sırada 1238 yılında El- Melil el-Kâmil hükümdar olunca buradaki tarikat mensupları kentten sürülmüştür. Ancak onun yerine geçen el-Melik ez-Zâhir (1260-77) hükümdarlığı esnasında Şam Kalenderîlerinin başı olan Muhammed el-Belhî'ye saygı gösterdiği için bu sürgün kısa sürmüştür.¹⁸⁰

Sonraki dönemlerde Kalenderîlerin birçok bölgede varlıklarına rastlanmaktadır. XIV. yüzyılda yazılmış İbn Battuta'nın seyahatnamesinde Dimyat'ta benzer özelliklere sahip bir gruptan bahsedilmiş ve bunların Kalenderî oldukları aktarılmıştır. Bu zaviyede bulunan müridlerin vücutlarındaki tüm tüyleri kazıtmalarından bahsedilmiş olması bunların Kalenderî olduklarının açık göstergesi olmuştur.¹⁸¹ Pero Tafur'un XV. yüzyılın başlarına ait seyahatnamesinde de Babil'de kafalarını kazıtan ve Hristiyan kıyıcısı oldukları söylenen bir gruptan bahsedilmektedir. Tafur, bahsetmiş olduğu bu grubun Kalenderî olduğunu doğrudan söylemese de bunların Kalenderî dervişler olduğu hakkında önemli ipuçları bulunmaktadır. "*Babil'de kafalarını, kaş ve kirpiklerini*

¹⁷⁵ Ocak, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Sûfilik: Kalenderîler (XIV-XVII. Yüzyıllar)**, s.80.

¹⁷⁶ Turan, "Selçuk Türkiyesi Din Tarihine Dair Bir Kaynak: Fustat ul-Adale fi Kava'id is-Saltana", s.540.

¹⁷⁷ Ahmet Eflaki, **Âriflerin Menkıbeleri**, C.II, (Çev: Tahsin Yazıcı), MEB Yayınları, İstanbul, 2001, s.29. Cavlak'ın Türk Dil Kurumu'nda verilmiş anlamı ise; saçsız, tüysüz, çıplak olandır. İkinci bir diğer anlamı da; parasız işsiz güçsüz demektir.

¹⁷⁸ Turan, "Selçuk Türkiyesi Din Tarihine Dair Bir Kaynak: Fustat ul-Adale fi Kava'id is-Saltana", s.540-542.

¹⁷⁹ Karamustafa, **Tanrının Kural Tanımaz Kulları İslâm Dünyasında Derviş Toplulukları (1200-1550)**, s.66; Öztürk, **Velilik ile Delilik Arasında (İbnu's- Serrâc'ın Gözünden Muvelleh Dervişler)**, s.70.

¹⁸⁰ Karamustafa, **Tanrının Kural Tanımaz Kulları İslâm Dünyasında Derviş Toplulukları (1200-1550)**, s.66.

¹⁸¹ Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Et-Tanci, **İbni Battuta Seyahatnamesi**, s.41.

tıraş eden bir zümre bulunur ve kutsal olduklarını söyleyerek deliler (mezcuplar) gibi yaşarlar ve Tanrı'ya hizmet için dünyadan ve onun şatafatından kendilerini uzak tuttuklarını bu yüzden kendilerini tıraş ettiklerini söylerler. Bunlardan kimi boynuz takar, kimi bal ile sıvalı ve kuş tüyü kaplıdır; bazıları uçlarında fener ve lamba asılı olan sırıklar taşır, başkalarının ise atmaya hazır vaziyette ok ve yayları vardır; velhasıl farklı kılıklarda, Hristiyan kıyıcısı olduklarını söyleyerek gezinirler. Magripliler onlara büyük saygı gösterir. Bir gün onlardan bazılarıyla karşılaştım ve nereye gittiklerini sordum. Bana, kimin daha hızlı yanacağını görmek için Hristiyan köpeklerle birlikte ateşe gideceklerini söylediler.”¹⁸² Bu bilgiden yola çıkarak Pero Tafur'un bahsettiği kişilerin Kalenderîler olduğu açık bir şekilde anlaşılmaktadır.

Vâhidî tarafından kaleme alınan *Manakıb-ı Hâce-i Cihan ve Netice-i Can* isimli eserde, Kalenderîlerin evlenmedikleri, göğü ata, yeri ana bildikleri saç, sakal, kaş ve bıyığı gelip geçici olarak gördüklerinden dolayı onları tıraş ettikleri, tekkenin ve kilisenin, cennetle cehennemin bir olduğuna inandıkları ve gezici dervişler zümresinden oldukları ifade edilmiştir.¹⁸³ İbn Battuta'nın eserinde ise oldukça farklı bir gerekçeyle Cemâleddin Sâvî'nin kendisine musallat olan bir kadından kurtulmak için bu şekilde tıraş olduğu ve müridilerinin onu örnek aldığı aktarılmıştır.¹⁸⁴

Kalenderîyye üzerinde hacimli bir çalışma yapan İranlı araştırmacı Kedkeni, Kalenderîliğin tasavvuf düşüncesinde ve hayat tarzında Zerdüştilik, Medekilik, Hurremîlik, hatta İsmailîlik ve Hurûfîlik'ten etkilendiğinden bahsetmekle beraber bunlardan Melâmetîliği ön plana çıkarmaktadır.¹⁸⁵ Kalenderîlik ile Melâmetîlik arasındaki ilişki son derece önem arz etmiştir. Çünkü ilk Kalenderîleri, Melâmetîler arasında aramak tarikatın gelişim sürecine uygun düşmektedir. IX. yüzyıldan itibaren Horasan ve Maverâünnehr'in Nişabur, Herat, Belh, Kâbil, Buhara ve Semerkand gibi merkez ve çevrelerinde Melâmetîler arasında (isimleri o zaman Kalenderî olmasa da) ilk Kalender sûfilerin var olması mümkündür. Bu nedenle de ilk Kalenderîleri Melâmetîler arasında aramak doğru bir yaklaşım olacaktır.¹⁸⁶ Ancak zamanla Kalenderîler bu zümreden ayrılmaya başlamışlardır. Bu konuda derin çalışmaları olan Abdülbaki Gölpınarlı, iki zümreyi karşılaştırarak Melâmetîler, ibadetlerini gizli yaparlar, Kalenderîler ise adetlere karşı çıkarak gereğinden fazla ibadet yapmazlar¹⁸⁷ şeklinde iki grup arasındaki ayrımı tarif etmiştir.

Melâmetîler ile Kalenderîler arasındaki ilişki, XIII. yüzyılda Şihabüddün Sühreverdî tarafından yazılmış olan *Avârifü'l Meârif*'te de dile getirilmiştir. Bununla birlikte Sühreverdî Melâmetîlerle Kalenderîler arasındaki farklardan şöyle söz etmiştir: *Melâmi ibadetleri gizlemek için çalışır, Kalenderî ise âdetleri tahrip etmek için uğraşır. Melâmi bütün iyilik ve hayır kapılarını*

¹⁸² Pero Tafur, **Pero Tafur Seyahatnamesi**, (Çev. Hakan Kılınç), Kitap Yayınevi, İstanbul 2016, s.32.

¹⁸³ Kayaoğlu, "Mevlana'nın Çağdaşı Derviş Tarikatları", Babalar, Kalenderiler ve Diğerleri", s.147-156.

¹⁸⁴ Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Et-Tanci, **İbni Battuta Seyahatnamesi**, s.41.

¹⁸⁵ Kedkeni, **Muhammed Rıza Şefî, Kalenderîyye der Tarih; Degerdîshây-i Yek İdeoloj**, s.56-57, 65-67.

¹⁸⁶ Azamat, "Kalenderîyye", <https://islamansiklopedisi.org.tr/kalenderiyye>.

¹⁸⁷ Abdülbaki Gölpınarlı, Abdülbaki Gölpınarlı, **Melâmilik ve Melâmiler**, Milenyum Yayınları, İstanbul, 2013, s.15.

çalar, onlarda fazilet görür; ancak emellerini ve hallerini saklar; görünüşünde, giyinişinde ve hareketlerinde kendisini sıradan insanların yerine koyar. Fark edilmemek için çaba gösterir. O, bununla beraber daha fazlasını ister, kulların Allah'a yaklaştıkları şeylerin hepsini elde etmek için gayret çaba sarf eder. Kalenderî ise üstüne başına dikkat etmez, halinin bilinen ve bilinmeyen tarafı ile ilgilenmez. Kalp temizliğinden başka tarafa dönmez, sermayesi budur.¹⁸⁸ Câmî de, Nefehatü'l-Üns'de, Kalenderîler ile Melametîleri karşılaştırmış Kalenderîlerin yalnız farzları eda ettikleri ve kendilerini gizlemediklerini aktarmıştır.¹⁸⁹

İlk Kalenderîlere veya dervişlere yalnızca mistik anlayış ve dünya görüşü açısından bakmak doğru değildir. Çünkü bu kişiler günlük yaşayış ve dış görünüş bakımından Budist ve Maniheizt rahiplere benzetilmişlerdir. Yukarıda da ifade edildiği üzere Kalenderîlik tasavvuf zihniyetinden yaşayış tarzına, kılık kıyafetinden İslâmî inanç ve kaidelere bakış açısına kadar her şeyiyle içinde yaşadığı siyasî ve içtimâî nizamı dışlayan zümreler içerisinde doğmuş ve yayılmıştır.¹⁹⁰ İçinde bulundukları toplumun kurallarını reddetmeleri ve kendilerini bu dünyaya tamah etmeyen dervişler olarak görmelerinden ötürü görünüşleri oldukça sıra dışı olmuştur. Kalenderî dervişlerin dinî ve toplumsal hayattan uzaklaşma nedenleri, tartışmaya açık bir konudur.¹⁹¹

Kalenderîler, özellikle benin yokluğa kavuşmasına (fenâ), yoksulluk (fakr), tanrının görünmesi (tecelli) ve ermişlik (velâyet) gibi tasavvufî kavramlara kökten yorumlar getirmişlerdir. Onlar için derviş, ölümü gönüllü seçen ve ölmeden önce ölen kişi olmuştur. Hz. Muhammed'in hadisi olduğu söylenen “*mûtû kable en temûtû*” kendileri için referans oluşturmaktadır. Kalenderî ölü bir kişi gibi görünmüş ve öyle davranmıştır. Dolayısıyla cenaze namazına bir gönderme olan dört tekbir getirme Kalenderî âdeti olmuş, bu âdet Kalenderîleri sürekli uyaran iki dünyada da ölü olduğunu hatırlatan bir işlev görmüştür.¹⁹²

Kalenderîler kalplerinin temizliğinin yeterli olduğuna kanaat etmiş ve bunun dışındaki tüm kaideleri tahrip etmişlerdir. Sıkça seyahat halinde oldukları için namaz ve oruç dışındaki amelleri çok azdır. Dünya zevklerinden uzak ve mal biriktirmeyen bir zümre olmuşlardır. Zühd ve ibadet yapanların hayatlarına özenmediklerinden kaba ve eğitimsiz, sürekli gezinen dervişler olarak yaşamışlardır.¹⁹³

Giyiniş ve yaşayış biçimlerinden dolayı Kalenderîliğin geniş ölçüde eski Hind ve İran, ancak özellik de Hint mistisizminden ve mistik çevrelerden etkilenmiş olduğu kabul edilmiştir. Gerçekten de hemen her devirde, Anadolu dâhil İslâm dünyasının pek çok yerinde görünen çeşitli Kalenderî

¹⁸⁸ Şihabüddin Sühreverdî, *Avârifül Meârif*, (Çev. Abdülvehhab Öztürk), Saadet Yayınevi, İstanbul, 2010, s.97.

¹⁸⁹ Molla Camî, *Evliya Menkıbeleri / Nefahatül Üns*, Huzur Yayınevi, İstanbul, 2016, s.72.

¹⁹⁰ Ocak, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Sûfilik: Kalenderîler (XIV-XVII. Yüzyıllar)*, s.56,61.

¹⁹¹ Ocak, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Sûfilik: Kalenderîler (XIV-XVII. Yüzyıllar)*, s.93-99.

¹⁹² Karamustafa, *Tanrının Kural Tanımaz Kulları İslâm Dünyasında Derviş Toplulukları (1200-1550)*, s.31, 53.

¹⁹³ Trimingham, *The Sufi Orders in Islam*, s.264-265.

zümrelerinin, aralarındaki kılık kıyafeti ile beliren az çok farklılıklar bir yana, ortaklaşa sergiledikleri birtakım hususiyetler, onları diğer klasik sûfî zümrelerden ayırt etmiştir.¹⁹⁴ Ahmet T. Karamustafa Kalenderîlerden bahsederken, onların İslâm dünyasının ilk orta döneminde (1200-1500) yeni bir zâhidlik türü olarak ortaya çıktıklarını aktarmıştır. Ayrıca ortaya çıkan bu yeni hareketin daha önce var olan İslâm zâhidliğinin önceki çeşitlerinden ayrıldığına da altını çizmiştir. Bu yeni zâhidler, dilencilik, gezgincilik, bekârlık ve çilekeşlik gibi kavramları yüceltmışlerdir.¹⁹⁵ Kalenderîler gevşek bir şekilde organize edilmiş ve öğrencileri, gezgin dervişler şeklinde sürekli olarak bir yerden başka bir yere seyahat etmişlerdir.¹⁹⁶ Zühd anlayışı ile toplumsal sapkınlığı birbiri ile kaynaştırmışlar, çıplaklık ve uygunsuz giyinme, vücutlarındaki bütün tüyleri tıraş etme, bir zühd yöntemi olarak esrik hal yaratan maddeler kullanmak gibi anarşist ve kural dışı davranış sergilemişlerdir.¹⁹⁷ Bu yeni zâhid anlayışından doğan Kalenderî zihniyet dünyasından *Kalenderîyye*, *Haydariyye* (*Haydarîlik*), *Câmîlik*, *Nîmetullahîlik* gibi tarikatlar doğmuştur.¹⁹⁸

Kalenderîlerin yaşam biçimleri Ortodoks İslâm zümresi tarafından büyük eleştirilere uğramıştır. Bunlar, Orta Çağ İslâm dünyasının birçok seçkini tarafından ayakta kimisi olarak görülmüşlerdir. Abdurrahmân el-Cevberî, Kalenderîleri dolandırıcı ve dilenci olarak nitelendirip, saçlarını kazıtıp, cinsel organlarını delip demir halka takan, sıcak demiri tutmaları gibi sebeplerden dolayı onları utanmaz şarlatanlar olarak görmüştür. Seçkin bir bilim adamı olan Nasîreddîn Tûsî de bu dervişlere karşı düşmanca tutum sergilemiştir. Hatta (1259-1260) bir grup Kalenderînin Suriye'nin Harran kentinde Moğol hanı Hülâgu'nun huzura çıkmalarının ardından, Hülâgu bu insanların kim olduklarını öğrenmek istediğinde Nasîreddîn Tûsî'nin *bunlar yeryüzünün fazlalıklarıdır* ifadesi sonucunda Moğol Hanı Hülâgu, Kalenderîleri idam ettirmiştir. 1284-85 yılında Kalenderîlerin din karşıtı davranışlarını kınamak için bir risale yazan Muhammed el-Hatîb, Hülâgu'nun Kalenderîlere karşı yapmış olduğu katliamdan övgüyle bahsetmiştir. Bunun yanında Kalenderîlerin her şeyi helal ve mübah saydıklarını, çalışmaktan kaçındıklarını, Müslüman çocuklarını kaçırdıklarını, camiye bir ahır gibi kullanarak esrar içtiklerini ve zina yaptıklarını aktarmıştır.¹⁹⁹

Yine İbrâhîm Gîlânî (ö. 1301) ve Çişti Muhammed Gîsûderâz (ö. 1422) gibi önemli sûfiler müridlerini Kalenderîlerden uzak durmaları için uyarmışlardır. Katı ahlâkçı İbn Teymiye Kalenderîleri oruç tutmayan, namaz kılmayan, Kur'ân'ın kurallarını tanımayan kâfirler olarak nitelendirmiştir. Fakat Kalenderîler sıklıkla karşılaştıkları bu eleştirilere karşın semâ yapmaktan geri kalmamışlardır. Semâ onlar için önemli bir ibadet şekli olmuştur. Amaçları vecde ulaşmak

¹⁹⁴ Ocak, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Sûfilik: Kalenderîler (XIV-XVII. Yüzyıllar)*, s.57.

¹⁹⁵ Karamustafa, *Tanrının Kural Tanımaz Kulları İslâm Dünyasında Derviş Toplulukları (1200-1550)*, s.12.

¹⁹⁶ Mark Soileau, "Dervish (Persian: Darvish, Also Spelled Darwish, Darwesh)", *Encyclopedia of Islam*, (Ed. J. Gordon Melton, Facts on File), Newyork, 2009, s.193.

¹⁹⁷ Karamustafa, *Tanrının Kural Tanımaz Kulları İslâm Dünyasında Derviş Toplulukları (1200-1550)*, s.12.

¹⁹⁸ Ocak, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Sûfilik: Kalenderîler (XIV-XVII. Yüzyıllar)*, s.93-99.

¹⁹⁹ Ahmet Eflaki, *Âriflerin Menkıbeleri*, C.II, s.30.

olduğu için esrar ve uyuşturucu kullandıkları doğrultusunda çokça suçlamalarla karşılaşmışlardır.²⁰⁰ Kalenderîlikte bulunan Cemal-perestlik²⁰¹ (Mahbub-perestlik/Şahidbazlık) düşüncesi de birçok eleştiriye maruz kalmıştır. Bu konuda her ne kadar eleştirilse de bazı sûfiler bu tavırlarını sürdürmekten vazgeçmemişlerdir.²⁰² Sonraki dönemlerde de Kalenderîlere karşı çeşitli sûfiler tarafından benzer eleştiriler olmuştur. XVI. yüzyılda Osmanlı sûfisi Vâhidî ve çağdaşı Lâtîfî, Kalenderîleri sapkın dervişler olarak nitelendirmişlerdir.²⁰³

Kalenderîler, ulema tarafından birçok eleştiriye maruz kalmış olup zındık ve mülhidlikle suçlanmıştır. Ancak halk tarafından Kalenderî dervişlere çok nadir tepkiler gelmiştir. Haklarındaki tüm olumsuz eleştirilere rağmen halk, bu gruba çok büyük saygı duymuştur. Özellikle meczub dervişlerin *Hızır* olabileceği gibi düşünceler onlara saygı ve ikramda kusursuz davranılmasını sağlamıştır. Hatta Kalenderî şeyhlerinin mezarları türbe haline getirilmiş ve kutsallık kazandırılmıştır.²⁰⁴ Halk için Kalenderîlerin her türlü düzenden uzak yaşamaları bir sorun teşkil etmemiştir. Hatta özellikle bu yaşam şekillerinden dolayı tüm ilmini ve mevkisini bırakıp aralarına katılan isimler de olmuştur. Büyük şair ve mutasavvıf Fahreddin-i Irakî bu örneklerden biridir.²⁰⁵

Eski kaynaklarda *Taife-i Abdalan* veya *Cevalika* adı altında anılan Kalenderîler Osmanlı tarihçileri tarafından *Abdal*, *Işık*, *Torlak*, *Şeyyad*, *Haydarî*, *Edhemî*, *Câmi*, *Şemsî* isimleriyle anılmışlardır. Kalenderî zihniyetinden doğan *Kalenderîyye* (Cavlakıyye) dışında ikinci büyük Kalenderî tarikatı *Haydarîyye* (Haydarîlik)'dir. Fuad Köprülü, Ali el-Harîrî'nin Harîriyye tarikatının kurucusu olduğunu ve bunun da Kalenderîliğin bir kolu olduğunu ifade etmiştir.²⁰⁶

1.3.2. Mevlevîlik

Mevlevîliğin kurucusu kabul edilen ve *Mesnevî* isimli eserin yazarı Mevlânâ Celâleddîn Rûmî'nin asıl adı Muhammed; lakabı ise, Celâleddîn'dir. Belh şehrinde 30 Eylül 1207/6 Rebî'ü'l-evvel 604 tarihinde doğmuştur. Babası Sultânü'l-Ulemâ Bahâeddîn Veled'tir. Babası tarafından kendisine *Hüdâvendigâr* lakabı verilmiştir. Doğduğu yere nispetle *Belhî* ismiyle de anılan Celâleddîn, Anadolu'ya gelip yerleşmiştir. Anadolu'yu ikinci evi olarak görmüş ve o dönemde Anadolu'ya *Bilâd-ı Rum* denilmesi sebebiyle *Rûmî* lakabını da kullanmıştır. Mevlânâ'nın babası, Hz. Ebûbekir'e dayanan Belhli Hatîbîler sülalesindendir. Babası Veled'in annesi de Harezmşahlar

²⁰⁰ Karamustafa, *Tanrının Kural Tanımaz Kulları İslâm Dünyasında Derviş Toplulukları (1200-1550)*, s.68, 91.

²⁰¹ Bazı sûfilerin genç erkeklerin yüzünde Tanrı'nın güzelliği olduğu fikri ve bundan dolayı onlarla dost olma düşüncesidir. Cemalperestlik madde âlemindeki güzellikleri, özellikle beşerî güzelliği ilahi güzelliğin bir tecellisi olarak görüp seyretme olarak tanımlanmaktadır. Karamustafa, *Tanrının Kural Tanımaz Kulları İslâm Dünyasında Derviş Toplulukları (1200-1550)*, s.30-32; Ocak, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Sûfilik: Kalenderîler (XIV-XVII. Yüzyıllar)*, s.215; Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2005, s.86.

²⁰² Öztürk, *Velilik ile Delilik Arasında (İbnu's- Serrâc'ın Gözünden Muvelleh Dervişler)*, s.94.

²⁰³ Karamustafa, *Tanrının Kural Tanımaz Kulları İslâm Dünyasında Derviş Toplulukları (1200-1550)*, s.16.

²⁰⁴ Öztürk, *Velilik ile Delilik Arasında (İbnu's- Serrâc'ın Gözünden Muvelleh Dervişler)*, s.95.

²⁰⁵ Ahmet Eflakî, *Âriflerin Menkıbeleri*, C.II, s.30.

²⁰⁶ Köprülü, *Anadolu'da İslamiyet*, s.35-36.

hanedanından, Alâeddin Muhammed Harezmşah'ın kızı Melike-i Cihan Emetullâh Sultan'dır. Mevlânâ'nın annesi ise Belh emiri Rûkneddin'in kızı olan Münime Hatun'dur ve Harezmşahlar Türk hanedanından bir prenestir.²⁰⁷ Bazı kaynaklara göre Bahâeddin Veled, 1220-1231 yılları arasında Moğol akınlarından önce Belh'te yönetime karşı kırgınlığından dolayı ailesi ile Konya'ya gelmiştir.²⁰⁸

Rûmî, sadece şer'i disiplinlere göre değil, aynı zamanda tasavvuf geleneğine göre de eğitim almıştır. Kalenderî derviş Şems-i Tebrizî ile 1244 yılında 37 yaşında iken karşılaşmış ve onun tüm geleneklere karşı çıkan, Tanrısallık arayışında her bireyin kendisine yeteceğini vaat eden, çileci yaşam tarzından çok etkilenmiştir. Ayrıca onun en kutsal konularda dahi şer'i hukuktan bağımsız yaklaşımı Rûmî'ye tesir etmiştir. Bu yönüyle Tebrizî ile karşılaşması Rûmî'nin hayatında dönüm noktası olmuştur.²⁰⁹

Şems-i Tebrizî Mevlânâ ile karşılaşmasından iki yıl sonra Konya'dan ayrılarak Suriye'ye gitmiştir. Mevlânâ oğlunu Şems'in ardından göndermiş ve onun geri gelmesini istemiştir. Şems Konya'ya geri dönmüşse de buradaki müridler tarafından kabul görmemiş ve bir süre sonra ortadan kaybolmuştur. Bu kayboluştan sonra da bir daha ortaya çıkmamıştır. Öldürüldüğüne dair söylentiler olmasına rağmen konu hiçbir zaman netlik kazanmamıştır. Şems'in kayboluşunun ardından Mevlânâ, semâya sığınarak Fars dilinin en büyük şairlerinden biri haline gelmiştir.²¹⁰

Mevlânâ'nın temellerini attığı Mevlevîlik, XIII. yüzyıl başlarından itibaren belli aralıklarla Anadolu'ya giren Horasan tasavvuf ekollerinin Selçuk kültürüyle kaynaşması sonucu şekillenmiştir. Kübrevî ve Kalenderî felsefesi, kültürel yapı bakımından Mevlevîliği beslemiştir. Bununla birlikte Endülüs İslâm tasavvuf ekolünden İbnü'l Arabî'nin ortaya koyduğu *Vahdet-i Vücûd* (varlığın birliği) ilk başlarda Mevlânâ tarafından rağbet görmemişse de daha sonra Mevlevîliğin kültürel yapılanmasında rol oynamıştır.²¹¹ Yani Mevlânâ'nın tasavvuf düşüncesi üç ekolün birleşimi ile meydana gelmiştir. Bunlar, Necmüddin-i Kübra'nın Sünnî esaslara dayanan kısmen zühde dayalı tasavvuf sistemi, Horasan Melametîliği temelli olan ilahi aşka, cezbeye dayalı Kalenderane tasavvuf fikirleri ve Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin mistik ve metafizik sistem haline getirdiği Vahdet-i Vücûd'tur.²¹²

Mevlânâ Celâleddin Rûmî'den sonra oğlu Sultan Veled halife olmuş ve etkili bir önder olmayı başarmıştır. Rûmî'ye bağlı olanları bir tarikat altında birleştiren de o olmuştur. Bu tarikata

²⁰⁷ İsa Çelik, "Klâsiklerimiz/XIII "Mesnevî-i Manevî" (Mevlânâ Celâleddin Rûmî, 604/1207-672/1273)", **Tasavvuf, İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi**, 6(14), 2005, s.662.

²⁰⁸ Feldman, **Osmanlı'da Mevlevîliğin Kültürel Tarihi**, s.67.

²⁰⁹ Marshall G.S. Hodgson, **İslâm'ın Serüveni 2**, Phoenix, Ankara, 2020, s.286; Feldman, **Osmanlı'da Mevlevîliğin Kültürel Tarihi**, s.68.

²¹⁰ Feldman, **Osmanlı'da Mevlevîliğin Kültürel Tarihi**, s.68.

²¹¹ Feldman, **Osmanlı'da Mevlevîliğin Kültürel Tarihi**, s.70.

²¹² Ocak, **Ortaçağlar Anadolu'sunda İslâm'ın Ayak İzleri Selçuklu Dönemi**, s.207.

Rûmî'nin ünvanı olan *Mevlânâ* isminden hareketle *Mevlevîlik* ismi verilmiştir. XIII. yüzyıl Anadolu'sunda tasavvuf, Selçuklular ve halefleri tarafından koruma altına alınıp desteklenmiştir. Bu durum tasavvufun gelişimi bakımından önemli fırsat yaratmıştır. Sûfiler için önemli bir diğer fırsat da 1295 yılında Gazan Han'ın Budist iken Müslümanlığı seçmesi olmuştur. Bu olay sûfilerin ve Anadolu Mevlevîlerinin işine yaramıştır. Anadolu'da XIII. yüzyıl, kültür tarihi bakımından İslâm mistisizmi ve tasavvufî düşüncenin örgütlenmeye başladığı toplumsal yeniden yapılanma dönemi olmuştur. Moğol tehlikesi altında oluşan bu yapılanma, Sultan Veled zamanında tutarlı ve kalıcı örneğini göstermiş ardından Mevlevîlik olarak etkinlik kazanmıştır.²¹³

Mevleviliğin temel kaynağı olan, sûfî yaşam görüşünü tamamen şiirsel bir dille ifade eden ve Farsça olarak kaleme alınan *Mesnevi-i Ma'nevi*, Mevlânâ Celâleddîn Rûmî (1207-1273) tarafından, Konya'da 1258 yılından sonra yazılmıştır.²¹⁴ Altı cilt olarak yazılan bu eserin ilk on sekiz beyitini doğrudan Mevlânâ'nın kendisi kaleme alırken diğer bölümlerini ise kendisi söylemiş Çelebi Hüsametdin yazıya geçirmiştir.²¹⁵ Rûmî'nin şiire yatkınlığı ve esrimeleri²¹⁶ çevresinde büyük bir hayran kitlesi ve mürid oluşmasını sağlamıştır. Eser, Mevlânâ'nın zekâsı, ince ruhu, emsalsiz aşkı, seziş ve kabiliyetinin bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır.²¹⁷

Mevlevîler Rûmî'nin şiirlerini besteleyip zikir törenlerinde kullanmaya başlamışlar ve bu raks zamanla yüksek bir sanat şekline dönmüştür. Raksın içindeki döngüsellik ve bağlılık simgelerini özümseyerek esrime haline giren dervişler, manevî gelişim süreçleri içinde olgunlaşmışlardır. Rûmî'nin eserleri sadece tarikatın esin kaynağı olmamış, ortaya konulan yüksek sanat eseri Farsça konuşulan her yerde tasavvuf ehli dışındakiler tarafından bile rağbet görmeye başlamıştır. Farsça Kur'ân olarak anılan *Mesnevî*, genel ahlak öğretileri ile ortaya çıkan menkıbelerden oluşmaktadır. Biçimsel yapısı bakımından kullanılan sözcüklerin güzelliği, menkıbelerin bir düzen içinde sıralanmış olması ve belli anlamlar taşıması gibi özelliklerinden dolayı Kur'ân'a benzetilmiştir. *Mesnevî*'de yer alan bazı menkıbeler öyküsel, ahlakî ve metafiziksel olarak üç farklı tarzda anlatılmıştır.²¹⁸ Mevlânâ'nın *Mesnevî*'si İslâm dünyasını geniş çapta etkilemiş ve sadece kendi tarikatı içerisinde değil diğer sûfî zümrelerde de ilgi uyandırmıştır.²¹⁹ Eserden etkilenen gruplardan biri de hem o dönemin hem de sonraki dönemin Kalenderîleri olmuştur. İstanbul'un fethinden sonra açılan Kalenderhanelerde *Mesnevî* okutulması bunun en önemli göstergesidir.²²⁰

²¹³ Feldman, **Osmanlı'da Mevleviliğin Kültürel Tarihi**, s.66-67.

²¹⁴ G.S. Hodgson, **İslâm'ın Serüveni 2**, s.286.

²¹⁵ Mevlana, **Mesnevi**, (Çev. Veled Çelebi), Doğan Kitap, İstanbul, 2007, s.41.

²¹⁶ Esriklik, esmek fiilinden türetilmiş olan esrik kelimesi sarhoş manasına gelir. Bu kelimeden türetilmiş olan esriklik ise sarhoşluk ve kendinden geçmek anlamında kullanılır.

²¹⁷ Mevlana, **Mesnevi**, s.43.

²¹⁸ G.S. Hodgson, **İslâm'ın Serüveni 2**, s.287-288.

²¹⁹ Feldman, **Osmanlı'da Mevleviliğin Kültürel Tarihi**, s.69.

²²⁰ Mevlana, **Mesnevi**, s.43.

1.3.3. Mevlevîlik ile Kalenderîlik Arasındaki İlişki

Kalenderîlik, XIII. yüzyılın önemli tasavvuf akımlarından biridir. O dönemde Kalenderî tavrı başta Şems-i Tebrizî olmak üzere Fahrettin-i Irakî tarafından temsil edilmiştir. Mevlânâ'nın Kalenderîlere hayranlığı ve övgüleri Şems-i Tebrizî'nin etkisiyle olmuştur. Tebrizî, ilmin insanı Tanrı'ya ulaştırmayacağı görüşünü Kalenderî bir tavır ile aktarmıştır. Bu sûfiyane tavır tüm Kalenderîlerin felsefesini yansıtmaktadır.²²¹

Mevlevî çevrelerde Kalenderîlere sempati ile bakılması *Mesnevî* ile *Divan-ı Kebîr*'den de anlaşılmaktadır. Mevlânâ bu eserlerinde Kalenderîleri dile getirerek onların dünyaya karşı lâkayd tavırlarından övgü ile bahsetmiştir. Mevlevîlikteki Kalenderî tesirlerin asıl etkileri de Sultan Veled'in torunu Ulu Ârif Çelebi ile ortaya çıkmış, Sünnî temellere dayanan Mevlevîliğe muhalif olarak gelişmiştir. Bu yeni tavır Şems-i Tebrizî'yi hatırlatmıştır. XIV. yüzyılda Ulu Ârif Çelebi'den sonra Konya dergâhına postnişin olan Dîvâne Mehmet Çelebi'nin de Kalenderîliğe olan eğilimi bilinmektedir. Mevlevîler arasında hafif olmak suretle saç, sakal, bıyık ve kaşlarından biraz kestirerek çahâr darp yapıldığı da benzerliklerini ortaya koyan durumlardan bir tanesidir. XVI. yüzyılda Kalenderîyye kolu olan Mevlevîler arasından çıkan Şemsîler benzerliğin en iyi örneği de olabilirler.²²²

Kalenderîlerin Mevlevîlerle aralarında iyi ilişkiler olduğuna dair kanıtlardan biri Eflakî'nin aktarmış olduğu bilgilerdir. Eflakî, Cemâleddin Sâvî'nin müridi olan, Kalenderîliğin yayılmasında önemli rol oynayan ve Konya'da Kalenderîlere ait bir zaviyenin şeyhi pozisyonundaki Niksarlı Ebûbekir'in Ömer Girihi ile Mevlânâ'nın cenazesinde yaşamış olduğu bir olaydan bahsetmiştir. Buna göre Mevlânâ'nın cenazesinin önünde yedi öküz çekilmiştir. Bunlardan birini kurban edilmesi için ilahî arif olarak nitelendirilen Niksarlı Ebûbekir Cavlakîye'ye gönderilmiştir. Arifin yakın arkadaşı olan Ömer Girihi öküzden bir budu talep etmiş, bunun üzerine Ebûbekir Cavlakî: “*Hala köylülükten kurtulmadın çünkü sen hala köylü çocuğusun. Onun uğrunda canımızı kurban etmemiz ve katırımızı satıp ziyafet vermemiz gerekir. Onun öküzünü miskinlerden ve fakirlerden esirgememiz erliğe sığar mı?*” demiştir. Bu sözün ardından tüm Kalenderîler gülbank²²³ okumuşlardır. Şeyh Ömer, duydukları karşısında utanıp yoluna devam etmiş ve katırını satarak ziyafet vermiştir. Ömer Girihi'nin bu davranışının ardından Şeyh Ebûbekir, Ömer Girihi'ye “*Biz sözümüzü geri aldık*” demiştir.²²⁴ Anlatılan bu olay iki taraf arasında yakın bir ilişki olduğunu göstermektedir.

²²¹ Ocak, *Ortaçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri Selçuklu Dönemi*, s.206-208.

²²² Ocak, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Sûfilik: Kalenderîler (XIV-XVII. Yüzyıllar)*, s.259-260.

²²³ Tarikat ayinlerine ve bazı resmî törenlerde çeşitli kişiler tarafından belli bir makam veya eda ile okunan dua. Cenksu Üçer ve Rıza Sarı, “Dua, Gülbank ve Tercümanlar Üzerinden Alevî Nitelemeli Gelenek Hakkında Bazı Değerlendirmeler”, *Mezhep Araştırmaları Dergisi*, 13(2), 2020, s.363-364.

²²⁴ Ahmet Eflakî, *Âriflerin Menkıbeleri*, C.II, s.168.

Ebu Bekir Kalenderî eserinde Mevlevî olan Sultan Veled'in müridi olduğunu dile getirerek, iki tarikatın arasındaki bağı ortaya koymuştur: “*Okuma yazması olmayan bu şeyh Ebu Bekir Kalenderî Rûmî Konya’da Sultan Veled Hazretleri’nin huzuruna varınca onun inayetine mazhar oldu*”²²⁵ demektir. Buradan yola çıkarak kendisinin Mevlânâ’nın oğlu Mevlevî Sultan Veled’in eğitiminden geçtiği açık bir şekilde görülmektedir. Eserin devamında Sultan Veled için şunları ifade etmiştir.

Ansızın şans talih göz kırptı

O sultan kuluna nazar edince

Ataleti benden alıp zeki olmamı sağladı

Okuma yazması olmayan biriydim

Lal idim konuşmamı sağladı

Kalendere böyle bir kapı sundu

Baştan sona tüm işi altına döndü

Gönlümü tüm kusurlardan arındırdı

Keremiyle bana nazar edince

*Her manaya bakmamı sağladı.*²²⁶

Anlaşıyor ki, Allah yolunda yürümeye gönüllü olan Ebu Bekir Kalenderî’nin tasavvuf yaşamının şekillenmesinde mürşidi Sultan Veled’in önemli bir rolü olmuştur. Onun sayesinde kendisi bir aydınlanma yaşamış, Sultan Veled’in yanında kaldığı ve eğitildiği dönemin ardından ortaya koymuş olduğu eser de Mevlevîlikten ve onun felsefesinden izler taşımıştır. *Kalendernâme*, mesnevî tarzında yazılmış, konu, içerik ve yaklaşım bakımından *Mesnevî* ile benzer özellikler taşımıştır. Her iki eserde de birçok tasavvuf dervişlerine ve âlimlere yer verilerek onlara büyük övgüler sunulmuştur. Eserlerde ortaya konulan düşünceleri güçlendirmek için hikâyelere yer verilmiştir.

²²⁵ Ebu Bekir Kalenderî, **Kalendernâme**, Özbekistan Cumhuriyeti İlimler Akademisi El Birûnî Yazma Eserler Kütüphanesi, Taşkent, Yer Numarası: 11668, (<https://library.ircica.org/Biblio/Detail/166629>).

²²⁶ Ebu Bekir Kalenderî, **Kalendernâme**, s.95/2.

İKİNCİ BÖLÜM

2. EBU BEKİR KALENDERÎ VE KALEDERNÂME'Sİ

2.1. Müellif Ebu Bekir Kalenderî Kimdir?

Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme* adlı eserinde kendisini *Pir Kalender Rumî Ümmîü'l-Aksaray*²²⁷ ve *Şeyh Ebu Bekir Kalender Rumî*²²⁸ şeklinde tanıtmıştır. Hayatı hakkında yazmış olduğu eser dışında çok fazla bilgi mevcut değildir. Eserinden yola çıkarak XIII. yüzyıl sonlarında Aksaray'da doğduğu ve buralı olduğu kesin olarak anlaşılmakta ancak kaç yılında doğduğu hakkında bilgiler bulunmamaktadır. Aksaray'da doğup büyüyen Ebu Bekir Kalenderî, daha sonra Mevlânâ Celâleddîn Rûmî'nin babasının adını verdiği oğlu Bahâeddin Muhammed Veled'in (Sultan Veled) müridi olarak Konya'da eğitim almıştır. *Kalendernâme*'nin başında tevhid bölümünden hemen sonra Kalendernâme babı ile giriş yapılmış ve hemen ardından mürşidi Şeyh Bahâeddin hakkında bilgi vermiştir.

Şeyh Bahâeddin'in Hayatının Vasfı Allah Ona Rahmet Etsin

Şeyhimiz bizim nefsimize hükmettiğinde
An be an hevesleri tüketti
Gönlünde hiçbir kötü hevese yol vermedi
Bu yolun yolcularının arasında
Yüreği güneş gibi güçlüydü
Her iki âleme anında ulaşırdı
Aynı zamanda o velinin zâtı şerifi
Halk âlemde onunla yoldaş oldu
El ayak göz gönül bağlanmıştı
İlim sabır ve ma'rifet dünyasında
Şeriatta bir âlem ondan bahsederdi
Onun pak ruhu hakikat âlemine vakıftı
Seni aydınlatayım ey din adamı
Münzevi pirin mana dolu zâtı
Adı Bahâeddin lakabı Ömer
Hüdâ'nın seçilmiş has kullarındandır
Bütün ilim ve fenne hâkim
Yüzbinlerce rahmet olsun onun ruhuna

Bizi Hüdâ'ın gücüyle haberdar etti
Hırsa cimriliğe zulmetti
Yüreği ve ruhuyla Allah'tan haberdar idi
Her zaman Hüdâ ileydi Hakk'tı arkadaşı
Onun nuru ve nariyle tecelliye ulaşırdın
Her iki âlemi aşkı uğruna terk etti
Hz. Ali gibi peygamber soyundandı
Zaman, kerametli adımlarıyla harcandı
Her şeyden habersizdi
An be an başka bir sıfat ve renge bürünürdü
Tarikatta onun dedikleri uygulanırdı
Evliyalarından olan bir heybet sahibi
O keramet sahibinin kim olduğunu bilesin diye
Rum ehliendendir mesleği kilimcidir
Aslı pak önder nazar sahibidir
Enbiya ve evliyalara tabi olanlardandır
Her iki ilmede yeterince vakıf dikkatli
Tüm ashab ve yarenlerine.²²⁹

²²⁷ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.287/2.

²²⁸ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.95/2.

²²⁹ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.5/2-6/1.

Yukarıdaki şiiirden Sultan Veled'in Ebu Bekir Kalenderî'nin şeyhi olduğu ve onun şariat ve tarikat aşamalarından geçerek hakikat mertebesine ulaştığını aktarmıştır. Verilen bilgilere göre Rum ehlinden olan Sultan Veled'in adı Bahâeddin, lakabı Ömer ve mesleği de kilimcidir.

Ebu Bekir Kalenderî'nin Sultan Veled'ten aldığı eğitim sonrasında XIV. yüzyıl başlarında Deşt-i Kıpçak bölgesine gittiği tahmin edilmektedir. Aynı şekilde eserde Kırım'a nasıl, ne zaman ve hangi yolları kullanarak gittiği hakkında kesin bilgilere ulaşılamamaktadır. Eserini yazmaya 1320 yılında başlamış olmasından dolayı en geç bu tarihte Kırım'a gitmiş olduğu anlaşılmaktadır. Kalenderîler sürekli seyahat halinde olduklarından ve bu dönemde yoğun olarak Anadolu'nun doğusunda özellikle Irak, İran ve Kafkasya bölgelerinde bulunmaları Ebu Bekir Kalenderî'nin Kırım'a Kafkasya üzerinden gitmiş olma ihtimalini düşündürmektedir. Ancak o dönemde buraya gitmenin en kolay güzergâhı Sinop limanından deniz yolu ile gerçekleşmekteydi. Örneğin İbn Battuta da Anadolu'dan Kırım'a geçerken bu güzergâhı kullanmıştır. Seyahatnamesinde bu yolculuğun çok zorlu geçtiğini aktarsa da yine de bu yolun tercih edilmiş olması söz konusu yolun Anadolu'dan Kırım'a ulaşmanın en iyi yol olduğunu göstermektedir.²³⁰ Ebu Bekir Kalenderî eserinde XIV. yüzyılın başında Sinop'a hâkim olan Pervâneoğulları Beyliği'nin son beyi Gazi Çelebi (1301-1322) hakkında detaylı bilgi vermesi ve başka kaynaklarda adına rastlayamadığımız Abdal Hüseyin adında Sinop'ta yaşayan bir dervişten bahsetmiş olması, bir süre burada bulunduğunu ve Kırım'a Sinop'tan gittiği ihtimalini kuvvetlendirmektedir.²³¹ Eserin Kırım'da tamamlamış olmasından dolayı yaşamının sonlarını Kırım'da geçirmiş ve burada hayatını kaybetmiş olduğu anlaşılmaktadır. Eserin beşinci defterinin Canibeg Han (1340-1357) döneminde yazılmış olması, Şeyh Bâyezîd tarafından 1360'ta istinsah edilmesi²³² ve 1357-1360 yılları arasında hanlığın başında bulunan Berdibeg'ten hiç bahsedilmemesi nedeniyle Ebu Bekir Kalenderî'nin 1357 yılından önce hayatını kaybetmiş olduğu sonucu çıkarılabilir.²³³

Ahmet Eflâkî, *Âriflerin Menkıbeleri* isimli eserinde, kendi hayatı hakkında yazmış olduğu bir bölümde babasının da Kırım'a gidip yerleşen ve orada hayatını kaybeden bir şeyh olduğunu ifade etmiştir. Aktarılan bilgiye göre, Kayseri'den Sivas'a Sultan Veled'in oğlu Ârif Çelebi ile yapmış olduğu seyahatte verdikleri bir mola sırasında, Ârif Çelebi uyurken yanına bir adam gelmiş ve kendisine babasının Saray Şehri'nde Özbeg Han'ın sarayında ölmüş olduğunu bildirmiştir. Miras olarak da ona büyük bir servet kaldığını ve o gidinceye kadar muhafaza edileceğini aktarmıştır. Eflâkî miras kalan kitapları almak üzere Saray'a gitmek istemişse de Ârif Çelebi'nin buna engel olduğunu aktarmıştır. Eflâkî, adamın aktardıklarından babasının büyük bir kişi olduğunu anlamış fakat kim olduğuna dair bilgilere yer vermemiştir. Bu bilgiler Ebu Bekir Kalenderî'nin Kırım'da bulunduğu ve hayatını kaybettiği zaman ile örtüşmektedir. Dolayısıyla Ebu Bekir Kalenderî'nin

²³⁰ Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Et-Tanci, *İbni Battuta Seyahatnamesi*, s.240.

²³¹ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.80/1-2, 372/2.

²³² Devin DeWeese, *Altın Orda'da İslâmlaşma ve Yerel Din*, (Çev. Harun Tuncer), Ketebe Yayınları, İstanbul 2025, s.130.

²³³ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.359/1.

Eflâkî'nin babası olma ihtimalini ortaya çıkardığı gibi, en azından babasının da aynı dönemde Anadolu'dan Altın Orda sahasına giden bir şeyh olduğunu göstermektedir. Bu kişi Ebu Bekir Kalenderî olmasa dahi aynı dönemde aynı coğrafyaya benzer yaklaşımlarla seyahat eden şeyhlerin varlığını göstermektedir.

Ebu Bekir Kalenderî, verdiği bilgilerde kendini “ümmî” yani okuma yazma bilmeyen biri olarak tanımlamışsa da kaleme aldığı eser yüksek bir kültürün ürünüdür. Dolayısıyla okuma yazma bilmeyen birinin böyle bir eseri kaleme almasının mümkün olmadığı anlaşılmaktadır. Eserde kendini ümmî olarak tanıttığı ve Sultan Veled'in öğrencisi olduğunu aktardığı kısımda şu ifadeler yer almıştır:

Ummî Şeyh Ebu Bekir Kalenderî Rumi Konya'da Sultan Veled Hazretlerinin Huzuruna Varınca Onun

İnayetine Mazhar Oldu

<i>Ansızın şans talih göz kırptı</i>	<i>Kalendere böyle bir kapıyı sundu</i>
<i>O adamın bahşişi bundan ötedir</i>	<i>Onun lütfuna eren herkes efendi olur</i>
<i>O Hakk ehli güneş gibidir</i>	<i>Baştan sona tüm zerresi nur ve aydınlıktır</i>
<i>O sultan kuluna nazar edince</i>	<i>Baştan sona tüm işi altına döndü</i>
<i>Ataleti benden alıp zeki olmamı sağladı</i>	<i>Gönlümü tüm kusurlardan arındırdı</i>
<i>Okuma yazması olmayan biriydim</i>	<i>Keremiyle bana nazar edince</i>
<i>Lal idim konuşmamı sağladı</i>	<i>Her manaya bakmamı sağladı</i>
<i>Hiç kimseye böyle bir şey olmasın</i>	<i>Bu müşkülde ömrüm su gibi harcandı</i>
<i>Ey yolun piri bana bir yolsun</i>	<i>Eğer sen ilahi esrara vakıfsan</i>
<i>Nedir bu cihan sen onu söyle</i>	<i>Çünkü esrarın sırrını taşıyan sensin</i>
<i>Ey yolunu şaşıran akıllı dedi</i>	<i>Taklit yolunda kendinden bi haber</i>
<i>Bu dünya onun denizinin bir damlası</i>	<i>Aciz avare şaşkın nasipsiz</i>
<i>Ummanın yanında damlanın hükmü mü var</i>	<i>O nasıl onun lütfu ve kahrına dayanır</i>
<i>Lütf kahr umman ve damla sensin</i>	<i>Bir asıldan iki parça olmaz</i>
<i>Âlemin aslına dön parçasına karışma</i>	<i>Parça asıldan fazla mı olur hiç</i>
<i>Deliden bu cevabı duyunca</i>	<i>O akıllının zihni su gibi arındı²³⁴</i>

Bu kısımdan anlaşılmaktadır ki aslında Ebu Bekir Kalenderî'nin kendini ümmî olarak tanıtmayı gerçekte onun okuma yazma bilmemesinden değil sembolik olarak Allah yoluna girip bu konudaki ilahi sırda şeyhi aracılığıyla ulaşmasını ifade etmektedir. Ayrıca kendini bu şekilde tanımlaması aynı şekilde kendisine ümmî diyen İslâm Peygamberi Hz. Muhammed gibi mütevazı bir kimlikle kendini göstermek istemesinden de kaynaklanmış olabilir. Örneğin eserin 574. sayfasındaki bir kısım şöyledir:

Piri Kalender Aksaraylı Ummînin Mustafa Aleyhisselam'ı Rüyasında Görmesi ve Ona Kendi İbriğinden Su

Vermesi

<i>Mustafa'yı dün gece rüyamda gördüm</i>	<i>Ki bana ibriğinden su verdi</i>
<i>Susamıştım doyastıya içtim ondan</i>	<i>Ben o ay yüzlü Resulün elinden</i>

²³⁴ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.95/2-96/1.

Ellerini canı gönülden öptüm
Defalarca ya Resulallah dedim
Bana dedi Hakk sana bahşetti bunları
Kıyamete kadar senin şefaatin benim
Müridlerinin hepsiyle bilsen
Bana na't ve methiyeler dedim
Tekrardan ya Resulallah dedim
Sensin müminlerin şefaatin
Senin zatın âlemlere rahmettir
Senin aşkın uğruna şahların şahı
Sende olana sahip değil enbiya
Din ve mezhebine binlerce hayır
Cümle peygamberlerin sonuncusun ey Resul
Kalender senin nurunu görünce

O esnada ayağına kapandım öylece
Defalarca methi ve naatını ettik
Her iki cihanın nimeti ve himmetini
Dahası her ne gerekirse onu yapacağım
Onların hepsinin rehberi benim
Bunların ecrini verdi sana Hüdâ
Bundan daha fazlasını bahşet diye
Öncü rehber olan doğru Resul
Senin ayetin ve güzelliğin yaradandır
Cihani yaratıp ortaya çıkardı
Bu kerametın Hüdâ'dan oldu ata
Eflak ve çark ve zemin var oldukça
Hepsi de senden yana bir erkânda usulde
İlmi ve âlemiyle oldu mezid²³⁵

Bu kısımda Ebu Bekir Kalenderî, kendini yine ummî olarak tanıtmakla birlikte Hz. Muhammed'in ibriğinden su içmesi, O'nun ilmi ve âlemiyle mezîd olması ve bunların kendisine Allah tarafından bahşedilmesinden bahsetmesi, bir anlamda cahillikten kurtulup ilahî aşk yoluna girdiğinin ifade edilmesi olarak değerlendirilmelidir. Öyle ki daha eserin başlarında “*Ne zamanki o ezeli aşk beni kuşattı / Bütün korku ve endişelerimden kurtuldum. Âşık, divane mecnun oldum / Gerçi ölüydüm ve âşık oldum*” ifadesiyle Hakk yoluna girdiğini aktarmıştır.²³⁶

Ebu Bekir Kalenderî, tarikat yolculuğu ve mertebelerden geçtikten sonra şeyhlik mertebesine ulaşmış ve kendini Kalenderî şeyhi ilan etmiştir. Eserin çeşitli kısımlarında bu makamın kendisine nasip olduğunu aktarmakla birlikte bu konudaki en net ifadelerin yer aldığı kısımlar şöyledir:

***Yüce Hüdâ'nın Emriyle Lütfuyla Yedi Yüz Yirmi Yılında Yazılan Ümmetin Pir Kalender Rumî'nin Beyanıyla
Âşıkların Suret-i Vasfı ve de Sureti***

Ebu Bekir Kalenderden bize ulaştı
Âşıkların sureti gösterildi
Âşk yeniden coştı âşık yeniden coştı

Mana ehline ulaştı bu nasib
O âlem pirinin dergâhında
Hüdâ'dan yana olan nasibi çoğaldı²³⁷

***Herşeyden Münezzeh Olan Yüce Hakk Kalender Rumî'yi Bu Lütuflarla Donattı O da İnşallah Müridlerine
Karşı Bir Eksiklik Göstermez***

Ummi Rum memleketinde görüldü
Hakk'ın lütfu baharlar gibi erişti ona
Bu yüzden Hüdâ'dan irşad edildi
Onunla keşfedildi o cihan
Aklı olan herkes ona tabi olmalı
Bu yol Hüdâ ile olan âşıkların yoludur

Birçok demir yüreği muma çevirdi
Kokuların hepsi böylece bilindi
Müridlere yolu göstermek adına
Hepsi tek tek burada sunuldu
Bu yola canı gönülden sarılmalı
Bu yolda ne hile ne riya ne de yalan olur²³⁸

²³⁵ Ebu Bekir Kalenderî, **Kalendernâme**, s.287/2-288/1.

²³⁶ Ebu Bekir Kalenderî, **Kalendernâme**, s.9/1.

²³⁷ Ebu Bekir Kalenderî, **Kalendernâme**, s.200/1.

²³⁸ Ebu Bekir Kalenderî, **Kalendernâme**, s.206/1-2.

*Aslında O Hakk'ın takdiri idi bu
Gönümdekiler dilime döküldü
O kerim bana gaybı bildirdiye*

*Onun emriyle koyuldum ben bu işe
Ben kimim ki aslında ondandı
Bismillahirrahmanirrahim sırrını*²³⁹

Eserde aktarılan bu kısımlarda Ebu Bekir Kalenderî'nin 1320 (H.720) yılında şeyhlik mertebesine ulaşmış olduğu ve kendi dergâhında müridlerine yol gösterdiği açık olarak ortaya konulmuştur. Ayrıca eserin de yazılmaya başlanması bu tarihte gerçekleşmiştir.

Ebu Bekir Kalenderî'nin Kırım'da olduğu döneme ait yapılan bazı çalışmalarda, İbn Battuta'nın Seyahatnamesi'ne dayanarak onun hakkında bilgilere yer verilmiştir.²⁴⁰ Ancak yapılan araştırma ve değerlendirmelerde İbn Battuta'nın eserinde bahsedilen Ebûbekir adındaki kişinin Ebu Bekir Kalenderî ile aynı kişi olup olmadığı konusunda net bir sonuca ulaşmak mümkün değildir. İbn Battuta, eserinde Kırım'da Müslüman hükümdarlar Özbek Han (1313-1340) ve Canibeg Han (1340-1357) zamanında Ebûbekir adında bir hatipten bahsetmiştir. Bahsi geçen kişinin Ebu Bekir Kalenderî olduğu iddia edilse de bunun kesinliği yoktur.²⁴¹ İbn Battuta, “*Kırım kadılarından en büyüğü olan Haneî kadısı Şemseddin-i Şâilî ile Şâfîî kadısı Hızır'ı, Müderris Alâaddin Issî'ı ve Şâfîî hatibi Ebu Bekr'i gördüm. Bu zat, Melik Nâsır'ın burada inşa ettirdiği camide hatiplik yapmakta idi*” ifadesinin ardından kendisinin Özbek Han'ın payitahtı olan Saray şehrine gitmek için yola çıktığı kâfilede yine Hatip Ebûbekir'in olduğunu aktarmıştır.²⁴² Gelenek üzere şeyhlerin tasavvufî ve dinî konularda halkı bilinçlendirmek amacıyla şehir ve kırsal bölgelere seyahat ederek sohbetler yaptıkları bilinmektedir. Buna karşılık şehirlerde bulunan tekke şeyhleri de cami ve mescit gibi yerlerde halka vaaz vermişlerdir.²⁴³ Bu kapsamda bahsi geçen kişinin Ebu Bekir Kalenderî olduğu düşünülse de hatip olduğu ifade edilen Ebûbekir'in ayrıca Şâfîî olduğu da aktarılmıştır. Fakat kendi eserinde bu mezhebe bağlı olduğuna dair hiçbir ifadesi yer almamıştır. Eserde dört imamdan bahsedilen bölümlerde örneğin “*Peygamber dininin öncüleri / Yüzlerce usule sahip o imamlar*”²⁴⁴ ifadesinden de anlaşılacağı üzere tüm imamların kurmuş olduğu mezhepleri yüceltmiş ve eserde hepsine eşit derecede dualar edilmiştir.²⁴⁵ Ebu Bekir Kalenderî, eserinin birçok kısmında kendisini fakir bir Kalenderî olarak tanımlamıştır. Bu nedenle İbn Battuta'da bahsedilen Şâfîî Hatibi Ebûbekir ile Ebu Bekir Kalenderî'nin aynı kişi olduğu fikri uzak bir ihtimal olarak düşünülmektedir.

Eseri istinsah eden Şeyh Bâyezîd hakkında da fazla bilgi olmamakla birlikte, eserin bitiminde kendini *zayıf, fakir ve hakir kul* olarak tanıtmıştır.²⁴⁶

²³⁹ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.129/2

²⁴⁰ Mirgaleev, “Ebu Bekir Kalender Rumi, Kimdir?”, s.41.

²⁴¹ Akhun Korkmaz, “Yeni Ortaya Çıkarılan Bir Şahsiyet: Ebu Bekir Kalender Aksarayî ve “Kalendername” Eseri”, s.96.

²⁴² Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Et-Tanci, *İbni Battuta Seyahatnamesi*, s.242.

²⁴³ Ay, *Anadolu'da Derviş ve Toplum / 13-15.Yüzyıllar*, s.125.

²⁴⁴ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.3/2.

²⁴⁵ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.3/2-4/1.

²⁴⁶ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.398/1.

	Bu kitap şanı yüce olan Allah'ın yardımıyla, zayıf, fakir ve hakir kul Şeyh Bâyezîd el-İsâfî es-Samarinî'nin eliyle tamamlandı. Allah onun Rabb'ine olan ihtiyacını artırsın ve başarısını daim kılsın. Amîn. Tarih Şa'bân-ı Mübârek ayı sene yedi yüz altmış bir

Devin DeWeese müstensihinin tam adını Şeyh Bâyezîd el-Uşşâkî es-Samarinî (s.m.r.b/n/y/.nî) şeklinde vermiş ve nisbesinin Altın Orda Hanlığı'nda Samar isimli şehir ile bağlantılı olabileceğini ifade etmiştir.²⁴⁷ Ancak kanaatimizce tam adı Şeyh Bâyezîd el-İsâfî es-Samarinî olmalıdır.²⁴⁸ Eserin onun tarafından istinsah edilmesinden yola çıkarak Ebu Bekir Kalenderî'nin müridi olduğu söylenebilir. Çünkü tarikat şeyhine bağlanan ve seyr-i sülûkunu devam ettiren kişilere fakir, derviş, salık, mürid, ihvan ve ashâb gibi isimler verilmiştir. Hiyerarşik yapı içerisinde fazileti dikkate alınarak seyr-i sülûkuna göre müridler/dervişler çeşitli işlerle meşgul olmuşlardır. Dervişler halife mertebesine ulaşabilmiş ya da şeyhin ölümünden sonra işleri yürütebilme yetkileri alabilmiştir. Tekkeyi yönetmek, tarikatı yaymak ve vaazlar vermek bu kişilerin görevleri arasında olmuştur. Hatta tüm bunlar için kendisine verilen hilafetnâme ile başka ülkelere dahi gönderilmişlerdir. Üstün manevi özellikler taşımayanların halife seçilmesi durumunda ise şeyhin ölüm anında üstün vasıflarını ona aktarabilme yetkisi de bulunmuştur.²⁴⁹ *Kalendernâme*'yi tamamlayan Şeyh Bâyezîd'in hangi yolla ya da mertebe ile eseri bitirdiği bilinmemekle birlikte, şeyhinin eserini kendisi bitirmesi onun yerini aldığını göstermektedir. Ayrıca Kalenderîler tarikata girmeden önce şeyhlerini kendileri seçmiş ve bu kişiler halifelğe aday en yakın kişiler olarak düşünülmüştür.²⁵⁰

2.2. Kalendernâme'nin Bölümleri

Ebu Bekir Kalenderî tarafından yazılmış olan *Kalendernâme* adlı eser, XIII. yüzyıl sonları ile XIV. yüzyıl başları Anadolu ve Deşt-i Kıpçak bölgesinin dinî ve tasavvufî yaşamı hakkında bilgiler sunan özgün bir eserdir. Eserin orijinali Özbekistan Cumhuriyeti İlimler Akademisi Taşkent El Birûnî Yazma Eserler Kütüphanesi'nde 11668 yer numarasına kayıtlı olarak bulunmaktadır. Farsça

²⁴⁷ DeWeese, *Altın Orda'da İslâmlaşma ve Yerel Din*, s.130.

²⁴⁸ Metinde geçen kelimenin "Uşşâkî" olma ihtimali zayıftır. Bunun birkaç nedeni bulunmaktadır. Öncelikle harf-i târif olan elif ve lam (ل) takısından sonra gelen ayın (ع) harfinin üstünde ötre değil altında esre bulunmakta ve bu da harfi "u" değil "i" şeklinde okutmaktadır. Sonraki harf de şın (ش) değil sin (س) harfidir ve son olarak müstensih kaf (ق) harfinin noktalarını bitişik değil ayrı olarak yazmaktadır. Bu nedenle o harf de fe (ف) olmalıdır.

²⁴⁹ Annemarie Schimmel, *İslamın Mistik Boyutları*, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2001, s.251.

²⁵⁰ Ay, *Anadolu'da Derviş ve Toplum*, s.116.

olarak kaleme alınmış olan eser, toplam 397 varak olup toplamda 16.112 beyitten oluşmuştur. Eserin Farsça olarak yazılmasının nedeni dönemin kültür dilinin Farsça olmasından kaynaklı olmuştur. Çünkü Farsça XIII. ve XIV. yüzyıllarda hem kültür hem de zaman zaman ibadet dili olarak kullanılmıştır.²⁵¹ Ebu Bekir Kalenderî'nin yazmış olduğu eser Kalenderînin öğretilerini ve öğütleriyle birlikte yaşadığı tecrübeleri içermektedir. Eserde kitabın hangi amaçlarla yazıldığı ve hangi bölümlerden oluştuğu şöyle açıklanmıştır:

<i>Her zaman kadim olan Hüdâ'nın âlemindeydi</i>	<i>Bu fakir kitap çok değerli bir hazine</i>
<i>Vakti gelince ortaya çıktı</i>	<i>O taraftan bu tarafa ulaştı</i>
<i>Has olan olmayan iyi kötü ömür yaşayan</i>	<i>Öğrenip kurtulsun her türlü bağdan</i>
<i>Böyle bir adam nereden nasıl</i>	<i>Geldi bütün bu esrarı açıkladı</i>
<i>Hakk'tan yana inayet olduğu vakit</i>	<i>Amel budur budur sana yar</i>
<i>Böylesi izzetli ve şerefli yâri o sundu</i>	<i>Bu ummînin dedikleriyle sana sunuldu</i>
<i>İlk başta Hüdâ'yı yâd eyledi</i>	<i>Sonra da Mustafa'nın ruhuna methiyeler dizdi</i>
<i>Sena ve duayla başladım ben</i>	<i>Evliya Enbiyalara anbean</i>
<i>Şeyhler âlimler ve fazilet sahipleri</i>	<i>Bütün efendiler ve de gönül sahipleri</i>
<i>Hepsini yüz lisanda o yâd eyledi</i>	<i>Böylesi bir yerde vücütlandırı</i>
<i>Talip ve de salikler için</i>	<i>Okuyup göstere sinler cihana diye</i>
<i>Bu Kalendernâme gönlün esrarıdır</i>	<i>Hafta alırsan sana yazık olur</i>
<i>Onun yanında habersiz olan odur</i>	<i>Ne elin ne ayağın ne de başının farkındadır</i>
<i>Arif olan kimse anlar bunu</i>	<i>Cahil olan kimse de canından olur</i>
<i>Bu her ikisi de söz ile belirlenir</i>	<i>Cahil bunu nasıl anlasın</i>
<i>Âlim olmak lazım bu sözleri</i>	<i>Okuyup sana şerh etmeye</i>
<i>Bu Kalenderî bunları</i>	<i>Bu beyitleri nasıl söylediğini anlarsın</i>
<i>Eğer asırlarca söz söyleseler</i>	<i>Benim ledun ilmimi ancak açıklarlar</i>
<i>Daha iyisi olmaz kitabın sonunda</i>	<i>Hüdâ'ya sayısızca hamdedip bitirmek²⁵²</i>

Kırım'da yazılan eserin ilk dört defteri, Ebu Bekir Kalenderî'nin adil padişah olarak nitelendirdiği Özbek Han zamanında (1313-1340), beşinci defter ise yine adil sultan olarak ifade edilen Mahmud Celâleddin Canibeg döneminde (1340-1357) yazılmıştır.²⁵³

<i>Cismi pak canı pak ve dini pak</i>	<i>Hanların seçkini olan Özbek Han</i>
<i>Yüzlerce rahmet ve Hüdâ'nın lütfu</i>	<i>An be an Mustafa'nın pak ruhuna</i>
<i>Onun pak ruhuna rahmet olsun</i>	<i>Her nasılsa güzel bir ahlaktandı</i>
<i>Onun zamanında bunlar vücut buldu</i>	<i>Yolun yolcuları için irşad oldu</i>
<i>O zamanda dört değerli defter</i>	<i>Öyle latif bir hanın döneminde</i>
<i>Kaleme alındı dördü toplandı</i>	<i>Yol salikleri için bir meşale oldu</i>
<i>Karanlıkta kalmasınlar diye</i>	<i>Bununla aydınlansınlar diye</i>
<i>Her kimde bu meşale varsa</i>	<i>Karanlık gece ona kolay oldu</i>
<i>Arifler ceminin meşalesidir bu kitap</i>	<i>Sadıklar için yazıldı bu kitap</i>
<i>Sadık olmak gerekir bu dediklerimizde</i>	<i>Bu esrarımızı anlamak gerekir</i>

²⁵¹ Henry Corbin, **İslâm Felsefesi Tarihi**, C.1, (Çev. Hüseyin Hatemi), İletişim Yayınları, İstanbul, 2020, s.12.

²⁵² Ebu Bekir Kalenderî, **Kalendernâme**, s.206/2-207/1.

²⁵³ Ebu Bekir Kalenderî, **Kalendernâme**, s.359/1.

Münkir olanın burada işi olmaz
Bizden olsada bizsiz olur
Beşinci seferde Canibeg Han döneminde
Onun devletinin zamanında yazıldı

Münkir olduğundan ikrarı olmaz
Gaybdan gelen her şey ise gerçek olur
Berrak su gibi bir nesir ve nazımda
Dört defter beşincisine kavuştu²⁵⁴

Kalendernâme'nin bitiminde verilen tarihte yazıyla *şehr-i Şa'bânü'l-Mübârek sene ehad sittîn ve seb'ami'e (761)* yazmaktadır.²⁵⁵ Bu, eserin istinsah tarihi olup miladi olarak Haziran-Temmuz 1360 yılına karşılık gelmektedir. İlk dört defter 1320-1340 yılları arasında Özbeg Han, beşinci defter 1340-1357 yılları arasında Canibeg Han zamanında yazılmış ve Berdibeg'in (1357-1360) hükümdarlığı sırasında da Şeyh Bâyezîd tarafından istinsah edilmiştir. Ayrıca eserin uzun bir süreç içerisinde tamamlandığı ve Hicri 740 (M. 1339-1340) yılında henüz daha eserdeki üçüncü defterin tamamlanmış olduğu Ebu Bekir Kalenderî'nin kendi ifadesinden anlaşılmıştır. Üçüncü defterin sonlarında yer alan bu kısım şöyledir:

***Bu Kitabın Faziletinin İlahi Âlemden Gönüllü Gönüllere Ulaşması ve Yüce Hüdâ'nın Fermanıyla Susuz
Dillere de Abı Hayat Gibi Sunulması***

Benim nasibim Hüdâ'dan bu kitaptı
Ansızın Hakk gaybdan bunu sununca
Yıllarca ibadete candan katıldık
Ezelden beri sözler söyledim
Bu ilmin sınırı sayısı yok
Bu ilim sayı ve sınırdan ötede
Bu beyitler bizim ayrılmayan nasibimiz
Bize Hakk'tan ulaştı bu nasip
Ama olana nasıl ulaşır bu nasip
Bizim bu nefesimiz Hüdâ'dandır
Hakk'tan gelen her şey revadır
Kalender'e hikmet çeşmesini sundu
Cihanda olan o kimselere
Yedi yüz kırk yılı idi
Mübârek vakti ve saati erişince
Eğer Çaba ve gayret ile olsaydı bu işler
Her biri aklınca kitap yazardı
Bütün bunlar pak olan Hakkın lütfu
Taşın özünden güzellik sunmaya kadir

Sayısızca gönlü okşayan beyitlendendi
Bende gizli olan ne varsa aşikâr oldu
Ezelden bu yana var olduğumdan beri
Ledün ilmimden nazımlar nesirler söyledim
Bu ilmin bir hocası yok
Bu kuvvetin gücü ondan bize medetti
Sözden bahisten bile uzak yerimiz
Yüzlerce sofradan iyi ruhani sofradan
Hakk olmazsa nasıl bir kez bile nefeslenir
Nasibimiz ise Hüdâ'dan oldu
Baştan sona hepsi hikmettir
Onda Hakk'ı görüp hakkı sundu
Hakkın manasına talip olanlara
Bu şerhler koşup dile geldi
Bu Kalendernâme yazıya döküldü
Herkes çalışıp çabalar bu esrardan söylediler
Aşağı yukarı her şeyden okurdu
Bizimle sundu bizi de kıldı akıllı
Ben kimim ki aslında bu cümleler fakir²⁵⁶

Bu bilgilere göre eserin ilk üç defteri 1339-1340 yılında tamamlanmıştır. Ancak dördüncü kitabın da aynı yıl tamamlandığı bir önceki şiirde ilk dört defterin 1340 yılında hayatını kaybeden Özbeg Han döneminde yazılmış olduğu ifadesinden anlaşılmıştır. Son defter ise sonraki 17 yıl

²⁵⁴ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.359/2-360/1.

²⁵⁵ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.398/1.

²⁵⁶ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.197/1-2.

içerisinde 1357 yılına kadar olan süreçte kaleme alınmış ve böylece beş defterden oluşan eser tamamlanmıştır.

Ebu Bekir Kalenderî'nin, eserini tanıttığı ve özelliklerini açıkladığı kısımlardan en önemlisi “*Bu Kitab Mübarek Bir Mürşidtir Salıklere ve de Taliblililerine Faydalı Olan*” başlığı altındaki ifadeleridir. Bu kısımda kitabın salıklar ve âşıklar için önemi vurgulanmış ve bu kişilerin manayı bulması, uykudan uyanmaları, teni yokedip cana yani hakikate ulaşmalarını sağlayacak olan bu kitaba bakmaları gerektiği ifade edilmiştir. Ardından söylediklerinin Hz. Muhammed'in lütfu ile Hakk'tan geldiğini belirtmiştir. Daha sonra eserinde beslendiği kaynaklardan Feridüddin Attar ve onun hikmetinden bahsetmiştir. Sonlara doğru bu kitabın Kalenderilere rehber olduğunu ifade etmiştir. En önemli kısmı da son bölümdür. Burada kitabın din ve tarikat dışında olanlara dost olmadığı buna karşı âşıklara din ve tarikat yolunda rehber ve yoldaş, sadıklara yar ve eş Sünnîlere can bahşeden beyitler olduğu ifade edilmiştir. Eserin ilmi olmayıp sabır olduğu bu nedenle bundan önce kişinin ilmi öğrenmesi gerektiği tavsiye edilmiştir. Son beyitte fakirliğe vurgu yapılmış ve kitabın baştan sona evliya ve sultanların sırrı olduğu belirtilmiştir. Bu kısımlar eserde şöyle geçmektedir.

Bu Kitab Mübarek Bir Mürşidtir Salıklere ve de Taliblililerine Faydalı Olan

*Aç gözünü bu kitaba bak sen
Herkes kim olduğunu bilsin
Bu gözlere nur ver ey Allahım
Yokluktan var etmeye kadersin
Bu senayı okuyup söylemek için
Bu manaya cevap bulmak için
Bu mananın âşıkları ariflerden oldu
O halde can olmaya âşıklar
Bu mananın aslı nurdandır nardan değil
Bu söz sır âleminin Rabb'indendir
Bu pak esrarla Hakk'ın kokusunu alırsın
O manevi hadis sırrın sırrıdır
Hüdâ'dan var oldu bizden değil
O cihandan bu cihana ulaşan
Can kuşum o tarafa uçuverdi
Bu sözden o kuş dile geldi
Onun teranesine hayran kalıp inledim
O söze başlayıp konuşunca
Şerh edip gösterip uçuverdi
Bazen dilsizce kendine senalar okudu
Senada hikmetten bahsetmekte
Bazen aktarda kokularla görülür
Bazen Mevlânâ'nın ma'rifetini söylemekte
Suyu mercan kılan padişahın
Failatun failatun failat
Bu can bahşeden sözü ey Allahım*

*Bu saliklerden kaldır perdeleri
Hüdâ yolunda ne olduğunu bilsin
Aradığımız o şeyi bize göster
Yüzbinlerce arifi ve de hüner ehlini
Korku ümit ve beklentiden kurtulmak için
Gözlerini uykudan açabilmek için
Teni yokedip cana eriştiler
Bu manayla tatlı canı beslerler
Burası hakikatin ar ve utancı değil
Mustafa'nın pak nurunun lütfundandır
Burada asileşme toprak gibi alçal
Mümin ve kâfirlere rehberdir
O cihandan bu tarafa ulaştı
Diyen o daneyim bu damla ondan
Bu sözün manası sazla çalındı
Onun nasıl kuş olduğunu ben bilemem
Onun hevesiyle kendimden geçtim
Saklı olan herşey aşıkâr oldu
Bu tuhaflıkları cihanda kim gördü
Bazen bizimle dualar öğrenip okudu
Hikmettir ona bunları söyleten
Diliyle kilitleri açmakta
Yüzbinlercesini her bir sıfattan
Kalenderleri böyle söyleten
Zamanın Hızır'ı budur abı hayat da bu
Lütfunla bütün kulaklara sen ulaştı*

*Belki herkes bu manadan biraz
Bazen ayna gibi görünür bu kitab
Bizim şeyhimiz budur bizse buyuz
Bu yüzden Hüdâ'nın lütfuna
Hakk kendi kudretini göstermekte
Bu pakizeliği canı gönülden arzuladım
Essela ey ay yüzlü âşıklara
İyilik ve güzellik Hakk'tan var oldu
Kalendernâme sana rehberlik eder
Sana Hüdâ yolunu gösterir
Din ve tarikatın dışında her ne varsa
Âşıklara rehber ve yoldaştır
Sünnilere can bahşeden beyitlerdir
İlim olsada baştan sona sabırdır
Fakirlik sıfatıdır bu riyakârlığın değil*

*Anlarda bütün şüphelerden arınır
Bazen kendini perdeleyip saklar
Bu bizim gibi bizse ondanız
Hamdu senalar okumaktayım
Bu devlet ve şans da onun lütfundan
Halil'in sofrası ve ninetine eriştim
Bu sofrada yüz tazim ve hürmetle
Böylesi bir lütuf Hakk'tan bahşedildi
Gamı alır gönlünü şad kılar
Seni evliyalarla hemdem kılar
Bu benim kitabımın onlara olmaz dostluğu
Sadıklara da yar munis ve eşdir
Din tarikat yolunda rehberdir
Ey âlim bundan önce ilmi öğren
Baştan sona evliya ve sultanların sırrıdır²⁵⁷*

Kalendernâme, mesnevî²⁵⁸ nazım şekliyle yazılmış dinî-tasavvufî bir eserdir. Her beyit kendi arasında kafiyeli olan ikişerli dizelerden oluşturulmuştur. Kafiye bulmanın kolaylığı, duygu ve düşünceleri ifade etmek üzere yazarın beyit sayısını istediği ölçüde artırabilmesi bu tarz eserlerde mesnevî nazım şeklinin kullanılmasını sağlamıştır.²⁵⁹ Ayrıca bu eser, beş farklı defterden oluştuğu için *hamse* olarak ifade edilebilir.

XIII.-XV. yüzyıllarda mesnevî yazım şekli, Moğollar ve Timurlular devrinde de oldukça rağbet görmüştür. Yine bu dönemde büyük üstatlar tarafından hamse geleneğinin sürdürülmesi çeşitli konuları ele alan mesnevîlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu dönemde mesnevînin gelişiminde konusu aşk olan *uşşâk-nâmeler* de önemli bir yere sahiptir.²⁶⁰ Ebu Bekir Kalenderî'nin telif ettiği *Kalendernâme* içerik bakımından aşk konularını ele alma, âşık ile maşuk arasındaki ilişkileri konu edinme ve her ikisinin de vasfının ne olduğunu açıklama, kavuşma ve ayrılma hallerini ele almasıyla *uşşâk-nâme* niteliği taşır. Eserde âşıklardan sıklıkla bahsedilmiştir. Eserin birinci defterinin *uşşâk-nâme* özelliği taşıması nedeniyle eserin adını *uşşâk-nâme* ve Ebu Bekir Kalenderî'yi de *Uşşâkiyye* tarikatının kurucusu²⁶¹ olarak değerlendiren bazı çalışmalar bulunmaktadır. Ancak eserde âşıkların anlatıldığı kısımlarda yer alan *uşşâk* ifadesi bir tarikat adı olarak değil, âşık kelimesinin çoğulu, *âşıklar* şeklinde kullanılmıştır. Hatta bu çalışmaların

²⁵⁷ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.157/2-158/2.

²⁵⁸ Mesnevî, Arapça “ikişer ikişer” anlamına gelen, beyitlerle kurulmuş nazım şeklidir. Mesnevî kelimesi, köken olarak Arapça olmasına rağmen Arap edebiyatında değil Fars edebiyatında ortaya çıkmıştır. Buradan Arap ve Türk edebiyatına geçmiştir. Mesnevî ifadesi bu nazım şekliyle yazılan kitapların ve Mevlânâ Celâleddin Rûmî'nin eserinin adı olmuştur. Fatma S. Kutlar, “Mesnevî Nazım Şekline Genel Bir Bakış ve Türk Edebiyatında Mesnevî Araştırmalarıyla İlgili Bir Kaynakça Denemesi”, *Türkbilg*, (1), 2000, s.102-103.

²⁵⁹ Mustafa İsen ve diğerleri, *Eski Türk Edebiyatı*, Grafiker Yayınları, Ankara, 2006, s.23.

²⁶⁰ Ahmet Kartal, *Doğu'nun Uzun Hikayesi*, Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul, 2018, s.63-64.

²⁶¹ Bilinen Uşşâkiyye tarikatı, Halvetî tarikatının bir kolu olarak kurucusu kabul edilen ve 1593 yılında hayatını kaybeden Hüsameddin Uşşâkî adına kurulmuştur. İlyas Kayaokay, “31. Karacasulu Şeyh Süleyman Rüşdî'nin Yayınlanmamış Manzum Uşşâkî Silsile-nâmeleri”, *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (29), 2022, s.480. Dolayısıyla bu tarikatın kurucusu, Ebubekir Kalenderî'den en az bir asır sonra yaşamıştır.

bazılarında *Uşşakiyye* tarikatının XVI. yüzyılın sonlarında kurulduğu bilgisi verilerek Ebu Bekir Kalenderî'nin kurduğu tarikatın bundan farklı bir *Uşşakiyye* tarikatı olduğu ifade edilmiştir.²⁶² Ancak eserin birçok kısmında kendini Kalenderî bir şeyh olarak tanıtan Ebu Bekir Kalenderî'nin böyle bir tarikat kurduğuna dair bir bilgi veya ipucuna rastlanmamıştır.

Mesnevîler genellikle giriş bölümü, konunun işlendiği bölüm ve bitiş bölümü olmak üzere üç bölüme ayrılmıştır. Ancak erken dönem mesnevîlerinde dinî-tasavvufî ve ahlâkî mesnevîlerin büyük çoğunluğunda belirtilen bölümler birbirinden kesin çizgilerle ayrılmamıştır.²⁶³ Mesnevînin giriş bölümüne doğrudan hamd anlamı taşıyan *tahmid* ile başlanabilir ve tahmidden sonra sırasıyla, Allah'ın varlığını ve birliğini dile getiren *tevhid*, Allah'a yapılan yakarışları içeren *münacât*, Hz. Peygamber'in övüldüğü *na't* bölümleri yer alır. Ancak giriş bölümü bunlardan herhangi biriyle de başlayabilir. Bu kısımların ardından Hz. Peygamber'in Allah katına yükselmesini konu edinen *mi'râc* ve olağanüstü hallerden oluşan *mu'cizât*, diğer din büyüklerine övgü bölümleri gelmektedir. Bazı mesnevîlerde tek başına dört halife övgüsü, Hz. Peygamber'in amcaları Hz. Hamza ve Abbas'a övgü, aşere-i mübeşşereye övgü, 12 imama övgü ve diğer din büyüklerine övgü alt başlıkları bulunmaktadır. Yine bazı mesnevîlerde Türk ve İran şairlerine ve ardından padişahlara yapılan övgü de bulunabilir. Bu tarz mesnevîlerde padişah övgüsünden sonra genellikle şairin himayesini kazandığı devlet erkânından birinin övüldüğü bölüm yer alır. Bu bölümlerin ardından ise sebep-i telif yani eserin yazılma sebebini konu alan bölüme geçilir.²⁶⁴ Elimizde bulunan *Kalendernâme*'de ise besmele, dibâce, tevhîd, na't, münacât, mi'râciye, medh-i çihâr-yâr, sebep-i te'lîf gibi girişi oluşturan bölümlerden sonra âgâz-ı dâstân ve hâtîme kısımları yer almaktadır. Ancak bu bölümler belli bir sıra dâhilinde yazılmamış, birçok yerde de bu bölümlerin başlıkları belirtilmemiştir. Eserin âgâz-ı dâstân bölümünde birçok farklı başlık yer almıştır. Bunlara aşağıda her defterin ayrı olarak değerlendirildiği bölümlerde yer verilecektir.

Her ne kadar *Kalendernâme*, dinî-tasavvufî bir içeriğe sahip olsa da tarih, sosyoloji, edebi ve felsefî unsurları da barındırmaktadır. Bunun en önemli nedeni XIII. ve XIV. yüzyıllarda Anadolu'da din ve edebiyatın birbirleriyle etkileşimli olarak gelişmesi ve bu yüzyıllarda din ve edebiyatın birbiri ile ilintili olmasıdır. Öyle ki Anadolu'da Türk edebiyatının gelişimi sûfilîğin yayılışı ile güçlenmiştir.²⁶⁵ Ebu Bekir Kalenderî'nin de Anadolu'da yetişen ve Kırım'a giden bir derviş olduğu düşünüldüğünde, telif ettiği bu edebi eserin kendi döneminin din ve edebiyat birlikteliğini yansıttığı anlaşılmaktadır.

²⁶² Korkmaz, "Altın Orda Devleti'nin İslamlaşmasında Bilinmeyen Bir Şahsiyet: Ebu Bekir Kalender Aksarayî ve "Kalendernâme" Adlı Eseri", s.211; Shamsimukhametova, "The Qalandarnâme by Abû Bakr Qalandar Rûmî", s.289; Gibadullin, "Ebu Bekir Kalender Rumi: Kırırmda Yaayan Aksaraylı Sufi ve Yeni Tarikatın Kurucusu", s.11.

²⁶³ Kartal, *Doğu'nun Uzun Hikayesi*, s.104.

²⁶⁴ İsen ve diğerleri, *Eski Türk Edebiyatı*, s.225; Kartal, *Doğu'nun Uzun Hikayesi*, s.105-106.

²⁶⁵ Suraiya Faroqhi, *Anadolu'da Bektaşilik*, Alfa Yayıncılık, İstanbul, 2017, s.16.

Ebu Bekir Kalenderî, kitabın yazılma amacını her defterde yeniden ele almıştır. Bu kapsamda kitabın yazılma nedenini Allah'a ulaşmaya gönüllü olan, aşk için kendini bu yola adayan insanlara rehber olmak şeklinde ifade etmiştir. Ayrıca sırra ulaşmaya gönüllü olan kimsenin bu yolda ne yapması gerektiğini, tarikatın önemini, şeyhin seçiminin doğru yapılmasının zarureti, insan olmanın vasıflarını ve çeşitli tasavvufî konuları doğru bir biçimde anlattığını ifade ederek onları Kalenderî tarikatı çatısı altında buluşmaya davet etmiştir.

Eserde Kalenderîliğin fakr, melâmet, vahdet-i vücûd gibi öğretileri, dilenme, riyazet, seyahat, giyimin önemsizliği gibi uygulamaları, semâ gibi ayin ve biçimsel ibadetlerin varlığı ile şeyhler ve müridler gibi teşkilat yapısını gösteren konular işlenmiştir. Eserde Hurûfilik,²⁶⁶ ve Haydarîlik²⁶⁷ görülmekle birlikte Ebu Bekir Kalenderî'nin *Kalendernâme*'ni etkileyen temel unsur daha çok Mevlevîlik olmuştur. Bunun en önemli nedeni şüphesiz Ebu Bekir Kalenderî'nin Aksaray ve Konya'da yetişmiş olmasıdır. Şîî tesirlerin az olması henüz o dönemlerde Anadolu'da bu anlayışın yaygın olmamasından kaynaklanmıştır. Özellikle XV. yüzyıl Osmanlı sahasındaki Safevî propagandalarının etkisiyle Şîî tesirinin Kalenderîlik içinde daha fazla kendini göstermiş olması²⁶⁸ XIV. yüzyıl başlarında yazılan bu *Kalendernâme*'deki Şîî tesirinin azlığını açıklamaktadır. Kitapta sıkça Sünnîlikten bahsedilmiş, hatta ahiret ehlinin tamamının ve arif olan kimselerin Sünnî olduğunun altı çizilmiştir.

2.2.1. Birinci Defter

Birinci Defter 26 varak (50 sayfa) ve toplam 1.015 beyitten oluşmuştur. Eski Türk edebiyatında hemen hemen tüm eserlere besmele ile başlanması kural olmuştur. Divan mukaddimleri, tevhid, münacât ve na'tlardan önce besmele ile başlanmıştır. Dinî ve tasavvufî Türk edebiyatında da hayırlı bir işe besmele ile başlanması gelenek halini almıştır.²⁶⁹ *Kalendernâme*'de de bu geleneğe uyularak besmele²⁷⁰ ile başlanmış ve hemen ardından tevhid²⁷¹ bölümü ile devam edilmiştir. Tasavvufta sûfilerin Allah'ın birliğini vecd ve zevk ile (yaşayarak ve tadarak) bilmeleri anlamına gelen tevhid²⁷² bölümünde Allah'ın birliği ve bütünlüğü anlatılmıştır. Tevhid kısmının ardından na't²⁷³ bölümüne geçilmiştir. Na't, İslâm edebiyatında Hz. Peygamberi övmek, ona yalvarıp şefâat dilemek amacıyla yazılan şiirlere verilen isimdir.²⁷⁴ Ancak *Kalendernâme*'de sadece Hz. Muhammed için değil İslâm'ın dört önderi kabul edilen ilk dört halife ve Hz. Muhammed'in torunları olan Hz. Ali'nin oğulları Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin için de na'ta

²⁶⁶ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.47/1, 101/2.

²⁶⁷ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.109/1.

²⁶⁸ Ocak, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Sûfilik: Kalenderîler (XIV-XVII. Yüzyıllar)*, s.98.

²⁶⁹ *Alevi Bektaşî Klasikleri, Besmele Tefsiri*, (Haz. Hamiye Duran), TDV Yayınları Ankara 2007, s.3, 18.

²⁷⁰ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.1/2.

²⁷¹ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.1/2.

²⁷² Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s.358.

²⁷³ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.2/2.

²⁷⁴ İskender Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, Akçağ Yayınları, Ankara 1995, s.420.

yer verilmiştir. Dört halifenin methedildiği bölümler eserde her ne kadar na't başlığı altında verilmiş olsa da aslında bu kısma *medh-i çihar-ı yar-ı güzîn* denilmektedir. Mesnevîlerin bu bölümünde dört halifenin nitelikleri övülerek anlatılmıştır. Ebu Bekir Kalenderî, burada halifelerin yanında Hz. Ali'nin oğlu Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin için de na't yazmayı tercih etmiştir.²⁷⁵

Na't kısmının devamında mesnevî üslubuna uygun olarak mirac²⁷⁶ bölümü yer almıştır. Mirac, İslâm dininde Hz. Muhammed'in göğe yükseldiğine inanılan mucizevi bir olaydır. Bu olay Hz. Muhammed'in Allah'a en yakın halidir.²⁷⁷ Ebu Bekir Kalenderî de diğer tasavvufî metinlerde olduğu gibi kitabında miraca yer vermiştir.

Miraçtan sonra yakarma, dilekte bulunma anlamı taşıyan münacât kısmı bulunmaktadır. Münacât, sıkıntılı, üzüntülü durumlarda Allah'tan kurtuluş dilemek için bir yakarıştır.²⁷⁸ Ebu Bekir Kalenderî bu bölümde kendisinin aciz olduğunu, ona yol gösterecek tek şeyin Allah olacağını dile getirmiştir. Allah'a yakarıшта bulunarak sırra ermeye gönüllü olduğunu, ona yol gösterecek ışık olacak tek şeyin Allah olduğunu ifade etmiştir. Eserin devamında en kapsamlı kısım olan *âgâz-ı dâstân*²⁷⁹ denilen bölüme geçilmiş ve bu bölüm *Kalendernâme Babı* ile başlamıştır. Bu kısımda kitabın neden yazıldığı ve konusu kapsamlı bir biçimde ele alınmıştır. Âşıklar, tâlipler, sâdıklar ve bu mânânın tutkunlarına vurgu yapılarak, yazılan kitabın onlar için bir rehber olacağı aktarılmıştır. Âgâz-ı dâstân bölümünde yer alan “...Ansızın hazineye adım attım, Aşkî öğretti aşkı söyledi, arifler yolunun yolcularının hikâyesini”²⁸⁰ ifadesinde Ebu Bekir Kalenderî kendisinin ansızın bir hazineye adım attığını dile getirmiştir.

Şiirsel dille yazılmış olan ve dibâce, tevhîd, na't, münacât, mi'râciye, medh-i çihâr-yâr, sebep-i te'lîf, âgâz-ı dâstân ve hâtîme gibi bölümlerin yer aldığı bu kısımlarda şeyhler ve müridler, aşk, gönül gibi tasavvufî konularla birlikte, evren ve insanın nasıl var olduğu, nasıl bir denge üzerinde muazzam yaratıldığı anlatılmıştır. Çeşitli hikâyeler ile güçlendirilmiş olan metinlerde fakirlik ve cömertlik gibi kavramlarla birlikte insanoğlunun Allah'a ulaşması, dünyadaki yaşama sebebinin Allah'a ulaşmak olduğu ve bunu yaparken de nasıl bir yol takip edilmesi gerektiği yönünde telkinlerde bulunulmuştur. Ebu Bekir Kalenderî bu bölümde kısaca insanın varoluş sebebinin ilahî kaynağına dönmek için uğraş vermek olduğunu ve insanoğluna bu yol için kendisi gibi Kalenderî olmaları gerektiğini belirterek onları tarikata davet etmiştir. Yukarıda ifade edilen bölümler çerçevesinde birinci defterde yer alan başlıklar şöyledir:

²⁷⁵ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s. 4/1.

²⁷⁶ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.4/2.

²⁷⁷ Erman Artun, *Dini-Tasavvufî Halk Edebiyatı Metin Tahlilleri*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2010, s.215.

²⁷⁸ Artun, *Dini-Tasavvufî Halk Edebiyatı Metin Tahlilleri*, s.131.

²⁷⁹ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.5/2.

²⁸⁰ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.5/2.

Tablo 1: Birinci Defterde Yer Alan Konu Başlıkları

Sıra	Başlık	Varak No
1	El-Tevhîd	1/2
2	Muhammed Mustafâ Sallallâhu ve Selleme Na't	2/1
3	Müminlerin Emiri Ebû Bekir Sıddık'a Olan Na't Allah Ondandır Razı Olsun	2/2
4	Müminlerin Emiri Ömer İbn Hattâb'a Olan Na't Allah Ondandır Razı Olsun	2/2
5	Müminlerin Emiri Osmân İbn Affân'a Olan Na't Allah Ondandır Razı Olsun	3/1
6	Müminlerin Emiri Ali İbn Ebû Tâlib'e Olan Na't Allah Ondandır Razı Olsun	3/1
7	Müminlerin Emiri Hasan ve Hüseyîn'e Olan Na't Allah Onlardan Razı Olsun	3/2
8	Dört İmâma Olan Na't Allah Onlardan Razı Olsun Cennetine Alsın	3/2
9	Peygamberin Mi'râcı	4/1
10	Münacât	4/2
11	İlk Başta Aşk Âleminde Bahisle Âşıklar, Tâlibliler, Sâdıklar ve Bu Manânın Tutkunları Hakkında Olan Kalendernâme Babı	5/1
12	Şeyh Bahâeddîn'in Hayatının Vasfı Allah Ona Rahmet Etsin	5/2
13	Şeyhin Halifeliğine Yaraşan Mürid Hakkında	6/1
14	Zâhîr İlmi ve Bâtın İlminin Birbirinden Farklı Oluşu Hakkında	6/1
15	Gizli Hazineyi Aşıkâr Eden Beyan	6/2
16	Akıllardan Doğan Akl-ı Külin Beyanı	7/1
17	Diğer Nefslerden Meydana Gelen Nefs-i Külin Beyanı	7/1
18	Ma'rifet	7/2
19	Gönlün Methi Yüceliğinin Sıfatı	7/2
20	Aşk Muhabbet Fazlalığıdır	8/1
21	Âdemin Hikâyesi Mekke ve Tâ'îf Arasındaki Durumu	8/2
22	Âşığın Söylediği Her Söz Âşığın Aşkıdır ve Biz de Böyleyiz	9/1
23	Gönülden ve Onun Seyrinden Haberdar Olmanın Beyanı	9/2
24	Gönül Her Ne Kadar Kafeste (Beden) Bulunsa da Canın (Ruh) Gücüyle Seyir Halindedir	10/1
25	Gönlün Kendisi Hakkında Söylenen ve Söylenecak Olanlardan Üstün Oluşunun Beyanı	10/1
26	Aksarayda Yaşayan Ali Za'ferânî'nin Hikâyesi	10/2
27	İlahî Aşk Maşûğün Zikri ve Âşığın Vasıfları	11/1
28	Seyid Ebû'l-Vefâ Kürt Oldum Dedi Sultan Bâyezîd da Keşke Perde Olmasaydı Dedi ve Bu İki Suretin Aynı Mana Olduğuna Dair Açıklama	11/2
29	Peygamberlere Anbean Ulaşan Allah Aşkına Olan Övgü	12/1
30	Aşık Her Zaman Maşûkunu Talep Eder	12/2
31	Herkesin Özüyle Bilinmesi	13/2
32	Peygamber Efendimizin Dünya Hakkında Beyan ettiği Birkaç Şey ve Buyruğu	13/2
33	Dünya Bir Rivayet Yeridir Sonu İse Hüsrân Biz de Buna İman Edip Güvendik	14/1
34	Dünya Ehli Her Ne Kadar Akıllı Olsa da Gâfil Olacaktır	14/2
35	Dünya Ehlinin Nimet ve Güzelliklerle Övünmesi	14/2
36	Ahîret Ehlinin Nimet ve Güzellikleri Ahirettedir	15/2
37	Allah Ehli Olanların Makâmı Dünya ve Ahîret Ehlinin Yücedir	15/2
38	Hız. Musâ'nın Allah'a Soru Sorması ve Cevabını İşitmesi	16/1
39	Başlangıçtan Sona Doğru Nasıl Gidileceği Hakkında	16/2

Tablo 1: (Devamı)

Sıra	Başlık	Varak No
40	Evliyaların Övgüsü	17/1
41	Halil Aleyhisselâm (Ona Selam Olsun) Hikâyesi	17/1
42	Cömertlik Âdem Aleyhisselâm Sonra Cembrâ'il İle Halil'e Giydirildi Ondan Geriye Kaldı	18/1
43	Fakr ve Fütüvvet Halil ile Ortaya Çıktı ve Kalıcı Oldu	18/1
44	Nûh Aleyhisselâm'ın Hikâyesi	18/2
45	Yakûb'un Aleyhisselâm'ın Hikâyesi	18/2
46	Müneccim Öğrencinin Hocasına İmtihanı	19/1
47	Ruhanî Yiyecekler ve Cismânî Yiyecekler Birbirinden Farklıdır	19/2
48	İnsan ve İnsanlık Nedir	20/1
49	Kapıyı Açıp Sofrasını Seren Herkes Bu Hizmetiyle Kardeş Sayılır	20/2
50	Mertlerin Sohbetinde Bulunan Mert Olur	21/1
51	Ney Şekeri Boy Verince Onda Beş Türlü Şeker Hasıl Olur ki Ona İlmen Şeker (Tatlı) Adını Verirler	21/2
52	Muhammed Kejânî Efendi'nin Kerameti	21/2
53	Hace Erzurumlu Abdal'ın Kerâmetleri (Allah Ona Rahmet Eylesin)	22/1
54	Hace Erzurumlu Abdal'ın Yaptıkları (Allah Ona Rahmet Eylesin)	22/2
55	Şeyh Saltuk'un Yaşamı (Allah Ona Rahmet Eylesin)	22/2
56	Hû (Allah) Dostlarının Beyanı	23/1
57	Şeyh Barak'ın Beyanı Vasıfları ve Hayatı (Allah Ona Rahmet Eylesin)	23/2
58	Ahî Evran Debbâğı Vasıfları ve Hayatı (Allah Ona Rahmet Eylesin)	24/1
59	Hikâyet	24/2
60	Nasihat ve Tenbih	25/1
61	Tevbe Ehli Halkın Şereflipleri ve Allah Dostlarıdır	25/2
62	Sözün Gayb Âleminden Gönüle Düşüşü Gönülden de Her Şeyden Münezze Olan Yüce Allah'ın Emriyle Lisana Dökülmesi	26/1
63	Resûl Aleyhisselâma Na't	26/2

İlk defterde yer alan başlıklardan anlaşılacağı üzere Peygamberler ve onların yaptıklarına yer verilmiş hepsinden saygı ile bahsedilmiştir. Ayrıca Anadolu tasavvufunda oldukça etkili olan Şeyh Bahâeddin (Sultan Vele), Ali Za'ferânî, Seyyid Ebû'l Vefâ, Sultan Bâyezîd (Bâyezîd-i Bistâmî), Muhammed Kejânî, Erzurumlu Abdal (Hace Erzurumî), Şeyh Saltuk, Şeyh Barak ve Ahî Evran gibi şeyh ile dervişler hakkında da önemli bilgilere yer verilmiştir. Bu kişiler hakkında övgülerde bulunularak şeyhlik mertebesinin nasıl bir yer olması gerektiği dile getirilmiştir. Bu bölüm Peygambere na't ile sonlandırılmıştır.

2.2.2. İkinci Defter

İkinci defter 104 varak ve toplam 3.942 beyitten oluşmuştur. İkinci deftere de birinci defterde olduğu gibi Besmele ile başlanmış ve el-tevhid ile devam edilmiştir. Bunların ardından na't bölümünde Hz. Muhammed'e övgüler yapılmış ve devamında medh-i çihâr-yâr kısmıyla da dört halife anılmıştır. Defterde asıl anlatılmak istenen ve dibace (önsöz) veya sebeb-i telif denilen

sonraki bölüme geçilmiştir. Bu defterde yazılan tüm bölümlerdeki başlıklar birinci defterdekiler ile benzerlik gösterse de anlatılanlar farklı ifadelerle kaleme alınmıştır. İkinci defterin en önemli özelliği Ebu Bekir Kalenderî'nin bu defterde kendini pir ilan etmesi olmuştur. Açık bir şekilde kendisinin Allah tarafından bu mertebeye layık görüldüğünü söylemiştir. Kalenderî öğretisi olan fakirlik ve dilencilik üzerinde bu bölümde de durulmuştur. Anlatılan hikâyelerde Harun Reşid'in rüyası aktarılmış, bilimlerin en yüce olanının Allah ilmi olduğunu söylenmiştir. Âşık ile Maşuk hikâyesinden yola çıkarak derviş ve müridler ele alınmış, anlatılanları desteklemek için Âdem ile Havva, Yusuf ile Züleyha, Hüsrev ile Şirin hikâyelerine yer verilmiştir. Din ve dünya macerasının birbirinden farklı olduğu, ahiret macerasının ise daha başka olduğu ifade edilmiştir. Hayber Savaşı'nda Hz. Ali'nin Allah aşkı için yaptığı mücadele buna örnek verilmiştir. Dünyanın geçici bir yer olduğu, birçok şahın öldüğü belirtilmiş, Firdevsî'nin (Tus'un) *Şâhnâme*'sinde geçen Dahhaka (Dahhak)²⁸¹ ve Ferîdun²⁸² ile Rüstem-i Zal²⁸³ gibi mitolojik kahramanlar örnek verilerek tüm

²⁸¹ İslâmî kaynaklarda Dahhâk olarak geçen kelime Avesta'da *Azi Dahâka*, Pers literatüründe *Azdahâ*, Pehlevî metinlerinde *Az (i) dahâg*, Ermenice'de *Azdahak* şeklindedir. Avesta'da *azi* (ortak Hint-İranca'da ahi) *yılan* veya *ejder* anlamında kullanılır. Bu kelimenin Latince'deki *anquis* ile akraba olduğu anlaşılmaktadır. Aynı kelime Sanskritçe ve Sırpça'da *az*, Ermenice'de *iz*, Polonya dilinde *vaz*, Grekçe'de ise *ekhis* şeklindedir. Dahhâk kelimesinin Sanskritçe'de *köle* anlamında *dasa*, Persçe'de *düşman* anlamında *daha* kelimesinden geldiği ileri sürülmektedir. Bununla birlikte genellikle dahhâkin *insan* anlamına geldiği ve Sanskritçe kökenli olduğu kabul edilmektedir. Geleneksel Ön Asya halk biliminde *Dahhâk* tarihi ya da mitolojik bir şahsiyet olarak tanımlanır. Fars literatüründe ve folklorunda *Dahhâk* bir Arap kralıdır. Arap geleneğinde *Asurbanipal* olarak görülür. Dahhâk'in lakabı olan *Baevraspa* kelimesi *Şâhnâme*'de *Biyâresb*, *Şerefnâme*'de *Biveresb* olarak geçmektedir. R.W. Thomson'a göre bu ad Kaldeliler arasında insan başlı, at vücutlu bir yaratık olan *Piurid*'e kadar uzanır. İran folklorunda büyük bir hayvan şeklinde tasvir edilen Dahhâk yılan veya aslan olarak düşünülür. Nevruz, Azi Dahhâk'in öldürülüşünün kutlanışını ifade eder. Bazı söylentilere göre Dahhâk'in iki omuzunda çıban, kimilerine göre de yılanlar vardır. Bu mitos kahramanını, Hint-İran kavimlerinin birbirinden ayırmadığı dönemlerde İranlılar, semavi suları tutarak kuraklığa yol açan ve açlığa sebep olan, sonunda Rig Veda'daki Indra ve Vritra mitinde olduğu gibi bir kahraman tarafından yenilgiye uğratılan canavar olarak düşünmüşlerdir. Dinî ve tasavvufî metinlerinde yılan, insanın nefsinde gizli olan kötü duyguların veya bizzat nefsin, nefs-i emmârenin alâmeti olarak kabul edilmiştir. Dahhâk de kötü ve zalim bir kişiliğe sahip olduğundan Dahhâk-mâr-nefis arasında bu bakımdan münasebet kurulmuştur. Kürşat Demirci, "Dahhâk", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/dahhak#1> (17.12.2023).

²⁸² İran'ın destanî hükümdarlarından Cemşid'in soyundan gelen Atbîn'in (Abtîn) oğludur. Zulmü ile tanınan hükümdar Dahhâk saltanatı için tehlikeli gördüğü Ferîdun'u öldürmeye karar vermiştir. Efsaneye göre Dahhâk önce Ferîdun'un babası Atbîn'i öldürmüştü, beynini de omuzlarında taşıyan yılanlara yedirmiştir. Annesi Ferânek Ferîdun'u doğurduğu sırada permâye adlı inek de doğum yapmıştır. Ferîdun'un annesi ineğin bakıcısına giderek Ferîdun'u ineğin sütüyle beslemesini istemiş, oğlu Ferîdun'u onun yanına bırakmıştır. Üç yıl sonra Dahhâk durumdan haberdar olunca, Ferîdun'un annesi çocuğunu geri almış ve Elburz dağına götürerek orada dindar bir kişiye teslim etmiştir. Ferîdun büyüyüp, babasının Dahhâk tarafından öldürüldüğünü öğrenince intikam almaya karar vermiş ve Dahhâk'ı yenilgiye uğratmıştır. Ferîdun efsanesine başta Firdevsî'nin *Şâhnâme*'si olmak üzere birçok eserde geniş yer verilmiştir. İran'da Ferîdun'un Dahhâk'ı yendiği gün olarak kabul edilen Mihrigân (Arapça şekliyle Mihricân) bayramı Nevruz gibi kabul edilmiştir. Tahsin Yazıcı, "Ferîdun", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/feridun> (17.12.2023).

²⁸³ Pehlevî edebiyatında *Rostahm* ve *Rostethem* şekillerinde geçmektedir. *İri yapıtlı, güçlü* anlamına gelmektedir. Aslında Zaloğlu Rüstem'in Eşkânî ileri gelenlerinden bir kahraman olduğu ve millî destana girmesiyle birlikte kendisine birtakım olağan üstü efsanevî özellikler atfedildiği sanılmaktadır. Hakkında en geniş bilgiyi Firdevsî'nin *Şâhnâme*'si vermiştir. *Şâhnâme*'ye göre Rüstem, millî kahraman ak saçlı Zâl'in Kâbil Hükümdarı Mîhrâb'ın kızı Rûdâbe ile evliliğinden, çok iri olduğu için doğumunu gerçekleştiremeyen annesinin karnını daha önce babası Zâl'i de büyüttmüş olan Sîmurg'un yarmasıyla dünyaya gelmiştir. Hayatının tamamı Zâbülistan'da geçen Rüstem 700 batman ağırlığındaki gürzü, güçlü kemendi, kaplan postundan yapılmış elbisesi ve yıldırım hızındaki atı Rahş ile İran krallarının sıkıntıya düştükleri anda yardımlarına koşmuş ve İran halkını büyük tehlikelerden kurtarmıştır. Çeşitli özellikleriyle Hint-İran Tanrılarından Indra ve Grek mitolojisinden Herakles ile Prometheus'a benzeyen, onlar gibi daima iyinin yanında yer alan ve daima galip gelen Rüstem, İslâm sonrası İran kültüründe de en ünlü ve en etkili efsanevî kahraman olarak yerini almıştır. Onun tasavvuf edebiyatına da girdiği ve mutasavvıf şairler tarafından özellikle Div-i Sepid hikâyesindeki tiplerle kişinin nefs-i emmâresini yenilgiye uğratıp egemenliği altına alması arasında bağlantı kurulmuştur. Bu tarz yorumlar ve farklı telmihler sûfî şairlerin mısralarında sıklıkla görülmüştür. Tasavvufî mesnevîlerde ağırlıklı telmihlerin şiirin içerisinde görülmüştür. Nimet Yıldırım, "Rüstem-i Zâl", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/rustem-i-zal> (17.12.2023).

şahları dünyanın yok ettiği ve insanoğlunun bunlardan ibret alması gerektiği nasihat edilmiştir. Benzer şekilde İskender²⁸⁴ ve ordusuna da bu kısımda atıf yapılmıştır.

Ebu Bekir Kalenderî'nin dünyanın hiçliğini anlatmak için kullandığı unsurlardan biri de mezarlık olmuştur. Kalenderî tarikatının kurucusu Cemaleddîn Sâvî'nin mezarlıktan çıkmadığı, günlerce orada iç dünyasına döndüğü düşünüldüğünde mezarlığın Kalenderîler için özel bir anlamı olduğu bilinmektedir. Mezarlık Kalenderîler için dünyanın hiçliğini ifade etmektedir.

İkinci defterde dikkat çeken unsurlardan biri de kadınlardan bahsedilen kısımlar olmuştur. Kadınlarda dürüstlük, vefa ve ikrar gibi kavramların bulunmadığı aktarılmıştır. Nefs-i emmareyi kadınlara benzeterek kadınlara olumsuz ithamlarda bulunulmuştur. Mertlerin yolunda kadın, caydırıcı ve yoldan çıkarıcı olarak gösterilmiştir. Ebu Bekir Kalenderî böylece onların bu olumsuzluklarını Kalenderî erkânı içerisinde önemli unsurlardan biri olan mücerretliğe (bekâr kalmak) bir dayanak oluşturmuştur.

Şeriat, tarikat, ma'rifet ve hakikat gibi makamlar üzerinde durulmuş yine Hakk yolunda bu makamlardan geçmenin gerekliliği vurgulanmıştır. Bunlarla birlikte devlet adamı olan kadınlardan ve görevlerini ahlaklı yapmaları gerektiğinden bahsedilip, yöneticilerin zâlim olmaması gerektiği öğüdü verilmiştir. İkinci defter tevhid ile sonlanmıştır. İkinci defterde yer alan başlıklar şu şekilde oluşturulmuştur:

²⁸⁴ M.Ö 356'da Makedonya'daki Pella kasabasında doğmuştur. Asıl adı Alexandros'tur. Makedonyalı II. Filip ile (Philippos) Epiros Prensesi Olympias'ın oğludur. Özel hocalar tarafından yetiştirilmiş ve Aristo'dan üç yıl süreyle dil, edebiyat, siyaset ve felsefe üzerine dersler almıştır. Babasının 336'da bir suikast sonucu öldürülmesinden sonra kral ilân edilmiştir. İskender, tahta çıkışından itibaren Pers İmparatorluğu ile hesaplaşma planları yapmış, 334 yılının ilkbaharında üstün donanıma sahip ordusuyla Asya seferine çıkmıştır. İskender, bir yıl içinde Anadolu'yu ele geçirerek 333'ün sonbaharında İssos ovasında büyük bir Pers ordusuna kumanda eden III. Dârâ (Darius) ile karşılaşmış ve Dârâ'yı yenilgiye uğratarak Bâbil'e kaçmasına neden olmuştur. Anadolu'dan başlayarak Hindistan'a kadar uzanan seferleriyle burada bulunan ülkelerde yaşayan insanların hâfizalarında derin izler bırakarak, kişiliği etrafında birçok efsanenin doğmasına yol açmıştır. Bu tür efsanelerin Kur'ân-ı Kerim'de geçen Zülkarneyn ile maceraları ve yaşadıkları bölge bakımından aralarında benzerlik bulunmasıyla, İskender'in hayatı İslâmî edebiyatlarda destanî-efsanevî tarzda yer almış, onu ve maceralarını konu edinen müstakil İskendernâmeler yazılmıştır. Tarihî eserlerle tefsirlerde Zülkarneyn'in İskender-i Kebîr, İskender-i Ekber, İskender-i Himyerî; Makedonyalı İskender'in ise (Alexandre the Great) İskender-i Rûmî ve İskender-i Yunânî diye anılmasına rağmen edebî eserlerde bu adlandırmalar tamamen birbirine karışıp Zülkarneyn'in kişiliği İskender'in hayatına kuvvetli biçimde sindirilmiş ve İskendernâme adı verilen tür içinde de İskender neredeyse tamamen Zülkarneyn kimliğine bürünmüştür. İskendernâme, Büyük İskender'in hayatı, aşkları ve fetihlerini anlatan mesnevi şeklinde bir eserdir. Cihangirliği nedeniyle padişah övgülerinde çok kullanılmıştır. Övülen kişileri İskender'e benzetmek gelenek olmuştur. Mahmut Kaya, "İskender", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/iskender#1> (17.12.2023); İsmail Ünver, "İskender", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/iskender#2-edebiyat> (17.12.2023); İsen ve diğerleri, **Eski Türk Edebiyatı**, s.70; Ahmet Mermer ve diğerleri, **Eski Türk Edebiyatına Giriş**, Akçağ Yayınları, Ankara 2010, s.459; Pala, **Divan Şiiri Sözlüğü**, s.287.

Tablo 2: İkinci Defterde Yer Alan Konu Başlıkları

Sıra	Başlık	Varak No
1	El- Tevhîd	27/2
2	Kâinatın Efendisi Yaratılışın Özü Muhammed Mustafa Efendimize (Ona Selam ve Dua Olsun) Na't	28/1
3	Sâdıkların Rehberlerin Sünnîlerin Efendisi Ebû Bekir Sıddık'a (Allah Ondan Razı Olsun) Na't	28/1
4	Dindarların Sembolü Âşıkların En İyisi Hattâb Oğlu Ömer'e (Allah Ondan Razı Olsun) Na't	28/2
5	Müminlerin Emiri Kur'an'ın Kaynağı, Âlimlerin Efdali (Faziletlisi) Osmân İbn Affân'a (Allah Ondan Razı Olsun) Na't	29/1
6	Müminlerin Emiri Allah'ın Aslanı Peygamberin Damadı Ali İbn Ebû Tâlib'e (Allah Onun Yüzüne Kerem Kılsın) Na't	29/1
7	Başlangıç	29/2
8	İlahî İlim ve Sonsuz Sanatı	30/1
9	Hakkın Mahbûbu Mustafa'dır (Aleyhisselâm) Âşık Ondan ve Aşk Onundur Yaratılışın Bölümleri	30/1
10	Hikâye	30/2
11	Tenbih	30/2
12	Hikâye	31/2
13	Münacât	32/1
14	Makâlât	32/1
15	Âşık Kimsenin Yaptığı Her Şey Aşkın Ona Yaptığıdır	32/2
16	Serzeniş ve Hikâye	33/1
17	Aşk, Âşık ve Maşûkun Sıfatı	33/2
18	Münâzara	34/1
19	Aşka Erişenlere Övgü	34/2
20	Sır	34/2
21	Ma'rifet	35/1
22	Ten Canla Hayattadır Can (Ruh) İse Allah'ın Emriyle	35/1
23	Harûn Reşid'in Azâzîl'i Rüyasında Görmesi	35/2
24	İşaret	36-1
15	Temsil	36-2
26	Aptal Adamın Hikâyesi	37/1
27	Mecnûn-ı Belhî ve Sultan Bâyezîd'in Ona Rastlaması (Allah Ona Rahmet Eylesin)	37/2
28	Esrar Nedir Esrara Tâlib Olmak Nedir ve Esrara Vâkıf Olan Kimdir	38/1
29	Yoksulluğun Kemâli Kusursuzdur	38/2
30	Şeyhin Müridlerini Hekimin Hastalarını İyileştirdiği Gibi Tedavi Etmesi	38/2
31	Âşık ve Maşûkun Hikâyesi	39/1
32	Âşığın ve Maşûğun Sıfatı	39/2
33	Allah'a Tevekkül Etmek İşlerin En Hayırlısıdır	39/2
34	Sabır Allah'ın Rahmetlerinden Olan Rahmettir	40/1
35	Her Kimde Doğruluk Şükür Sabır Kanaat ve Tevekkül Olmazsa O İnsan Olmaz	40/2
36	Kâbil'in Hâbîl'i Nasıl Şehit Ettiğine Dair	41/1
37	Halil'in Rabb'i Celîl'e Olan Suali	41/2

Tablo 2: (Devamı)

Sıra	Başlık	Varak No
38	Mahşer Gününün Gerçek Olduğuna Dair	42/1
39	İşaret	42/2
40	Âşık Adamın Mesleği	42/2
41	Velinin Metni	43/1
42	Hikayet	43/2
43	Nefsi Emmare	43/2
44	Sır	43/2
45	Münazara	44/1
46	Cümle Eşyada Olan Aşkın Övgüsü	44/1
47	Âşık ve Aşkın Övgüsü	44/2
48	Makâlât	45/1
49	Sultan Bâyezîd'in Hicreti (Allah Ona Rahmet Eylesin)	45/1
50	Hikayet	45/2
51	Allah Sözü'nün Sözlerinin Hayırlısı Olması Hakkında	46/2
52	29 Harf'in Vassı ve Herbirinin Sureti	47/1
53	Hac ve Hac Erkânı	47/2
54	Öğüt	48/1
55	Öğüt ve Nasihat	48/1
56	Gülün Hikâyesi	48/2
57	Müjde	49/1
58	Edepli Olan Herkes İnsandır Edepsiz Olanlarsa Hayvandır	49/2
59	Yaratan Tektir Ancak Yarattıkları Sayısızdır	49/2
60	İlimle Olan Uyku Uyanıklıktır	50/1
61	Sûfi Kimdir	50/1
62	Sufinin Maddiyatı Varsa Onun Sufiliği Surettedir	50/2
63	Sufiler ve Yaşamları	51/1
64	Kadının Hilesi ve Vefâsızlığı	51/1
65	Bahar ve Onun Canlılığı	52/1
66	Yaz Mevsimi ve Meyveleri	52/2
67	Sonbahar ve Nimetleri	52/2
68	Kış Mevsimi	53/1
69	Vasiyet	53/2
70	Nasihat	53/2
71	Her Şey Hikmetle Ayân Olur	53/2
72	Yardım	55/2
73	Evliyâların Akıyla Dünya Ehlinin Aklının Nispeti Yoktur	56/1
74	Şeyh Behlül'ün Hikâyesi (Allah Ona Rahmet Etsin)	56/1
75	Şeriat, Tarikat ve Hakikat	56/2
76	Aşkın Sıfatı	57/1
77	Halka Ayân Olan Her Şey Hakkında	57/1
78	Her Kim Merdlîğe Ererse Her Şeyi Elde Etmiş Olur	57/2

Tablo 2: (Devamı)

Sıra	Başlık	Varak No
79	Münazara	57/2
80	Temsil	58/1
81	Süleyman'a (Aleyhisselâm) Gelip Kuşların Dilini Öğrenmek İsteyen Adamın Hikâyesi	59/1
82	Mustafa'nın Ahlâkına Olan Övgü (Aleyhisselâm)	59/1
83	Mezarlık Şartları	59/2
84	Dünya Ehlinin İşi Yağmur Kubbesine Benzer	60/1
85	Nasihat	60/1
86	Balıkçı Adamın Durumu ve Hikâyesi	60/2
87	İyi Huylu Kimsenin Yaşantısı	61/1
88	Kötü Huylu Kimsenin Yaşantısı	61/2
89	Âşıklara Övgü	61/2
90	Mecazî Aşk Âşığı Peşinden Sürükler	62/1
91	Âşıkların Aşklığı ve Can Vermeleri	62/2
92	Âşığı Ateşin Dilinden Dinle	62/2
93	Rüzgârın Dilinden Âşık Olmanın Beyanı	63/1
94	Suyun Diliyle Âşık Olmak	63/2
95	Toprağın Diliyle Âşık Olmak	63/2
96	Âşıklıktan Dem Vuran Her Âşık Kendi Deminde (Nefesinde) Yandı	64/1
97	Cümle Yaratılanlar Büyük Bir Âşkın İçindeler	64/2
98	Aşk Maşuk ve Âşık Tek Bir Gerçektir	64/2
99	İlahî Hekîm Başkadır Tabîb Başkadır	65/1
100	Hikâye	65/2
101	Derici Ahî Evran'ın Sözü (Allah Ona Rahmet Etsin) ve Kendisinin Hikâyesi	66/1
102	İnsanların Himmetinden Neyin Daha İyi Olduğunu Bilmiyorum	66/2
103	Hikâye	67/1
104	Kadı ve Onun Tenbihi	67/2
105	Hikâye	67/2
106	Müminlerin Yaşantısı	68/1
107	Mümin İnsan Koyun Gibidir	68/2
108	Zâlimlerin Yaşantısı	68/2
109	Temsil	69/1
110	İnsan Kendi Nefsiyle Yücelir Rehber Şeyh Ata veya Babasıyla Değil	69/2
111	Temsil	69/2
112	Dünya Ehli Akıllılıktan Dem Vurur, Akıldan Değil Kurnazlıktandır	70/1
113	Münazara	70/1
114	Mertlik Nedir Mert Kime Denir	70/2
115	Âşıkların Na'tı	71/1
116	Âşkın Büyüklüğü	71/1
117	Hikâye	71/2
118	İnsanların Kusurunu Görüp Örteler Mertlerden Olur	72/1
119	Gökten Gelen Sözler Söz Ehlinin Nazarında Değersiz Olmaz	72/1
120	Hikâye	72/2

Tablo 2: (Devamı)

Sıra	Başlık	Varak No
121	Dil Aslan Gibidir ve Onun Bağlı Olması Daha Faziletlidir	73/1
122	Hikâye	73/2
123	Başka Hikâye	73/2
124	Hikâye	73/2
125	Münazara	74/1
126	Hace Muhammed Kejânî (Allah Ona Rahmet Etsin) Hace Nâsır-ı Tûsî İle Olan Nüktesi	74/2
127	Onun Müneccimliği ve Söyledikleri Ehl-i Sünnet Nazarında Doğru Değildir	75/1
128	Hikâye	75/2
129	Arayan Bulur	76/1
130	Aşık ve Maşûğun Hikâyesi	76/2
131	Mağarada Açlıktan Can Veren Kırk Peygamberin Hikâyesi (Aleyhisselâm)	77/2
132	Ma'rifet	78/1
133	İnsan Sözüyle Şeref Bulur	78/1
134	Allah Aşkî Enbiyalara Neler Yaptı	78/2
135	Evliyâlar (Allah'ın Rahmeti Onların Üstüne Olsun) Kıyamet Gününe Kadar Var Olacaklar	79/2
136	İbrahim Edhem'in Dervişlikten Sultanlığa Gelişi	79/2
137	Büyük Savaş Nedir, Küçük Savaş Nedir ve Her ikisin Kazananı Kimdir	80/1
138	Gazi Çelebiye Na't	80/1
139	Her Kim Bu işin Aslını Öğrenmek İsterse Hizmette Kusur Etmemeli ki Nefsi Kemâlê Erebitsin	81/1
140	İlahî Gülistân Sonsuz Bostâna Na't	81/1
141	Bülbül İle Gülden İşaretle Aşık ve Maşûk	81/2
142	Her ne Kadar Ağaçların Meyvesi Çeşit Çeşit Olsa da Gıdası Sudur	81/2
143	Hakk'ın Rahmetinin Sayısı ve Sınırı Olmaz	82/1
144	Derdin Dermanı Derttir	82/2
145	Sohbet Nedir Sohbet Ehli Kimdir	83/1
146	Ashab-ı Safâ'nın Sohbetine Olan Övgü (Allah Onların Cümlesinden Razı Olsun)	83/2
147	Ariflerin Sultanı Âlimlerin Kutbu Şeyh Bâyezîd-ı Bistâmî'nin Seması (Allah Ona Rahmet Eylesin)	84/1
148	Semâ Evliyâlara Helâl Müridlere Mübâh ve Semâ Ehli Olmayanlara İse Harâmdır	84/2
149	Semânın Şartı Nedir ve Semâ Ehli Kimlerdir	85/1
150	Her Şeyden Münezzeh Olan Yüce Hakk'ın Aşkî	85/2
151	Aşk Gönüle Hâkim Gönülde Cana Hâkimdir ve Bedense Tıfıldır	86/1
152	Aşk Aşık ve Maşûğa Olan Övgü	86/2
153	Kimseye İhtiyacı Olmayan Fakirin Beyanı	87/1
154	Her Birinin Özü Bir Damar Olan Bu Fakirlerin, Fakirlikten Dem Vurması ve O Âlemde Davacı Olmaları Bâtınî Değildir	87/2
155	Mustafa (Ona Selam Olsun) Ümmetim İçinde Abdâlların Sayısı Kırktır diye Buyurması	88/1
156	Kendini Abdâl Olarak Tanıtan Herkesi Abdâl Kabul Etme	88/1
157	Akıllı Kimsenin Deli Biriyle Buluşması ve Ona Soru Sorması	88/2
158	Âdem (Ona Selam Olsun) ve Ondan Vücut Bulan Hayvanın Hikâyesi	89/1
159	Seçilmiş (Pak) Âdem'e (Ona Selam Olsun) Olan Övgü	89/2

Tablo 2: (Devamı)

Sıra	Başlık	Varak No
160	Her Şeyden Münezzeh Olan Yüce Allah Muhammed Mustafa'nın (Ona Selam Olsun) Nurundan Önce Hiçbir Şeyi Yaratmadı	89/2
161	Her Şeyden Münezzeh Olan Yüce Allah Peygamberleri O Âlemden Bu Âleme Halkı Doğru Yolu Bulsun Diye Gönderdi	90/1
162	Her Bir Peygamber (Onlara Selam Olsun) Bir Topluluğu Bulsun Diye Hak Yoluna Davet Eder	90/2
163	Her Ne Kadar Vahdetten Yokluk Vücut Balsa Da Vahdet Ehli Bunu Kabul Eder	90/2
164	Evliyâların Daveti Vardır ve Son Güne Kadar Olacaktır	91/1
165	Hakk Ehli Olanlar ve Onların Övülmüş Vasıfları	91/2
166	Şeyh Müridin Kendisini Onda Gördüğü Ayna Gibidir	91/2
167	Hakk Evliyâları Halkın Cefasına Vefa Gösterirler ve Asla Değişmezler	92/1
168	Hakkın Takdiri Bizim Tedbirimizle Değişmez	92/1
169	Arif Kimsenin Bildiği Kelam İlminin Sırrı	93/1
170	Münâzara	93/2
171	Hakk'ın Eşsiz Kudretinin Sanatı	94/1
172	Konya'da Hamamda Bir Kadıyla Karşılaşan Âşık Hacı Sadreddin Efendi'nin Velayetine Olan Övgü (Allah Ona Rahmet Eylesin)	94/2
173	Sultan Veled'in Sıfatına Olan Övgü (Allah Ona Rahmet Eylesin)	95/1
174	Okuma Yazması Olmayan Şeyh Ebu Bekir Kalenderî Rumî Konya'da Sultan Veled Hazretlerinin Huzuruna Varınca Onun İnayetine Mazhar Oldu	95/2
175	Yediler (Kişiler) ve Onların Vasıfları	96/1
176	Şeyh Abdâl Bahtiyar'ın Hikâyesi (Allah Ona Rahmet Eylesin)	96/2
177	Hakkın Evliyalarından Bir Grubun Bu Gök Kubbenin Altında Halkın Gözlerinden Saklı Olması	96/2
178	Fakî Ahmed Kudsullâh Rumî İlinin Aziz Kusursuz Kutbu	97/1
179	Mevlâna Celâleddin Rumî'ye Olan Övgü (Allah Ona Rahmet Eylesin)	97/2
180	Hiçbir Mürit Şeyhsiz Sülûksüz Olmaz	97/2
181	Şeyh ve Müridin Yolu Gerçektir	98/1
182	Mürid Yaşantısıyla Şeyhine Benzemezse Şeyhlerden Olamaz	98/2
183	Namaza Duran Pak Dinli İmam ve Gönü Başka Yerde Ancak Bedenlerinin O İmamın Arkasında Namaza Durduğu Cemaatin Beyanı	99/1
184	Yaratılış Faslı ve Onlardan Nasıl Yaratıldığını Anlaman	99/2
185	Her İki Cihanın Gayesi Sensin	99/2
186	Temsil	100/1
187	Can ve Tenin Münâzarası	100/2
188	Her Kim Kendinden Haberdar Olduysa Candan İz Sürerek Bedenden Ayrıldı	101/1
189	Hiçbir Şeye İhtiyacı Olmayan O Fakirin Övgüsü	101/1
190	Peygamber Efendimiz (Ona Selam Olsun) Fakirlik Gurur Duyulacak Bir İftihardır Diye Buyurması	101/2
191	Cenab-ı Hak İyidir İyileri Sever Yani Paktır Pak Olanları da Sever	102/1
192	Yusuf'un Hikâyesi (Ona Selam Olsun)	102/2
193	Bedenin Yiyip İçip Uyumaya İhtiyacı Varken Canın Onunla Beraber Olmasına Rağmen Onlara İhtiyacı Yoktur	103/1

Tablo 2: (Devamı)

Sıra	Başlık	Varak No
194	Ruh Ne Tenle Beraber Ne de Tenden Ayrıdır Onun Değeri de Hudâ'nın Katındadır	103/1
195	Tenden Haberdar Olabilirler Ancak Candan Değil	103/2
196	Münâzara	104/1
197	İnsan Âşık Olmayana Kadar Hakkın Dostu Olamaz	104/1
198	Âşığın Hazret-i Maşûktan Yardım Dilemesi	104/2
199	Sâlikler ve Onlara Tabi Olanların Vasfı	104/2
200	Ca'fer-i Sâdik'in Yaşantısına Olan Övgü	105/1
201	Hasan-ı Basrî Hazretlerinin Mezhebine Olan Övgü (Allah Ona Rahmet Eylesin)	105/2
202	Bişr-i Hâfî'nin Mezhebine Olan Övgü (Allah Ona Rahmet Eylesin)	106/1
203	Hikâye	106/2
204	Bişr-i Hâfî'nin Kerameti (Allah Ona Rahmet Eylesin)	106/2
205	Ma'rûf-ı Kerhî'nin Mezhebine Olan Övgü (Allah Ona Rahmet Eylesin)	107/1
206	Şeyh Cüneyd-i Bağdâdî'nin Mezhebine Olan Övgü (Allah Ona Rahmet Eylesin)	107/1
207	Şeyh Şiblî'nin Mezhebine Olan Övgü (Allah Ona Rahmet Eylesin)	107/2
208	Hallâc-ı Mansûr'un Sıfatı (Allah Ona Rahmet Eylesin)	107/2
209	Büyük Âlim Seyyid Ahmed-i Kebîr'e Na't (Allah Ona Mukaddes Kılsın)	108/1
210	Seyyid İbrahim Azzeb'in Şeyda Suretinde Oluşu ve Onun Sireti (Allah Ona Rahmet Eylesin)	108/1
211	Zaveli Pir Kutbeddîn Haydar'ın Velayeti (Allah Ona Rahmet Eylesin)	108/2
212	Haydarî Tarikatının Beyanı	109/1
213	Şeyhin Müridini Kandilden Daha Fazla Aydınlatması	109/2
214	Yaratılış İbadetini İki Rekâtla Eda Etmen	109/2
215	Âşık ve Maşûk Sadece Bir Gerçektir	110/1
216	Aşk Âşık ve Maşûğun Sıfatı	110/2
217	Münazara	111/1
218	Dünya ve Dünya İşlerinin Önemsizliği Hakkında	111/1
219	Halka Yapılan Nasihat Tenbih Hakkında	111/2
220	Bazı Eşyaların Sözle Bazı Eşyaların da Hal İle Tesbih Etmesi Hakkında	112/1
221	Her Bir Unsurun İki Gözü Vardır	112/2
222	Surete Âşık Olan Manadan Habersizdir Manaya Âşık Olan da Sureti Göremez	113/1
223	İşaret Babının İbaresî	113/2
224	Velilerin Kıyamete Kadar Yeryüzünde Az Olmalarını İstemesi	113/2
225	Olan ve Olacak Olan Her Şey Hakk'ın Takdiridir Her Ne Kadar Sebeplere Bağlansa da	114/1
226	Aşkî Âşıktâ Görmek ve Onun Yaptıklarıyla Âşık Olduğunu Bilmek	114/1
227	Temsil	114/2
228	Allah'tan Korkan Herkes Halkın Kusurunu Göremez	114/2
229	Hikâye	115/1
230	Akıllı Kimse Nefs ve Hevesine Uymaz	115/2
231	Âşık Olana Aşktan Usanmak ve Utanmak Olmaz	116-1
232	Temsil	116/2
233	Her kim Şanslı Olan Birine Vardıysa Şansın Kendisine Varmıştır	116/2
234	Temsil	117/1

Tablo 2: (Devamı)

Sıra	Başlık	Varak No
235	Şeyh Mahmud Bildar Efendinin Velayeti Hakkında	117/2
236	Ebû Huriyre'nin Kesesinin Hikâyesi (Allah Ondan Razi Olsun)	117/2
237	O Velinin Cismi Mana ile Dolu Kesedir Her Ne İsterse Anında Erişir	118/1
238	Aşık Kimse Her Şeyden Arınıp Maşûğuna Tabidir	118/1
239	İnsanların Yaptığı Her Fetih Gönlündedir O Halde Gönül İnsan Bedeninde Her Şeye Hükmedendir	118/2
240	Akıl Nefs Gönül ve Ruh Sadece Tek Gerçektir	119/1
241	Manevi Dimaşk'a Olan Övgü	119/2
242	Aşk Öğretilmez Kendiliğinden Gelir	119/2
243	Şeyh Cemâleddin Save'nin Velayeti (Allah Ona Rahmet Eylesin)	120/1
244	Mutlu Gencin Canı Pak Hazreti Pire Soru Sorması	121/1
245	Pirin Sohbetinden Daha İyi Bir Şey Yoktur	122/1
246	Değersiz Olan Dünya Kimseye Vefa Göstermedi Göstermeyecek	122/2
247	Dünya ve Dünya Ehline Olan Şikâyet	122/2
248	Söz Sahibinin Her Ne Kadar Yaratılanlardan Sayısız Cefa Çeksem de Yaratandan Sonsuz İnayetle Taçlandım Demesi	123/1
249	Tenbih	123/1
250	Sadık Kimse Ezelden Beri Sadıktır	123/2
251	Münkir Kimse Ezelden Beri Münkirdir	123/2
252	Emanet Asıl Kimseler İçin Dostluk ve Muhabbettir Asil Olmayan Kimselerden İse Sakınıınız	123/2
253	Nasihât Dinleyeninin Nasihate Uyacak İradesi Olması Lazım	124/1
254	Hikmet	124/1
255	Tenbih	124/2
256	O Eşsiz Fakirin Vasfı	124/2
257	Fakirlere Hizmet Etmek O Fakirin Aşkıdır	125/1
258	Hakk Ehli Olanlar Her İşlerinde Hakkın Gücüyle Beslenirler	125/1
259	Yüce Allah'ın İzniyle Kitap Tamamlandı	125/2
260	Tevhid	125/2

İkinci defterin temel konusunu aşk oluşturmuştur. Bu kısımda Allah'a nasıl ulaşılır, bunun için izlenen yollar nelerdir ve neler olmalıdır detaylı bir şekilde anlatılmıştır. Aşk, âşık, maşuk kimdir ve neler yapmalıdır. Ma'rifet, fakirlik gibi konular hikâye ve öğütlerle pekiştirilmiştir. Aşka erişene de övgülerde bulunulmuştur. Sır, esrar ve esrara vakıf olmaktan söz edilerek bu sırra vakıf olan şeyhler hakkında bilgiler verilmiştir. Şeyhin müridlerine karşı iyileştirici olduğundan ona sığınmanın ve Allah yolunda doğru şeyhi seçmenin ve şeyhine benzemenin önemi vurgulanmıştır. Ebu Bekir Kalenderî de kendisinin bu yolda Konya'da Sultan Veled'in huzura çıkmasını onun öğrencisi olmasını örnek olarak göstermiştir. Akıl, nefis ve gönül gibi tasavvuf konularına değinilmiştir. Manevi aşk olarak nitelenen ve dönemin ilim merkezi olan Dimaşk'tan (Şam'dan) bahsedilmiştir.

Bu defterde Pervâneoğulları Beyliği'nin beyi olan Gazi Çelebi gibi siyasi şahsiyetlerden bahsedilmiştir. Yine bu defterde Belhli Mecnûn, Bâyezîd-i Bistâmî, Şeyh Behlül, Hacı Muhammed Kejânî, İbrahim Ethem, Hacı Sadreddin, Sultan Veled, Şeyh Abdâl Bahtiyar, Fakî Ahmed Kuds, Mevlâna Celâleddîn Rumî, Hasan-ı Basrî, Bîşr-i Hafî, Marûf-ı Kerhî, Cüneyd-i Bağdâdî, Şeyh Şiblî, Hallâc-ı Mansûr, Seyyid Ahmed Kebîre, Seyyid İbrahim Azzeb, Pir Haydâr, Şeyh Mahmud Bildâr, Şeyh Cemâleddin Sâvî gibi tasavvuf tarihi bakımından önemli olan şahsiyetlerden bahsedilmiştir.

2.2.3. Üçüncü Defter

Üçüncü defter 81 varak ve toplam 3.355 beyitten oluşmuştur. Önceki defterlerde olduğu gibi besmele ile başlanmış ve besmeleyi tevhid, na't, mehd-i çehar-ı yar ve münacât takip etmiştir.

Ebu Bekir Kalenderî, daha önceki defterlerde o güne kadar yaşamış tarikat büyükleri ile hocası Sultan Veled gibi çağdaşı olan önemli isimlerden bahsederken bu defterde artık sıranın kendine geldiğini vurgulayarak kendi düşüncelerini aktarmaya başlamıştır. Burada kendisinin sırdan haberdar olduğunu, bu sır için seçildiğini, artık Kalenderîlik tarikatının ve kendinin söz sahibi olduğunu, Allah'a ulaşmak için Kalenderîlik tarikatına daveti dile getirmiştir. Bunları aşağıdaki beyitlerde açıkça görmek mümkündür.

Başlangıç

Başlangıçta büyüklerin adının andım
Ondan bize olansa bu işler oldu
O sırrın verdiği her esrar
Gönül sırrı dil ile beyan olunca
Gönül öğretmen dilse öğrencisi
Ayrılıktan konuşsan gönül dile gelir
Gönül kanımız gönül damını araladı
Maden dile hadise sığmaz
Yüzlerce güzellikte bir esas kıl dedi
Her kim bu kapıdan içeri girerse
Arif bilge ve gören olur
İster yüz isterse de bin kez söylesin
Her biri bir dalda arayışta
Çok azı asıldan haberdardır
Dallara takılan insanlar dallarda kalır
Asıl nedir can ve gönlün manası
Eğer bedende kalırsan eşek olursun
Anla ki benim bu dediklerim
Güzel yüzüyle bu sözleri sundu
Ne bir kimsenin öğretmesine gerek vardı
Hakk'tan ulaşan her şey Hakk'tır
Ansızın şans ve devlet yüz gösterdi

Adı ve sanıyla bu işin düğümü çözüldü
Şüphesiz sözlerimizde esrar oldu
Dilimizden elektrik gibi sıçrar
Nasıl olur o söz cansız olması
Dünyada dolanansa onların dedikodusudur
Her iki gönlün arasında fark olur
Yüzbinlerce mana âlemi ortaya çıktı
Muğaysın aşkı gelip öğretti
Ta ki onunla bu acayip kapılar açılsın
Odur içte ve dışta olanı anlayan
Bülbül gibi yüz dilde konuşan olur
Aslında tek mana ama sayısızca ayrıntılar
Lisanda ve sözde ilim sahibiler
Her ne kadar haberdar olduklarını deseler de
Cihandan asılsız dal olmaz bunu bil
Dal nedir topraktan bedeninin suretidir
Can ve gönül ehli olursan efendisın
Gaybdan ulaşıp güzel yüzünü gösterdi
Bil ki ledun ilmimim sırrı da budur
Ne de Haktan gayrısı bana yar oldu
Hakk'tan gayrısı da batıl acayip şeylerdir
Elimden tutup kendi taraf çekti

*Ey Kalender benimle yeniden konuş dedi
Bu Kalendernâme'yi al eline
Âşıklar ve de salıklar için
Öyle ki bu mana kitabından
Okuyup anlayınca bu sözleri
Devir bizim devir zamansa bizim zamanımız
Bu kitabım yaralara merhemdir
Bu deryayla yıkan pak gönüllü ol
Fakirler gibi her şeyden kayıtsız yaşa
Hakk ehli olanla ömrünü tüket
Mertlerin dediği her şey rahmettir
Hakk ehli olanın diliyle konuşurum*

*Güzel latif beyitleri saz ile konuş dedi
Elindeki sazı çal ey fakir
Yolun yolcuları ve Sıddıklar için
Mesnevî bahrindeki destanları
Eskinin yeni manalarını anlarlar
Şansın kapısı bizim coşan sinemizdir
Salıklere yaren ve de hem demdir
Yolunun tozu ol da isyankâr olma
Dertsiz tasasız gamsız yaşa
Zerresine dek onların sırrına talip ol
Bizim bedenimize ve canımıza da minnettir
Bu konuşmamla da doğru yolu sunarım²⁸⁵*

Ebu Bekir Kalenderî üçüncü defterde pirlüğünü daha açık ifadelerle ortaya koymuştur. Önceki defterlerde bu aşamaya nasıl geldiğinden bahsederken üçüncü defterde artık kendinden bir pir olarak bahsetmiştir. Dolayısıyla Ebu Bekir Kalenderî bu defterde insanları Kalenderîliğe davet etmiştir. Ayrıca “*Hakk ehli olanın diliyle konuşurum, bu konuşmamla da doğru yolu sunarım*” diyerek mürşidliğini duyurmuştur. Tevhid ile sonlanan üçüncü defterde yer alan konu başlıkları şu şekildedir:

Tablo 3: Üçüncü Defterde Yer Alan Konu Başlıkları

Sıra	Başlık	Varak No
1	Tevhid	126/2
2	Muhammed Mustafa'ya Olan Na't	127/1
3	Müminlerin Emiri Ebû Bekir Sıddık'a Olan Na't (Allah Ondan Razı Olsun)	127/2
4	Müminlerin Emiri Ömer İbn Hattab'a Olan Övgü (Allah Ondan Razı Olsun)	128/1
5	Müminlerin Emiri Osmân İbn Affân'a Olan Na't	128/1
6	Müminlerin Emiri Ali İbn Ebû Tâlib'e Olan Na't A(Allah Onu Yüceltsin)	128/2
7	Münacât	128/2
8	Makâlât	129/2
9	Başlangıç	130/1
10	Her şeyden Münezzeh Olan Yüce Allah İlim İçin Akıllı Denen Aleti Yarattı	131/1
11	Her şeyden Münezzeh Olan Yüce Allah'ın İlimleri Sınırsızdır	131/2
12	Her şeyden Münezzeh Olan Yüce Allah Kerimdir ve Onun Methinde Akıllar Aciz Diller de Kusur Sahibidir	132/1
13	Efendimizin (Allah Ona Rahmet Eylesin) Buyurduğu Latif Beyit Ey Dost Bizden Önce Cennete Ulaşan İdris Gibi Yaşamak İstersen de Ölümünden Önce Öl	133/1
14	Hayrete Düşen Kabir Ehlinden Yardım Dileyendir, Kabir Ehlinden Kasıtsa Ölmeden Önce Ölenlerdir	133/2
15	Gözü Kör Olanlar Görenlerin Yanında Ölü Sayılır Cahil Olan Kimselerde Âlimlerin Nezdinde Ölü Sayılır İmanı Olmayan Kimselerde Ölülerden Sayılır Ancak Dünyayı Nakleden Müminler Ölü Sayılmaz	134/1

²⁸⁵ Ebu Bekir Kalenderî, **Kalendernâme**, s.130/1-131/1.

Tablo 3: (Devamı)

Sıra	Başlık	Varak No
16	Yüce Allahın Hilafeti Kimlere Ulaştı Güvenilir Olanlar Kimlerdi ve Efendimizden Sonra Hilafeti Kimler Sürdürdü	134/2
17	Kamil Olan Şeyh Genç Müridlerine, Talebelerine Âşık Müftü Gibi Mürşidlik Eder	135/1
18	Kur'ân'ın Methi ve Onun Fazileti	135/2
19	Fakirlik Nedir Fakir Kimdir	136/1
20	Fakirin Zengini Kime Denir	136/2
21	Yaratılanların Çoğu Dilenenleri Derviş Diye Adlandırırlar Ama Ekmek Dervişinin ve Can Dervişinin Ne Olduğunu Bilmezler	137/1
22	Evliya ya da Enbiya Her Kimse Mutluluk ve Mutsuzluğu Öteki Âlemden Birlikte Getirdiler	137/2
23	Halil (Ona Selam Olsun) Allah'ı Tanımayı, Allah'a Tapmayı ve Allah'a Yalvarmayı Beraberce Öteki Âlemden Getirdi	138/1
24	Herşeyden Münezzeh Olan Yüce Allah Saba Âleminde Halil'i Nasıblendirmesi, Babası Azer'in Bir Günde Yaptığı Her Sanemi (Put) Bir Sefa da Yıkması	138/2
25	Azrâ'il, İsrâfil, Mikâ'il Ve Cebrâ'il'in Yüce Allah'tan İzin İsteyip Halil'in Cömertliğini Görmek İçin Halil'e Varmaları	139/2
26	Halil'in Kâbe'yi İnşa Edip Tamamlaması	140/2
27	Gönül Kâbesinin Vasıfları	141-1
28	Terketmek Nedir Terk Ehli Kimlerdir	141/2
29	Cömertlik Nedir Cömertliğin Manası Cömertliğin Sureti Sireti Erkânı Nedir ve Mutlak Cömertlik Nedir	142/1
30	Dilenen Adamın Murtaza'dan (Allah Onun Yüzünü Aydın Kılın) Ekmek Parçası İstemesi	143/1
31	Hak Te'âlâ Kelâmı Kadîminde Dört Şeyi Ta'zîm Kılması Kur'ân Ahlak Arş ve Bühtân	144/1
32	Siyah Azametli Bir Renktir Renkleri Kuşatandır, Bu Yüzden Mustafa'nın (Ona Selam Olsun) Giysileri ve Perçemleri Değişmeyen Siyah Renktedir	145/2
33	Cennette Siyah Giyinmezler, Çünkü Siyah Matemin Rengidir, Dolayısıyla Cennette Matem Olmaz Çünkü Ölüm Yok, Hakk'ın Fermanıyla Ebedî Yaşam Vardır	146/1
34	Hazreti Resûl Efendimizin Buyurduğu Üzere Cennet Ehlinin Çoğusu Ebleh Olacaktır	146/2
35	Horasan Padişahı Olan İbrahim Edhem Tacı Tahtı Terk Edip Allah ü Te'âlâ İçin Fakirliğe Yüz Sürmesi	147/1
36	İbrahim Edhem'in Hikâyesinin Devamı Allah Ona Rahmet Eylesin	148/1
37	Temsil	149/1
38	İkinci Temsil	149/2
39	Dünya Ehli Kimdir Ahiret Ehli Kimdir Bunların Dışında Kalan Allah Kulları Kimlerdir	150-1
40	Dünyanın Ne Olduğunun Beyanı	151/2
41	Herşeyden Münezzeh Olan Yüce Allah Yaratılışla Âdemi Üstün Kılıp Kerem Sahibi Kıldı Dolayısıyla Aziz Sayılmaktadır Peki Niçin Cahil ve Zâlim Olarak Adlandırdı Bundaki Hikmet Nedir	152/1
42	İnsanın Nutuk ve Söz İle Müşerref Kılınması ve Eğer Öyle Olmasaydı Hayvanlardan Olurdu	153/1
43	Aşk ve Muhabbet Ehli	153/2
44	Âşıktâ Beliren Her Kerem Keskinlik Zekilik Fedakârlık Yok Olmak ve Yanmak Bunların Hepsî O Aşkın Eseridir	154/1
45	Veliler Halkı Konuşmadan ve de Eylemine Bakmadan Tanıyabilir, Onu Akıllı ve Arif ve Zeki Kimselere Benzetme Her Ne Kadar Diğer İnsanlara Benzese de	155/2

Tablo 3: (Devamı)

Sıra	Başlık	Varak No
46	Hazreti Resûl'ün Anbean Yemene Yüz Çevirerek Mübarek Göğsünü Açması ve Ben Rahman'ın Nefesini Yemenden Alıyorum Demesi	156/2
47	Bu Kitab Mübarek Bir Mürşiddir Sâliklere ve de Taliblilerine Faydalı Olan	157/2
48	Seçkin Âdeme Olan Övgü (Ona Selam Olsun)	158/2
49	İnsanların Babası Olan Seçkin Âdemin (Ona Selam Olsun) Enbiya Evliya ve Diğer İnsanların Ondan Yaratılması Sebebiyle Yaratılması	159/1
50	Nûh Peygamberin İnemekle Tanınması	159/2
51	Eyyüb'ün (Ona Selam Olsun) Sabır İle Tanınması	159/2
52	Halil'in (Ona Selam Olsun) Cömertlikle Tanınması	160/1
53	Davûd'un (Ona Selam Olsun) Güzel Sesiyle Tanınması ve İkinci Halife Oluşu	160/1
54	Süleyman'ın (Ona Selam Olsun) Saltanatıyla Tanınması	160/2
55	Yusuf'un (Ona Selam Olsun) Hüsn İle Tanınması	160/2
56	Musâ'nın (Ona Selam Olsun) Kelam İle Tanınması	161/1
57	İsâ'nın (Ona Selam Olsun) Dem ve Nefesiyle Tanınması	161/1
58	Mustafa (Ona Selam Olsun) Ahlâkıyla Tanındı ve Peygamberlerin Sonuncusudur	161/2
59	Mustafa'nın (Ona Selam Olsun) Rebiül'l-evvel Ayında Pazartesi Gecesi Doğduğuna Dair On İşaret	161/2
60	Hazret-i Resûl'ün Kırk Yaşına Gelinceye Kadar Ne Davette Bulundu Ne de Mucize Gösterdi	162/2
61	Mustafa (Ona Selam Olsun) Rebiül'l-evvel Ayında Pazartesi Günü Hicret Etti ve Vuslata Erişti	163/1
62	Ebü Bekir Sıddık'a Olan Övgü (Allah Ondan Razi Olsun)	163/2
63	Ömer'in Adaletine Olan Övgü (Allah Ondan Razi Olsun)	164/1
64	Osmân'ın İlmi ve Ameline Olan Övgü (Allah Ondan Razi Olsun)	165/1
65	Ali'nin Cesaretine Olan Övgü (Allah Ondan Razi Olsun)	165/1
66	Mustafa'nın (Ona Selam Olsun) Hamza Abdülmüttâlib'e Gösterdiği O Ahûyla Olan Mucizesi Vede Hamzanın Müslüman Olma Sebebi	165/2
67	Resûl'ün (Ona Selam Olsun) Ben ve Benim Evvelim Mutlak Adil Olan Padişah'tandır	166/2
68	Enuşirvân Adil ve Yaşlı Kadının ve İneğinin Hikâyesi	167/1
69	Yunanlı İskender'in Hikâyesi ve Ona Ne Olduğu	167/2
70	Şeyhin Müridlerine Olan Sohbeti ve Ma'rifeti Ab-ı Hayat Hükmündedir	168/2
71	Sultan Bâyezîd'in Hikâyesi (Allah O Kusursuz Azizi Pak Eylesin)	169/1
72	Âleme Gelen Her Peygamber Her Şeyden Münezzeh Olan Yüce Allah'ın Daveti Üzerine Gelmektedir	170-2
73	Peygamberlere Yanlış Yolda Olanlara Hidayet Etmesi İçin Hakk'tan Destur Verilmişti	171/1
74	Evliyaların Keramet Göstermesine Destur Yoktur Gösterenlerse Aciz ve İnkâr Ehli Olur	171/2
75	Resûl'ün (Ona Selam Olsun) Zamanındaki Şairler Küfr Ehli İdiler Yanlış Yolda İdiler Hazreti Resûl'ü İnkâr Etiler Kur'an'la Alay Etiler Yüce Allah Şüphesiz Onları Kitabında Lanetledi	172/1
76	Diğer Şairler Mustafa'ya İman Etiler Onun Sünnetine Uydular Mustafa'ya Medhiyeler Söylediler Dolayısıyla Onlar Yanlış Yolda Olmayan Söz Ustasıdır	172/2
77	Manevî Pir Gazneli Senâî'ye Olan Övgü (Allah Ona Rahmet Eylesin)	173/1
78	Hace Feridüddîn Attâr Efendiye Olan Övgü (Allah Ona Rahmet Eylesin)	173/2

Tablo 3: (Devamı)

Sıra	Başlık	Varak No
79	Mevlânâ Celâleddîn Belhî Hazretlerine Olan Övgü (Allah Onu Aziz Kılsın)	173/2
80	Her şeyden Münezzeh Olan Yüce Allah Ne Dilediyse Kıldı Ne Dilerse Kılacaktır Bundandır ki Kalender Piri Rûmî'î Ummî'yi Nazım ve Nesir Sahibi Kıldı	174/1
81	Gülen Kuşu Taleb Eden Padişahın Hikâyesi ve Ağlayan Kuş	174/1
82	Tenbih Gafiller İçindir İşaretse Akıllılar Beşaret Âşıklar Ma'rifet Arifler Nükte Söz Ustaları ve Fakirlik Fakirler İçindir	175/1
83	Musâ'nın (Ona Selam Olsun) Lanetli Firâvûn ve Onun Büyücülerine Mucizelerle Neler Yaptı	176/1
84	Gencin Biri Yaşının Birine Ey Gün Görmüş Dünya Gezmiş Kimse Bana Dünyadaki Acayiblerden Bahset Demesi	177/1
85	Temsil	178/1
86	Davûd Peygamber'in Halka Uyguladığı Adalet Hakkında (Ona Selam Olsun)	178/2
87	Yüce Allah'ın Süleyman Peygamber'e Verdiği Saltanat ve Dünya Hükümdarlığı Hiçbir Peygambere veya Şâha Verilmedi Verilmeyecek	179/2
88	Hârut ve Mârut'un Hikâyesi	180/2
89	Temsil	181/1
90	Peygamber Dinine Övgü ve Onun Âlimlerine	181/2
91	Amel Sahibi Âlim Kandil Gibidir Kandilin Özelliğiye Önce Kendini Sonra Etrafını Aydınlatmaktır	181/2
92	Amelsiz Âlim Her Daim Yanmakta Yandıkça Etrafını Aydınlatmakta Ancak Kendisi Karanlıkta	182/1
93	Fakirlik ve Yoklukla Yol Giden Her Fakir Menziline Varrır	182/2
94	Surette Fakir Olan Herkes Fakirliğin Manasını Bilmediğinden Şeytanın Yoldaşı Olur	182/2
95	Sultan Mahmud ve Huma'yı Değil Sultanın Gölgesini Taleb Eden Ayaz'ın Hikâyesi	183/1
96	Hallâc-ı Mansûr'un Ene'l-Hakk Demesi Ancak Bunu O Demedi Ona Söyletildi	183/2
97	Hallâc-ı Mansûr'un Esrarının Şiddetinden Dolayı Halifenin Onu Bağdata Göndermesi	184/1
98	Hallâc-ı Mansûr O Dört Yüz Hintliyle Beraber Hicaza Yöneltiler	184/2
99	İnsan Bu Dünyada Üç Şeyden Vazgeçemez Yemeden İçmeden Giymeden Biran Bile Olsun Rahatlamak İçin Uykudan	185/2
100	İnsanoğlunun İki Özelliği Vardır Ağlayan Göz ve Gülen Yüz	186/2
101	Kulların Tedbiri Vardır Ancak Hakk'ın Takdiri Tedbiri Değiştirir	186/2
102	Müridlerine Benim Göğsüme Varın Dikensiz Gülleri Derin Badesiz Şarapları İçin Derin Renkli Âlemlere Sefer Eyleyin Diyen Şeyhin Seyri	187/1
103	Hakk'ın Gaybda Olan Âlemlerine Veliler Varıp Nasiblenir	187/2
104	İsâ Aleyhiselamın Mucizeleri	188/1
105	İsâ'nın Yarenlerinin Sıfatı (Ona Selam Olsun)	188/2
106	Şeyhin Bu Hikâyedeki Anlatıldığı Gibi Müritlerini Uyarması Nasihat Etmesi	189/1
107	Hafızlardan Bazıları Kur'ân Hâfızı Bazılarına İse Kur'ân Hâfız	189/2
108	Dedikleri ve Yaptıklarıyla ve İlmiyle Örtüşen Vâizin Vasfı	189/2
109	Sözleri Başka Yaptıkları Başka Olan Vâizin Vasfı	190/1
110	Temsil	190/1
111	Peygamber'in Hadisinde Olduğu Gibi Zarar Veren Katli Helâldir	190/2
112	Lokman Hekim'in Oğluna Tembihi	191/1
113	Yaratandan Korkan Kimse Yaratılanlardan Korkmaz	191/2

Tablo 3: (Devamı)

Sıra	Başlık	Varak No
114	İşaret Ettik İbarete Sunduk	192/2
115	Her şeyden Münezzehe Olan Yüce Allah Kullarına Şah Damarından Daha Yakındır	193/1
116	Âlem Padişahından Kullarına Her Ulaşan Lutfun Mazharındandır Her Ne Kadar Kahır Gibi Gözükse de	193/2
117	Cengiz Han'ın Şeyh Muhammed Tarafından İrşâd Edilmesi (Allah Ona Rahmet Eylesin)	193/2
118	Sultan Oğlu Sultan Sultan Muhammed Özbek Han'ın Methi	194/1
119	Buğday Danesi Yerden Bitince Onunla Beraber Otlar da Biter Bu İkisi Her Nekadar Aynı Renkte Olsa da	194/2
120	Her Kim Ariflerin Sohbetine Katılırsa Hakka Erişir	195/1
121	Sohbetin Adâbı ve Şartları	195/2
122	Hace Muhammed Karî'nin Pirligine Olan Övgü	195/2
123	Dünyada İşle Güçle Uğraşan Herkes Makamından Razıdır	196/1
124	Hikâye	196/2
125	Evliyaların (Allah Onlara Rahmet Eylesin) Sazlardan ve Seslerden Hakk Tesbihini Duyup Mest Olmaları	197/1
126	Bu Kitabın Faziletinin İlahi Âlemden Gönüllü Gönüllere Ulaşması ve Yüce Allahın Fermanıyla Susuz Dillere de Ab-ı Hayat Gibi Sunulması	197/1
127	O Ruhanî ve Nuranî Cihândan Bu Karanlık Cismânî Dünyaya Gelişimiz ve de Her Ne Kadar Haberdar Olsakta Vuslata Erdikçe Hicrâna Kapıldık	197/2
128	Rüyada Gördüğün Her Şey Tâbire Muhtaçtır Uyanıkken Gördüklerinse Rüyadanda İyidir	198/2
129	Sözünün Eri Olan Ahî'ye Övgü (Allah Ona Rahmet Eylesin)	198/2
130	Asi Olursan da Başından Olursun Toprak Gibi Alçak Gönüllü Olursan da Başlara Taç Olursun	199/1
131	Efendilere Boyun Eğdirmek Hatadır ve Eğer Düşkünlük Acizliğe Düşmekse Hakk Ehline Layıktır	199/1
132	Tenbih	199/2
133	Bize Erişen Her Şey O'nun Bereketli Nazarındandır	200/1
134	Yüce Allah'ın Emriyle Lütfuyla Yediyüz Yirmi Yılında Yazılan Ümmetin Kalender Rûmî Pirinin Beyanıyla Âşıkların Sureti Vasfı ve de Sireti	200/1
135	Her Kim Dünyaya Kayıtsızsa Ahirette Mutlu Olur	200/2
136	İnsanlar Dünyada Dört Kısımdır Her Biri Bir Şeye Bağlı ve Bağlı Olduğuyla Yaşamakta	201/2
137	Her şeyden Münezzehe Olan Yüce Allah O Veliyle Her Saat Her An Esrarını Zâhir Eyler	202/1
138	Âdem'in (Ona Selam Olsun) Hikâyesi ve Hapşırması	202/2
139	İsâ'nın (Ona Selam Olsun) Mucizesi	203/1
140	Resûl'ün (Ona Selam Olsun) Hikâyesi ve Değersiz Olan Ebû Leheb'le Olan Taş ve Güreş Hikâyesi	204/1
141	Her Şeyden Münezzehe Olan Yüce Allah Kalender Rûmî'yi Bu Lütüflarla Donattı O da İnşallah Müridlerine Karşı Bir Eksiklik Göstermez	206/1
142	Tevhid	207/1

Üçüncü defterde bu kitabın, yol gösterici ve ilimlerin kitabı olduğu dile getirilmiştir. Veli kimdir, cömertlik nedir, bu kitap neden yazılmıştır, dünyadan gelip-geçen peygamberler ile ilk iki defterde olduğu gibi adalet konularına vurgu yapılmıştır. İlk iki defterde adalet, Hz. Ömer vasıtasıyla aktarılırken üçüncü defterde O'na ilave olarak Davut Peygamber ve Nuşirevan'ın

adaletine vurgu yapılmış ve adalet bilinci hikâyelerle de desteklenmiştir. Bu defterde özellikle insanoğlunun dünyada üç şeyden vazgeçemeyeceğini ve bunların yeme-içme, uyku ve giyinme olduğu dile getirilerek bunlara yüz çevirmenin öneminden bahsedilmiştir. Bu özellikler Kalenderîliğin temel öğretilerindendir.

Defterde tarihi bir karakter olarak tasavvufî eserlerde genellikle isminden bahsedilen Büyük İskender'e yer verilmiştir. Rumlar ve Zencîler arasındaki münakaşaya, Sultan Mahmud, Cengiz Han ve Özbek Han gibi yönetici şahsiyetlere de yine bu kısımda yer verilmiştir. Ayrıca Şeyh Bahâuddin, Bâyezîd-i Bistâmî, İbrahim Edhem, Hallâc-ı Mansûr, Pir Gazneli Sanâî, Hâce Feridüddin Attâr ve Hâce Muhammed Karî gibi tasavvufta önemli olan kişiler hakkında bilgiler yer almıştır.

2.2.4. Dördüncü Defter

Dördüncü defter, 81 varak ve toplam 3.256 beyitten oluşmuştur. Diğer defterler gibi Besmele ile başlamış ve ardından tevhid yer almıştır. Tevhidden sonra na't ve münacât kısımları gelmiştir. “Başlangıç” başlığı ile de diğer konulara giriş sağlanmıştır. Bu başlık *Kalender'in dördüncü defterinden konu*²⁸⁶ cümlesi ile başlayıp talip olacıklara davette bulunulmuştur. Bu defterde de öncekilerde olduğu gibi kitabın neden yazıldığı üzerinde durulmuştur.

Ebu Bekir Kalenderî'nin hem kendi hem de *Kalendernâme* hakkında bilgiler verdiği bu defterde, defterin taliplilere sunulması şiirsel bir dille ifade edilmiştir. Veli kimdir, evliya kime denilir, bu kişilerin vazifeleri nelerdir, veliden haberdar olan kimse kendisini nasıl tanır ve tanımlar gibi konular ve şeyh ile fakirlik, âlim ile arif arasındaki farklar ele alınmıştır. Yine Kalenderîliğin öğretilerinden fakirlik, dilencilik, cömertlik gibi kavramlar ile insanın dereceleri ve kısımlarına değinilmiştir.

Tasavvufî eserlerde genellikle gökyüzü ve yıldızlara da yer verilmiştir. Ebu Bekir Kalenderî de bu geleneğe uyarak dördüncü defterde bu konulara değinmiştir. Hz. Musâ'nın Hızır'dan öğrendiği Ledün²⁸⁷ ilmine hâkim olduğunu ve bu ilimle insanoğlunun kendini bulduğunu belirtmiştir. .

Defterde bu dünyadan gelip geçen Rum Kayser Şahı ve Sultan Mahmud gibi yöneticilerden bahsederek insanoğlunun geçiciliğine vurgu yapmıştır. Bu kapsamda Hâce Hâkim Gaznevî'nin

²⁸⁶ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.210/2.

²⁸⁷ Şer'i ve zâhirî ilimler melek ve peygamberler aracılığıyla gelirken İlm-i ledün, aracısız olarak ilham yoluyla Allah katından gelen mahrem ve gizemli bilgiyi ifade etmektedir. Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s.185.

(Senâî'nin)²⁸⁸ Sultan Mahmud karşısında dik bir duruş sergilediğinden bahsedilerek onun da diğer insanlar gibi bir kul olduğunun ve kula kulluk yapılmamasının altı çizilmiştir. Dördüncü defter de tevhid ile sonlandırılmıştır. Bu defterdeki başlıklar şöyledir:

Tablo 4: Dördüncü Defterde Yer Alan Konu Başlıkları

Sıra	Başlık	Varak No
1	Tevhîd	208/1
2	Muhammed Mustafa'ya Olan Na't (Allah'ın Selamı Ona ve Ailesine Olsun)	208/2
3	Müminlerin Emiri Ebû Bekir Sıddık'a Olan Na't (Allah Ondan Razi Olsun)	208/2
4	Müminlerin Emiri Ömer İbn Hattâb'a Olan Na't (Allah Ondan Razi Olsun)	209/1
5	Müminlerin Emiri Osmân İbn Affân'a Olan Na't (Allah Ondan Razi Olsun)	209/1
6	Müminlerin Emiri Ali İbn Tâlib'e Olan Na't (Allah Ondan Razi Olsun)	209/2
7	Resûl'ün Dört Yarenine Olan Na't (Allah Onlardan Razi Olsun)	209/2
8	Sultan Mahmud Celâleddin Canibeg Han'a Olan Meth (Allah Onu Korusun)	210/1
9	Münacât	210/2
10	Başlangıç	210/2
11	Âşık Aşkta Evveldir	211/1
12	Aşk Âşıkların Dilinde Beyan Edilen Hüdâ'nın Muhabbetlerinden Bir Muhabbettir	211/1
13	Maşûk Âşığın Aynasıdır Âşık Onda Kendisini Görür Aşkın Muhabbetidir Her Şeyi Yaptıran	211/2
14	Azim Olan Kur'an'ın Methi İsimlerinin Beyanı Onun Hafızlarının ve Âlimlerinin Yüceliğinin Beyanı	212/1
15	Kur'an'ı Bütün Müslümanlar Okur Ezberler ve Hâtimler İndirir Her Ne Kadar Tefsirciler Onu Tefsir Etse de Gerçeği Sadece Hüdâ Bilir	212/2
16	Ruhların Dereceleri ve Sıfatları Her Birine Hüdâ-yı Te'âlâ'dan Verilen Makam Fazilet ve İlayet, Müminlerin Her Birisi Birbirinden Daha Güzel ve Daha İyidir Nebî'nin Deddiği Gibi Ben Allah'tanım Müminlerse Bendendir	212/2
17	Can Tenden Ayrı Değil Onunla da Değil	213/1
18	Yahudilerin Peygambere Ruh Nedir Diye Sorması	213/2
19	Dünya Bir Yol Geçen Hanıdır Tenler Kafilesi Kendi Menziline Nasıl Ulaşır	214/1
20	Nazlı Tenin Kötülüğe Yüz Sürüp Kötü Oluşu	214/1
21	Velinin Dışında Halktan Kimse O Taraftan Bu Tarafa Nasıl Geldiğini Bilmez	214/2
22	Veli Yaratılışın Aynasıdır Her Şeyi Kendinde Görür ve Bilir	215/1
23	Allah Cahili Kendisine Dost Edinmez	216/1
24	Veliden Haberdar Olan Kimse Kendini Tanır	216/1
25	Hüdâ-yı Te'âlâ'nın Sayısız Mülkü ve Sayısız Âlemlerini O Velide Görürsün	216/2
26	Her Kim İyi Asalete Sahipse İki Cihanın Şerefine Nail Olur	217/1
27	Her Kim Asaleti Olmayanla Sohbet Ederse Halk Arasında Rezil Olur	217/1
28	Herkese Tenbih ve Uyarı	217/2
29	Akıllılara Bir Sır Söylendi	218/1

²⁸⁸ Tasavvufi şiirin ilk büyük şairi olan Ebû'l-Mecd Hakîm Mecdûd b. Âdem Senâî-yi Gaznevî (1071-1131) İranlı şair ve Farsça tasavvufî mesnevi tarzının kurucusudur. Hadîkatü'l-hakîka isimli eseri tasavvufî mesnevilerin ilkidir. Nurdan Kaban, "Senâî-yi Gaznevî'nin Hadîkatü'l Hakîkası'nın Bölümleri", **Doğu Esintileri**, (15), 2021, s.203.

Tablo 4: (Devamı)

Sıra	Başlık	Varak No
30	Hüdâ-yı Te'âlâ'nın İlminin Sonsuz Sayısız Kapıları Vardır Müslüman Kimse de Şeriat Yolunun Caddesine Varmalı Âlim ve Amel Sahibi Olması İçin de Onunla Amel Etmelidir	218/2
31	Şeriatla Hıleye Yaşayan Her Müslüman Kusuru İle Ölür	219/1
32	Her Kim Şeriat Âlimi Değilse Tarikat Ehli de Olmaz	219/2
33	Sülûk Ehli Şeriatan Tarikata Adım Atınca Amacına Erişir	220/1
34	Şeriat Resûl'ün Sözleridir Tarikat Onun Yaptıklarıdır Hakikat İse Resûl'ün Ahvalidir (Ona Selam Olsun)	220/2
35	Herkese Nasihat ve Tenbih	221/1
36	Her Ne İstersen Kendi Evinde Ara Bulamazsan ise Ne Tuhaf	221/2
37	Asıl Tekdir Ayrıntılar İse Sayısızdır	221/2
38	Hakikat Doğruluktur Her Kim Doğruyu Bilirse Doğru Giderse Hakikat Ehli Olur	222/1
39	Halkın Bazısı Taklitle Yaşamakta Tahkik Sanmakta	222/2
40	Nükte Hikâye	222/2
41	Sultan Mahmud'un Hikâyesi	223/2
42	Adalet Nedir İhsân Nedir	224/2
43	Hayır Sahibi Kimsenin Şerefi ve Onun Faziletinin Vasfi	225/1
44	Birinci Temsil	225/2
45	İkinci Temsil	225/2
46	Her Kim Kötü Kimseyle Oturursa Kötülük ve Hile Öğrenir Üzümün Üzümünden Karardığı Gibi	226/1
47	Dünya Ahiretin Mezrasıdır Her Ne Ekersen Onu Biçersen	226/2
48	İnsanoğluna İnsanlık Mertebesi Yüceliktir Aynı Zamanda Meleklik Mertebesi Vardır ve Değersiz Hayvan Mertebesi İse Ondaki Şeytanlık Derecesidir	227/1
49	Musâ'nın Manâsı ve Firâvûnun Sureti Her İkisi Sende Mevcut Eğer Anlarsan	227/2
50	Musâ'yı Benim Ledun İlmim İçin Hızır'a Göndermeleri (Her İkisine de Selam Olsun)	228/1
51	Şeyhin Mürşid Yaşamı ve Onlara Olan Övgü	228/2
52	Şeyhin Manâsıyla Sureti Bir Olmalı Yoksa Cansız Bir Cisim Gibi Olur	229/1
53	Şeyh Nedir ve Onun Liyakati Nedir	229/2
54	Şeyh Müridlerini Kendisine İnandıkları Gibi İrşâd Eder	230/1
55	Şeyhin Ma'rifeti Güneş Gibi Müridleri Aydınlatır	230/1
56	Üçüncü Temsil	230/2
57	Müminler Deve Gibidir	231/1
58	Müminlere Olan Övgü ve Övülmüş Vasıfları	231/2
59	Mümin Kimsenin Yaşantısı ve Emareleri	232/1
60	Münâfiğin Yaşantısı Onun Sözleri ve Davranışlarının Özeti	232/1
61	Bahşetmeyen Her Vücut Cehennemliktir	232/2
62	Cömert İnsan İnsanların En Şerefli ve Cennet Ehliendir	233/1
63	Tenbih	233/2
64	Allah'ın Yarattığı Her Şey İnsanda Mevcuttur	234/1
65	Can Tenden Haberdardır Ten İse İsâ'dan Habersiz Olan Eşek Gibi Candan Bi Haber	234/1
66	Ten Canin Mâliki Şahtan Habersiz Olan Halk Gibidir	234/2

Tablo 4: (Devamı)

Sıra	Başlık	Varak No
67	Tenin Şerefi Can İledir Her Ne Kadar Candan Habersiz Olsa da	235/1
68	Mustafa (Ona Selam Olsun) Ümmetinin Faziletinin Şerefi	235/1
69	Âlem-i Kübra Mustafa'nın Ümmetidir (Ona Selam Olsun)	235/2
70	Müslüman Kimse El Ayak Göz Kulak ve Diline Hükmettikçe Herkesten Daha İyi Olur	236/1
71	Her Kim Hevese Yakınsa Hüdâ'dan Uzaktır	236/2
72	Şeyhe Gereklik Sebepleri Vardır Oysa Fakire Onlar Yoktur	236/2
73	Hikâyet	237/1
74	Fakir Başka Dilencinin Yediği İçtiği Başkadır	238/1
75	Bundan Fazlasını Kim Söylerse Duyulmaya Değmez	238/1
76	Her Kim Akıl ve İzandan Dem Vurursa Dilenci ile Fakiri Ayırt Etmelidir	238/1
77	Âlim Amel Sahibi Olmalı Yoksa Onun Deddiği ve Yaptığından Allaha Sığınırım	238/2
78	Amel Sahibi Âlim Ameliyle Ulemâların Öncüsüdür (Allah Onların Hepsinden Razi Olsun)	239/1
79	Hüdâ-yı Te'âlâ'nın İlmi Sonsuzdur ve Tamamını da O Bilir Hüdâ'nın Buyurduğu Gibi İlim Benim Yanımdadır	239/2
80	Bizim Şairler Arap Şairlerden Üstündü Her Ne Kadar Fasih Olsalar da Yoldan Çıkışlardı Peygamber Zamanında Olan Şairler Müslüman İdi Resûl'e Sena Okuyup Methiyeler Söylerlerdi ve Hepsinde Müslümanların İyiliğini İsterlerdi Dolayısıyla Söz Sultanları İdiler	240/1
81	Her Kim Hüdâ'dan Haberdar Olduysa Her Şeyden Bizar Oldu	240/2
82	Arif Kimse Göklerde Olan Her Şeyi Görür Bilir ve Kendinde Yaşar	241/1
83	Yeryüzünde Yedi İklim (Toprak) Her Bir İklimde Bir Kutub Bunun Aynısı Gibi Her Bir Gökyüzünde Bir Gezegen Vardır	241/2
84	Konya Şehrindeki Aziz Sultan Alaâddin ve Fakî Ahmed'in (Allah Onun Ruhunu Mübarek Kilsin) Delil Sunmasının Beyanı	241/2
85	Nefs-i Kâmil Yaratılışın Hepsini Kendinde Görür ve Bilir	242/1
86	Her Bir Soruya Verilen Cevabın Beyanı	242/2
87	Her Kim Büyüklerin Dedigiyle Mağrur Olursa Diğerlerinin Kumaşıyla Övünen Dellâl Gibi Olur	243/2
88	Her Kim Büyüklerin Nazım ve Nesrinden Beyan Kılırsa Dedigi Gibi Değildir Çünkü Mana Şairin Kendisindedir Derler	244/1
89	Şikayetvari Hikâye	244/2
90	Her Ne Olduysa Oluyorsa Olacaksa Hüdâ'nın Takdiri ile Olur Âlem Saplantıya Giderse Yine de Hüdâ'nın Takdiri ile Olur	245/1
91	Hakk Subhânehu ve Te'âlâ Ruhlara Her Ne Varsa Sundu Bir Grup Sa'âdeti Kabul Etti Bir Diğeri Mutsuzluğu Öyleyse Bu Bir Takdirdir İrade İse Peygamberlere Kitaplar Verip Gönderip Onlara Karanlık ya da Yanlış Yoldan Kurtulmalarını Sunmaktır	245/2
92	Hakk Subhânehu ve Te'âlâ Yaratılışla İnsanı Üstün Kıldı ve Onu Nutukla Şereflendirdi	246/2
93	Hakk Subhânehu ve Te'âlâ Ne Dilerse Yaptı Ne Dileyecekse de Yapacak	247/1
94	Hüdâ'nın Velisi Ashı Zerrede Yaşar	247/2
95	Herkesin Mertebeyle Kendindeki Cömertliği Görmesi	247/2
96	Arifin Sırrını Akıllı Anlamaz	248/1

Tablo 4: (Devamı)

Sıra	Başlık	Varak No
97	Edepli İnsan İyidir Edepsiz İse Hayvandır	248/2
98	Adap Hakkında Buyurulmuştur ki Herkese Karşı Edepli Olunmalı ve Hakkın İzni ile de Amaca Ulaşılmalı	249/1
99	Herkesin Nefsinde Az Çok Köpeklik Özelliği Vardır Eğer Bu Özelliğine Hükmederse Devlet Şans Olur	249/2
100	Sultan Bâyezîd (Allah Onun Ruhunu Pak Eylesin) ve Bir Keşişle Bir Gecelik Hikâyesi	250/1
101	Zâhiri Okuyan Âlim Bâtını Bilense Arif Olur	250/2
102	Hekim Nakil Eden ve Akıllı Kimseler Arifliğe Ulaşamaz	251/1
103	İlim Bilgidir Hikmetse Onun Tecrübesi Öyleyse Arif Onun Bilicisidir	251/2
104	Ariflerin Kutbu Âlimlerin Delili Milletin Celali Hakkın Dinine Olan Na't Mevlâna Celâleddîn Rûmî (Allah Onun Aziz Ruhunu Münezzeh Kılsın)	252/1
105	Mevlâna Celâleddîn Rûmî'nin Makamı ve Kerameti (Allah Onun Aziz Ruhunu Kutsasın)	252/1
106	Mevlâna'nın Suretinin Vasfı ve Siretinin Manası	252/2
107	Müridlere Şeyhin Dilinden Öğüt ve Nasihat	253/1
108	Ma'rifette Kadehe Meyleden Her Beyitten Murad Topraktan Olan Cisimdir ve Badeden Olansa Eflakî Ma'rifete Aittir ve Bu Manayla Gök Zikredilirse Söz Değersiz ve Gereksiz Olamaz	253/2
109	Aşk Maşûk ve Âşık Tek Manadan İbarettir Her Ne Kadar Binlerce Surette Olsa da	254/1
110	Aşk ve Maşûk Âşıktan Vücut Buldu Fiilin Failden Oluştığı Gibi	254/2
111	Aşkın Övülmüş Vafsinin Beyanı	255/1
112	Aşk İlâhi Muhabbettir ve Bütün İnsanlarda Vardır Var Olacaktır Kıyamete Kadar Denildiği Gibi	255/1
113	Aşkın Âşığa Neler Yaptığı Neler Yapacağını Beyanı	255/2
114	Şeyh Sanân'ın Hikâyesi (Allah Ona Rahmet Eylesin)	256/1
115	Nükte	257/2
116	Başka	258/1
117	Her Kim Dünyayı Ahirete Değişirse Cennetlikdir Ahireti Dünyaya Değişen İse Cehennemlik	258/1
118	Fal Bakan Adamın Hikâyesi ve Ne Hale Düştüğü	258/2
119	Temsil	259/1
120	Aleni Olan Nükte Kendinsin Başkalarında Görüp Söylediği	260/1
121	Başkasının Kusuru Senin Ayıbındır Eğer Örtersen Kendi Kusurunu Örtersin Eğer Söylersen de Kendi Kusurunu Söylemiş Olursun	260/2
122	Her kim Kendine İhsan Edip Başkasına Hidayet Ederse Öncü Olur	260/2
123	Nefes ile Yaşarsın Onsuz Yaşayamazsın Öyleyse Daha İyisi Nefese Hemdem Bulmandır	261/1
124	Âlemin Padişahını Bütün Yaratılanlar Zikreyler Bazısı Dilde Bazısı İse Halde Dilin Zikri Kulaklarıdır Halin Zikri İse Yaratandır	261/2
125	Şeyh Nasireddîn Konyevi Velayetinin Beyanı (Allah Onun Ruhunu Aziz Kılsın)	262/1
126	Her Kim Sadık Biriyle Olursa Herkese Sadık Olur Eğer İnkâr Ehliyle Olursa Münkirlerden Olur	263/1

Tablo 4: (Devamı)

Sıra	Başlık	Varak No
127	Süleyman Nebî Hayvanın Hareketinden Anlar Bu Mananın Suretiyle Kuşların Dilinden Anlardı	263/2
128	Kuşlar Hikâyesinin Gerisi ve Sırlarının İlminin Kabulü Gaybdan Gönüle Gönülden Dile Geldi Beyan	264/1
129	Dördüncü Defterin Şerefine ve Onun Övülmüş VASFİNA Dair Hüdâ-yı Te'âlâ'nın Fermanıyla Gönüldeki Gaybın Taliplilere Sunulması	264/2
130	Her Kim Aşağılık Dünya İşlerinden El Çekerse Sen Onun Ayağının Önüne Başını Ser Çünkü O Hüdâ'nın Velisidir	265/1
131	Âdem Aleyhisselam Devrinde Veliler Vardı Ta Âlemin Yok Olacağı Vakte Kadar da Olacak	265/1
132	Sünnilere Tenbih ve Uyarı	265/2
133	Gıybet Etmek Ölü Kardeşin Etini Yemek Gibidir Öyleyse Gıybet Etmemek Evladır İstiğfar Etmekse Ondan da Evladır	266/1
134	Müslümana Düşen Müslümanın Gıybetini Yapmamak ve İyiliğini İstemektir	266/2
135	Mahlûkat Yüce Allah'ı Sever ve Onların Sevgisi Farklı Farklı Aşk Şeklinde	266/2
136	Kendini Hareketle Her Şeyde Bulan İlahî Aşkın VASFİ	267/1
137	Gönüllü Aşkın Dilinden Konuşmak İstedi Ama Gördü ki Aşk Onunla Kelamda	267/2
138	İnsanın Şerefi Akıl İledir Onunla Müşerref Olur	268/1
139	İnsanların Bazıları Her Ne Kadar Akıllılık Taslasalar da Kurnazlardır Akıllı Değiller	268/1
140	Nefs Nasıl Bir Şeydir Ona Ulaşmak Nasıldır	268/2
141	Temsil	269/1
142	Hikâye	269/1
143	Hikâye	270/1
144	İnsanların Bazıları Vâiz ve Vaaza Rağbet Eder ve Eğer O Vaaz ve Vâiz Onların Gönülünde Yer Etmezse Vay Onların Haline	270/2
145	Hüdâ Zâhidinin Yaşamının VASFİ ve Zâhidlik Bahşı	271/1
146	Heves Zühdlüğü ve Riyakâr Zâhidin Hayatı	271/1
147	İnsan Derecede ve İnsaniyette Dört Kısımdır	271/2
148	Hace Hâkim Gaznevî (Allah Ona Rahmet Etsin) Sultan Mahmud'u Methetmedi	272/1
149	Methe Layık Olanlar Kimlerdir	272/2
150	Âlemin Padişahı Her Ne Yarattıysa İnsandan İyisini Yaratmadı ve Dolayısıyla Yaratılış İnsanla Düzende	272/2
151	Padişahın Temsili Hikâyesi Burada Söylendi Onun Ahvalinden Anlayasın Diye	273/1
152	Gönül Ehlinin Seyri ve İbareti	273/2
153	Herkes Emanet ve Teslim Edilen Bu Kelâmı Allah'ın İzniyle İki Cihanın Sevakına Nâil Olmak İçin Abdestsiz Almasınlar	274/1
154	Bu Kitabın Babında Ma'rifeti Açıkladık Herkes İçin Olgun Olan Olmayan Anlasın Diye Artık Ne Diyeyim Vesselam	274/2
155	Her Şeyden Münezzeh Olan Hakk Subhânehu ve Te'âlâ Her Ne Dilediyse Yaptı Dilerse de Yapar Bu Minvâlle Pîr-i Kalender- Ummî Aksarayî Kelâma Geldi Öyle ki Âlemin Fâsihleri ve de Fâzılları Onun Kudretine Şaşıp Kaldı	275/1
156	Âlemin Padişahı Gönüllü Olanı Hikmeti ve İlmiyle Bu Şekilde Nasiplendirip Yüceltti	275/1
157	Dünyayı Ahirete Değişen Kimsenin Devletine Olan Aferin	275/2

Tablo 4: (Devamı)

Sıra	Başlık	Varak No
158	Dünyaya Vâsıl Olup Ahiretten Kopanın Beyanı	276/1
159	Hizmetçisine Hizmet Eden O Efendinin Hayatının Beyanı O Halde Dünya ve Ahiretin Efendisidir O	276/1
160	Kendi Hizmetiçisine Hizmet Eden Hâcenin Yaşantısı	276/2
161	İlim Amel İçindir ve Mağrur Olan Âlimden Allah'a Sığınırım	276/2
162	Nûh (Ona Selam Olsun) Nebî'e Nasıl Hile Yapıldı Üzüm Tohumu Ekip O Lainin Onu Sulaması	277/1
163	Musâ Aleyhisselâm Âlimim Diye Buyurdu Oysa Hüdâ Ona Hızır'ı Âlim Olarak Gönderdi ki Hüdâ'nın Âlimlerinin Sayısız Olduğunu Bilsin Diye	278/1
164	Musâ Aleyhisselâm Zamanındaki Kır Belun'un Hikâyesi	278/2
165	Yaratılış Vücutta Mevcuttur	279/1
166	Mustafa Aleyhisselâmın Ben Arap ve Acemlerden Daha Fâsihim Diye Buyurması	279/2
167	Her Ne Söylediysek ve Söyleceksek de Yüce Subhânehu ve Te'âlâ'nın Senâsı Daha İyidir Kalender Piri Kendi Ahvalini Anlattığı Gibi Halk İçin Yeterli Beyan Olacaktır	280/1
168	Öyleyse Bu Manada Allah'ın Emri Olmadan Onun Kendisinden Bir Şey Söylenmedi ve Söylenmeyecek	280/1
169	Hayâ İmândandır	280/2
170	Her Kim Yaratıcıdan Korkarsa Yaratılışından Yana Güvende Olur	281/1
171	Himmet Nedir ve Himmet Ehli Kimlerdir	281/2
172	Bizden Önceki Sultanların Hikâyesi	281/2
173	Âdem Aleyhisselâmdan Âlemin Sonuna Kadar Padişahlar Var Oldu Var Olacaklar Tıpkı Cömertlik Olan Hatemî Tay ve Adaletli Olan Nuşin Gibi	282/1
174	Rum Kayser Şahı Hikâyesi	282/2
175	Gayretiyle Bir Şeye Erişen Kimse Sadece Hakkın İsteğiyle Erişir	283/1
176	Kadir Gecesinde Değeri ve Onun Fazileti	283/2
177	Her Kim Kendi Kadri Kıymetini Bilirse Kadir Gecesinde Haberdar Olur	283/2
178	Mütevâzı Olan Kimseler Evliya Ahlakından ve Cennetliktir	284/1
179	Her Kim Kibirli Olursa Allahtan İrak Olur O Halde Ona Yazık Olur	284/1
180	Nasihat	284/2
181	Cennetin Anahtarları Dervişlerin Muhabbetidir	285/1
182	Dervişlerin Eşiği Hakkın Kapısıdır Öyleyse Herkesin Ona İhtiyacı Vardır Dua Ve Himmetine	285/1
183	Temsil	285/2
184	Dünyayı Terk Etmek İbadetlere Başlamakla Olur	286/1
185	Her Şeyden Münezzeh Olan Hakk Subhânehu ve Te'âlâ Her Ne İstediye Yaptı Ve Her Ne İsterse de Yapar Dolayısıyla Rum İkliminde Aksaray Şehrinde Ummîyi Dünyaya Getirdi Herkes Şaşırın Diye Bu Kelamlarla Onu Besleyip Büyüttü	286/2
186	Pir-i Kalender-i Rumi-i Ummîü'l-Aksaray'ın Mustafa Aleyhisselâmı Rüyasında Görmesi ve Ona Kendi İbriğinden Su Vermesi	287/2
187	Tevhîd	288/1

Dördüncü defterde Bâyezîd-i Bistâmî, Fakî Ahmed, Şayh Sanân, Şeyh Nasîreddini Konyevî (Sadreddin Konevî) gibi dini şahsiyetlerin yanında Altın Orda Hanlığı'nda yönetici olan Canibeg Han'dan övgüler ile bahsedilmiştir.

2.2.5. Beşinci Defter

Beşinci defter 112 varak ve toplam 4.544 beyitten oluşmaktadır. Bu defter, kitabın hacim olarak en büyük ve son bölümünü oluşturmuştur. Beşinci defter de diğer defterler gibi besmele ile başlamış, ardından tevhide geçilmiştir. Ardından öncekiler gibi bu defterde de Hz. Muhammed'e ve dört halifeye olan na't kısmı yer almıştır. Devamında münacât ve sonra da başlangıç kısımları yer alarak, başlangıçta Ebu Bekir Kalenderî kendisinin sıradan bir kulken seçilmiş insan olma serüvenini aktarmıştır.

Beşinci defterde *Kalendernâme* için mesnevî fıkı denilmiş ve Kur'ân'ı gerçek manada bilmekten bahsedilmiştir. Bu defterde nefis, akıl, aşk, âşık, maşuk, şeyh, mürid, fakir, kâmil insan, dünya, ahiret, salık ve sülûk, münkir, esrar, cömertlik ve kendini bilmenin manası gibi tasavvuf içerikli konular işlenmiş, gönderilen dört peygamber, Hz. Âdem, veli ile sohbet gibi temalara yeniden yer verilmiştir.

İslâm ve Hıristiyanlıkta yer edinmiş olan yedi uyurların hikâyesi ile Şah Takyanus'un doğru yolu bulmasının üzerinde durularak, bölümde verilen hikâyelerle insanların Allah'ı inkârdan kaçınmaları yolunda telkinde bulunulmuştur. Diğer defterlerde olduğu gibi birçok hikâye, tenbih ve nasihat ile anlatılanlar zenginleşmiştir. Pir-i Kalender'in vafına ve yarenlerine övgülerde bulunulmuştur. Bu defter münacât ve tevhide sonlandırılmış ve eser, *"Bu kitap şanı yüce olan Allah'ın yardımıyla, zayıf, fakir ve hakir kul Şeyh Bâyezîd el-İsâfî es-Samaranî'nin eliyle tamamlandı. Allah onun rabbine olan ihtiyacını artırsın ve başarısını daim kılsın. Âmin. Tarih Şa'bân-ı Mübârek ayı sene 761"* ifadesiyle son bulmuştur. Defterdeki başlıklar şöyledir:

Tablo 5: Beşinci Defterde Yer Alan Konu Başlıkları

Sıra	Başlık	Varak No
1	Tevhîd	289/1
2	Kâinatın Efendisi Yaratılanların Özü Muhammed Mustafa Aleyhisselâm Efendimize Olan Na't	290/1
3	Müminlerim Emiri Ebû Bekir Sıddık'a Olan Na't (Allah Ondan Razı Olsun)	291/1
4	Müminlerin Emiri Ömer İbn Hattâb'a Olan Na't (Allah Ondan Razı Olsun)	291/1
5	Emirlerin Mümini Osman İbn Affân'a Olan Na't (Allah Ondan Razı Olsun)	291/2
6	Müminlerin Emiri Ali İbn Ebû Tâlib'e Olan Na't (Allah Ondan Razı Olsun)	292/1
7	Subhânehu ve Te'âlâ'ın Dergâhındaki Taliblinin Münacâtı	292/2
8	Sözün Başlangıcı	293/2
9	Talipli Resûl Aleyhisselâmdan Haberdar Olunca Böylesi Nazım ve Nesre Yönelir	294/1

Tablo 5: (Devamı)

Sıra	Başlık	Varak No
10	Subhânehu ve Te'âlâ Kemale Eren Nefsin Cömertlik Varlığını Manada Cimri Olarak Bu Âlemde Yaratması	294/2
11	Ma'rifet Nedir Aşkın Gönüle Öğrettiğidir	295/1
12	Esrar Nedir	295/2
13	Göz Görendir Ancak Kendini Göremez ve Akıl Bilendir Ancak Kendini Bilmez ve Ruh İse Kendinden Habersizdir Her Ne Kadar Bu İkisi Onunla Gören ve Bilen Olsada Balığın Denizde Yaşamayı ve Denizi Bilmemesine Örnektir	295/2
14	Helva Diyenin Ağzı Helvayı Yemeyene Kadar Tatlanmaz	296/2
15	Bu Beytin Manasında	296/2
16	Kur'ân'ın Hâfızı Onunla Amel Eyleyendir	296/2
17	Ebû Bekir Sıddık'ın Sıdkının Beyanı (Allah Ondan Razi Olsun)	297/1
18	Velinin Vücudu Neye Nispet Edilebilir Nasıl ki Ney Nefesle Çalınırsa Veli de İlahî Aştan Söyler	298/1
19	Temsil	298/1
20	İkinci Temsil	299/1
21	Taşı ve Demiri Birbirine Vurunca Sonuç Olarak Ateş Ortaya Çıkar	299/1
22	İnsanda Nefis Vardır ve Ey Akıl Sahibi Bil ki Emmareden Levvameye Levvameden Molhemeye ve Molhemeden Mutmaineye Hepsi Birdir ve Onu Menzilden Menzile Götürerse Yaptığı Eylemlerinin Adıdır	299/2
23	Temsil	300/2
24	Bedenin Fazileti ve Onun Bilinmesi	300/2
25	Sâliklerin Seyri Üç Kısımdır	301/1
26	Taş Güneşin Özelliğinden Lal Olur Mesela Şeyhin Nazarına Değen Müridse Kemale Erer	301/2
27	Her Ne Olduysa ve Olacak Olan Her Şey Hüdâ'dandır	302/1
28	Hakk Subhânehu ve Te'âlâ Âdem Aleyhisselâmı Yaratınca Buğday Ağacından Uzak Durmasını Söyledi Hâlbuki Onun Gayreti Boşunaydı Çünkü Hüdâ'nın Takdiri Öyleydi	302/2
29	Hakk Subhânehu ve Te'âlâ Âdem ve Âlemi İbadet Uğruna Yarattı	303/2
30	Asıl Olan Âşıktır Aşk ve Maşuk Onun Parçasıdır	304/2
31	Mürid İrade İstemekten İbaret Avlamaksa O Avlanmaktan	305/1
32	Şeyhin Hizmetinde Bütün İradesiyle Kehribar Gibi Sararan Müridin İtikadı Hakkında	305/2
33	Tenbih ve Hikâye	306/1
34	Şeyhin Müride Olan Ma'rifeti Bakırı Altına Çeviren Kimya Gibidir Şeyhin Müride Olan Nazarı İse Taşı Lal Eyleyen Güneş Gibidir	306/2
35	Şeyhin Cazibesi Mıknatıs Gibidir ve Müridin Gönlü İse Demir	307/1
36	Her Kim Bir Şeyhe Mürid Olduysa Başka Bir Şeyhe de Mürid Olursa Reva Olmaz ve Eğer O Şeyh de Bilerek Onu Müridliğe Kabul Ederse Yanlış Yapmış Olur ve O Mürid de Ayaksız Riyakâr Olur	307/2
37	Şeyh Davet Sahibidir Mürid Alır ve Murad Eyler	308/2
38	Hiçbir Şeye Muhtaç Olmayan O Fakirin Beyanı	308/2
39	Nasıl Yaşarsan Öyle Ölürsün Şüphesiz Öylede Haşr Olursun	309/1
40	Her Kim Halka Karşı Kusur İşlerse Vefat Edince Mihnetle Ölümler Hikmetle Yaşayansa Âlemlerin Hüdâ'sından Rahmet Bulur	309/2

Tablo 5: (Devamı)

Sıra	Başlık	Varak No
41	Kendime ve Diğerlerine Karşı Tenbihte Bulunurum	310/1
42	Ayâz'ın Hikâyesi ve Postunu Sultan Mahmud'a Sermesi	311/1
43	Kâmil Kimsenin Nazarı Kemâldendir Yaratılıştâ İsâ Aleyhisselâm Gibidir	312/1
44	Kusurlu Olan İnsanın Nazarı Kemâlden Olmaz	312/2
45	İnsanların Bazıları Taklittir Arif Kimselerin Yanında Eşek Başı Olan Bostancı Gibi	313/2
46	İnsanın Şerefi Akıl İledir	314/1
47	Halkın Bazısı Hesapla Bazıları İse Hikmet Kitaplarıyla Bir Şeyler Öğrenir ve Yüce Allah An Be An İnsanların Gözlerine Bir Şeyler Sunar ki Onlar Örtülüdür Örtülü Tabakta Olanları Görmemeleri Ne Tuhaf	314/2
48	Sözünün Eri Olmak Vacibtir Sünnî Kimselerin İmânının Tam Olması İçin Sözünün Eri Olması Gerekir	315/1
49	İbret Hikâyesi	315/2
50	Hakk Subhânehu ve Te'âlâ'nın Takdiri Bizim Tedbirimizle Değişmez	316/2
51	Âdem Aleyhisselâma Sünbül Ağacından Uzak Dur Denildi Duramadı ve Azâzîl'e Secde Eyle Dedi ve Secde Edemedi Hepsî Takdirden Oldu	316/2
52	Her Ne Olduysa ve de Olacaksa da Hepsî Âlemlerin Hüdâ'sının Takdirindendir	317/1
53	Hepsî Allah'ın Zatından da Ahmaklıkta	317/2
54	Her Kim İlmi ve Ameliyle Mağrur Olursa Hüdâ'dan Uzak Olur	317/2
55	Hüdâ'nın İlimleri Sayısızdır Ancak Âlimler Arasında Onlardan On İki Tanesi Bilinmektedir	318/1
56	Seyyid Vefâi'nin Hikâyesi ve Ona Ne Olduğu (Allah Ona Rahmet Eylesin)	318/2
57	Fakirlik Hizmet ve Uzletle Olur Okumakla Değil Fakir Harfi de Okuması Yoktur Diye Buyuruldu	319/1
58	Münâzara	319/2
59	Sultan Bâyezîd'in Hikâyesi (Allah Ona Rahmet Eylesin)	319/2
60	Selam Vermek ve Almak Hüdâ'nın Emri ve Mustafa Aleyhisselâmın Sünnetidir	320/2
61	Hakk Subhânehu ve Te'âlâ Kâinatı Resûl'ünün Dostluğu Uğruna Yarattı (Ona Selam Olsun)	321/2
62	Hakk Subhânehu ve Te'âlâ'nın Kudreti Sınırsızdır	321/2
63	Hakk Subhânehu ve Te'âlâ Her Ne Yarattıysa Kemâlde Yarattı Hiçbirinde Kusur Yoktur Öyleyse Sanatında Kusur Bulmak Olmaz Çünkü Her Şeyi Layığıyla Yarattı	322/2
64	Vücudun Şerhinde Yaratılış Mevcuttur	323/2
65	Kim Kendini Bilirse Manasını da bilir	324/1
66	Göz Önüne Gelen Her Şeyi Görür Ama Uzağın Uzağını Göremez Çok Yakından da Kendini Göremez	324/2
67	Dünya İzzeti Mal ile Ahiret İzzeti İse Amelle Olur	325/1
68	Bütün Yaratılanlar Arasında İnsan En İyisi ve Daha Güzelidir	325/2
69	Neden Dolayı Mezarlık Şartları Sünnîlere Ayan Olmalıdır	326/1
70	Kabir Ehli Dünyalıklardan Haberdardır	326/2
71	Kabir Amellerin Sandığıdır	327/1
72	Kerim Vefalı Olandır	327/2

Tablo 5: (Devamı)

Sıra	Başlık	Varak No
73	Hakk Subhânehu ve Te'âlâ Kendi Kelamında Buyurdu Rabb'inden Ariya Vahiy Ulaşır	328/1
74	Âlemlerin Rabbinden Emin Olan Cebrâil ile Tevrât Musâ Aleyhisselâma Ulaştırıldı	328/2
75	Âlemlerin Rabbinden Cibril-i Emin ile Davut Aleyhisselâma Zebuûr'un Ulaştırılması	329/1
76	Âlemlerin Rabbinden Cebrâil-i Emin ile İncil'in İsâ Aleyhisselâma Ulaştırılması	329/1
77	Âlemlerin Rabbinden Cibril-i Emin ile Muhammed Aleyhisselâma Furkân'ın Gönderilmesi	329/2
78	Gönderilen Dört Peygambere Na't ve Dört Kitabın Makamına ve Gelen Diğer Sayfaların Toplamı İse 114 Tanedir ve Kur'ân-ı Kerim ise 114 Ayettir Öyleyse Her Bir Ayet Bir Kitaptır Bu Manayla Hepsi Kur'ân'da Mevcuttur ve Kur'ân İlimlerin Ummanıdır Yaratılanların Dışında	330/1
79	Kitaplar Yazdılar Yazarlar ve Yazacaklardır ve O Hünerin Manasından Birçok İlim Doğar Ama Velinin Kitabı İlhamdır Ona Ulaşan İlhamdan	330/2
80	Evliyanın Tabisi Olan Herkes Veli Olur	331/2
81	Her Kim Veli İle Sohbet Ederse Onun Bereketiyle Veli Oldu Üzümün Üzümlü Renklendirdiği Gibi	332/1
82	Hakk Te'âlâ Ruhlardan Asker Ordu Yarattı ve Onları Üç Gruba Ayırdı ve Her Biri Hüdâ-yı Te'âlâ'nın Fermanıyla Yol Aldı	332/1
83	Münacât	332/2
84	Âdem Aleyhisselâm ve Azlıktan Kemâle Eren Onun Zürriyetinin Durumu	333/1
85	Azâzil Melek İdi Kibri Yüzünden Gökten Yere Sürgün Edildi	333/1
86	Âdem Aleyhisselâm Tevâzuun Bereketiyle Yerden Göğe Yükseltti Menzilini	333/2
87	Hakk Subhânehu ve Te'âlâ Kendi İlminde Âlim Olandır Her Ne İstediye Yaptı ve Her Ne İsterse Yapacaktır	334/1
88	Her Kim Mütevâzı ve Miskin Olursa Değerli Olur Öyleyse Her Kim Kibir ve Gurur Duyarsa Eyvahlar Olsun Ona	335/1
89	Rum Meliki Olan Şah Takyanus'un Hikâyesi ve Onunla Olan Ashab-ı Kehf'in Durumu	335/1
90	İş Sözle Yürümez Sözsüz de Yürümez Öyleyse Sadece Sözü Eylem İçin Öğrenenlerin İşi Yürümektedir	336/2
91	Münazara	337/1
92	Hakk Subhânehu ve Te'âlâ Mucizevî Kelâmında Barışın Hayırdan Olduğunu Buyurdu	337/2
93	İnsanın Sessiz Kalması Konuşmasından İyidir	338/1
94	Her Kim Bu Dünyadan Azade Olduysa Rahat Olan da Odur	338/2
95	Her Kim Dünya ve Dünyalıkla Kalırsa ve Evlat ve Eşe Karışır Esir Olur	339/1
96	Celâl ve Cemâl Sıfatının Mazhârı	339/2
97	Müneccimlerin Sözleri Resûl Aleyhisselâmın Dininde Hükmü Yoktur	340/2
98	Cennetin Şerhi ve Beyanı ve Herkese Cennetin Varlığının Beyan Olması	341/1
99	Hakk Subhânehu ve Te'âlâ Cennet ve Cehennemi Mucizevî Kitabında Gerekliği Gibi Yad Eyledi Eğer Bu Sözde İkrâr Kılmazsan Sünnilerden Olamazsın	342/1
100	Herkese Uyarı ve Tenbih	342/2
101	Sabır Nedir Sabır Hüdâ'nın Rızından Olan Bir Nasiptir	343/1
102	Evliyaların Duyduğunu Halkın Duyduğuna Nispet Kılma Çünkü Onların Duyduğu O Taraftaki Vuslattır Halka İse O Duyumda Aynılık ve Zillet Vardır Öyleyse Bazılarının Bundan Men Edilmesi Revâdır	343/2

Tablo 5: (Devamı)

Sıra	Başlık	Varak No
103	Resûl Aleyhisselâm Zamanında Zenciler Camide Bayram Günü Dans Edip Oynadılar ve Efendimizin Sıddıkası Aîşe ve de Kendisi Onlara Katıldılar	344/2
104	Yaratılışın İbareti ve İşareti	345/2
105	Resûl Aleyhisselâmın Dinine Olan Övgüsü	345/2
106	Sâlikler Kimlerdir ve Nasıl Sülûk Eylerler	346/1
107	Müslüman Kimse Din Yolunda Doğru Amel ve İlim Sahibi Olmalıdır Çünkü Mustafa Aleyhisselâm ve Sahâbeleri Bu Manaya Gayret Eylediler Öyleyse Bize Düşen de Onlara Uymaktır	346/2
108	Gâfiller İçin Hikâye ve Tenbih	347/1
109	Nemrud'un Kendi Döneminde Yaptıkları ve Yoldan Sapmasının Hikâyesi	347/2
110	Hakk Subhânehu ve Te'âlâ Her Kimi İsterse Karanlıktan Aydınlığa Sürükler	348/2
111	Cennet Ehli Cehennemlik Olmaz Cehennem Ehli Cennetlik Olmaz	349/1
112	Azâzil Evvelinde İyi Değildi Sonunda Kötü Olsa da Şaşırma	350/1
113	Yolculukta Olan Âşığın Maşûğu İçin Armağan Getirmesi	350/2
114	Hakk Subhânehu ve Te'âlâ Âdem Aleyhisselâmı Yarattı ve Ondandır Yetmiş Milleti Yarattı	351/1
115	Tevhîd Nedir Tevhîd Ehli Kime Denir	351/2
116	Vahdette Olan Çokluk Nasıl Olur Tıpkı Daneden Olan Ağaç Gibi	352/1
117	Hekim Eflatun'un Hikâyesi ve İyileştiremediği Bir Hastadan Dolayı Talebelerine Yakınması ve O Özlemle Ölmesi	352/2
118	Resûl Aleyhisselâmdan Önce Hekimler Vardı Hastaları İyileşmeleri İçin Tedavi Ederlerdi Resûl Aleyhisselâmdan Sonra Hekimler Yine Vardı Onlar Dua ve Himmetle İyileştirdiler Çünkü O Hekimler Hakkın Evliyalıdır	353/1
119	Şeyh İlahi Hekimdir Hasta Müridleri Dua ve Himmetle Gerçek Sağlığa Ulaştırır	354/1
120	Bahçıvan Hikâyesi ve Genci Uyarması	354/1
121	Canı Gönülden Cihanın Yaratıcından Temennilerde Bulunmak	355/1
122	Âdem Aleyhisselâmın ve Oğullarının Hikâyesi ve Her Birinin Bir Dil Yaratması ve Milletlerin Onlarla Var Olması	356/1
123	Şit Peygamber Âdem Aleyhisselâmın Seçkin Evlatlarından İdi ve Dünya İşlerinden Azâde İdi Hırka Giyinmek Seyr-i Sülûk ve Dervişlik Esası Onunla Bize Miras Kaldı	356/2
124	Resûl Aleyhisselâm Zamanında Ashâbı Safa Vardı Fakirlik ve Hırka Giyinmek Onlardan Kaldı Onlardan Sonra Sâlikler Ortaya Çıktı Her Biri Şeyhlerden Bir Siret ya da Bir Suret Sunsalar da Aslında Manada Tektiler	357/1
125	Yusuf Aleyhisselâmı Çukurdan Çıkarıp Mısır'ın Sultanına Ulaştıracak Bir Efendiye Sattılar	357/2
126	Yaşlı Kadının İp Yumağıyla Yusuf Aleyhisselâma Müşteri Olması	358/2
127	Dört Cild Kalendernâme Adil Padişah Özbek Han (Allah Ona Rahmet Eylesin) Zamanında Kırım'da Yazıldı Beşincisi İse Adil Sultan Mahmud Celâleddin Canibeg Han (Allah Onun Saltanatını Daim Kılsın) Zamanında Tamamlandı	359/1
128	Emir Tülek Timur'un Şahâdeti (Allah Onun Ruhunu Kutsasın)	360/1
129	Emir Kutluk Timur'a ve Onun Sıfatlarına Olan Övgü	360/2
130	Âdem Aleyhisselâmdan Ta Kıyamete Kadar Her Kim Geldiyse ve Gelecekse Hepsini Kendi Yaptıklarından Korkmaktadır	361/1

Tablo 5: (Devamı)

Sıra	Başlık	Varak No
131	Nûh Aleyhisselâmın Kâfirleri Hüdâ-yı Te'âlâ'nın Fermanına Davet Etmesi	361/2
132	Nûh Aleyhisselâm Kâfirlerden Çok Cevr ü Cefa Gördüğünden Niyaz Eyleyip Tufân Diledi ve Onun Duası da Kabul Gördü	362/1
133	Hakk Subhânehu ve Te'âlâ Bu Cihandan Başka Cihanlarda Yarattı Onları İstediklerine Gösterir	363/1
134	Suret İlmi Başkadır Mana İlmi İse Bir Başkadır	363/2
135	Her Kim Kendi İle Mağrûr Olduysa Eyvahlar Ona	364/1
136	Hikâye	364/2
137	Gökten Gelen Her Söz Değersiz Olmaz	365/1
138	Sözler Enbiyâ ve Evliyâlara Layıktır	365/2
139	Gönlün Sıfatları Bil ki Gönül Tıpkı Aldatan Ayna Gibidir	365/2
140	Hüdâ'nın Âleme Olan Lûtfu Genelde Bütün Kullarınadır	366/1
141	İşaret	366/2
142	Hikâye	366/2
143	Mürid Aşık Olmayana Dek Bu Şekil Beyitleri Söyleyemez	367/1
144	Her Kim Kendinden Haberdar Olduysa Hüdâ'dan Haberdar Olur	367/2
145	Meczûb Sâlikin Vasfı Hakkında	368/1
146	Resûl Aleyhisselâmın Dininin Beyanı	368/1
147	Hikâye	368/2
148	Hikâye ve Münâzara	369/1
149	Tenbih ve Nasihat	369/2
150	Münâzara	370/1
151	Hikâyet	371/1
152	Mümin Deve Gibidir	371/2
153	Temsil	372/1
154	Sinop'ta Olan Abdal Hüseyin'in Hikâyesi (Allah Ona Rahmet Eylesin) ve Onun Ahvâlinin Beyanı	372/2
155	Hikâye	373/1
156	Temsil	373/1
157	Kaknun Kuşu ve Onun Ahvâli	373/2
158	Gâfillere Tenbih ve Akıllılara Teşbih	374/1
159	Resûl Aleyhisselâm Zamanında Olan O Arabın Hikâyesi	374/2
160	İnsanların Bazısı Taş Nefislidir Durmadan Kemik İçin Kargaşa Eyler Bazısı İse Hayvan Nefislidir Evliyâlardan Habersizlerdir	375/2
161	Lütûf ve Kâhır Mazharı Mabûttan Yana İnsan Vücudunda Mevcuttur	376/1
162	Nükte	376/2
163	Mustafa (Ona Ve Ailesine Selamlar Olsun) Ümmetine Olan Övgü	377/2
164	Hakk Subhânehu ve Te'âlâ Her Ne Yarattıysa Güzeldir Latiftir Yaratılış Onun Eseri ve Kudretindendir Kusur Bulunmaz Öyleyse Özellikle Dinde	378/1
165	Hikâye	378/2
166	Âlemin Islahı ve Fesadı Üç Gruptandır	379/1

Tablo 5: (Devamı)

Sıra	Başlık	Varak No
167	Ömer İbn Hattâb'ın Adaletinin Beyanı (Allah Ondan Razi Olsun)	380/1
168	Ameliyle Âlim Olan Müminlerin Emiri Osman İbn Affân'ın Beyanı	380/2
169	İlim Fakirlik ve Emirlik Müminlerin Emiri Ali İbn Tâlib'de (Allah Onu Yüzünü Nuru Kılsın) Mevcuttu ve Ondan Bize Kaldı	381/1
170	Herkes Her Durumda Kendi Yaptığından Hoşnuttur	382/1
171	Hakk Subhânehu ve Te'âlâ Sana İhtiyar Sunmuş Mücahit Olup O Emir, Âlimin ve O Şeyhin Manasını Alttaki Beyitlerimde Çözesin Diye	382/2
172	Dünya Ehlinin Seyri Ahirete Varmaması Normaldir	383/1
173	Gerçek Akıl Sahibi Bu Dünyaya Meyleden Akıl Sahiplerinden Farklıdır ve Her Daim Öteki Tarafa Doğru Gayret ve Çaba Sarf Eder	383/2
174	Her Kim İbadet Ederse Gönülden Candan Eylemeli Ten İse Çocuktur Kendini Oralarda Göremez Sevaba Eremez Eğer Görürse Kartal Gibi Olur	384/1
175	Akıl, Nefs ve Tenin Misali	384/2
176	Şeyhin Müridi Kâbe'yi Görmeye Müştak Kılması	385/1
177	Hikâye	387/1
178	Teşbih ve Serzeniş	387/2
179	Nasihât	388/1
180	Bir Başka Nasihat	388/1
181	Dünya Var Oldu ve Yok Olacaktır Ahiret İse Kadim ve Cavidandır	388/1
182	Münkir Kimsenin Gördüğü Her Şey Hayali ve Konuştuğu Her Şey de Gereksiz	388/2
183	Cennet Ehli İçin Onun Sıfatlarından Dile Gelenler	389/1
184	Cennet Ehlinin Çoğu Aptaldır	389/2
185	Cehennemnin Beyanı ve Onun Azapları	389/2
186	Hakk Subhânehu ve Te'âlâ Yarattığı Her Şeyi Senin Vücudunda Mevcut Kıldı ki Görüp Anlayıp Nefsini Tanıyasın Diye	390/1
187	Esrar Nedir	390/1
188	İnsana Ulaşan Her Kötülük Dilden Ulaşır ve Her İyilikte Yine Dilden Ulaşır	390/2
189	Sükût Büyük Bir Hazinedir	392/1
190	Münazara	392/1
191	Hikâye	392/2
192	Can Hakkın Emridir	393/1
193	Canın Seyri Gönün Seyridir	393-2
194	İnsanda Hayvani ve İnsani Ruh Vardır	394/1
195	Pir-i Kalenderin Vafına ve Yarenlerine Olan Övgü	394/2
196	Fakirlik ve Yoksullukla Yol Alan Her Fakir Menziline Ulaşır	394/2
197	Söz Söyleyenin Şans Talih ve Devletten Şikâyet Etmesi	395/1
198	Cömertlik Nedir ve Cömert Kime Nedir	395/2
199	Dünya Ehline Olan Tenbih ve Uyarı	396/2
200	Hakk Subhânehu ve Te'âlâ Her Ne İstediye Yaptı ve Yapacaktır Dolayısıyla Kalenderi Rumi Onun Rızasıyla Yazıldı	397/1
201	Kitabın Bitimindeki Münacât ve Tevhîd	397/1

Beşinci defterde siyasi şahsiyetlerden Altın Orda Hanlığı'nın Kırım emirlerinden Emir Tülek Timur ile Kutluk Timur'dan bahsedilmiş ve onlara dualar okunmuştur. Ebu Bekir Kalenderî'nin eserinde Altın Orda Hanlığı siyasetinde önemli rol oynayan kişilerden övgüyle bahsetmesi, onun devlet yönetimiyle yakın ilişki içerisinde olduğunu göstermektedir.

Diğer defterlerde şeyhlerin yoğunluğu göze çarparken son defterde bunlara çok fazla yer verilmemiştir. Defterde bir tek Bâyezîd-i Bistâmî ile Sinop'ta yaşayan Abdâl Hüseyin adlı kişinin hikâyesi aktarılmıştır.

Eserde dinî şahsiyetler dışında o dönemde siyasette özellikle Türkiye Selçuklu Devleti yöneticilerinden Alâaddin Keykubad ve Gıyâseddin Keyhüsrev ile Altın Orda Hanlığı'nda etkili olan siyasî figürlerden bahsedilmiştir. İkinci defterde Pervâneoğulları Beyliği'nin beyi olan Gazi Çelebi'ye yer verilmişken üçüncü defterde Büyük İskender, Sultan Mahmud, Cengiz Han ve Özbek Han'dan dördüncü defterde Canibeg Han'dan ve son defterde Emir Tülek Timur ile Emir Kutluk Timur'a ait kısımlar yer almıştır. Bu şahsiyetlerle ilgili bilgiler sonraki bölümde değerlendirilecektir.

2.3. Kalendernâme'nin Kaynakları

Ebu Bekir Kalenderî, XIV. yüzyıl başlarında yaşadığı Altın Orda coğrafyasında yayılan farklı inançlar karşısında, fakr ve tecerrüt anlayışının İslâmî bir yorumunu içeren Kalenderî bir yaşam sürmüştür. Altın Orda Hanlığı'nda geçirdiği süre içerisinde de eseri Kalendernâme'yi telif etmiştir.

Daha önce de belirtildiği üzere çalışmanın esasını oluşturan Kalendernâme, Altın Orda Hanlığı'nda Özbek ve Canibeg zamanında Ebu Bekir Kalenderî tarafından mesnevî tarzında yazılmış ve hamse özelliği taşıyan bir eserdir. Kalendernâmeler, tasavvuf edebiyatında önemli yer tutmaktadır. Bu eserler dünya görüşüne sahip kültürel altyapısı olan entelektüel insanlar tarafından oluşturulmuştur.²⁸⁹ Ebu Bekir Kalenderî tarafından yazılan Kalendernâme de incelendiğinde yüksek bir kültürün ürünü olduğu anlaşılmıştır.

Tasavvufta dört kapı olarak tarif edilen şeriat, tarikat, hakikat ve ma'rifet *Kalendernâme*'nin temel konuları olmuştur.²⁹⁰ Bu kavramlardan İslâm'a ait bütün dinî, ahlâkî ve hukukî hükümleri ifade eden şeriat ile ilahî gerçeklere ve sırlara aşina olmak anlamına gelen hakikat birbirine sıkı sıkıya bağlıdır. Örneğin Kuşeyrî'ye göre hakikatin doğrulamadığı hiçbir şeriat makbul olmadığı gibi şeriatla bağlı olmayan hiçbir hakikat de muteber değildir. Hemen hemen tüm sûfiler de bu

²⁸⁹ Manizhe Ghodrati Vayghan, "Hacı Abdurrahim Baba, Âdabı't-Tarik", *Edeberkan*, (3), 2023, s.214.

²⁹⁰ *Şeriat*, zahiri hükümler ile fıkıh ve hukuki kurallar, insanın bedeni ve dünyasıyla ilgili dini konular ile Allah tarafından konulan konulardır. Tarikat, Allah'a ulaşmak isteyenlerin kendilerine mahsus tuttukları yoldaki adet, hal ve davranışlarıdır. Hakikat ise Allah'ın salikten vasıflarını alarak yerine kendi vasıflarını koymasıdır. Tasavvufta şeriat ile hakikat arasında çok büyük bir bağ vardır ve biri olmadan diğeri olmamaktadır. Marifet, Sufilerin ilahi hakikatleri tadarak elde ettikleri bilgi ve irfanı ifade etmektedir. Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s.153, 333, 343; Abdullah Kahraman, "Yunus Emre Divan'ında Şeriat, Tarikat, Hakikat ve Marifet (Dört Kapı)", *Kocaeli İlahiyat Dergisi*, 1(1), 2017, s. 4-5.

kavramların farklı olduğunu fakat hakikatin mutlaka ilmî ve şeriatı içermesi gerektiğini ifade etmişlerdir.²⁹¹ Bu çerçeveden değerlendirildiğinde İslâm dininde kanun koyucunun Allah olması vesilesiyle şeriatın kaynağı Kur'ân-ı Kerim'dir. Bu da salikin seyri sülûkündeki her aşamadaki temel kaynağın Kur'ân-ı Kerim'e dayandığını göstermektedir. Bu sebeple Ebu Bekir Kalenderî'nin *Kalendernâme*'de her konudaki açıklamaların Kur'ân-ı Kerim'in ruhuna uygun olduğu ve eseri besleyen en önemli kaynağın Kur'ân-ı Kerim olduğu anlaşılmaktadır.

Ebu Bekir Kalenderî'nin eseri kaleme alırken Kur'ân-ı Kerim dışında beslendiği tespit edilen başka kitaplar da bulunmaktadır. Bunlardan tespit edilenler tasavvufta oldukça önemli olan Mevlânâ Celâleddîn Rûmî'nin *Mesnevî*'si²⁹² ile Feridüddin Attar'ın *Mantıku't-Tayr*²⁹³ adlı eserleridir. Ebu Bekir Kalenderî, eserde teorik olarak anlattığı kavramları pekiştirmek veya onlara örnek gösterebilmek için kullandığı hikâyelerin bazılarını az bir yorum farkıyla doğrudan bu kaynaklardan almıştır. Aynı zamanda üslup bakımından da *Kalendernâme* ile bahsedilen eserler büyük benzerlik göstermektedir. Hepsinde anlatılan konularda sık sık hikâyelere yer verilmiştir.

Ebu Bekir Kalenderî, kitaplar dışında eserinin birçok kısmında hikâyelerden istifade etmiştir. Bu hikâyeler genellikle anlatılanları desteklemek ve onları pekiştirmek için kullanılmıştır. Allah'ın yaratıcılığı ve kudreti gibi konularda peygamberlerin hikayelerine yer verilmiştir. Mürid ve müşidlerin vasıflarına ve aralarındaki ilişkilere dair konularda ise tasavvuftaki önemli şahsiyetlerin yaşam ve davranışlarını, dünya nimetlerinin ve nefsin peşinden koşan insanlar ile kendini Allah yoluna adanmış olanların karşılaştırmasının yapıldığı kısımlarda da meşhur devlet adamları ile dervişleri içeren hikâyelerden yararlanılmıştır. Âşık ile maşukun vasıflarının anlatıldığı bölümlerde de genel hikâyelerden yararlanılarak anlatılanlar desteklemekmiştir.

2.3.1. Kitaplar

2.3.1.1. Kur'ân-ı Kerim

Eserde bulunan tüm defterler, besmele ile başlayıp ardından tevhid bölümüyle devam etmiştir. Tevhid bölümlerinde Allah'ın sıfatları, birliği, rahmet, cennet ve cehennem, insanın yaratılışı ve Allah'ın büyüklüğü ve mutlak kudreti ile peygamberlere olan bağlılık ve saygı gibi konular işlenmiştir. Bunlar Kur'ân-ı Kerim'de yer alan birçok ayetle ilişkilendirilebilir. Sadece tevhid kısımlarında değil eserin tamamında anlatılanlara ayetlerden dayanak bulmak mümkündür. Ancak eserin hacim olarak fazla olmasından ötürü burada birinci defterdeki tevhid kısmının tamamı ile birinci defterde bahsedilmeyip diğer defterlerde bulunan konulardan bazı örnekler verilerek eserin

²⁹¹ Mehmet Demirci, "Hakikat", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hakikat#2-tasavvuf> (06.02.2025); Talip Türkan, "Şeriat", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/seriat#1> (06.02.2025).

²⁹² Mevlana Celaleddin Rûmî, *Mesnevî-i Ma'nevî*, (Çev. Derya Örs ve Hicabi Kırılancık), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2015.

²⁹³ Feridüddin Attar, *Mantık Al-Tayr*, (Çev. Abdülbaki Gölpınarlı), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2020.

Kur'ân-ı Kerim ile olan bağlantısı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ancak *Kalendernâme* ile Kur'ân-ı Kerim arasındaki bağlara bakmadan önce Ebu Bekir Kalenderî'nin eserinde Kur'ân-ı Kerim'e bakışını yansıtan kısımları vermekte fayda vardır. Bu kısımlar şöyledir.

Kur'ân-ı Bütün Müslümanlar Okur Ezberler ve Hatimler İndirir Her Ne Kadar Tefsirciler Onu Tefsir Etse de Gerçeği Sadece Hüdâ Bilir

<i>Yıllarca bu azim Kur'ân'ı okudun</i>	<i>Anladın mı ne buyurdu o kerem sahibi</i>
<i>Âşıkane güzel sesle okursun</i>	<i>Müminlerin kalplerine güç olursun</i>
<i>Ayet ayet öşür öşür sureleri</i>	<i>Hepsini okudun okursun defalarca</i>
<i>Yedi kıraatte ustasın ey aziz</i>	<i>Kıraatle okuyup eylersin mana</i>
<i>Bunların hepsini bilip tefsir edersin</i>	<i>Adeta yedi manada okuyup ikrar kılarısın</i>
<i>Onun bir manasıyla tefsir edersin</i>	<i>Ahmed'in dinini mezhebini tek tek</i>
<i>İkinci manasıyla tarikatı açıklarsın</i>	<i>Onunla salıklar yol yordam görürsün</i>
<i>Üçüncü manada araştırırsın</i>	<i>Bundan sonrasını da ancak Hüdâ bilir</i>
<i>Bu kelimeler gökten indiği vakit</i>	<i>Her yerde bir batıl varsa yok oldu</i>
<i>Yaratılıştan ötedir Allah'ın kelamı</i>	<i>Üstelik âlemlerin rabbinden gönderildi</i>
<i>O halde bütün ilimler ummandır</i>	<i>Hüdâ'dan yana hem kerim hem de azimdir</i>
<i>Evvel ve ahir olan ilimler ondadır</i>	<i>Zâhiri ve batını²⁹⁴ rehberde ondadır</i>
<i>Eğer Kur'ân âlimi ve amel sahibiyse</i>	<i>Âşıksın Sünnî ve de müridsin sen²⁹⁵</i>

Bu Beytin Manasında

<i>Kur'ân okuyanın canı latiftir</i>	<i>Kur'ân'ı bilen işin ehlidir ey dost</i>

Yani Kur'ân'ın Hafızı Onunla Amel Eyleyendir

<i>Ey yıllarca Kur'ân'ı okuyan</i>	<i>Cismi besleyen canı göremeyen</i>
<i>Zâhiri ameldesin manada yoksun</i>	<i>Kur'ân'ın kendisinden habersizsin sen</i>
<i>Her kim Kur'ân'dan haberdar olursa</i>	<i>Âlimdir amel ve itibar sahibi olur</i>
<i>Sen Kur'ân'dan harfleri bilirsün</i>	<i>Her sureyi okuyup durursun</i>
<i>Bir onluktan beş ayet okursan</i>	<i>Sanma ki her ayet bu beşle son bulur</i>
<i>Güzel okursan oku ey bizim okumamızı</i>	<i>Bizim Mevlâ'nın kapısı ve dergâhında</i>
<i>Sen surette canı şirin kılarısın</i>	<i>Acaba bu hünerin var mı teninde</i>
<i>O sayısız ilimleri gördüğün vakit</i>	<i>Ondan sonra aşağı yukarı nedir anlarsın</i>
<i>Kur'ân'ın sırrına vakıf olursun ey aziz</i>	<i>Zâhiri ile batını eylersin temyiz</i>
<i>Onun harfleriyle ummana dalınca</i>	<i>Dalgıç gibi her taraftan çıkarsın</i>
<i>Kur'ân cevheri seni aydın kılar</i>	<i>Batınında rahmanın nuruyla dolar</i>
<i>Kur'ân okuyunca gönlü beslersin</i>	<i>Cümlesini onun aşkına feda eylersin</i>
<i>O Kur'ân'dan sonra hafız olursun</i>	<i>Eğer amel eylersen Kur'ân ile</i>
<i>Bu kelimeler gökten inmedikçe</i>	<i>Hiçbir âlim ölmeden önce ölmedi</i>
<i>Kur'ân'ın nuru her iki âlemi kuşattı</i>	<i>Her kim ondan kaçtıysa karanlıkta kaldı</i>
<i>Seni arzun gönülden olmadıkça</i>	<i>Sen candan nasıl hafız olursun</i>
<i>Öyleyse Kur'ân nedir bilmezsin ey arkadaş</i>	<i>Kur'ân ummanı sonsuz ve oldukça derindir</i>

²⁹⁴ *Batın*, iç, gizli ve gizli âlem, *zahir* ise görünen anlamlarına gelmektedir. İki kelime de Allah'ın isimlerinden olup Batın, Tasavvufta ayet ve hadislerin ancak arif ve veliler tarafından bilinen, gizli anlamları olduğunu ve *Batın Ehli* de görünenlerin ardındaki hakikatleri kalp gözüyle gören kişileri ifade etmektedir. Buna karşılık *zahir*, tasavvufta şeriat ve şer'i hükümlere karşılık gelmekte ve ulemaya da *zahir ehli* denilmektedir. Mutasavvıflar tarafından *zahir ehli* için biraz eleştirel şekilde *zahir uleması* da denilmektedir. Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s.67, 364, 389.

²⁹⁵ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.212/2.

Ebu Bekir Kalenderî'nin yukarıdaki beyitleri onun Kur'ân-ı Kerim'e tasavvufî bakışını içermektedir. Burada Kur'ân'ın zâhirî yani görünen taraflarının yanında bâtınî yani gizli olan ve keşfedilmesi gereken birden çok yönlerinin olduğu, birinci manasıyla şeriat, ikinci manasıyla da tarikatın anlaşılacağını ifade etmiştir. Sonrasını da yani hakikat ve ma'rifetin sadece Allah tarafından bilinebileceği söylenmiştir. Anlatılanlardaki temel mesaj Kur'ân-ı Kerim'in sadece okumak için değil ilahî aşka ulaşmak için onu anlamanın önemli olduğudur. Eserin birinci defterdeki tevhid²⁹⁷ ve dayandığı ayetler şöyledir:

Allah'a her zaman şükrederim
Evvel ve ahir hükümdar olan odur
Varlık sahibi ve münezzeh Allah kerimdir
Onun lütfu ruh ve imanımıza rehberdir
Her iki âlemi yokluktan var etti
Sizi isyankâr ve önder yaptı
Biri hikmetiyle onun esiri
Cennet varlığı onun lutfuyla ayan oldu
Bal süt şeker ve bilinen (kutsal) su
Ay, gökyüzü ve bütün felekler
Cehennem kahrından tıka basa doldu

Kalbimle bedenimle, ruhumla ve dilimle²⁹⁸
Zâhire ve batına rehber olan odur²⁹⁹
Kadir, rahman ve rahimdir
Kahrıysa dünyayı yerle bir eder³⁰⁰
Arş ve kürsiyi de levh-i kalem yaptı³⁰¹
Yeryüzü onun arşına serildi³⁰²
Diğeri onun olan hayranlığıyla aciz düşmekte
Dört azığı onunla eş (cari) kıldı
O birbirinden güzel hurilerle donattı
Şüphesiz hepsi kulluk ederler her daim³⁰³
Hem narından ağlar hem de titrer³⁰⁴

²⁹⁶ Ebu Bekir Kalenderî, **Kalendernâme**, s.296/2-297/1.

²⁹⁷ Ebu Bekir Kalenderî, **Kalendernâme**, s.1/2-2/1.

²⁹⁸ Andolsun, eğer şükrederseniz elbette size nimetimi artırırım. Eğer nankörlük ederseniz, hiç şüphesiz azabım çok şiddetlidir **İbrahim Suresi, 14/7**. Öyleyse yalnız beni anın ki ben de sizi anayım. Bana şükredin, sakın nankörlük etmeyin **Bakara, 2/152**. De ki: O, sizi yaratan ve size kulaklar, gözler ve kalpler verendir. Ne kadar da az şükrediyorsunuz! (Mülk Suresi, 67:23). Eserdeki beyitlerin dayandığı ayetlerin mealinde 2009 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yayınlanan Kur'ân-ı Kerim Meâli esas alınmıştır. Sonraki atıflarda sadece sure ve ayetlerin bilgisi verilecektir. **Kur'ân-ı Kerim Meâli**, (Haz. Halil Altuntaş ve Muzaffer Şahin Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2009).

²⁹⁹ Göklerin ve yerin hükümranlığı yalnızca O'nundur. Diriltir, öldürür. O, her şeye hakkıyla gücü yetendir. O, ilk ve sonudur. Zâhir ve Bâtın'dır. O, her şeyi hakkıyla bilendir **Hadid Suresi, 57/2-3**.

³⁰⁰ Bismillâhırahmânırahîm Hamd, Âlemlerin Rabbi, Rahmân, Rahîm, hesap, mükâfat ve ceza gününün (ahiret gününün) mâliki Allah'a mahsustur. (Allah'ım!) Yalnız sana ibadet ederiz ve yalnız senden yardım dileriz. Bizi doğru yola, kendilerine nimet verdiklerinin yoluna ilet; gazaba uğrayanlarınkine ve sapıklarınkine değil **Fatiha Suresi**.

³⁰¹ O, gökleri ve yeri örnekleri yokken yaratandır. O'nun bir eşi olmadığı hâlde, nasıl bir çocuğu olabilir? Hâlbuki her şeyi O yarattı. O, her şeyi hakkıyla bilendir **En'am, 6/101**. O, yeryüzünde olanların hepsini sizin için yaratan, sonra göğe yönelip onları yedi gök hâlinde düzenleyendir. O, her şeyi hakkıyla bilendir **Bakara, 2/29**. Şüphesiz biz, ölüleri mutlaka diriltiriz. Onların yaptıklarını ve bıraktıkları eserlerini yazarız. Biz, her şeyi apaçık bir kitapta (Levh-i Mahfuz'da) bir bir kaydetmişizdir: **Yasin Suresi, 36/12**.

³⁰² O, yeri sizin için döşek, göğü de bina yapan, gökten su indirip onunla size rızık olarak çeşitli ürünler çıkarandır. Öyleyse siz de bile bile Allah'a ortaklar koşmayın **Bakara Suresi, 2/22**. Allah, yeryüzünü sizin için bir sergi yapmıştır ki, oradaki geniş yollarda yürüyesiniz **Nuh Suresi, 71/19-20**.

³⁰³ İman edip salih ameller işleyenlere, kendileri için; içinden ırmaklar akan cennetler olduğunu müjdele. Cennetlerin meyvelerinden kendilerine her rızık verilişinde, "Bu (tıpki) daha önce (dünyada iken) bize verilen rızık!" diyecekler. Hâlbuki bu rızık onlara (dünyadakine) benzer olarak verilmiştir. Onlar için orada tertemiz eşler de vardır. Onlar orada ebedî kalacaklardır. **Bakara Suresi, 2/25**. Allah'a karşı gelmekten sakınanlara söz verilen cennetin durumu şöyledir: Orada bozulmayan su ırmakları, tadı değişmeyen süt ırmakları, içenlere zevk veren şarap ırmakları ve süzme bal ırmakları vardır. Orada onlar için meyvelerin her çeşidi vardır. Rablerinden de bağışlama vardır. Bu cennetliklerin durumu, ateşte temelli kalacak olan ve bağırsaklarını parça parça edecek kaynar su içirilen kimselerin durumu gibi olur mu? **Muhammed, 47/15**.

³⁰⁴ Kim yalnız dünya hayatını ve onun zinetini isterse, biz onlara yaptıklarının karşılığını orada tastamam öderiz. Orada onlar bir eksikliğe uğratılmazlar. İşte onlar; kendileri için âhirette ateşten başka bir şey olmayan kimselerdir.

Yaptığı her şeyin ne olduğunun farkında
Altın ı âlemin cevheri kıldı
O yer ve gökten münezzektir
Mülkünde ona eş ortak yok
Pak zatının varlığı yok gönüllerdedir
Hikmeti bedende ruhu besler
Kadim olduğundan zevali olmaz
Eğer isterse dağı çöl kılar
Sert kayadan kirpikleri yarattı
Aslında hiç kimse çözemedi
Her sırda var olan odur
Kudreti ve rahmeti sonsuzdur
Evliyaların ve Enbiyaların akılları
Bilinen her şeyden daha üstündür
Her şey onunla canlanıp mutlu oldu
Âlemi kübra onun münezzeh olan nurundandır
Kıyamet günü sahibi hükümlerinin en büyüğüdür
Sayısız adları vardır çok çok yüce
Her şeyin başında ve sonunda isminin büyüklüğü

Yaptıklarını da niçin ya da kim için yaptığının farkında
Üstelik kara topraktan Âdem'i var etti³⁰⁵
O her ikisinden de kutsaldır
Saza alete ihtiyacı yok
Her ne isterse onu yapacak kudrete sahiptir³⁰⁶
Hikmeti görmeyenleri gören eyler
Celal sahibi büyük hükümdardır.
Ya da çölü deniz kılar³⁰⁷
Kullarına yaraşacak bir şekilde
Allah'ın nerede nasıl olduğunu
Eyleyen, bilen gören hem odur³⁰⁸
Onun vasf etmek hangi lisana sığar
Habersizdir onun büyük varlığından
Üstelik onların akli ve idrakinden daha yücedir
Varlığından başka her şey kul köleydi³⁰⁹
Âlemi suğra tamamen onun toprağıdır³¹⁰
Tertemiz ismi gümüş ve altın sikkeye yazılır³¹¹
Her kim okursa bela musibetten kurtulur
Her zaman dile getir bu övgü ve senayı³¹²

(Dünyada) yaptıkları şeyler, orada boşa gitmiştir. Zaten bütün yapmakta oldukları da boş şeylerdir. Rabbin dileyeydi, insanları (aynı inanca bağlı) tek bir ümmet yapardı. Fakat Rabbinin merhamet ettikleri müstesna, onlar ihtilafa devam edeceklidir. Zaten onları bunun için yarattı. Rabbinin, “Andolsun ki cehennemi hem cinlerden, hem insanlardan (suçlularla) dolduracağım” sözü kesinleşti **Hud Suresi, 11/15-16, 118-119**. Sonra (pusu kurup) onlara önlerinden, arkalarından, sağlarından ve sollarından sokulacağım ve sen onların çoğunu şükreden (kimse)ler bulamayacaksın. Allah, dedi ki: Yerilmiş ve kovulmuş olarak çık oradan. Andolsun, onlardan sana kim uyarırsa sizin, hepinizi cehenneme doldururum **A'raf Suresi, 7/17-18**.

³⁰⁵ Şüphesiz senin Rabbin onları diriltip bir araya getirecektir. Şüphesiz O, hüküm ve hikmet sahibidir, hakkıyla bilendir. Andolsun, biz insanı kuru bir çamurdan, şekillendirilmiş bir balçıktan yarattık. Cinleri de daha önce dumansız ateşten yaratmıştık. Hani Rabbin meleklere, “Ben kuru bir çamurdan, şekillendirilmiş balçıktan bir insan yaratacağım. Onu düzenleyip içine ruhumdan üflediğim zaman, onun için hemen saygı ile eğilin” demişti. **Hicr Suresi, 15/25-29**. Andolsun, biz insanı, çamurdan (süzülmüş) bir özden yarattık. **Müminun, 23/12**.

³⁰⁶ De ki: O, Allah'tır; bir tektir. Allah Samed'dir. (Her şey O'na muhtaçtır; O, hiçbir şeye muhtaç değildir.) O'ndan çocuk olmamıştır (Kimsenin babası değildir). Kendisi de doğmamıştır (kimsenin çocuğu değildir). Hiçbir şey O'na denk ve benzer değildir. **İhlas Suresi, 112/1-4**. Bir şeyi dilediği zaman, O'nun emri o şeye ancak “Ol!” demektir. O da hemen olur. **Yasin Suresi, 36/82**.

³⁰⁷ Görmedin mi, Allah güzel bir sözü nasıl misal getirdi? (Güzel bir söz), kökü sağlam, dalları göğe yükselen bir ağaç gibidir. Bu ağaç, Rabbinin izniyle her zaman meyvesini verir. Ögüt alsınlar diye Allah insanlara misaller getirir. Kötü bir sözün durumu da; yerden koparılmış, ayakta durma imkânı olmayan kötü bir ağacın durumu gibidir. Allah, iman edenleri hem dünya hayatında hem de ahirette sabit bir sözle sağlamlaştırdı³, zalimleri ise saptırır. Ve Allah dilediğini yapar. **İbrahim Suresi, 14/27**.

³⁰⁸ Namazı dosdoğru kılın, zekâtı verin. Kendiniz için her ne iyilik işlemiş olursanız, Allah katında onu bulursunuz. Şüphesiz Allah bütün yaptıklarınızı görür. **Bakara, 2/110**.

³⁰⁹ Göklerdeki ve yerdeki her şey Allah'ı tespih etmektedir. O, mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir. Göklerin ve yerin hükümranlığı yalnızca O'nundur. Diriltir, öldürür. O, her şeye hakkıyla gücü yetendir. **Hadid Suresi, 57/1-2**.

³¹⁰ Göklerin ve yerin hükümranlığı Allah'ındır. Allah, her şeye hakkıyla gücü yetendir. Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelip gidişinde selim akıl sahipleri için elbette ibretler vardır. **Al-i İmran Suresi, 3/1189-90**.

³¹¹ O gün onlar ortaya çıkarlar. Onların hiçbir şeyi Allah'a gizli kalmaz. Bugün mülk (hükümranlık) kimindir? Tek olan, her şeyi kudret ve hâkimiyeti altında tutan Allah'ındır. **Mümin Suresi, 40/16**, O gün yer, başka bir yere, gökler de başka göklere dönüştürülür ve insanlar bir ve kahhar (her şeyin üzerinde yegâne hâkim) olan Allah'ın huzuruna çıkarlar. **İbrahim Suresi, 14/48**.

³¹² En güzel isimler Allah'ındır. O'na o güzel isimleriyle dua edin ve O'nun isimleri hakkında gerçeği çarpıtanları bırakın. Onlar yaptıklarının cezasına çarptırılacaklardır. **A'râf Suresi, 7/180**.

Yukarıda birinci defterdeki tevhid kısmındaki karşılaştırmalardan anlaşılacağı üzere neredeyse her beyit, Kur'ân-ı Kerim'deki ayetler esas alınarak oluşturulmuştur. Benzer şekilde diğer dört defterdeki tevhid bölümlerinde de buna rastlamak mümkündür. Aslında tevhid bölümlerinde anlatılanların büyük bir kısmı genellikle farklı ifadelerle aynı konu üzerinde durmaktadır. Özellikle Allah'ın büyüklüğü ve mutlak kudreti her tevhid kısmında açıklanmıştır. Bu nedenle tüm tevhid bölümlerinde hemen hemen aynı ayetlerden faydalanıldığı söylenebilir. Fakat bölümlerin içeriğine bakıldığında her bölüm bir öncekinin devamı niteliğindedir. Örneğin birinci defterdeki tevhid Allah'ın tekliği, büyüklüğü ve kudreti üzerinde yoğunlaşırken ikinci defterdeki tevhid kâinatının yaratılışı üzerine durmaktadır. Örnek verilecek olursa ikinci defterdeki bu kısımlar şöyledir.

<i>Dünyayı yaratmakla sanatını gösterdi</i>	<i>O yarattığı her şeyi bilendir.</i>
<i>Cenneti huri ve saraylar ile yarattı</i>	<i>Gılman ve hurilerle onu donattı</i>
<i>Hava âleminde tüm semâyı</i>	<i>Bağsız sütunsuz sabit kıldı</i>
<i>Güneş orda köy gibi dolanmakta</i>	<i>Arayışla her yöne doğru gitmekte</i>
<i>Ayı geceye kandil kıldı</i>	<i>Kendi ışığı olmadan ışıktandırdı</i>
<i>Ay güneş ve tüm yıldızlar</i>	<i>Göğün burçlarında seyir halindeler</i>
<i>Kara deniz alt üst dokuz felek</i>	<i>Balık öküz her şeyi bilmekte</i>
<i>Kulları için geceyi ve gündüzü</i>	<i>Nasılda yaratıp ortaya çıkardı</i>
<i>UNSURLARDAN İNSANI YARATTI</i>	<i>Onunla da âlemi şereflendirdi</i>
<i>Sert kayadan canı kurtardı</i>	<i>Ya da neyi nasıl şekerle doldurdu</i>
<i>Bu dikenlikten bahçeyi yarattı</i>	<i>Dağdan coşan çeşmeyi yarattı</i>
<i>Bağı bahçeyi güzelliklerle süsledi</i>	<i>Batın olan sırlarını zâhir eyledi³¹³</i>

Bu kısım la bağlantılı ayetler şunlardır: Hadid Suresi, 57:4-6,³¹⁴ Lokman Suresi, 31:10,³¹⁵ Nuh Suresi, 15:17,³¹⁶ Furkan Suresi, 25:61,³¹⁷ Enbiya Suresi, 21:33,³¹⁸ Fussilet Suresi, 41:12,³¹⁹ Yunus Suresi, 10:67³²⁰ ve En'am Suresi, 6:95³²¹

³¹³ Ebu Bekir Kalenderî, **Kalendernâme**, s.27/2-28/1.

³¹⁴ O, gökleri ve yeri altı günde (altı evrede) yaratan, sonra Arş'a kurulandır. Yere gireni, ondan çıkani, gökten ineni, oraya yükseleni bilir. Nerede olsanız, O sizinle beraberdir. Allah, bütün yaptıklarınızı hakkıyla görendir. Göklerin ve yerin hükümranlığı O'nundur. Bütün işler ancak O'na döndürülür. Geceyi gündüze sokar; gündüzü de geceye sokar. O, göğüslerin özünü (kalplerde olanı) hakkıyla bilendir. **Hadid Suresi, 57/4-6.**

³¹⁵ Allah, gökleri görebileceğiniz direkler olmaksızın yarattı. Yeryüzüne de, sizi sarsmasın diye sabit dağlar yerleştirdi ve orada her türlü canlıyı yaydı. Gökten de yağmur yağdırıp orada her türden güzel ve faydalı bitki bitirdik. **Lokman Suresi, 31/10.**

³¹⁶ Görmediniz mi, Allah yedi göğü tabaka tabaka nasıl yaratmıştır? Onların içinde nasıl ayı, bir ışık, güneşi de bir kandil yapmıştır? Allah, sizi (babanız Âdem'i) yerden (bitki bitirir gibi) bitirdi (yarattı.) **Nuh Suresi, 15/17.**

³¹⁷ Göğün burçları yerleştiren, orada bir ışık kaynağı (güneş) ve aydınlatıcı bir ay yaratanın şanı çok yücedir. **Furkan Suresi, 25/61.**

³¹⁸ O, geceyi, gündüzü, güneşi ve ayı yaratandır. Her biri bir yörüngede yüzmektedirler. (Enbiya Suresi, 21:33).

³¹⁹ Böylece onları, iki günde (iki evrede) yedi gök olarak yarattı ve her göğün kendi işini bildirdi. En yakın göğün kandillerle süsledi ve onu koruduk. İşte bu, mutlak güç sahibi ve hakkıyla bilen Allah'ın takdiridir. **Fussilet Suresi, 41/12.**

³²⁰ O, içinde dinlenesiniz diye geceyi sizin için (karanlık); gündüzü ise aydınlık kıldır. Şüphesiz bunda işiten bir toplum için ibretler vardır. **Yunus Suresi, 10/67.**

³²¹ Şüphesiz Allah, taneyi ve çekirdeği yarıp filizlendirendir. Ölüden diriye çıkarır. Diriden de ölüyü çıkarandır. İşte budur Allah! Peki (O'ndan) nasıl çevriliyorsunuz? **En'am Suresi, 6/95.**

Üçüncü Defterde yer alan tevhid kısmında da öncekilerdeki açıklananlar farklı ifadelerle anlatılmış ve son kısımda peygamberlere ve onlara gönderilen mucizelere yer verilmiştir. Bu kısımlar şöyledir:

*Bazen Salih'e taştan bir deve yaratırsın
Sedef ve mercan taşındaki cevherin
Nemrut'un ateşini bostana çevirirsin
Nuh'u denizlere hâkim kılarırsın
Birçok Cercis defalarca
Musâ'yı umranî konuşturan sen
Meryem'den İsa'yı sundun
Mustafa'yı herkese seçkin kıldın
Mustafa ve dört halifesi hazırdir
Canı gönülden salavata getirsen
O zaman Mustafa'yı anlarsın*

*Bazen de muhabbetinle güzel giysilerle süslersin
İzzeti şerefi ve devleri sendendir
Kendi Halil'ine karşı destana çevirirsin
Ansızın tufanını göndermekle
Pare pare edildi senin lütfunla
Senden başka bunu yapacak âlim kimdir
Nemli gecenin havası gibi
Onunla âlemler dolup taşı
Hem surette hem de manada eşsizlerdir
Ayda yılda gece ve gündüz her anda
Daha sonra büyüklerden iz sürersin³²²*

Yukarıdaki kısımla bağlantılı olan ayetler şunlardır: Hud Suresi, 11:63-64,³²³ Kamer Suresi, 54:13-15,³²⁴ A'raf Suresi, 7:106-108,³²⁵ Meryem Suresi, 19:18-19,³²⁶ Enbiya Suresi, 21:107³²⁷ ve Ahzab Suresi, 33:40³²⁸

Dördüncü defterde bulunan tevhid kısmında ifade edilenler öncekilerden çok da farklı değildir. Bu kısımda dikkati çeken *Mustafa'nın pak aşkı uğruna, bu ve o dünyayı hepsini yarattın sen. Yüzbinlerce övgü olsun O'nun canına, O'nun bütün ahabî ve yarenlerine*³²⁹ şeklindeki Hz Muhammed ile ilgili son iki beyittir. Bu beyitlerin benzerleri önceki kısımlarda olsa da son kısım Ahzab Suresi, 33:56³³⁰ ayetine dayanmakta ve Hz Muhammed için dualar edilmesini öğütlemektedir.

³²² Ebu Bekir Kalenderî, **Kalendernâme**, s.126/2-127/1.

³²³ Salih, dedi ki: Ey kavmim! Söyleyin bakayım, eğer ben Rabbim tarafından apaçık bir delil üzerinde isem ve bana tarafından bir rahmet (peygamberlik) vermişse, O'na karşı geldiğim takdirde beni Allah'tan kim koruyabilir? Demek ki, zarara uğratmaktan başka bana katkınız olmaz. Ey kavmim! İşte size mucize olarak Allah'ın dişi bir devesi. Bırakın onu, Allah'ın arzında yayılıp otlasın. Ona kötülük dokundurmayın, yoksa sizi yakın bir azap yakalar. **Hud Suresi, 11/63-64.**

³²⁴ Biz Nuh'u çivilerle perçinli levhalardan oluşan gemiye bindirdik. Gemi, inkâr edilen kimseye (Nuh'a) bir mükâfat olarak gözetimimiz altında yüzüyordu. Andolsun, biz onu (tufan olayını) bir ibret olarak bıraktık. Var mı düşünüp öğüt alan? **Kamer Suresi, 54/13-15.**

³²⁵ Firavun, "Eğer açık bir delil getirdiysen haydi göster onu bakalım, şayet doğru söyleyenlerden isen" dedi. Bunun üzerine Mûsâ, asasını yere attı. Bir de ne görsünler; apaçık bir ejderha. Elini (koynundan) çıkardı. Bir de ne görsünler o, bakanlar için, bembeyaz olmuş. **A'raf Suresi, 7/106-108.**

³²⁶ Meryem, Senden, Rahmân'a sığınırım. Eğer Allah'tan çekinen biri isen (bana kötülük etme) dedi. Cebrail, Ben ancak Rabbinin elçisiyim. Sana tertemiz bir çocuk bağışlamak için gönderildim dedi. **Meryem Suresi, 19/18-19.**

³²⁷ (Ey Muhammed!) Seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik. **Enbiya Suresi, 21/107.**

³²⁸ Muhammed, sizin erkeklerinizden hiçbirinin babası değildir. Fakat o, Allah'ın Resulü ve nebilerin sonuncusudur. Allah, her şeyi hakkıyla bilendir. **Ahzab Suresi, 33/40.**

³²⁹ Ebu Bekir Kalenderî, **Kalendernâme**, s.208/2.

³³⁰ Şüphesiz Allah ve melekleri Peygamber'e salât ediyorlar. Ey iman edenler! Siz de ona salât edin, selâm edin. **Ahzab Suresi, 33/56.**

Eserin beşinci defterinde bulunan tevhid bölümü kapsam bakımından en geniş olanıdır. Bu kısım bir anlamda önceki bölümlerde aşama aşama bahsedilenlerin benzer ifadelerle tamamını kapsamıştır. Ayetlere dayanarak Allah'ın sıfatları, birliği, büyüklüğü ve yaratılış gibi konulara değinilmiştir. Son tevhid özellikle Allah'ın kudreti peygamberlere verilen mucizeler üzerinden anlatılmıştır. Son tevhid şöyledir.

İlk önce hamdı senayla başlamak
Kadimsin yokluktan âlemi yaratan
Yedi künbeti altı günde yarattın
Küllü akıl ve küllü nefis ondan bi haber
Ay güneş yıldızlar ve felek
Sekiz cennet hepten huri ve köşküyle
Baştan son yerden göğe olan o
Adressiz zamansız ve mekânsız
Altından olan küreyi neden yuvarladı
Dördüncü felekten aydınlattı
Cümlesi işinde ondan bi haber
Saklı olan her şeyi aydınlatmakta
Her hareket edenin hareketi nereden
Ey yokluktan cihanları yaratan
Ey her şeyden münezzeh olan
Cümle âlem senin dergâhında secdede
Cibril'in bile pak zatından bi haber
Bütün melekler eflaki âlemde
Yedi babanın mekânı şüphesiz
Sanatını sunup cihanı yarattın
Havada bulutu suyla doldurdun
Yakıcı ateşi sudan yarattın
Ateş su toprak ve rüzgâr bu dördü
Akıl idrak ve anlayış delilikte
Hiç kimse zatında bilge olmadı
Can papağanına sözler öğretti
Rüzgârın defterini insana söz eyledi
Yaratılışla baştan sona budur murat
Sedef taşındaki cevherler
Deniz kenarında tuzlu suyu sakladı
Dağı insan gibi ayakta kıldı
Irmaklar denizler ve ağaçlar
Ey toprağa can ve iman veren
Ey insana bu ihsanlarda bulunan
Ey Davut'a demiri çeliği ezdiren
Ey Süleyman'a tac taht veren
Ey karıncayı ona hem dem kılan
Ey asayı ejderha eyleyen
Ey Mesihî anasız ve babasız
Ey Muhammed cümle enbiyanın gururu

Senada Hakk'ın hamdına çalışmam
Üstelik topraktan cevheri yaratan
Nereden nasıl getirip kıldın
Cihan onunla dolu ama nazarından bi haber
Nasıl Hakk'ın hikmetiyle asılmakta
Onun cemali karşısında hepten kusurda
Bütün bunlar hepsi onunla var olmakta
Odur her daim baki ve cavidan olan
Künbetin üzerinde neden karar kıldı
Her ne gerekliyse onu yapmaya hâkimdir
Yaratılışla baştan sona her ne varsa
Cümlesi onunla canlı onunla harekette
Her hareketin ondan olması revadır
Her cihanı yüzlerce defa yücelten
Ey her şeyden mukaddes olan
Her biri kendince senden haberdar
Acizlikle kapında topraktan bile az olan
Bazısı nurdan bazısı ise ateşten
İnsanın mekânı ise yeryüzü olan
Yeşil bostanla her yeri kuşattın
Her tarafa saçıp yüz kapılı kıldın
Rüzgâr sudan ve suyuda efsaneden
Bu dördü yedi babayla beraber
Gönüllerin cümlesi onunla kan revanda
Hiç kimse emri olmadan konuşmadı
O sözleri şeker gibi ikiye böldü
Hakk onu söze yar u mahrem eyledi
Gelip insanların öğrenmesi için
Her biri onunla izzet ve şerefte
Onda birçok acayıplikleri sundu
Ya da sağlam çiviyle her yere çiviledi
Cümlesi gece gündüz onun zikrinde
Toprağı cihanda yaratılışla süsleyen
Ey Şit peygambere fakirlikten ayet veren
Mum gibi yağurması haktandı
Ey şahları himmetiyle haraca bağlayan
Müşfik ve vaiz her dem onunla kılan
Büyücülerin büyüsünü bozduran
Şeker gibi büyütüp besleyen
Hâdî mehdî cümle yolların rehberi

Araplara onu efendi kıldın
Evvel ve ahir onun gibi öncü olunca
Örümcek onun örgücüsü oldu
Ey bütün kulların koruyucusu
Senin didarınla bu güller dikenler
Ya taşı işleyip eyleyen
Bazen Halil'i ateşe atarsın
Ya da Zekeriya'yı baştan sona
Eyüp Peygamber'in sabrı senin lütfun
Cümlesi talip cümlesi candan aramakta
Ey halktan saklı olarak ortaya çıkan
Ey bize bizden daha yakın olan
Ten canla yaşar cansa seninle
Sana olan yakınlıktan hepsi habersiz
Salıklar senin yolunun can fedaileri
Âşıklar sadıklar ve müminler
Cümlesi gece gündüz senin arzunda
Kaldır perdeyi aradan haberdar kıl
Olan olmayan hepsi senden
Ey gani bizi kendine kıl aşına

Gündüzleri eziyette geceleri ise yorgunlukta
Enbiya ve evliyalar onun tabisi oldu
İçinde kaldığı o mağaranın
Senden gayrısı olamaz koruyucu
Senin lütfunla sivrisincede zülfikar
Kudretinle bütün bunları kılan
Bazense ateşte abı hayat sunarsın
Testere ile ikiye bölensin
Senin lütfundu onun sabrında olan
Kimse bilemez asla senden bir nişan
Güneş nasıl saklı kalır kendisinden
Biz seninle dolup taşarız senden bi haber
Can ve ten senin gibi hep beraber
Her ne varsa cümlesi sana bağlanmakta
Âşıklarsa senin bu yolunun habercileri
Kâfirler sapkınlar ve münkirler
Bazısı rahatta bazısı ise eziyette
Yolun sapkınlarını yoldan kıl
Cümlesi misafir senin rüyanda
Sana okuyayım bu hamdû senayı³³¹

Metinde Allah'ın kudretinin peygamberler üzerinden anlatıldığı kısımların dayandığı ayetler ise şöyledir. İsrâ Suresi, 17:44,³³² Sebe Suresi, 34:10-11,³³³ Sad Suresi, 38:35,³³⁴ A'raf Suresi, 7:107,³³⁵ Meryem Suresi, 19:20-21,³³⁶ Tevbe Suresi, 9:40³³⁷ ve Sad Suresi, 38:44³³⁸ surelerindeki ilgili ayetlerdir.

Şüphesiz yukarıda verilen örnekleri daha da çoğaltmak mümkündür. Ancak sadece yukarıda verilenler dahi eserin Kur'ân-ı Kerim'den beslendiğini açık olarak ortaya koymaktadır. Ayrıca Ebu Bekir Kalenderî son tevhidin son bölümde konuyu salıklar ve âşıklara getirmiş ve böylece Allah'ın

³³¹ Ebu Bekir Kalenderî, **Kalendernâme**, s.289/1-290/1.

³³² Yedi gök, yer ve bunların içinde bulunanlar Allah'ı tespih ederler. Her şey O'nu hamd ile tespih eder. Ancak, siz onların tespihlerini anlamazsınız. O, halîm'dir (hemen cezalandırmaz, mühlet verir), çok bağışlayandır. **İsrâ Suresi, 17/44.**

³³³ Andolsun, Davud'a tarafımızdan bir lütuf verdik. Ey dağlar! Kuşların eşliğinde onunla birlikte tespih edin dedik ve (Bütün vücudu örtecek) zırhlar yap, işçilikte de ölçüyü tuttur diye demiri ona yumuşattık. Salih amel işleyin. Çünkü ben sizin yaptıklarınızı görürüm" diye vahyettik. **Sebe Suresi, 34/10-11.**

³³⁴ Süleyman, Ey Rabbim! Beni bağışla. Bana, benden sonra kimseye lâıyk olmayacak bir mülk (hükümranlık) bahşet! Şüphesiz sen çok -bahşedicisin! dedi. **Sad Suresi, 38/35.**

³³⁵ Bunun üzerine Mûsâ, asasını yere attı. Bir de ne görsünler, apaçık bir ejderha. **A'raf Suresi, 7/107.**

³³⁶ Meryem, Bana hiçbir insan dokunmadığı ve iffetsiz bir kadın olmadığım hâlde, benim nasıl çocuğum olabilir?" dedi. Cebraîl, Evet, öyle. Rabbin diyor ki: O benim için çok kolaydır. Onu insanlara bir mucize, katımızdan bir rahmet kılma için böyle takdir ettik. Bu, zaten (ezelde) hükme bağlanmış bir iştir dedi. **Meryem Suresi, 19/20-21.**

³³⁷ Eğer siz ona (Peygamber'e) yardım etmezseniz, (biliyorsunuz ki) inkâr edenler onu iki kişiden biri olarak (Mekke'den) çıkardıkları zaman, ona bizzat Allah yardım etmişti. Hani onlar mağarada bulunuyorlardı. Hani o arkadaşına, "Üzülmeyin, çünkü Allah bizimle beraber" diyordu. Allah da onun üzerine güven duygusu ve huzur indirmiş, sizin kendilerini görmediğiniz birtakım ordularla onu desteklemiş, böylece inkâr edenlerin sözünü alçaltmıştı. Allah'ın sözü ise en yücedir. Allah, mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir. **Tevbe Suresi, 9/40.**

³³⁸ Şöyle dedik: Eline bir demet sap al ve onunla vur, yeminini bozma. Gerçekten biz Eyyüb'u sabreden bir kimse olarak bulduk. O ne güzel bir kuldu! O, Allah'a çok yönelen bir kimse idi. **Sad Suresi, 38/44.**

varlığıyla başlattığı tevhid bölümü kendini Allah yoluna adanmış tarikat mensuplarıyla sonuçlandırılmıştır.

Tevhid bölümleri dışında da birçok anlatıda Kur'ân-ı Kerim, eserin temel kaynağı olmuştur. Ebu Bekir Kalenderî özellikle Peygamberler hakkında anlattığı hikâyelerde Kur'ân-ı Kerim'deki kıssalardan sık sık faydalanmıştır. Bunlara birkaç örnek olarak Allah'ın mutlak kudretini gösteren *Gülün Hikâyesi* ve *Hz. Nuh'un Hikâyesi* gösterilebilir. Eserde geçen bu iki hikâye şöyledir.

Gülün Hikâyesi

*Gülün hikâyesini benden öğren
Biz ayrıntılar ama o güldeniz
Aslında evvelinde hepimiz birdik
Kudretinin bir sınırı yoktur
Eğer isterse toprağı altın eder
Bu hünerlerin sayısı sınırı yok
Taştan kusursuz suyu var eder
Bir damlayı şaha çevirip şah kılar
Yüzlerce Nemrut'u bir sivrisinek öldürür
Meryem den İsa'yı dünyaya getirtti
İstedigine istediğini yapar
Taşı yarıp deveyi yaratır
O balığın dar karnında
Koçu Halil'e kurban olarak
Yusuf'a kuyu ne eylesin
Kim Eyyüb'e derdi belayı veren
Kim asayı ejderha eder ki
Yetime her iki âlemi verdi
Şaşıрма eğer cahili ansızın
Bu ilmin layığı ameliyle amel edendir
Sahabeleri onunla haberdar kılmıştır*

*Ayrıntılarını gülden öğren
Her ne kadar gül diken ya da bülbülsek
Parça parça ayrıntılara böldü Allah
Rahmeti ise her iki cihanı doldurmuş
Eğer isterse altını da toprak eder
Tüm bunları keremiyle bize sunmuştur
Sanatını eseriyle izzetli kılmıştır
Onunla birçok şeyi vücut kılar
Bil ki onu da deve öldürür
Yerden göğe tek adımla yüceltti
Kim diyebilir böyle ya da öyle yap
Bu daha ne ki daha iyisini yapar
Onun kudretidir durduran
Hakk'ın emriyle getirdi Cibril
Onu şahlara padişah yaptı
Kurtlarına müptela eyledi
Büyücülerin hükmünü geçersiz kılar
Dini mezhebin kilidini onunla açtı
Fasih kılıp dilini çözerse
Yıldızı jüpiter burcu koçtur
Uyuyanı ve mesti uyandırısın diye³³⁹*

Nuh'un Hikâyesi

*Nuh Peygamber kendi kavminden
Şükrederdi ve canı gönülden çabalardı
Sürekli onları Hüdâ yola çağırırdı
Gece gündüz onlara hep söylerdi
Onların kalplerine asla ulaşmazdı bunlar
O kadar çok cefalar görünce
Dua ile yüzünü semâya dönüp
Yerle bir etmenin zamanı geldi
Hüdâ o esnada bir tufan yarattı
Nuh ve kavmi dışında herkes öldü
O sürekli kâfirlerle uğraşır*

*Haddinden fazlasıyla zorluklara katlandı
Yürekle canla ve imanla bunu bil
Her ne kadar onlardan cefa görse de
Kitabın sayfalarından iman ve güvenden
Taştan olan kalplere kalp demek olmaz
O pak gözler Hakk dergâhına inledi
Canı gönülden Allah'a yalvardı
Bütün kâfirleri tufanını göster
Toprak âlemin hepsi o tufanda helak oldu
Küçük büyük ne varsa hepten yok oldu
O halde diğerleri neden boğuldu*

³³⁹ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.48/2.

*Nuh gönülden başka bir kavim istedi
Diliyle ne dediyse o oldu*

*İşin aslını görünenin içinde sakladı
Gönlün dermanı ise Hüdâ'dandı³⁴⁰*

*Duydun mu Nuh zamanında
Kâfirlerdendiler cümlesi müşrikti
Nuh onların elinde çaresiz kalmıştı
Çünkü onların cefasının sınırı yoktu
Ah öyle bir ah çekti ki tufan çıkıverdi*

*Bir kavim fetihlerde ilerleydi
Onların dışında on yedi tanesinin canı paktı
Oldukça bitkin aciz ve ümitsizdi
Nuh'un gönlü tamamıyla yaralanmıştı
Hakk eyledi ancak bil ki onun ahıyla³⁴¹*

Metinde Hz. Nuh'un kavmini sürekli olarak Hakk'a davet ettiği, buna rağmen onların inanmadığı anlatılmaktadır. Bu kısım A'raf Suresinin 59. ve 60. ayetleri³⁴² ile Hûd Suresi 32. ayette³⁴³ geçmektedir. Hz. Nuh'un kavmini ikna edememesi ve onlardan gördüğü cefalar sonucunda da Allah'a yalvararak inkârcıların cezalandırılmasını dilediği kısımları ise Nuh Suresi'nin 26. ayetinde³⁴⁴ ve A'raf Suresinin 64. ayetinde³⁴⁵ anlatılmaktadır.

2.3.1.2. Mesnevî

Ebu Bekir Kalenderî'nin daha önce Aksaray'da doğduğu ve Konya'da Mevlâna'nın oğlu Sultan Veled'in eğitiminden geçtiği ifade edilmişti. Bu bakımdan Ebu Bekir Kalenderî'nin tasavvufî görüşlerinin şekillenmesinde Mevlevîliğin önemli bir yer tuttuğu ve eserini yazarken Mevlâna'nın eseri olan *Mesnevî*'den beslendiği anlaşılmaktadır. *Kalendernâme*'de Ebu Bekir Kalenderî, Mevlâna Celâleddîn Rûmî ve *Mesnevî*'den övgüyle bahsetmiştir. Bu kısımlar şöyledir.

Mevlânâ'nın Suretinin Vasfı ve Sîretinin Manası

*Her kim Hakk aşkıyla Mevlevî olduysa
Bu yola adım attığında
Gönül ve lisanla ikrar kıldı
Şeyhin elinden tutup tövbe kıldı
Başına doladı büyük sarığı
Hırka giyindi iki güzel düğümle
O iki düğüm bunun içindi
Hırka ve sarık suretteki bağdır
Mevlevî de suret ve var sîrette
Onun zatı fazilet ehli olmalı
Mesnevînin sözlerinde taçlar vardır
Duydun mu o seçkin sıddıkı*

*Her daim evliyaların visali
Hüdâ'dan başka yoktu ona dost
Bu dünyanın avareliğinden ayrıldı
İyi kötü değersiz olan hepsinden
Başına taç takılan şahlar gibi
Ondan kalplerin sahibi arif oldu
Şeyhin müride olan nişanydı
Sîretteki manadır muhteşem olan
İlmi ve hilmi var hikmet sahibidir
Arayışta olmalı himmet sahibi
Eğer onunla amel edersen olmazsın gafil
Seçkin eminin mağara arkadaşı*

³⁴⁰ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.18/2.

³⁴¹ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.74/1.

³⁴² Andolsun, Nuh'u kendi kavmine peygamber olarak gönderdik de, "Ey kavmim! Allah'a kulluk edin. Sizin için O'ndan başka hiçbir ilâh yoktur. Şüphesiz ben sizin adınıza büyük bir günün azabından korkuyorum" dedi. Kavminin ileri gelenleri, "Biz seni açıkça bir sapıklık içinde görüyoruz" dediler. **A'raf Suresi, 7/59-60.**

³⁴³ Dediler ki: "Ey Nuh! Bizimle tartıştın ve tartışmayı uzattın. Eğer doğru söyleyenlerden isen, haydi kendisiyle bizi tehdit ettiğin azabı getir." şeklinde açıklanmıştır. **Hûd Suresi, 11/32.**

³⁴⁴ Nuh, şöyle dedi: "Ey Rabbim! Kâfirlerden hiç kimseyi yeryüzünde bırakma!" **Nuh Suresi, 71/26.**

³⁴⁵ Derken kavmi onu yalanladı. Biz de onu ve gemide onunla beraber bulunanları kurtardık. Ayetlerimizi yalanlayanları da suda boğduk. Çünkü onlar (vicdanları hakka kapalı) kör bir kavim idiler. **A'raf Suresi, 7/64.**

*Her neyi varsa o Hüdâ için
Bir seccade ve iki latif bağdan başka
Seccadesine iki latif düğüm dikti
Ondan seccadeyi serdi önüne
O velinin sureti ve manası böyleydi*

*Fakirlere eyledi hepsini bağış
Hepsini din yolunda sarf eyleyip ilerledi
Nispetini eyle ki nasıl şerif kisveli
Onun sünneti sadece bu iki düğüm idi
Ali ve Ahmed'in sevgisiyle coşkudaydı³⁴⁶*

Ebu Bekir Kalenderî'nin *Mesnevî*'den beslendiğini gösteren en net kısımlardan biri Hz. Ali hakkında anlattığı bir hikâyede görülmektedir. *Mesnevî*'nin 1. cildinde 3721. beyitten başlayan ve oldukça uzun olan hikâye kısaca şöyledir.

İbadetteki ihlası Ali'den öğren Tanrı aslanını hilelerden arınmış bil. Savaşta bir yiğidi alt etti. Hemen kılıcını çekip üstüne saldırdı. O, her peygamberin, her velinin övündüğü Ali'nin yüzüne tükürdü. Bu yüze tükürdü ki ay, secde yerinde o yüze secde eder. Ali derhal kılıcı elinden attı, onunla savaşımadan vazgeçti. O savaşçı er, bu işe, bu yersiz af ve merhamete şaşır kaldı. Dedi ki: "Bana keskin kılıcını kaldırmıştın, neden kılıcını indirdin ve beni bıraktın? Benimle savaşımadan daha âlâ ne gördün de beni avlamadan vazgeçtin? Ne gördün ki bu derecede kızginken kızgınlığın yatıştı; böyle bir şimşek çaktı, sonra sönüverdi? Ali dedi ki: "Ben kılıcı Tanrı için vuruyorum. Tanrı kuluyum, ten memuru değil. Tanrı Aslanıyım heva ve heves aslanı değil... İşim dinime şahittir.³⁴⁷

Mevlânâ tarafından aktarılan bu olayda Hz. Ali'nin karşısında olan kişinin ismi verilmemekle birlikte hangi savaş olduğu da aktarılmamıştır. Ancak bu olayın Hendek Savaşı sırasında Hz. Ali ile Amr bin Abdivüd arasında yaşanan mücadeleye dayandığı görüşleri mevcuttur. Bu görüşe göre Amr, Hz. Ali'ye saldırdı ve alnını kanattı. Hz. Ali, karşı saldırıya geçerek Amr'ın kafasını gövdesinden ayırdı. Bazı çalışmalarda bu sırada Amr'ın Hz. Ali'nin yüzüne tükürdüğü söylenmektedir. Ancak bunlarda da Hz Ali, Amr'ın kellesini yine kesmiştir. Mevlânâ'nın eserinde Hz. Ali'nin rakibini bağışlaması ise tasavvuf düşüncesi bakımından *ihlası* çok iyi açıkladığı için olayın sonucunun Mevlânâ tarafından uydurulmuş olduğu kabul edilmektedir.³⁴⁸ Olay *Kalendernâme*'de ise şöyle anlatılmaktadır.

Hikâyet

*Duydun mu Ali zamanında
Ali ile savaş meydanına çıktı
O hain kâfir o kadar çabaladı ki
Birebir o kadar çok mücadele ettiler ki
Alaşağı bineğinden yere yuvarlandı
Boğazını kesmek için kılıcını çekti
O hain kâfir tükürüğüyle
Onun tükürüğü Ali'nin gururuna dokundu
Kâfir Ali'ye böyle yapınca
Hançeri boğazından çekip geri çekildi
Ey Allah'ın aslanı yapmak istediğin ne senin*

*Kâfirin biri küstahça iddia ederdi
Adı dünyada böyle anılsın diye
Allah'ın aslanına pusu kurmak için
Aniden o kâfir bir darbe aldı
Allah'ın aslanı da düldülünden aşağı indi
Hem de karnından onu yarmak için
Dinin temiz pak yüzüne tükürdü
Böylece daha küstahlaştı o kâfir
Ali de onun yaptığı görmezden geldi
Duy ki o an o kâfir ne dedi
Bu manaya kadar ne gördün onu söyle*

³⁴⁶ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.252/2-253/1.

³⁴⁷ Mevlana, *Mesnevî*, s.143-148.

³⁴⁸ Mehmet Demirci, "Mesnevî'de Hz. Ali İmajı" *Hazreti Ali Sempozyumu 24-25 Ekim 2007*, İzmir 2009, s.399-400.

*O kadar çabalayıp çalıştın da
Yüzüne tükürdüğümde
Sen ki beni öldürmek için çabaladın
Ne oldu da beni öldürmedin
Benim yaptıklarım Allah içindi
Ali'den bunu duyunca o cengâver
Zünnarı ortadan ikiye ayırdı
Tövbe edip o dinden çıktı
Ali mertliğiyle böyle yapınca*

*Kanımı su gibi akıtmak için
Kendimi bu tükürükle kaybettim
Benim kökümü tarihten kazımak için
Doğrusunu söyle de seninle dost olayım
Hiçbirinde de bir riyakârlık yoktur
Onun ayağına kapanıp af diledi
Kendi de Ali'ye teslim oldu
Gönülden Ali'ye bağlandı
Melekler gökyüzünde ikrara vardılar³⁴⁹*

Ebu Bekir Kalenderî'nin yukarıda anlattığı hikâye ile *Mesnevî*'de anlatılan hikâyenin büyük bir paralellik gösterdiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Ebu Bekir Kalenderî'nin Mevlânâ'nın oğlundan eğitim almış olması ve anlattığı bu hikâyenin *Mesnevî*'de anlatılanla paralel olması *Kalendernâme*'deki bazı bölümlerin yazılmasında *Mesnevî*'den faydalandığını ortaya koymaktadır.

Kalendernâme'de dünyevî aşk ile ilahî aşkın farklı olduğunun anlatıldığı bazı kısımlarda yer verilen hikâyeler, *Mesnevî*'de aynı konu üzerine verilen örneklerle de benzerlik göstermektedir. Örneğin *Âşık ile Maşuk'un Hikâyesi* başlığını taşıyan kısım şöyledir.

Âşık ve Maşuk'un Hikâyesi

Âşık ve Maşuk'un macerasını
Şekerden daha tatlı ne olabilir dedi
Onların hikâyesi baştan sona rahmettir
Bizim Âşık ve Maşuk'umuzun arasında
Havva ile Âdem'in hikâyesini kim gördü
Âşkın Züleyha ile macerası olunca
Âşkta yana bir ateş canına değince
Hüsrev ile Şirinin macerası neydi
Âşk onlarla devamlı macera içindeydi
Eğer macera istersen öyle bir macerayı iste
Din ve dünya macerası farklıdır
Mustafa'nın Murtaza (Ali) ile macerası
Murtaza kalenin kapısını yıktı
Macera aşk macerasıdır ey genç
Ben bunun dışında bir macera bilmem

Anlatayım sana ey efendi
Güneş ve ay gibi gözükken
Zahmet olursa da aşığa ihsandır
Su gibi akan bir macera vardır
Kimse onu görmese de duydu
Yusuf'un aşkından yüzü sarardı
Adı sanı makamı yerle bir oldu
Ya da kim kim içindir nerden bilesin
Gece gündüz gizli ya da aşikâr
Bu sözden başkasına kulak asma
Ahiret macerası ise bir başkadır
Hayber Savaşı'nda olanları anlat bana
Yaptığının eşi ve benzeri yoktu
Eğer gücün varsa yürü sende öyle ol
Dilberlerin ayağının altında can vermekten başka³⁵⁰

Bu hikâyede anlatılan kişilerin *Mesnevî*'de yer alan kısımları ise şöyledir. *Deniz gözü başka, köpük gözü başkadır. Köpüğü boş verip deniz gözüyle bak. Ey beden gemisinde uykuya dalan, suyu gördün, bir de suyun suyuna bak. Kendisini hareket ettiren suyu vardır suyun. Kendisini çağıran ruhu vardır ruhun.*³⁵¹ Aşk bir denizdir, gökyüzü, onun üstünde bir köpük; Yusuf'un arzusuna kapılan Züleyha gibi [insanı şaşırtır]. Göklerin dönüşünü aşk dalgasından bil; Aşk olmasaydı dünya

³⁴⁹ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.24/2-25/1.

³⁵⁰ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.39/1-2.

³⁵¹ Mevlana Celaleddin Rumi, *Mesnevî-i Ma'nevî*, s.350.

donakalırdı.³⁵² *Pisliğe bulanmış sevgililere âşık olanlar; birbirlerinin canına, kanına kastediyorlar. Vis ile Ramin'i, Husrev ile Şirin'i oku. O ahmaklar, kıskançlıklarından neler yapmışlar bir bak. İşte âşık da yok oldu, maşuk da. Zaten, ne kendileri bir şeydi, ne hevesleri. O tertemiz Allah, yoklukları birbirine çalar da yokluğu yokluğa [böyle] âşık eder. Gerçekten gönül olmayan gönülde kıskançlıklar baş gösterir. Var olan, yok olanı böyle çaresiz, âciz bırakır.*³⁵³ *Ya baltayı eline alıp yiğitçe vur da şu Hayber kapısını Ali gibi sök. Ya da bu dikenli bir gül fidanına kavuşturun; ateşi sevgilinin ışıyla bir araya getir. Böylece onun ışığı senin ateşini öldürsün. Onun vuslatı senin dikenini gül bahçesine döndürsün. Kendi dışyüzünü kırıp yakarsan, küllün dışyüzünü kırmayı öğrenmiş olursun. Ondan sonra her dışyüzü kırarsın. Haydar (Hz. Ali) gibi Hayber kapısını sökersin.*³⁵⁴ Bu beyitlerden de anlaşılacağı üzere *Kalendernâme* ile *Mesnevî*'de dünyevî aşkla ilahî aşkın karşılaştırmalarında benzerlik bulunmaktadır.

Eserde dünyanın geçici olduğu ve kişinin hakikate yönelmesi gerektiği ve Allah'ın yaratıcı kudretini anlatan başka bir hikâyede ise şu ifadeler yer almaktadır.

Hikâye

*Ben oradan buraya gelinceye kadar
Eski gönlümle dilberin aşkıyla küçüldüm
Bütün zamanların ortasında
Kâf u nûn harfinden haberdarım ben
Olan olmayan her şey sende mevcut
Mekânın olan yeri talep et ey fakir
Bu söylenenleri o zaman anlarsın
Bedenden sıyrılıp can olunca
Her kim denizde boğulsa denizden olur
O halde bu kemalin tamamı sensin
Bu mananın beyanını söyleyince*

*Yedi bedenle altı yüzle geldim
Her yönüyle baş olan ben tamamen küçüldüm ayak oldum
Fazlasıyla dolandım dolanmaktayım
Talip olursan sana söyleyeyim
Sıyrıl bunlardan bir yerde kalma
Onunla yaşa kendini öldür
Söylenenlerin son sahibi de kim
Damla gibi o ummana yüz dönersin
Nehre varansa nehirde olur
Hem cemalin numunesi hem de cemalin kendisi sensin
Saklı olan dilbere ulaşırsın*³⁵⁵

Hikâyenin ilk kısımları kişinin nefsinden kurtulup ilahî aşka yönelerek dilberin aşkıyla küçülmüştür. Daha sonra Allah'ın yaratma gücüne *kâf u nûn* ifadesiyle vurgu yapılmaktadır. Tasavvufta Allah'ın kudreti ve kâinatı yoktan var etmesi Türkçe karşılığı *ol* olan ve ayetlerde *kâf u nûn* (کن) olarak geçen ifadeye dayandırılır. Buna göre Allah bir şeyin olmasını istediğinde *ol* yani *kûn* demesi yeterlidir.³⁵⁶ Hikâyenin son kısmı, *Mesnevî*'de yer alan bir bölümle çok büyük benzerlik taşımaktadır.³⁵⁷

³⁵² Mevlana Celaleddin Rumî, *Mesnevî-i Ma'nevî*, s.756.

³⁵³ Mevlana Celaleddin Rumî, *Mesnevî-i Ma'nevî*, s.656.

³⁵⁴ Mevlana Celaleddin Rumî, *Mesnevî-i Ma'nevî*, s.220,327.

³⁵⁵ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.65/2-66/1.

³⁵⁶ Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s.340.

³⁵⁷ *Allah için olmak*, o taneyi "Allah da onun içindir"i elde etmek için vermektir. Böylece bu güçsüz ve geçici varlık, o kalıcı Rabbin varlığıyla kalıcılık kazanır. Yok olucu varlık kendini ona teslim edince kalıcı duruma gelip asla ölmez. Rüzgâr ve toprağın etkisiyle yok olacağından korkan damla gibi tıpkı. Aslı olan denize sıçrayınca güneşin sıcağından, rüzgârdan ve topraktan kurtulmuştur. Dışyüzü denizde yok olmuş, ama özü korunup güzellik içinde kalıcılık bulmuştur. Haydi ey damla, pişman olmaksızın ver kendini. Ver ki damlaya karşılık deniz bulasın. Haydi ey damla, denizin içinde

Hikâyenin en önemli özelliği tasavvuftaki temel bir kavram olan *fenafillaha* vurgu yapmasıdır. Hikâyedeki *Mekânız olan yeri talep et ey fakir. Onunla yaşa kendini öldür. Bu söylenenleri o zaman anlarsın. Söylenenlerin son sahibi de kim? Bedenden sıyrılıp can olunca damla gibi o ummana yüz dönersin. Her kim denizde boğulsa denizden olur. Nehre varansa nehirden olur* ifadesi *fenafillah* kavramını yani Allah'ın varlığı içerisinde yok olmayı anlatmaktadır. Bu bağlamda kişi kendi varlığını yok edip, her şeyi unutup, dünyadan vazgeçerek Allah ile bir olmayı amaçlar.³⁵⁸

Kalendernâme'nin beşinci defterinde Gazneli Sultan Mahmud ile Ayaz hakkında bir hikâye anlatılmaktadır. Ferîdüddin Attâr, Sultan Mahmud ve Ayaz ile ilgili *Mantukü't Tayr*'da birçok hikâye anlatmış olmasına rağmen *Kalendernâme*'deki hikâyeye benzerine rastlanmamıştır. Bu hikâyede Ebu Bekir Kalenderî'nin yararlandığı kaynağın *Mesnevî* olduğu anlaşılmaktadır. *Mesnevî*'nin 1856-2148. beyitleri³⁵⁹ ile *Kalendernâme*'de anlatılan neredeyse aynıdır. *Kalendernâme*'deki hikâye şöyledir.

Ayaz'ın Hikâyesi ve Postunu Sultan Mahmud'a Sermesi

<i>Her kim ibadet ve kullukta ise</i>	<i>Hüdâ'dan yana her daim yüz rahmettedir</i>
<i>Elinden geldikçe kulluk eyle sen</i>	<i>O kulluktur seni ayakta tutan</i>
<i>Mahmud'un ve Ayaz'ın hikâyesini</i>	<i>Dinle de kurtuluşa er sen</i>
<i>Nasıl idiler onlar birbirlerince</i>	<i>Ay yıl gece gündüz her an</i>
<i>Şah için onun gibisi yoktu</i>	<i>Mahrem hem dem ve yoldaş yoktu</i>
<i>Mahmud'un dilberi idi o canı pak</i>	<i>Mahmud'un sonu idi o güzel genç</i>
<i>Her daim şahın kulu kölesi idi</i>	<i>Şahsa her daim onunla mutlu idi</i>
<i>Oysa vezirler kıskandılar</i>	<i>Ayaz'ı hain olarak sandılar</i>
<i>Birbirlerinde dediler bu Ayaz</i>	<i>Evden gitmesi gerek dediler</i>
<i>Her daim esirin seninle olur</i>	<i>Her nereye isterse o yöne çeker</i>
<i>Oysa orada saklı hazineler vardır</i>	<i>O hakikat evinde hiç şüphesiz</i>
<i>Hiç kimseye orada izin yok</i>	<i>Hiçbirimiz ondan haberdar değil</i>
<i>Ne yapmakta o evin içinde o</i>	<i>Bizim onu izlememiz gerek</i>
<i>Vezirler bunu o güzele söyleyince</i>	<i>O güzel anında hüznünlere kapıldı</i>
<i>Hayretle bir anda kendinden geçti</i>	<i>Kendine gelince sultana bunları sundu</i>
<i>Ey zamanın Sultan Mahmud'u dedi</i>	<i>Şahların şahısın buna inan dedi</i>
<i>Ayaz'ın hikâyesini duymuşundur</i>	<i>Ya da bundan daha acayip bir şey gördün mü</i>
<i>Sultan Hasan'a tekrar söyle dedi</i>	<i>Kereminle Ayaz'ı araştırdı dedi</i>
<i>Onun istemeyenleri emirlerdir</i>	<i>Ama başkası Ayaz gibi mi olur</i>
<i>Hepsi tek tek onu araştırmakta</i>	<i>Birçoğu kötülüğünden konuşmakta</i>
<i>Bu düşmanlığın sebebi ne ola</i>	<i>Kimdir Ayaz gibi hemdem ola</i>
<i>Eğer Ayaz'ın düşmanlığı bendense</i>	<i>Hakkımdır bu çünkü onun yarı benim</i>

yokluktan güvene erme şerefini elde et. Bir damlaya bir deniz tâlip olmuş; böyle devlet kimin eline geçer? Allah aşkına, hemen takas et! Bir damla ver, inci dolu deniz kazan. Allah aşkına, geciktirme hiç! Çünkü lütuf denizinden geldi bu söz. Mevlana Celaleddin Rumî, *Mesnevî-i Ma'nevî*, s.565.

³⁵⁸ Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s.183.

³⁵⁹ Mevlana Celaleddin Rumî, *Mesnevî-i Ma'nevî*, s.682-692.

*Hizmetten başka bir işi olmaz
Şah Hasan'a bunu söyleyip sustu
Tekrardan Mahmud dedi ey Hasan
Ayaz'ın evini görebilesin diye
Onun hüsnü sana aşikâr olsun
Sabah olunca Hasan kapıya geldi
O rehber vezir geldiğinde
Sultanı Ayaz'la beraber gördü
Sultan ey Hasan bizimle gel dedi
Onda olanlar sana ayan olsun
Şahla Ayaz eve gittiler
Hiçbir şey olmayan evi gördüler
Bak gör burada hazine nerede var mı
Şahın bir postu vardı orada
Ayaz'a bu kızarıklığın neden dedi
Halkı bir tür endişeye saldı
Şaha bunda bir hikmet var dedi
Postu o yüzden sermişim
Kendimle gururlanmayayım dedi
Benim vaizim benim postumdur
Aciz olan kul benim sense şahımsın
Aslında seninle yücelen benim
Postu o yüzden benden al
Hal lisanıyla söz söyler*

*Hiç kimse onun yaktığından inkârcı olmaz
Oysa şahın dediklerini dinledi
Bu sabah erkenden bana gel dedi
Onun nazını işvesini izzetini gör
Yaptıkları da sana layık olsun
Sarayda Ayaz'a haber verdiler
Ayaz yol gösterdi içeri girdi
Vezirlerden kimse orada yoktu
Ayaz'ın evini göresin diye
Hakkında itikadın benim gibi olur
Hasan da gelince üç kişi oldular
Şah Hasan'a burada kal dedi
Göster yoksa söylenenler mi yanlış
Onu kendine taraf çekti
Eski bir postun burada işi ne
Postu kendine siper eyledin
Benim yaptığımda bir kusur yok dedi
Hikmetle gönlümü ona bağlamışım
Postu o yüzden elimde tutmaktayım
Böyle bir şey kime nasıl olur
Benden olan her şeye agâh olan sensin
Ayaz olduğumdan değilim
Benim için unutulmasın diye o
Ey Ayaz sen beni unutma³⁶⁰*

2.3.1.3. Mantıku't Tayr

Kalendernâme'nin ikinci defterinde velilik mertebesine ulaşanların her şeye sahip olacağı anlatıldığı kısımlarda müşidlerin müridlerini ilahî aşka ulaştırmaktaki rolleri üzerinde durulmuştur. Velilerin veya müşidlerin rolleri bu kısımda kuşlar üzerinden anlatılan hikâyelerle desteklenmiştir. Eserde kuşlarla anlatılan hikâyelerde kuşlara önderlik eden kuş *Hüdhüd* olarak geçmektedir. Bu kuş ile ilgili ilk müstakil hikâyeler Feridüddin Attâr'ın *Mantıku't-Tayr* adlı eseridir. *Kalendernâmede*'ki ilgili hikâyeler, Feridüddin Attar tarafından kaleme alınan ve 25 Eylül 1187 tarihinde tamamlanan *Mantıku't-Tayr* adlı esere dayanmaktadır. Eser kısaca kuşların toplanıp kendilerine bir padişah aramalarını konu edinmektedir. Bu padişahı bulmak için de kendilerine Kur'ân-ı Kerim'de Hz. Süleyman'ın postacısı olan *Hüdhüd*'ü önder seçerler. Kuşlar *Hüdhüd*'ün önderliğinde uzun ve meşakkatli bir yolculuğun ardından otuz kuş yolculuğu tamamlayarak aradıkları padişaha yani *Simurg*'a ulaşırlar. Bu hikâyede kuşların yolculuğu ruhun Allah'ı arayışını simgelerken kuşlar ilahî aşka ulaşmak isteyen müridleri, onları padişaha ulaştırmaya çalışan ve hikâyede başında hakikat tacı taşıyan bir kuş olarak gösterilen *Hüdhüd*, müridleri ilahî aşka ulaştıracak olan ve onlara kılavuzluk eden müşidi ve *Simurg* da Allah'ı simgelemektedir. Ayrıca *Hüdhüd* bu seyahat sırasında kuşlara önlerinde *talep*, *aşk*, *ma'rifet*, *istiğna*, *tevhid*, *hayret*, *fakru fenâ* denilen yedi vadinin

³⁶⁰ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.311/1-312/1.

bulunduğunu ve bunları aşınca padişaha ulaşacaklarını anlatır.³⁶¹ Bunlar daha önce bahsedilen yedi kapıdır.

Ebu Bekir Kalenderî'nin ilgili kısımları yazarken beslendiği kaynağın Feridüddin Attar'ın eseri olduğu açıktır. *Mesnevî*'de de *Hüdhüd* hakkında ifadeler bulunsa da bilgiler karşılaştırıldığında *Kalendernâme*'deki hikâyelerin çok daha teferruatlı olduğu ve bilgilerin ana kaynağından yani *Manıku't-Tayr*'dan alındığı çok açıktır. Özellikle *Manıku't-Tayr*'da beşinci makalede ilgili kısım *Kuşlar bu sözleri duyunca hemen adeta canlarını terk ettiler*,³⁶² şeklinde başlamışken *Kalendernâme*'de benzer şekilde *Cümle kuşlar bunu duyunca her biri yerinden kıpırdıyamadı*, ifadesi ile başlaması iki eserdeki benzerliği göstermektedir. Eserdeki ilgili hikâyeler şöyledir.

*Her ne kadar eşsiz sözlere sahipsen
Ondan kuşların dilini öğrenmekle
Hüdhüd gibi Süleyman'a uç
Kaf dağındaki Simorg'a ulaşırsan
Simorg dünyadaki kuşların şahıdır
Onların biri otuz kuş olan Simorg'dur
Ey arif kimse bu yolda aç gözünü*

*Süleyman'dan kuşların dilini öğren
Kuşlara sohbet eder onlara hem dem olursun
İsterse yüzlerce renk kanadın olsun
Kuşların dilinden az konuş ya da konuşma
O yüzden otuz kuş dur o dünyada
Geriye kalan 29 kuş ise arayıştadır
Kuşların diline vakıf ol³⁶³*

Ebu Bekir Kalenderî yukarıdaki kısa açıklamadan sonra asıl hikâyeye geçmiştir.

*Cümle kuşlar bunu duyunca
Ördek kendimden vazgeçtim
Karga gelip ona yoldaş oldu
Keklik gelip ona tabi oldu
Kumru gelip onlara yetişti
Bülbül de gelip kuşlara karıştı
Güvercinde kendi eşiyle gelip yetişti
Şahin tüm heybetiyle geldi
Türlü türlü yüzlerce çeşit kuş
Hepsi Hüdhüd'le aynı yola koyuldu
Bir müddet öylesine güzelce devam ettiler
Onların aşkı taklit ve geçiciydi
Hepsi yorulup öylece kalakaldılar
Ördek zâhırde saf temiz bir kuştur
Karga da kötü nefesine yenildi
Eğer keklik gibi bağırıp çağırırsan
Ya da kumru gibi kime ötersin*

*Her biri yerinden kıpırdıyamadı
Yavrularımı kendi hallerine bıraktım
Onun bu söylediğine vakıf oldu
Kanat çırpıp herkese seslendi
Her ne kadar zorluk çekse de
Her an onlarla beraber öttü
Kuşların ününe mesafeyle geçerek
Kuşların şahına sabırsızca ulaşmak için
Her biri yerini yurdunu terk etti
El ayak kanattan arındılar
Her birinde bir kusur oluncaya kadar
O uzun yolda başıboş avare oldular
Çünkü her biri kötü nefesine yenildi
Oysa batınında birçok kötülük vardı
Vahşiliğine hilesine kötülüğüne
Yerini yurdunu dağda taşta kurarsın
Kiminle renklenip kiminle koklaşırsın*

³⁶¹ H. Ahmet Sevgi, "Mantiku't-Tayr", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mantikut-tayr> (03.02.2025); Ömer Faruk Harman ve Cemal Kurnaz, "Hüdhüd", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hudhud> (03.02.2025).

³⁶² Feridüddin Attar, *Mantik Al-Tayr*, s.109.

³⁶³ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.53/2.

Bülbül gibi gül bahçesini arzula
Bu şekilde o kuşlar nasıl yol alabilsin
Hüdhüd takılıp kaldı hedefini unuttu
Akal eğer Hüdhüd gibi sevda beslerse
Bütün kuşlar gibi Simorg'dan
Onların arasında seçilen otuzuna
Simorg'u arayan bu otuz kuştur
Her yöne her tarafa kanat çırpıp uçtular
Bazen doğudan batıya uçarak
Bazen batıdan doğuya adım adım
Kuzeyden soldan alttan üstten
Dünyayı Dokuz yüz yıl dolandılar
Hepsi yaptığına hayran kaldı
Hüdhüd bir anda söze başladı
Kendinden uzak bir örnek sundu
O anda otuz kuş orada belirdi

O hazretin esrarına hemdem ol
Kendilerinden nasıl kurtulup serbest kalsınlar
Aşk ile arayışta olduğu o şeyi
Unutulan aşk gibi kimse ona varamaz
Hiçbir ize rastlamadılar
Baht tali-i yar ve yaren oldu
Birbirlerini dinleyip konuşanlardır
Ta ki Simorg'dan bir ize rastlarlar diye
Belki bir ize rastlarlar diye beklediler
Arayışta olup uçmaktaydılar
Her yeri şevk ile dolandılar
Ta ki Simorg'dan bir iz bulana kadar
Her biri yârimizi bulalım dedi
Gizli sırrı onlara açıkladı
Kötülükten çirkinlikten arınmış olan
Hepsi o örneğe bakıp durdu³⁶⁴

Eserde anlatılan yukarıdaki hikâye *Manîku't-Tayr*'ın bir özeti niteliğindedir. Bu hikâyenin ardından Ebu Bekir Kalenderî aşağıdaki hikâyeye geçmiştir.

Süleyman'a Gelip Kuşların Dilini Öğrenmek İsteyen Adamın Hikâyesi

Süleyman'a biri gelip şöyle dedi
Süleyman'da o adama hitaben ey bilge
Süleyman adama ey tecrübe sahibi
Ben kuşların diline aşığım
Süleyman ona bunu söyledi
Bu dili Hüda bize lütfetti
Süleyman gibi kâmil olmak gerekir ki
Eğer herkes bu dile vakıf olsaydı

Kuşların dilini öğrenmek istiyorum diye
Kuşların diliyle insanlar iz sürer mi
Emanet yükünün tekrarından sakın
Öğrenip de ne yapacaksın sen
Geç bunları sende bizimle inatlaşma
Benim aklım ve ızanım kazanılmadı bu hüner
Kuşların dilinden anlamak için
Tüm kuşların kolu kanadı kırılırdı³⁶⁵

Bu hikâyede ise ilahî aşka ulaşma arzusu ve hakikatin herkese açık olmadığı vurgulanmakla birlikte son beyitteki ifade ile bu bilginin ehil olmayan ellerde tehlikeli olabileceği vurgulanmıştır. Aslında bu bilgiye ulaşmak isteyenlerin ona sahip olan müridlerin peşinden gitmeleri anlatılmaya çalışılmıştır. Böylece eserde velilerin önemine dair açıklamalar pekiştirilmiştir.

Kalendernâme'nin dördüncü defterinde anlatılan *Şeyh Sanan'ın Hikâyesi* de doğrudan *Manîku't-Tayr*'dan³⁶⁶ alınarak diğer hikâye gibi özetlenmiştir. *Kalendernâme*'deki hikâye şöyledir.

Şeyh Sanan'ın Hikâyesi

Şeyh Sanan hatırı sayılır bir zahitti
Hacı umresi namazı orucu vardı

Haktan ve Mustafa'dan haberdardı
Pak zatında bu sıfatlar vardı

³⁶⁴ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.58/1-59/1.

³⁶⁵ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.59/1.

³⁶⁶ Feridüddin Attar, *Mantık Al-Tayr*, s.83-107.

Her daim seyr u sülûkte idi
İlim ve amelde eşsiz biriydi
Birçok müridi kâmil kalmıştı
Dört yüz idi ashabı sayılınca
Sanan şeyhi böylece herkesçe
Bir gece öylesine bir rüya gördü
Güzelin ayağına secde kılmaktaydı
Aniden korkup uykudan sıçradı
Gece bitip sabah olunca
Beti benzi solup kalmıştı
Araya araya her yere gidip durdu
Rum iline gitmesi gerektiğini söylediler
Şeyh oradan müridleriyle yola koyuldu
Çarçabuk Rum iline vardı
Kaza ve kaderden olsa gerek
Müridlerine buyurdu o cihan şeyhi
Şeyh de diğer müridlerle kapı kapı dolandı
Ansızın onun rüyasının tabiri
Boyu posu gönül alan canâne
Güzeli şeyh görünce kendinden geçti
Akli başından gitti ayakları tutmaz oldu
Hırkasının hürmetini yerlere serdi
Başı kesilen kuş gibi tepindi
Nefret içinde nefret gibi zar zar
Güzelin aşkı şeyhi müptela kıldı
Onunla olan o müridler
Şeyhin yaptıklarına şaşırıp kaldılar
Şeyh her iki cihandan geçmişti
Müridlerden biri yanına gelince
Şeyhe bu nedir ne iştir dedi
Vazgeç ey şeyh sen bu hevesten
Bir diğeri gelip hani fakirlik nerede dedi
Şeyhse onların hepsi heba oldu dedi
Bir diğeri de ne oldu adın namusun
Şeyhse benim niyazım yok artık
Bir diğeri gelip ma'rifetten konuştu
Şeyhse onu terk eyledim dedi
Bir diğeri gelip bu yoldan ayrıl dedi
Bir ah ile yanarız biz
Şeyh bu dilberin aşkından sonra
Ben dine ve küfürden ayrılmışım
Dilberin yüzü benim kıblem Kâbe'mdir
Ne zamanki onun zülfüne gönül bağladım ben
Benim Mushaf'ım onun cemalidir
Müridlerine ve bütün yarenlerine dedi
Aşkın işleri bu şekilde acayıptır hep
Yüzbinlerce nasihati hiçe saydı

Müridleri ile mülke sultan gibiydi
Güneş gibi parıl parıl parlardı
Hepsini ilim ve amel sahibi kılmişti
Hepsi şeyhin arzusuyla kararsızdı
Altın sikkesi gibi bir fakirdi
Rüyasında ansızın bir güzel gördü
Güzelin etrafında da tavaftaydı
Eyyahlar eyleyip el ayak dövündü
Anahtar gelip bu kilidi açınca
Gönlü o rüyayla oldukça yaralıydı
Rüyasını nerede tabir eyler diye
Kendi rüyasının tabirini bulmak için
Kâbe'den Rum'a koşa koşa geldi
Müridleriyle gönlü mum gibi olan o fakir
Şeyhin yolu Kayseri'ye düştü bak sen
Rüyayı tabir eyleyin çabuk
Rüyanın tabirini bulmak için
Köşkünde gördü bir güzel yüzlüyü
Hüsün kemalinde ise dürdâne
Onun aşkıyla zühdü ve takvayı ateşe verdi
Adını şanını hepten yokluğa sattı
Avuç avuç toprakları başına çaldı
Bazen tamamen öldü bazense cana geldi
Ciğerden çekerti sayısızca ahları
Hırkasını zünnar değişti
Salıklar parsalar yoldaşlar
Bazıları şeyhin davranışından münkir oldular
Güzelin aşkını gönlüne bağlamıştı
Muhabbeti kendisi gibi daha fazlalaştı
Aniden Hakk'tan sana bu sunulan
Şeyhse ey mürid kısa kes sen dedi
Uzletin ibadetin makamın dervişliğin nerede
Ta ki onun aşkı gönlüme ferman olunca
Helali haramdan ayırışın
Neyi temyiz eyleyeceğim ey genç
Ne oldu da söylemezsin o sıfattan
Ne zaman ki güzelin aşkına düştüm ben
Yakıcı cehennem ateşi vardır
Aşkıyla eriyip su gibi oluruz biz
Benim bütün işim gücüm o olur dedi
Bundan sonra aşkı kendime ayın kılacağım
Tapmaksa sadece bunadır yoksa gerisi günahtır
Yüz yıllık tövbemi bozmuşum ben
Bu yüzden bana ayet ve sure vardır
Feryat figan eyleyip şeyh gitti
Şeri kavgası ve cefası sayısızdır hep
Fitnenin yolunun kapısını aralayınca

*Her nered e yükünü bıraktıysa
Sanan şeyhi onun yanında kimdir
Bütün gönüller onunla kan revan
Âşıkların canı gönlü ondan yanmakta
Bir tarafı mutluluk diğer tarafı gamdır
Adı var kimse cemalini göremez*

*Onun yükü cümlesini helak eyledi
Halk onun acı yarasıyla yaralıdır
Birçok zambak onunla mecnun olmuş
Gözleri her daim onunla yaşarmakta
Küçümseme ki güçlü ve sağlamdır
Zatı yok hak onu yarattı³⁶⁷*

Kalendernâme'de anlatılan hikâye ile *Manîku 't-Tayr*'da anlatılan hikâye karşılaştırıldığında bazı ufak farklılıklar dışında ana tema birebir aynıdır. Örneğin *Manîku 't-Tayr*'da kızın Hıristiyan olduğu yazılmışken *Kalendernâme*'de bu konudan bahsedilmemiştir.

2.3.2. Hikâyeler

Ebu Bekir Kalenderî, eserinde anlatmak istediği konuları pekiştirmek için birçok kısımda hikâyelerden beslenmiştir. Bunlardan bir kısmı peygamberler hakkındaki hikâyelerden oluşurken bir kısmı da İslâm dininin önde gelen şahsiyetleri, şeyhler ve yöneticilere aittir. Bunların dışında belli bir şahsiyete ait olmayan sadece anlatılan konuyu desteklemek için anlatılan genel hikâyeler bulunmaktadır. Sonuçta Ebu Bekir Kalenderî, anlattıklarını vurgulamak için tüm bu hikâyelerle desteklemiştir.

2.3.2.1. Peygamber Hikâyeleri

2.3.2.1.1. Hz. Âdem'in Yaratılış Hikâyesi

İlk defterde âşıklık, yaratılış ve Allah'ın kudretine yönelik ifadelerin yer aldığı kısımlarda Hz. Âdem'in yaratılışı hakkında şöyle bir hikâye aktarılmıştır.

Âdemin Hikâyesi Mekke ve Taif Arasındaki Durumu

*Âdemin toprağını melekler yoğurunca
Onun suyu esrar gecesinin damlastıydı
Âşk ateşi onu böyle etkiledi
Cennet rüzgârı etrafında esince
Ateş, su toprak ve hava bu dördü
dört, beş, altı, yedi onun yarattıkları
Âdem öylesine değerli yaratıldı ki
Melekler itaatle secdeye vardılar
Küçük ve büyük âlem ondadır
İnsanı bile topraktan yaratan yaratıcı
Bil ki Mekke ve Taif arasında
Onun toprağı kırk sabah yoğruldu
Toprağa görmeyi konuşmayı bahşetti*

*O yoğurmada birçok genç ve yaşlı vardı
Hamuruysa o kutlu topraktandı
Şüphesiz o toprağı süt gibi yapan
Ondan altı yön ve yedi kapı açtı
İnsan (beş duyu)bunlardan yaratıldı
Suret ve manada ne varsa onun keremidir
Çünkü saygıyla secde ettiler
O kutlu insan başını topraktan kaldırdığında
Özü fikri bedeniyse kalıptır
Her ne isterse istediği an onu yapar
O aziz ruh gibi bedene büründü
Kudretin eli (Allah) onu yoğurdu ey fakir
Hüsnü, hüznü, aşkı ve esrarı bahşetti*

³⁶⁷ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.256/1-257/2.

*Her iki âlemin önderi olan bu zat
Kâinatta olan her şey ondadır
Tüm bu şerefleri Allah ona verdi
Şükürden çoğalan her şey şükürdendir
Senin nezdinde ne dert ne de derman olur
Ne acep ki küfre iman sensin
Gerçi âşıklara sen bir macerasın*

*Bedeni fani ruhu kalıcıdır
Hem halife hem peygamberdir
Üstelik meleklerine padişah eyledi
Altından yapılan her şey de altındandır
Senin nezdinde ne küfür ne de iman olur
Ne acep ki derlere derman sensin
Kıyamete kadar seni övmek haktır³⁶⁸*

Bu hikâyede Hz. Âdem'in kutlu toprak ile esrar gecesinin damlası karılarak melekler tarafından yoğrulduğu anlatılmaktadır. Kırk gün süren yoğurma sürecinin Mekke ile Taif arasında gerçekleştiği ve aşk ateşinin etkisi ve Allah'ın kudretiyle toprağa; görme, konuşma, hüsn, aşk ve esrarın bahşedildiği aktarılmıştır. Hz. Âdem'in bedeninin geçici, ruhunun ise ebedi olduğu, iki âleminde önderi ve meleklerle üstün kılındığı aktarılırken Allah'ın kudretine vurgu yapılmış küfre karşı imanın, derde karşı ise dermanın Allah'tan olduğu söylenerek âşıklar için Allah'a ulaşmanın bir macera olduğu vurgulanmıştır. Yaratılıştaki aşk ateşi de Allah'a olan sevgiyi vurgulamaktadır.

Hikâyede özellikle toprağın kırk gün yoğrulması ve yedi kapı gibi rakamlı ifadeler tasavvufta sıkça kullanılmaktadır. Yedi kapı, tasavvufta yaratılışla birlikte gök katlarından yeryüzüne inişi ve tekrar dönüşü ifade eden yedi aşamadır. Bu kapılar, talibin manevî yükseliş anlamına gelen seyr-i sülûk sürecindeki yolculuğunu anlatmaktadır.³⁶⁹ Hz. Âdem'in yaratıldığı toprağın kırk gün yoğrulması ile Hz. Muhammed'e kırk yaşında peygamberlik verilmesi ve ona ilk inananların kırk kişiden olması ve buna benzer inanç ve durumlar tasavvufta kırk rakamına özel bir anlam verilmesini sağlamıştır. Özellikle derviş adayının nefsini terbiye etmesi için bir odada geçirdiği gün sayısına karşılık gelmektedir yani adayın olgunlaşma süresini ifade etmektedir.³⁷⁰

Hz. Âdem'in yaratılmasından sonra Hz. Havva'nın yaratılışı da bir hikâye şeklinde anlatılmıştır. Bu hikâyede de aynı şekilde Allah'ın yaratma gücü ve mutlak kudreti temelinde Hz. Âdem'in yaratılışı, ilim ile üstün kılınması, cennetteki durumu, Hz. Havva ile karşılaşması ve yeryüzüne indirilişi anlatılmaktadır. Hikâye şöyledir.

Âdem ve Ondan Vücut Bulan Havva'nın Hikâyesi

*Âdem iyilikte nizamıyla yaratılınca
Başını kaldırdı hapşırıp secdeye vardı
Onun şükürünü işitince melekler
Melekler baştan sona ona hayran oldu
O hakkın ilmiyle onlara karşı üstün kılındı
O vadide hoşça dolandı o
Onu yerden semâya ulaştırdılar*

*Hakk'ın olan işleri sona erdi
O büyük önder aşk ve dert ile
Her biri felekleri dolandı
Onun o güzel yüzü cemali karşısında
Hakk'ın ilmiyle ilim sahibi olduğundan
Gelecek ve geçmiş kaygısından uzakça
Bütün bunlar ona Hüdâ'nın lütfuydu*

³⁶⁸ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.8/2-9/1.

³⁶⁹ Suzan Orçan, "Yunus Emre Divanı'nda Yedi Kapı Sembolizmi", *Eskiye*, (54), 2024, s.858-859.

³⁷⁰ Ahmet Özgür Güvenç, "Kırk Sayısının Halk Edebiyatı Ürünlerinde Kullanımı Üzerine Bir İnceleme", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (41), 2009, s.90, 94.

*Ona cennete gitmesi hüküm olunca
Bir müddet cennette huzur buldu
Günün birinde ansızın kendinden geçti
Kendine gelince kendi gibi birisini gördü
Kendi gönlüde ona meyilli oldu
Âdem orada Havva'yı görünce kendinden geçti
Âdem Havva ile nimetlerdeydi
Hakk'tan gelen her şey takdirdir
O sultan bunları niçin yapmakta
Bu onun bahanesiydi iyi bil sen
Hakk'ın ilmini Hakk bilir âlimdir
Yaratılıştan buyana geldiği gibi
Cihanla onlarla müşerref olmakta*

*Her taraf her yere hoş koku saçıldı
Leziz yemekler yiyip meysiz sarhoş olmaktadır
Bunun da Hüdâ'nın hükmü olduğunu bil sen
Nasıl nerden geldiğine şaşırıp kaldı
Bir an olsun onunla beraber olmak adına
Gönlü onun aşkıyla dolup taşı
Hüdâ'nın faziletiyle onun cennetinde
Ehil olmayanların birçoğunu ateş yakar
Oradan buraya aniden getirildi
Oradan buraya emr olan her şey
Odur kendi ilmiyle hâkim olan
Âlemi Âdem'i ve Havva'yı yarattığı gibi
Arşın yücesinden yerin dibine kadar³⁷¹*

Eserin üçüncü defterine Allah'ın yaratıcılığı üzerine *Âdem'in (Ona Selam Olsun) Hikâyesi ve Hapşırması* başlığında taşıyan hikâyede Allah'ın yaratma kudreti ve hikmeti bir kez daha işlenmiştir. Hikâyenin başlangıcı şöyledir.

*Âdem'in yaratıldığı o zaman
Cebrail onun yanında hazırdu
Yanındaki şişeyi ona bıraktı
Asırlar bu olayın üzerinden geçti
Cibril o manayı Meryem'e üfledi
Hakkın takdiriyle bunu yaptı
Bazılarının sözüyse bundan ibaretti
Hep bunu derler ey canı pak
Ancak aklım burada takıldı
Bizim bu aklımız Hakk'ın kudretini nasıl*

*Ansızın hapşırması hâsıl oldu
O güzel yüzlüyü kucakladı
Ağzını sıkıca kapayıp kapattı
Hakkın takdiriyle o şişe kırıldı
Meryem de Cibril'i görünce ondan kaçtı
Meryem'den İsa vücut buldu
Meryem keskin kokudan etkilendi diye
Hepsi bu ve o halkın naklettiği
Takılmakta ne aslında yolda kaldı
Ne şekilde anlasın Hüdâ'yı bilsin³⁷²*

Hikâyede Hz. Âdem'in hapşırması onun üflemeyle yaratıldığını göstermektedir. Hz. Âdem'in yaratıldığı nefesin bir şişede saklanarak Hz. Meryem'e de üflenmesi ikisinin aynı nefesten yaratıldığına vurgu yapmaktadır. Sonuçta yaratılışın Allah'ın kudretiyle gerçekleştiği ve insanın bu kudrete akıl erdiremeyeceği söylenmektedir.

2.3.2.1.2. Hz. Âdem'in Çocukları Hâbil ve Kâbil'in Hikâyesi

Eserde doğruluk, şükür, sabır, kanaat ve tevekkül etmenin öneminden bahsedilen ikinci defterde Kabil'in Habil'i şehit etmesi ve Hz. Âdem'in bu durum karşısındaki tutumuna dair anlatılan hikâye, bahsedilen kavramları pekiştirmek için kullanılmıştır. Hikâye genel olarak Kur'ân-ı Kerim'de yer alan Mâide Suresi'nin 27-31. ayetlerine dayansa da *Kalendernâme*'de anlatılanlar çok daha teferruatlıdır. Hikâye şöyledir.

³⁷¹ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.89/1-2.

³⁷² Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.202/2-203/1.

Kâbil'in Hâbil'i Nasıl Şehit Ettiğine Dair

Şimdi dinle Habil'in hikâyesini
Âdem o zamanlar Kâbe'ye gitmişti
Habil ve Kabil Havva ile beraberdiler
Onların ikisine Şam'a doğru yol gözüktü
Ansızın aralarında anlaşmazlık oldu
Biri diğerini taşla vurup öldürdü
Her ikisi kanlar içinde kalmıştı
Kırk gün sonra iki adet karga geldi
Kabil o ikisinin yaptıklarını görünce
Habil için bir mezar kazdı
Durum bundan ibaret olunca
Çocukları onu karşıladı
Onların arasında Habil'i göremedi
Habil'e olanların farkına vardı
Ağlayıp inleyerek feryat etti
Hüdâ'nın fermanıyla Cebrail yetiştii
Hakk buyurdu artık ağlama
Cebrail'in dediklerini yaptı
O dürüst pir Cebrail'e şöyle dedi
Cebrail ona o mezarı gösterdi
Mezarında bir perişan hali gördü
Başına çöküp üstünü başını parçaladı
Mezarını kazıyıp bir tabuta koydu
Onun sevdasıyla yola koyuldu
Takdirde ne varsa şüphesiz olacaktır
Evliya ve enbiyalar hayran ve feryatla
Bedeni can kılmaya kadirdir

Hakkın fermanıyla dünyadan ayrılışını
İbadet, iman ve emin olmak için
Her üçü birlikte gül bahçesi ile saba (rüzgâr) gibiydi
Her ikisi de birbirine güzel yoldaştı
Şüphesiz o tatsızlık kazadan (takdirden) olmuştu
Ezelden takdir böyle buyurulmuştu
Hüdâ'dandı sanma ki sen o ikisindendi
Biri diğerini öldürüp toprağa gömdü
Kendisi de o diğerinin yaptığını yaptı
Onu mezara gömüp yoluna devam etti
Âdem Hicaz'dan geri geldi ey oğul
Onun gül yüzünü görmek için
Gönlünde fırtınalar kopmaya başladı
Vakitsiz ölümü kazadan dolayıydı
Her iki gözünden kan revan oldu
Âdem'e niçin ağlıyorsun dedi
Boşu boşuna gözyaşı dökme
Hakk'ın emrine candan bağlandı
Bize onun mezarını göster diye
Mezarını açarak toprağını başına çaldı
Başı taşla ezilmiş bir ölüyü gördü
Aslan gibi kükreyerek feryat figan etti
Bu fani dünyadan kurtuldun dedi
Ne bir an belki kırk yıl onun sevdasıyla
Kimdir onun fermanından takdirinden kurtula
O yaratıcının, padişahın emrindeler
Her ne gerektiye onu yapar³⁷³

Anlatılan hikâyenin ilk kısımlarında kaza ve kaderin Allah'ın mutlak iradesiyle belirlendiği ve insanın buna teslim olması gerektiği vurgulanmaktadır. Hz. Âdem'in oğlunun öldürüldüğünü öğrenmesi üzerine ağlayıp feryat etmesi üzerine ise Cebrail'in ona ağlamamasını söylemesi olayında ise tasavvufta önemli olan sabır ve teslimiyet vurgulanmıştır. Ayrıca burada yine dünyanın faniliğinden bahsedilmişken Hz. Âdem ile Cebrail arasındaki konuşma tasavvuftaki mürşid ile mürid arasındaki ilişkiye benzetilebilir.

2.3.2.1.3. Hz. Musâ'nın Allah'a Soru Sorması

Birinci defterde Allah'ın yaratıcılığı, kudreti, lütfu ve kahharlığı üzerine Hz. Musâ ile Allah arasında geçen bir konuşmaya yer verilmiştir. Ebu Bekir Kalenderî, eserinde bu diyalogu Allah'ın yarattığı her şeyde bir hikmet bulunduğu ve insanoğlunun bunu anlamada yetersiz kaldığını anlattığı kısımlara dayanak olarak kullanmıştır. Hz. Musâ ile Allah arasında geçen diyalog şöyledir.

³⁷³ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.41/1-2.

Hazreti Musâ'nın Allah'a Soru Sorması ve Cevabını İşitmesi

*Musâ ey kerem sahibi Allah'ım
En büyük padişahların padişahı sensin
Her şeyi yoktan var eden sensin
Dokuz felek senin emrinle döner
Bu rengârenk olan gökyüzünün altında
Yeryüzü onunla aydınlanıp güzelleşti
Her şeyi bu topraktan yarattın
Tekrardan niye yaratacaksın
Bir grubu cennete koyacaksın
Diğerlerini cehenneme atıp
Hepsinden hesap soracaksın
Bunu söyleyip dua etti o konuşan (Musâ)
Ey Musâ ne istersem onu yaparım
Yaratmakla kendi sanatımı icra ettim
Merhamet ederek tekrar yaratırım
Lütf, kahr, sanat, güç hepsi bizden
Gerisini de ben bilirim ancak
Musâ sorusunu sorunca*

*Her şeye kadir ve rahman olan Allah
Yaratan, rızık veren âlem sahibi sensin
Ayı güneşi yıldızları ve levh-i kalemi
Cennetteki tuba ise senin başlıca lütuflarındandır
Bir büyüğü bize rehber olarak gönderdin
Bunun layığı olan o rehbera yönel
Niçin yarattın da niçin yok edeceksin
Bu işi kulların için mi yapacaksın
Onları nimetlerinle besleyeceksin
Kahrının hakkıyla cezalandıracaksın
İstediğine de açacaksın rahmet kapısını
O kerem sahibi şahtan da cevap geldi
İstediğime can başışlar istediğimi yok ederim
Ve o yıkımı sen kahrım olarak bil
Dertlerine keremimle derman olurum
Bizden de ne gelirse revadır
Benden başka kimse de onu bilemez
Haktan da bu şekilde cevabını aldı³⁷⁴*

Diyalogun ilk kısmında her şeyin Allah tarafından yaratıldığı ve insanoğlunun aydınlanması için peygamberlerin gönderildiği aktarıldıktan sonra Hz. Musâ tarafından insanoğlunun merak ettiği ve cevaplayamadığı sorular sorulmuştur. Bunlar her şeyin neden yaratıldığı, neden yok edileceği ve neden tekrar yaratılacağı, neden bir grubun cennete gönderip ödüllendirirken diğer bir grubun cehennemde cezalandırılacağı gibi yaratılış ile Allah'ın hikmeti, kudreti, rahmeti ve adaleti gibi cevap aranan sorulardır. Hz. Musâ'nın aldığı cevapta da özetle her şeyin Allah'ın bir hikmeti olduğu ve O'ndan başkasının da bunları bilemeyeceği söylenerek sadece Allah'ın mutlak bilgiye sahip olduğunu insanın ise sadece sınırlı bir bilgiye sahip olarak bunları kavrayamayacağı ifade edilmiştir.

2.3.2.1.4. Hz. İbrahim'in Hikâyesi

Tasavvufun önemli kavramlarından biri cömertliktir. Bu kavram aynı zamanda tasavvufta kişinin vermeye alışmaya başladığı ve cömertliğin ilk aşamasını oluşturan *sehâ*, bu eylemi alışkanlık haline getirdiği *cûd* ve zararına dahi olsa kişinin verme eylemini karakteri haline getirdiği *îsâr* kavramları ile açıklanmaktadır.³⁷⁵ Cömertlik kavramı hem Yahudilik, Hristiyanlık ve İslâm dininde hem de İslâm'ın içerisindeki tasavvufî akımlarda Hz. İbrahim ile özdeşleşmiştir.³⁷⁶

³⁷⁴ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.16/1.

³⁷⁵ Zafer Erginli, "Temel Tasavvuf Klasiklerinde Dünyâ Algısına Toplu Bir Bakış", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15(2), 2006, s.15.

³⁷⁶ Afif Abdu'l-fettah Tabbara, "Hz. İbrahim (a.s.)", (Çev. Mehmet Aydın), *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Atatürk'ün 100. Doğum Yılına Armağan, 24, 1981 s.547.

Ebu Bekir Kalenderî de eserinde cömertliğe vurgu yaparken sık sık Hz. İbrahim ve onun hikâyelerinden yararlanmıştır. Bu konudaki bazı kısımlar şöyledir.

Cömertlik Âdem Aleyhisselam Sonra Cebraîl ile Halil'e Giydirildi Ondan Geriye Kaldı

<i>Tekrardan gel söze başla</i>	<i>Cömertliğin bir hikâyesine başla</i>
<i>O Halil'in eşi benzeri yoktu</i>	<i>Cömertlikti onun işi ey fakir</i>
<i>Haddinden fazla cömertlik onun keremidir</i>	<i>Davranış ve sözleri de onun rızasındandı</i>
<i>Mütevazılık büyüklük edep ve hüner</i>	<i>Bunların hepsi onun zatında mevcuttu</i>
<i>Sofrası başış ve cömertlik sofrası</i>	<i>Herkes için karşılıksız cömertlik ederdi</i>
<i>Mucize, ilim, sabır ve ma'rifet</i>	<i>Halilullah'ın zatında olan sıfatlardır</i>
<i>O cömertlik ve mertlikle meşhur oldu</i>	<i>Onun zatında ne varsa cömertlik ve keremdendi</i>
<i>Cömertlik ve kerem Halil ile mana buldu</i>	<i>Cebraîl onu Allah'ın celil sıfatından getirdi</i>
<i>Kudretin eli onu havada sakladı</i>	<i>Gerçi ateşinde bile sakladı</i>
<i>Çektiğin o nefes ateştir ey kardeş</i>	<i>Eğer istersen onunla herkesi cömert kılarısın</i>
<i>Nemrut'un nefesi ateşten daha yakıcıdır</i>	<i>Ey kardeş bu ateş ondan daha saygındır</i>
<i>Beden sofrası tenin mülküdür</i>	<i>Ruhani sofrasıysa cana güç katar</i>
<i>Onunla ıslanıp ağırlaşırsın</i>	<i>Bununla Nil gibi pak olursun</i>
<i>Bunların her ikisi de cömertliktir</i>	<i>Bu yolu yordamı onlardan gör</i>
<i>Halil'in yolu olan bu pak yolda yürü</i>	<i>Bu topraktan göklere yürü</i>
<i>Cömertlik ve kereminle Allah'a yaklaşırsın</i>	<i>O nur ve kemal sen olmadan da cömerttir</i>
<i>Cömertliğin herkesle bir bağı vardır</i>	<i>Bunların hepsini de biliyorsun ne diyebilirim ey cömert</i>
<i>Bu cömertlik o keremdir yoksa</i>	<i>Bunların dışında itibar edilecek bir şey yoktur³⁷⁷</i>

Metinde Hz. İbrahim temelinde anlatılan cömertlik aynı zamanda ayet ve hadislerle³⁷⁸ de dayanmaktadır. Dolayısıyla eserin cömertlik kısımlarında Ebu Bekir Kalenderî, hem peygamberlerin hikâyelerinden hem de ayet ve hadislerden beslenmiştir.

2.3.2.1.5. Resulün Mucizeleri ve Değersiz Olan Ebû Cehil ile Olan Taş ve Güreş Hikâyesi

Kalendernâme'de üçüncü defterin sonunda diğer hikâyelere nispetle çok daha uzun olan Hz. Muhammed ve Ebû Cehil arasında yaşanan bir hikâye anlatılmaktadır. Asıl adı Ebû'l-Hakem olmasına rağmen başından beri İslâm'a karşı oluşu ve inkârcılığı nedeniyle Hz. Muhammed tarafından kendisine Ebû Cehil denilmiştir. İslâm'ın en büyük düşmanlarından olan Ebû Cehil, hayatı boyunca halkın Müslüman olmasını engellemeye ve benimseyenleri de caydırmaya çalışmıştır. Müşrikler ile Müslümanlar arasında Hicretin 2. yılında (624) yaşanan Bedir Savaşı'nda müşriklerin ihtiyaçlarını büyük oranda karşılayan Ebû Cehil, bu savaşta öldürülmüş ve diğer

³⁷⁷ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.18/1.

³⁷⁸ Bu konuda ayetler ve hadis şöyledir. "Sevdiğiniz şeylerden Allah yolunda harcamadıkça iyiliğe asla erişemezsiniz. Her ne harcarsanız Allah onu bilir." **Âl-İ İmrân Sûresi, 3/92**; "Cömert kimse Allah'a yakın, Cennete yakın, insanlara yakın olup, ateşten uzaktır. Cimri kimse ise Allah'tan uzak, Cennet'ten uzak, insanlardan uzak ve ateşe yakındır. Cömert cahil; cimri Âlim'den, Allah'a daha çok sevimlidir." İmam Tirmizî, **Sünen-i Tirmizî**, (Haz. Abdullah Parlıyan), Konya 2004. 40(No:1961).

müşriklerle beraber oradaki kuyulara atılmıştır.³⁷⁹ *Kalendernâme*'de bu olay yani Hz. Muhammed ile Ebû Cehil arasındaki mücadele mucizelerle bezenerek destansı bir şekilde anlatılmıştır. Mücadelede Ebû Cehil, sürekli kibri ve inkârcılığı, Hz. Muhammed ise sabır, azim ve Hakk yolundaki kararlılığı ile ön plana çıkarılmıştır. Hikâyede Hz. Muhammed tarafından atılan taşın havada kalması ve güreş yeteneği mucize olarak gösterilirken burada Allah'ın yardımı ve desteği vurgulanmaktadır. Hikâyedeki bazı beyitler şöyledir.

*Mustafa'nın mucizesinin hikâyesi
Günün birinde lanetli olan o Ebû Cehil
Mustafa da ey hırs sahibi amca³⁸⁰
Benim yoluma çıktın sen
Şimdilik git de yarın gel sen
Bunu söyleyince aralarında kavga başladı
Müşrikler ve de tüm kâfirler
Mustafa Hamza ve kendi ashabıyla
O gün geçti ertesi gün yetişti
Arapların hepsi bir bir toplandı
O değersiz ve de liyakatsiz Ebû Cehil geldi
O Arapların içerisinde her bir yerden
Mustafa vakarlığıyla ona yaklaştı
Alıp başına koydu ondan sonra fırlattı
Ondan sonra taş havada kaldı
Ebu cehil Mustafa'nın bu yaptığını görünce
Ebu cehil yine hiddete kapıldı
Taşımı yere çaldıysan eğer
Her ikimizde güreş tutmalıyız
Muhammed bismillah deyip başladı
Her ikisi de güreşmeye başladı
Mustafa ey ebû aşağılık Ebû Cehil
Sünnilere katıl yoksa gökte
Dört bir taraftan dolandılar
Mustafa'da kavrayıp belinden tuttu
Tekrardan yine Mustafa'ya saldırdı
Mustafa onu tutup havaya kaldırdı
Havaya fırlatıldı değersiz Ebû Cehil
Aniden yere düşüverdi
Sünniler bu olanlardan keyiflendi
Resulün mucizelerini gördüler
Bütün müminler sevince boğuldu
Ondan sonra Hamza savaşı başlattı
Aslan gibi kâfirlere saldırdı*

*Hamd ve sena gibi sana anlatayım
Doğruluk timsaliyle karşılaştı
Nedir bu mücadelen Ebû Cehil dedi
Daha ne diyeceğimi bilmiyorum ben
Gör bak ki neler yapacak Hüdâ
Yerli yersiz saldırdılar o kâfirler
Lanetli Ebû Cehil'e yoldaş oldular
Her biri de kendi ahbablarıyla yoldaş
Güneş doğunca bütün âlem aydınlandı
Mekke şehrinde o zaman
Binlerce amel elbise ve hileyle
Hepsi bir taraftan gurur ve şerefle toplandı
Dağ gibi olan taş el uzattı
Halkın gözü sadece bu kadarını gördü
Mustafa'da ona safayla eşlik etti
Kibir ve delilikten çıldırmaya başladı
Varlık kapısı her yönden ona açıldı
Ben asla onunla yetinmem
Bu meydanda iki yiğit aslan gibi
O cismi pak can ı pak resul
Ebu Cehil'in hamlesini boşa çıkardı Ahmet
Vazgeç bu sevdadan bu delilikten sen
Yerde benim olduğum yeryüzünde kovulursun
Ta ki resulü yere çalmak için
Yerden havaya fırlattı onu öylece
Birkaç kez aynı hatayı tekrarlamıştı
Onun kavmi ise ağlayıp kaçtı
Havada ters olarak asılı kaldı o
Sanki hiç bu âlemden değilmiş gibi
Her birinin gönlü gam kederden arındı
O canı pak zatı pak Resulün
Zıtlığı yenip kâfirleri öldürdüler
Düşmanlıktan yana kinliği başlattı
Onlardan birçoğunu katletti³⁸¹*

³⁷⁹ Mehmet Ali Kapar, "Ebû Cehil", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ebu-cehil> (05.02.2025).

³⁸⁰ Hikâyede Ebû Cehil'e Hz. Muhammed'in amca şeklinde seslenmesi muhtemelen yine İslam'ın en büyük düşmanlarından ve Hz. Muhammed'in amcası olan Ebû Leheb ile karıştırılmasından kaynaklıdır.

³⁸¹ Ebu Bekir Kalenderi, **Kalendernâme**, s.204/1-206/1; *Kalendernâme*'de anlatılan hikâye, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Yazma Eserler Birimi'nde 297.97/T7391 numarasıyla kayıtlı "Haza Risâle-i Peygamber

Hikâyenin yukarıdaki belli kısımlarından anlaşılacağı üzere olay Hz. Muhammed ile Ebû Cehil arasındaki baştan sona kadar yaşanan mücadelenin anlatımıdır. Mucizevî olaylardan taş atma hadisesi aslında Hz. Muhammed'in halkı İslâm'a davetine karşı Ebû Cehil'in bu konudaki karşı propagandasına işaret ederken güreş ise taraflar arasında fiili olarak yapılan savaşı ve sonunda Müslümanların galip gelmesini anlatmaktadır. Hikâyedeki güreşte Ebû Cehil'in havada asılı kalması ve yere çakılıp yok olması da Bedir Savaşı sırasında öldürölüp kuyuya atılmasını simgelemektedir.

Eserin son defterinde de yukarıdakine benzer şekilde Hz. Muhammed'in karşılaştığı zorlukları, mucizelerini, sabrını ve inkârcıların sonunu anlatan bir hikâye bulunmaktadır. Bu hikâye de şöyledir.

Resul Aleyhisselam Zamanında Olan O Arabın Hikâyesi

<i>Mustafa zamanında Araplardan</i>	<i>Hepsi münkir olan bir kabile vardı</i>
<i>Taş gibi kalplere sahiplerdi onlar</i>	<i>Onlar için ad ve sana ne gerek</i>
<i>An be an Mustafa 'ya sataşırlardı</i>	<i>Her biri yerli yersiz her yerden tüzerdi</i>
<i>Her daim ondan mucize isterlerdi</i>	<i>Muhammed 'i aciz kılmak adına</i>
<i>Mustafa ise anbean mucize sunardı</i>	<i>Çünkü bu lütuf ona Hüdâ'dan yanaydı</i>
<i>Azar azar onları etkilerdi</i>	<i>Mustafa söylediği o haberlerle</i>
<i>Sonunda hepsi Sünnilerden oldu</i>	<i>Din yolunda kar ziyandan habersiz oldular</i>
<i>Mal mülk canlarından geçtiler</i>	<i>Âşıkça onun yolunda karar kıldılar</i>
<i>Onların arasında fasih biri vardı</i>	<i>Kötü ahlaklı hayâsız biriydi</i>
<i>Her daim Resul'a sıkıntı yaratırdı</i>	<i>O Arap oldukça soysuz biriydi</i>
<i>Günün birinde o Mustafa 'ya</i>	<i>Kötü sözler sarf etti o değersiz olan</i>
<i>Edepsizce sözler sarf etti o</i>	<i>Böyle şeyler onun şanından idi</i>
<i>Mustafa oldukça kırıldı o sözlerle</i>	<i>Böylesi sözleri duymamıştı önceden</i>
<i>Mustafa 'ya beddua eyleyip gitti</i>	<i>Yüzü ise katran gibi zifir siyah oldu</i>
<i>Kabile onu kara yüzlü olarak gördü</i>	<i>Hepsi birden korktu eylediler ah vah</i>
<i>Onu o topluluktan kovdular</i>	<i>Ondan kurtulup arındılar</i>
<i>O bütün kayıtsızlığıyla yol aldı</i>	<i>Bir çöle doğru sefer eyledi</i>
<i>Gece olunca evinden uzak kaldı</i>	<i>Canı gönlü kanla revan oldu</i>
<i>Gece yarısı oldu uykuya daldı</i>	<i>Gaybtan bir ses bir aslana seslendi</i>
<i>Münkirlerden bir adam vardı buraya</i>	<i>Ona doğru yol al sen var yanına</i>
<i>Onu baştan ayağa akıl ve sükûtle şekillendir</i>	<i>Çünkü o bizden bi haber idi</i>
<i>Ahmed'in düşmanı bizim düşmanımızdır</i>	<i>Olmasın aslında o bu yeryüzünde</i>
<i>Aslan gelince onu uykuda gördü</i>	<i>Birçok söz söyleyen o kötü haini</i>
<i>Onu boğazından yakalayıp boğuverdi</i>	<i>Çünkü o Mustafa 'ya karşı münkir idi</i>
<i>Aslan onu yere çalıp parçaladı</i>	<i>Bütün kemiklerini param parça etti</i>

Aleyhisselâm Ebû Cehil İle Güleş Tutdıkları Beyânında Olıcıdır” ve Yapı Kredi Sermet Çifter Araştırma Kütüphanesi’nde Y-550 numarasıyla kayıtlı olan ve Mustafa Faiz bin El-Hac tarafından, 1776-1777’de istinsah edilen “Muhammed Muştafa şallallahü Te’âlî ‘aleyhi ve-sellem hâzretleri Ebû Cehl-i La’in ile Güreş Tutup ve Ebû Cehl-i La’in Münhezim Olduğudur” ismini taşıyan yazma eserlerdeki hikayelerle hemen hemen aynıdır aynıdır. Nursel Uyaniker, bu iki eseri karşılaştırmalı olarak incelemiştir. Nursel Uyaniker, “Dini-Mensur Bir Eser: Hz. Muhammed’in Ebû Cehil ile Güreşi” **Motif Akademi Halk Bilimi Dergisi**, 11(22), 2018, s.28-48.

*Onu koklayıp yemeden orada bıraktı
Öyleyse o aslan hak için böyle yaptı
Hakk için olan her şey aslında güzeldir
Ben kimim o aslandan daha düşüğüm
Rıyasızdır bizim bütün sözlerimiz
Ne altın ne gümüş için söyledik
Bu mananın nuru cihanda
Şair değilim kitap satmam
Fakir aşık olan gönül benim*

*Asla bir parçasını beraberinde götürmedi
Sen ondan bunu öğren ey büyük dost
Bu tür işlerin olması da revadır
Herkes karşı riyakâr olursam
Hakk'a yemin olsun ve yine Hakk'a yemin olsun ki
Ne de elmas ya da inci için konuştuk
Yerden göğe doğru yükseldi
Akıllı değilim hesap bilmem
O yolun ve menzilin talibi benim³⁸²*

2.3.2.2. Âlim, Şeyh, Abdâl ve Veli Hikâyeleri

Eserin birinci defterinde akıl, nefis, ruh ve gönül konuları işlenmiş ve bu kısımlarda gönlün diğerlerine üstün olduğu vurgulanmıştır. Aslında bu unsurlar tasavvuftaki ma'rifet kavramı içerisinde değerlendirilmiştir. Mutasavvıflara göre ma'rifet kalbin Allah ile olan hayatı, birbirini izleyen nurlarla Hakk'ın kalplere doğması ve kalp gözüyle ilâhî gerçekleri görmek şeklinde tanımlanmıştır.³⁸³ Bunun için de mutasavvıflar sürekli olarak nefisten kurtulup dünya nimetlerinden uzak kalmayı, gönlü ise hakikate yani ilahi yola yönlendirmeyi öğütlemişlerdir.³⁸⁴ Eserdeki bu bölümle ilgili bazı kısımlar şöyledir.

*Aklı ruhu nefsi gönlü bir olarak bil
Her ne kadar beden temiz ruhla var olsa da
Akıl hem ruhtur onun ruhuyladır
Nefis gönülle sadece bir hakikattir
Senden istenen her şey onun hükmüdür
Gönül büyüklerin nurundan olan bir hakikattir
Nefsin onunla işi olmaz*

*Her ne kadar bu dördü dört unsur olsa da
Ruh nurdur bedense bir avuç toprak
Ruhsuz bir akıl bir bedende nasıl yer alır
Bu her üçünün hükmü sadece senin gönlündür
O bedene ihtiyaç duyan bir öz gibidir
Hakk'ın talibi gönlünden Hüdâ'yı arar
O gül bahçesi nefisse diken gibidir³⁸⁵*

*Beden nefis ile karar kılar gönülse ruhla
Suyun toprağın (insan beden) evi burası
Nasıl ki nefis bedenle iç içe
Gönlün seyri ruhadır gönlü ara
Ruhun ve gönlün seyrini bir kıldık*

*Gönül nereye seyrederse ruh da onunladır
Ruhun gönlün evi yukarısı
Gönlün seyrini Hakk ruhla iç içe kılmıştır
O ulu yolu yüce makamı talep et
Böylece size bu hadisi öğrettik³⁸⁶*

Bu kısımda Ebu Bekir Kalenderî, ilahi hakikate ancak gönül yoluyla ulaşılabileceğini vurgularken Hakk yolunda talip olanların Allah'ı gönül yoluyla aramaları gerektiğini ifade etmiştir. Bu kısımlardan sonra Ebu Bekir Kalenderî bu hakikate ulaşmış olduğunu aktardığı Aksaraylı Şeyh

³⁸² Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.374/2-375/2.

³⁸³ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s.236.

³⁸⁴ Kadir Özköse, “Zühde ve Sûfilerin Zühde Yükledikleri Anlam Tasavvufta Dünyevileşmeye Tepkisel Yaklaşım”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6(1), 2002, s.191.

³⁸⁵ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.9/2.

³⁸⁶ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.10/1.

Ali Za'ferânî'nin hikâyesini anlatarak konuyu pekiştirmiştir. Ancak bu kişi hakkında eserde verilenler dışında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Oldukça kısa olan bu hikâye şöyledir.

Aksarayda Yaşayan Ali Za'ferânî'nin i Hikâyesi

<i>Aksaray şehrinde bir şeyh vardı</i>	<i>Onu vâsfını benden dinleyin ey büyükler</i>
<i>Pak zatı nur âleminde</i>	<i>O esrarın sırrından haberdardı</i>
<i>Kendi gibi bulutunda saklıydı</i>	<i>Onun gibi aşikâr birçok fakir</i>
<i>Kendisini bu dünyadan koparmış</i>	<i>Keramet ile adım atmıştı</i>
<i>Söylediğiyle yaptıkları örtüşen bir zattu</i>	<i>İnci dolu bir derya gibiydi³⁸⁷</i>

Aktarılan bu hikâyede şeyhin dünyevi bağlardan uzak, ilahi hakikate yönelmiş, ilim ve hikmetle donatılmış bir veli olduğu vurgulanmıştır. Böylece Ebu Bekir Kalenderî ilahi hakikate ulaşmak için anlattıklarına sahip bir şeyhin mevcudiyetini kanıt olarak göstermiştir.

Tasavvufta sohbet oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Sohbetler tasavvufî prensiplerin mürid tarafından müridlere örnek olarak aktarıldığı bir eğitim metodudur.³⁸⁸ Tasavvufta şeyh/mürşid veya büyük âlimlerin sohbetlerine katılmak, onlardan hem manevî olarak hem de onların ilim ve edeplerinden faydalanmak önemli olmuştur.³⁸⁹ Sohbette manevî emanete sahip olan mürid, sözleriyle müridin gönlüne yerleşir ve müridte olan emanet sohbet sayesinde müride aktarılır.³⁹⁰ Bu açılarından sohbetler, tasavvuf ehli için bir anlamda eğitim ve öğretim yolu olduğundan bu tarz eserleri kaleme alan mutasavvıflar sohbetin fazilet ve adabına eserlerinde önemli bir bölüm ayırmışlardır.³⁹¹ Ebu Bekir Kalenderî de eserinde sohbet kısmına geniş yer vermiştir. Birinci defterde evliyaların özelliklerinin anlatıldığı kısımlarda *Merdanın (Veli, Ermiş) Sohbetinde Bulunan Merdan Olur* başlığı altında sohbetin öneminden ve bunun sürekli bir ibadet şekli olduğundan bahsetmiştir. Sohbetle ilgili bazı kısımlar şöyledir.

<i>Mertlerin sohbeti seni baş tacı kılar</i>	<i>Altın gibi pir u pak kılar</i>
<i>Ari, bilge ve gören olursun</i>	<i>Bizim gibi temiz ve pak olursun</i>
<i>Sohbet nedir sürekli olan ibadettir</i>	<i>Sohbet ehli her an hak dergâhında hazır</i>
<i>Sahabeler işi sohbeta eşik olmaktır</i>	<i>Muhabbetin aslıda kenara geçip ibadet etmektir</i>
<i>Sohbetten hâsıl olan dem</i>	<i>Hakk ehlinin huzurunda mahremdir</i>
<i>Bütün işlerden daha iyi olan budur</i>	<i>Yaratıcıyla sohbeta bulunmaktadır</i>
<i>O halde bizim pirlerimizin sohbetine katıl</i>	<i>Belki bir nebze sultanımızdan nasiplenirsin</i>
<i>Eğer ten isen baştan sona can olursun</i>	<i>Eğer dert isen de tamamen derman olursun</i>
<i>Eğer dikensen seni gül bahçesi kılar</i>	<i>Aslını pak ve parlak kılar</i>
<i>Çamur gül ile sohbet edince ey genç</i>	<i>Sanırsın ki hiç şüphesiz çamur gül olmuştur</i>

³⁸⁷ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.10/2.

³⁸⁸ Mahmud Esad Erkaya, "Hâlidîyye Tasavvuf Geleneğinde Mürid-Mürşid İlişkileri", *e-Şarkîyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, 9(2), 2017, s. 839.

³⁸⁹ Mahmud Esad Erkaya, "Tasavvuf Klasiklerinde Sohbet ve Uhuvenetin Temel İlkeleri", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17(1), 2017, s.251.

³⁹⁰ Bülent Akot, "Tasavvufî İrşad Metodu Olarak Sohbetin Fonksiyonu", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7(31), 2014, s.33.

³⁹¹ Süleyman Uludağ, "Sohbet", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/sohbet> (28.04.2024).

*Gülün sohbetiyle etkilenen o çamuru
O halde gül çamurla sohbet edince
Şaşırma eğer bir kimse şerafet kazanırsa
Her kim ki mertlere katılırsa
Yanında misk taşıyan o kimseden
Acaba onu inkâr etmek olur mu
Eğer miski ondan alırlarsa koku gelmez
Her kim ki Hüdâ dostuyla sohbet ederse
Sohbete erenlerde sohbetin hâsılı görülür
Belki bu söylediklerinin hepsi engeldir
Bu yüzden sohbet ehli için Hüdâ dışında her şey*

*Daha sonra şahlar kendi başlarına çaldı
Kendi gibi kokmasına sebep oldu
Latîf bir pîr ile sohbet edince
Tereddütsüz onların sohbetine katıl
Ey dilber misk kokusu alırsın
Ne de olsa misk kokusu saçmakta
O halde kokudan kasıt bizim sohbettir
Âşıkçasına buradan oraya koştu
Bu ibadetle uzletle ya da niyetle olmaz
Ama sohbet ehlinin çabası bu değildir
Her iki âlemde ellerinde ya da ayaklarının altında*

Ebu Bekir Kalenderî, aktardığı bu bilgilerde sohbet meclisinin önemini, sohbetin kişiyi nasıl arındırdığını ve Allah’a yönelttiğini vurgulamaktadır. Bu kısım anlatıldıktan sonra Ebu Bekir Kalenderî önemli olarak gördüğü şeyh ve abdalların hikâyelerine yer vermiştir. Ebu Bekir Kalenderî’nin sohbet bölümleri için beslendiği bu kişiler Muhammed Kejanî, Erzurumlu Abdal Efendi, Hace Erzurumî Hazretleri, Şeyh (Sarı) Saltuk, Şeyh Barak ve Ahî Evran gibi isimlerdir. Bu kişiler metinde müridlik mertebesine ulaşmış gerçek Hakk âşıkları olarak anlatılmışlardır.³⁹² Verilen isimlerden anlaşılacağı üzere Ebu Bekir Kalenderî’nin eserde faydalandığı şahsiyetlerin büyük kısmı Anadolu şeyhlerinden oluşmaktadır.

Ebu Bekir Kalenderî eserinde cömertliği anlatırken Hz. İbrahim’den büyük oranda örnekler vermiştir. Ancak onun dışında yararlandığı önemli bir şahsiyet de evliyaların özelliklerinden bahsettiği kısımlarda yer alan Ahî Evran olmuştur. Onunla ilgili anlatılan hikâyedeki cömertlik kısımları şöyledir.

Ahî Evran Debbağı Vasıfları ve Hayatı Allah Ona Rahmet Eylesin

Rum ilinde biri vardı Ahî
Cömertlik aşığı bir pehlivan
İyi bir kardeş ve cömertti o veli
Kazandıklarını halk sofrasında
Hiçbir işinde tek bir riya yoktu
Adı nedir söylesen de evliyalandır
Mesleği dericilik Rum toprağındandı
Hüdâ ehli olanların içinde
Hakk ona pirlük bahşedince
Her kim onu küçümserse küçümsendi
Hiç kimse onu mağlup edemedi
Her şeyi şeker gibi tatlı kıları
Her kim onun hakkında kötü konuşsa da
Fazlasıyla cömert ve merdandı bunu söyle
Kendi nefisini her şeyden zayıf görme

Cömertlikte o fazlasıyla cömertti
Görülmemiş cesaretiyle bir yiğit
Ali yolunun cömert aşığıydı
Halka ikram ederdi Hakk için
Bu yüzden evlialardan biri olmuştu
Eğer Ahî Evran dersem yeridir
Himmetiyle çeliği mum gibi yapardı
Onun gibisi nadir görülürdü mertlikte
Talihi müşteridir (Jüpiter) güneşe
Her ne kadar gören ise de kör oldu
Her ne kadar onunla mücadele etseler de
Her söylediğini kulağa küpe ederlerdi
O ise ona hep iyilik ederdi
Bundan başka söylenecek bir şeyi yoktu
Merdanın işi budur sende böyle yap

³⁹² Ebu Bekir Kalenderî, **Kalendernâme**, s.21/2-24/2.

Cömertlik hizmettir izzettir
Aç elini cömertliği meslek edin
Kusur görsen de asla onu görme
Kim ki cömertlikte örnek olursa
O halde arifler ona ahi (kardeş) derler
Ey kardeş sen bu nasihati dinle
Cömertlikte her kimde bir ekmek varsa

Her kimde cömert olursa cennetliktir
Daha ne kadar kendini sözle övebilirsin
Kusur görenlerin her işi bir hiçtir
Mahşerde görülmeye layık olur
Onların hepsinin arasında bunu bil
Ya da ab-ı hayat gibi sen bunu iç
Eğer tek başına yerse ölsün daha iyi³⁹³

Eserin ikinci defterinde Evliyaların *Akıyla Dünya Ehlinin Aklının Nispeti Yoktur* başlığından sonra Ebu Bekir Kalenderî söylediklerini pekiştirmek için Şeyh Behlül'ün hikâyesini anlatmıştır. Şeyh Behlül, kaynaklarda *Behlül-i Dâna Behlül-i Dîvâne*, *Sultânü'l-meczûbîn* ve Abbasî Halifesi Harun Reşid (788-809) ile olan ilişkileri nedeniyle Behlül er-Reşid şeklinde anılmaktadır. Hakkındaki bilgiler daha ziyade menkıbe niteliğindedir. Şeyh Behlül tasavvufî eserlerde Allah âşığı bir sûfî ve velî olarak gösterilmiştir.³⁹⁴ Tasavvufta genel olarak ifade edilen Behlüller sadece yeme-içme ve zorunlu maddi gereksinimlerini karşılayan kişilerdir. Bu kişilerin akılları yerinde olmadığından dünya işleriyle ilgilenmezler.³⁹⁵ Ebu Bekir Kalenderî eserde tam da bu kapsamda Şeyh Behlül'ün hikâyesine yer vermiştir. Eserde anlatılan hikâye şöyledir.

Şeyh Behlül'ün Hikâyesi

*O saygın fakir şeyh Behlül
Her bir mahalleden geçerci
Halkı gönül gözüyle gördü
Kapı kapı birbirinden uzaktaydılar
Bütün hanlardan birer birer dirhem
Şeyh o an onlara yaklaştı
Onlara yaptıklarının kötü bir iş olduğunu söyledi
Böyle bir iş Müslümanlara revadır
Onun dediklerine ey Allah'ın velisi
Kimiz biz ne yapabiliriz biz onu söyle
Bütün hükümler şahındır bizim değil
Bu nasihati dinle ona göre davran
Şeyh bunu duydu onlardan ayrıldı
Halifeye bunları duyunca şaşırdı
Başkasına muhtaçsın sen dedi
Nasıl bir iştir bu Hüdâ'dan kork*

*Günün birinden dolaşmaya çıkmıştı
O fakir cesur yürekli âşık
Her birini bir macerada gördü
Durmadan halka küfrediyorlardı
Az çok demeden alıyorlardı
Hepsi büyük yaylarına sarıldı
Her kim böyle davranırsa Allah'tan uzak olur
Müslümanlıkta bunu yapmak hatadır
Bir an sen bizim dediklerimizi dinle
Bizim hangimiz dünyada bunu yapar
Onun hükmü geçerlidir bizim gücümüzde
Hacetimizi beyan etmeye söz gerekmez
Olup bitenleri gidip halifeye anlattı
Behlül hararetlenip hüznünlendi
Oysa sen halife değil misin
Ta ki seni yaptığınla utandırmasın*

Bu hikâyede Şeyh Behlül gönül gözü ile halkı gören, gerçek âşık olarak dünyevî nefislerden arınmış kişi olarak aktarılırken karşısındaki halife ise (ismi verilme de Harun Reşid kastediliyor olmalı) dünyevî hırsın temsilcisi olarak temsil edilmektedir. Şeyh Behlül halifeye Allah'tan kork

³⁹³ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.24/1-2.

³⁹⁴ Asuman Gökhan ve Sevim Karaca, “Hârûnürreşid ve Akıllı Meczup Behlül-i Dâna”, Berna Karagözoğlu (Ed.), *Doğu-Batı Sentezinde Dil & Edebiyat Panoraması I*, içinde (55-64), Atı Yayınları, İstanbul, 2024, s.58.

³⁹⁵ A. Hilal Kalkandelen, “Fars Edebiyatı'nda Behlül Hikâyeleri”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (37), 2012, s.48.

diyerek dünyevî hırslardan arınarak Allah için çabalamasını öğütlemektedir. Kısaca hikâyede dünyanın fani olduğu ve dünya hırslarından arınmak gerektiği vurgulanmaktadır.

Eserde abdalların, ariflerin ve evliyaların vasıflarının anlatıldığı bölümlerde Konya’da bir hamamda kadı ile dönemin önemli şeyhlerinden olan Hoca Sadreddin Konevî arasında geçen bir hikâyeye yer verilmiştir. Hikâye şöyledir.

Konya’da Hamamda Bir Kadıyla Karşılaşan Âşık Hacı Sadreddin Efendi’nin Velayetine Olan Övgü

<i>Abdalların hikâyesini dinle şimdi</i>	<i>Ta gönlünde bağ ve çemen yeşersin</i>
<i>Canı gönülden onun esrarına talip olursun</i>	<i>Eğer anlarsan bu ve ondan uzaklaşırsın</i>
<i>Her bir zaman bir kavmin sırasıydı</i>	<i>Ta ki onlardan her biri gidene kadar</i>
<i>Onun zâhiri batınına şahit</i>	<i>Zatın ve batında dolu nuru ilah</i>
<i>Bu sıfat o merdan kimsenin vasfıdır</i>	<i>Ki o manada hak yolunu gider</i>
<i>Böyle bir Hüdâ ehli Rum ilindeydi</i>	<i>Hakk’ın gaybı ise ona malumdu</i>
<i>Makamı Konya şehriydi ey genç</i>	<i>O zamanın kutbu Konya’ dandı</i>
<i>Mecnun hoş mestaneydi</i>	<i>El ayak ve baştan habersizdi</i>
<i>Bu cihandan o cihana ulaşmıştı</i>	<i>Her şeyden azat Hakk’ın kuluydu</i>
<i>Onun zamanında birisi vardı</i>	<i>Her şeyden fazlasıyla endişe ederdi</i>
<i>Yüzü kavak ağacı gibi düzgün</i>	<i>Ahlakı ümitsizce cahili kalmıştı</i>
<i>Onun için bir zaman böyle geçiverdi</i>	<i>Tekrardan onun inkâr yönü canlandı</i>
<i>Ansızın bir sabah gün doğunca</i>	<i>Hamamın yolunu tuttu o yaşlı</i>
<i>O esnada Sadrettin’in geldiğini gördü</i>	<i>O âşık din sultanını</i>
<i>Hamamda beraberce hoşça oturdular</i>	<i>Ancak onun gönlü başka yere bağlıydı</i>
<i>Kadı onları görünce ey genç</i>	<i>Kendince selamladı onları</i>
<i>Bu din büyüğü ona bakındı</i>	<i>Neden böyle erkencisin bize söyle dedi</i>
<i>Böyle deyincedi kadı ona bozuldu</i>	<i>Kadıyı hamamda terler içinde gördü</i>
<i>Hâce bir tarafta hoşça oturmuştu</i>	<i>Onun etrafında da velilerden bir saf</i>
<i>Kadı ise o sırada keyifsizce</i>	<i>Hamam ve suyla yıkanmaktaydı</i>
<i>Ey efendi bizi kurtar diye bağırdı</i>	<i>Hem bu sudan hem de bu ve ondan diye</i>
<i>Hâcede takvalı imam dedi</i>	<i>Ey efendi ey büyük ey önder dedi</i>
<i>O esnada bir kıldan su çıkardı</i>	<i>Kendi cenabetliğinden öyle kurtuldu</i>
<i>Tekrar feryat etti o yaşlı adam</i>	<i>Hâce bizim tarafa da bir el at dedi</i>
<i>Yoldan çıkanları ikrarınla haberdar kıl</i>	<i>İnkâr edenleri sadık ikrar kıl</i>
<i>Hüdâ ehlini o an imtihan ettiler</i>	<i>Her ne kadar yanlış olsa da iyi olur</i>
<i>Sen o dedikleri her şeyden ötesin</i>	<i>Ver elini bana daha fazla kendine gel</i>
<i>Bizi bu sudan selden kurtar</i>	<i>Gözümüz uykudan uyandır</i>
<i>Hâce yanıma gel ey tecrübe sahibi dedi</i>	<i>Her ne kadar bu zamanın kadısı olsan da</i>
<i>Bizi inkâr etme bir karar kıl</i>	<i>Eğri gitme bu işte doğru ol</i>
<i>Bana değil cümlemin aşığı ol</i>	<i>Canı gönülden sadık âşık ol</i>
<i>Ummanı bir katrede (damla) görürsün</i>	<i>Bir zerreye güneşe varırsın</i>
<i>Yaratıcın yarattığı sırrın bir zerresisin</i>	<i>Eğer anlarsan bu iş güç hepsinden arınırsın</i> ³⁹⁶

³⁹⁶ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.94/2-95/1.

Hikâyedeki hamam metaforu manevî olarak kişinin arınmasını ifade etmektedir. Benzer şekilde *Mesnevî*'de yer alan *Dünya külhan, takva hamam gibidir* başlığında hamamın suyunu ısıtan ocak olan külhan, dünyanın şehvetini, hamam ise temizliği yani arınmayı simgelemektedir.³⁹⁷ Bu arınma sürecinde hikâyede Sadreddin Konevî olarak temsil edilen mürşid, kadı olarak temsil edilen müridin arınma sürecinde ona rehberlik yapmaktadır.

Eserin ikinci defterinde büyük din âlimleri ve onların mezheplerine yapılan övgülerin yer aldığı kısımlarda Bîşr el-Hâfî'ye yapılan övgünün hemen ardından onun hakkında bir hikâyeye yer verilmiştir. Merv'de 769 yılında doğan Bîşr el-Hâfî, dönemin önemli âlimlerinden ders aldıktan sonra önemli bir hadis âlimi olmuştur. Ancak bir süre sonra bütün kitaplarını toprağa gömerek tasavvufa yönelmiştir.³⁹⁸ *Kalendernâme*'de Bîşr el-Hâfî hakkında anlatılan hikâye onun tasavvufî yönüyle alakalıdır. Hikâye şöyledir.

*Ansızın bir hikâyeye sürüklendim sebepsiz
Kapısız bacasız bir evi vardı
Bu cihanın fethinde bir arpa tanesi yoktu
Fakirin biri ona bir parça ekmek verdi
Tekrar o ekmeğin parçasını geri verdi
Ondan ayrılıp eve doğru yol adlı
Evinde bir fakir olduğunu gördü
Bîşr'e ekmeğini bölen kimseydi
Bir müddet hoşça vakit geçirdiler
Bîşr'i ona söyle bakayım kimsin
Ben Hızır'ım tanımadın mı beni
Tanıdım ne yapayım şimdi ben
Bunun ve onun işi hep Hakk'tı*

*Bîşr'i tanıyıp kim olduğunu bilesin diye
Çoğu zamanda orda kalmazdı
Her ne verdilerse de onu bıraktı
Bîşr ondan bir paça alivermişti
Al ey hoş yaradılışlı fakir dedi
Yuvasına giren bir kuş gibi içeri girdi
Yeşil giyinmiş eşsiz bir derviş
Bîşr'e selam verip konuşmaya başladı
Bal ile şeker gibi beraber tatlandılar
Bu dünyada ne işin var necisin dedi
Ey dinin büyüğü Hüdâ ehli
Senin gibi Hızır'a ey hüner sahibi
Benden ve senden daha mutlakı³⁹⁹*

Hikâyede Bîşr el-Hâfî'nin tüm dünya nimetlerinden arınmış olduğu anlaşılmaktadır. Bu da onun tasavvuftaki zühd ve ihlas çerçevesinde bir yaşam sürdürdüğünü fakirlik ve manevî yaşamın onun zenginliği olduğunu göstermektedir. Hikâyenin sonunda da ilk başta tanımadığı Hızır'ı görmesiyle gönül gözünün açıldığı vurgulanmaktadır. Hikâyedeki önemli noktalardan biri ona verilen her şeyi bırakmış olması ifadesidir. Aynı şekilde yolda gördüğü fakirin de ekmeğinden bir parça almış sonra geri vermiştir. Bîşr el-Hâfî'ye göre sûfiler üç gruba ayrılmaktadır. Bunlardan ilki ruhanî denilen ve kimseden bir şey almayanlardır. Diğer grup ise orta halli olarak tanımladığı kimseden bir şey istemeyen fakat verildiğinde de onu kabul edenlerdir. Son grup ise rızklarını Allah'tan bekleyip arzularını yenmeye çalışan ve ibadetle uğraşan kişilerdir.⁴⁰⁰ Hikâyeden anlaşılıyor ki Ebu Bekir Kalenderî Bîşr el-Hâfî'nin yaptığı tanıma uygun olarak onu ruhanî sûfiler grubundan saymış ve hikâyesini bu bağlamda anlatmıştır.

³⁹⁷ Mevlana Celaleddin Rumî, *Mesnevî-i Ma'nevî*, s.485.

³⁹⁸ Mustafa Kara, "Bîşr el-Hâfî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/bisr-el-hafi> (04.02.2025).

³⁹⁹ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.106/2.

⁴⁰⁰ Kara, "Bîşr el-Hâfî", <https://islamansiklopedisi.org.tr/bisr-el-hafi>.

Eserde Allah'ın settar sıfatına atıfla Allah'tan korkanların halkın kusurunu görmeyip gerçek velilerin onları örttüğü konusu işlenirken bu konu da bir hikâyeye beslenmiştir. Hikâyede konu tasavvufu önemli iki kişi Cüneyd-i Bağdâdî ve Râbia el-Adeviyye temsiline anlatılmıştır. Aslında bu kişilerden Râbia, dönemin meşhur kadın zahitlerinden olup 801 yılında hayatını kaybetmiştir.⁴⁰¹ Ondan yaklaşık yüz yıl sonra 909 yılında hayatını kaybeden Cüneyd-i Bağdâdî ise babasının erken ölümünden sonra döneminde önde gelen sûfî dayısı tarafından yetiştirilmiş, iyi bir hadis ve fıkıh eğitimi almıştır. Daha sonra dayısının ve çevresindekilerin etkisiyle tasavvufa yönelmiştir.⁴⁰² Cüneyd-i Bağdâdî devrinde adından bahsettiren bir sûfî olmuştur ki o dönemin birçok ünlü sûfisi onun sohbetinde bulunarak ya onun müridi ya da halifesi olmuştur.⁴⁰³ Ebu Bekir Kalenderî eserinde anlatılan konu hakkındaki hikâyeyi farklı dönemde yaşamış ancak tasavvufu çok önemli olan bu iki kişi üzerinden anlatmıştır. Hikâye şöyledir.

*Ey efendi büyük öncü rehber
Bunu duydun mu o cihan şeyhi
Din adamlarının cümlesinin öncüsü
Tüm zamanların ilmini okumaktaydı
O zamanın âlimi efendisi idi
Onun gibi bir salık dünyada
Rabia'nın işine nazar edince
Evinden ona doğru yola koyuldu
Onu velayetiyle agâh kıldı o fakir
Kendi kendine Rabia konuşma dedi
Bunu söyleyip kapıya doğru yol aldı
Kapının eşğine bir askı astı
Kapıyı kapayıp Rabia içeri girdi
O işarete bakıp geçiverdi
Rabia'nın kusuru biziz dedi
Bu hikâyeyi defalarca duydun
Kendi kusurunu gör gıybet etme
Halkın kusurundan her ne görürsen
Yaraticının settar sıfatı var
Gördüğün kusurları sakın söyleme
Her kimde bu hüner var olduysa*

*Bir an olsun bu söze kulak ver
O büyük efendi halkın öncüsünü
Hakk yolunda sadık ve emindi
İpince bir kılı bile yüzlerce ilimden geçirmişti
Âlemin şeyhi adıyla Cüneyd'ti
Salıklar arasında ender görülürdü
O nazarla Rabia dert ve aşk sahibi oldu
Onunla bu arayışı yapabilsin diye
Cüneyd'e yaren olası dedi
Ondan her ne aldıysan baş tacı eyle dedi
Kapıyı açtı o kadınların kraliçesi
Bu esrarından bütün cihan faydalandı
O kapıdan daha sonra Cüneyd dışarı çıktı
Kendi varlığından vazgeçti
Gerçekte olan budur ey bizim canımız
Acaba o askıyı kendinde gördün mü
Öğüdüğümü de kulağına küpe kıl
Kendi kusurun olarak algıla kork ey civan
Onun bu sıfatını öğren
İyileri gör asla kusurları arama
Şüphesiz cennet ile rızıklanı⁴⁰⁴*

Ebu Bekir Kalenderî de hikâyede Cüneyd-i Bağdâdî'yi cihan şeyhi, büyük efendi, âlemin şeyhi gibi ifadelerle onun büyüklüğünü ifade etmiş ve salıklar arasında ender görülen bir zat olduğunu söyleyerek onu daha üstün bir konuma yerleştirmiştir. Hikâyenin son kısmı ise kişinin

⁴⁰¹ Hasan Aydemir, "M.Nedim Tan. Bir Dinî İdealin İfade Biçimleri: Râbia el-Adeviyye'den Kalanlar, İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2020, 261 sayfa.", *International Journal of Theological and Islamic Studies*, 65(65), 2023, s.261.

⁴⁰² Muhammad Abdul Haq Ansârî, "Tek Fâil Doktrini: Cüneyd'in Tevhid Görüşü", (Çev. Muhammed Bedirhan), *Tasavvuf Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 2(1), 2023, s.86-87.

⁴⁰³ Süleyman Ateş, "Cüneyd-i Bağdâdî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/cuneyd-i-bagdadi> (04.02.2025).

⁴⁰⁴ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.115/1-2.

başkasının kusurundan önce kendi kusurunu görmesini ve başkalarında gördüğü kusurları söylemeyip gıybet etmemesini anlatırken de Allah'ın kulların ayıplarını örten saklayan *settar* sıfatına atıfta bulunulmuştur. Ayrıca son kısımda söylenenlerin temelinde hadis ve ayetler bulunmaktadır.⁴⁰⁵

Eserin dördüncü defterindeki bir hikâyede Bâyezîd-i Bistâmî ile bir keşişin sohbeti anlatılmıştır. Burada kişinin tasavvufta manevi yolculuğunu anlatan seyr-i sülûk kavramı vurgulanmaktadır. Hikâye şöyledir.

Sultan Bayezid (Allah Onun Ruhunu Pak Eylesin) ve Bir Keşişle Bir Gecelik Hikâyesi

<i>Duydun mu o ariflerin kutbunu</i>	<i>O büyük efendi can-ı pakı</i>
<i>Rum ilinde seferde idi</i>	<i>Taş yürekleri mum gibi kılma için</i>
<i>Ansızın bir kâfire rast geldi</i>	<i>Budur dedi Sultan Bayezid</i>
<i>Aydan arınan parlak ay gibiydi</i>	<i>Ne tuhaf ki o kâfirin misafiri oldu</i>
<i>Kaza ve kaderden böyle oldu</i>	<i>İnci bulutu yağdı ya da yağmur</i>
<i>Her ikisi ıslandı o zaman</i>	<i>Yola düşüp gittiler o an</i>
<i>Orada bir kilise vardı oraya vardılar</i>	<i>Her ikisi de yağmurdan ıslandılar</i>
<i>Bir müddet öylece oturdular</i>	<i>Orada Bayezid tanındı meğer</i>
<i>Hüdâ'dan ve Mustafa'dan konuştu</i>	<i>Aslan gibi yüzünü kâfire çevirdi</i>
<i>Ey keşiş dinle şimdi bende</i>	<i>Cehennemden kurtar canı ve teni</i>
<i>Mustafa dinine mezhebine gel sen</i>	<i>Gönül gözünü candan bu yolda arala</i>
<i>Hakk din budur batıla gitme sen</i>	<i>Haktan ve Mustafa'dan gafil olma sen</i>
<i>Bu cemde perişanlık güzeldir</i>	<i>Kâfir olmaktansa Müslüman olmak güzeldir</i>
<i>Tut parmağını candan şahadet et sen</i>	<i>Daha ne kadar kâfir kalacaksın Müslüman ol sen</i>
<i>Keşişe ey büyük şeyh dedi</i>	<i>Ey zamanın şeylerinden ayrılan dedi</i>
<i>Eğer Hüdâ dilerse ben Müslüman olurum</i>	<i>Dilemezse de böylece zâlim kâfir olurum</i>
<i>Hakk dilesin ki Sünnî olasın</i>	<i>İslâm'ın yolunda dininde olasın</i>
<i>Ancak şeytanın bunu istemez</i>	<i>Müslüman olmanı ey lain kâfir</i>
<i>Keşişe böyle konuşman reva değil</i>	<i>Hâkim ve fail bilirsin ki Hüdâdır</i>
<i>Bu cevabına şaşırıp kaldı</i>	<i>Dinle de ne dedi o Bayezid</i>
<i>Her ne kadar şeytan olsa da yol kesenin</i>	<i>Velilik yolunda bir kadından değersizsin</i>
<i>Hüküm Hakk'ın hükmüdür şeytan nereden</i>	<i>Hakk'tan gayrısını bilmekse günahtır⁴⁰⁶</i>

İlk büyük mutasavvıflardan olan Bâyezîd-i Bistâmî, Ebu Bekir Kalenderî tarafından da hikâyede ariflerin kutbu olarak tanıtılmaktadır. Rum ilindeyken kaza ya da kaderden denilerek ilahî takdire vurgu yapılmıştır. Bistâmî'nin, kâfiri Hakk dinine davet etmesi mürşidlerin manevi önder olduklarını ve onları doğru yola yönlendirmek gibi bir görevleri olduğuna vurgu yapmaktadır. Keşiş her ne kadar bu konuda bahane üretse de Bistâmî'nin en sonda söylediği kişinin nefsinden ve

⁴⁰⁵ Kim dünyada bir Müslüman kardeşinin ayıbını örterse Allah'ta o kimsenin dünya ve ahirette ayıplarını örter. İmam Tirmizî, **Sünen-i Tirmizî**, 19(No:1930). Ey iman edenler! Zannın birçoğundan sakının. Çünkü zannın bir kısmı günahtır. Birbirinizin kusurlarını ve mahremiyetlerini araştırmayın. Birbirinizin gıybetini yapmayın. **Hucurât Sûresi, 47/12.**

⁴⁰⁶ Ebu Bekir Kalenderî, **Kalendernâme**, s.250/1-2.

şeytandan uzaklaşarak mürşid rehberliğinde ilahi hakikate ulaşması gerektiği çünkü Allah'tan başkasına bağlanmanın günah olduğu aktarılmaktadır.

2.3.2.3. Yöneticilerin Hikâyeleri

Ebu Bekir Kalenderî eserinde dünyanın geçiciliği, ölümün gerçekliği, ilahi kader ve Allah'a teslimiyet konularını işlediği kısımlarda Abbasi Halifesi Harun Reşid'e ait bir hikâye ele almıştır. Bu hikâye şöyledir.

Harun Reşid'in Ezazil'i Rüyasında Görmesi

<i>Eski zamanın birinde dünyada</i>	<i>Kur'an ehli bir halife vardı</i>
<i>Adaletiyle nam salmıştı</i>	<i>Padişahlar ona kul olmuştu</i>
<i>O büyük zat dinin pak timsaliydi</i>	<i>Rum Arap ve Türkler onun emrindeydi</i>
<i>Celali Hüda'nın ihsanıyla yüce bir</i>	<i>Cemal sahibi Harun Reşid</i>
<i>Taşıdığı Hakk korkusundan</i>	<i>Geceden sabaha inlerdi</i>
<i>Her an ölümü hatırlayıp</i>	<i>Tacı tahtı saltanatı terk ederdi</i>
<i>Bir gece tatlı bir uykuya dalmıştı</i>	<i>Saltanat tahtında uyumuştı</i>
<i>Rüyasında aniden Azrail'i gördü</i>	<i>Korkusundan su gibi sıırıslam olmuştu</i>
<i>Onu bir soru sorarak engelledi</i>	<i>Ey elçi Hakk için benden vazgeç</i>
<i>Ne kadar ömrüm kaldı bana onu söyle</i>	<i>Neşelenip eğlen kurtul bu gamdan</i>
<i>Bunu deyince o pençesini gösterdi</i>	<i>Halife uykusundan sıçradığında sabah olmuştu</i>
<i>Gül renkli yüzü sararıp soldu</i>	<i>Solmakta ne toprak gibi oldu</i>
<i>İnleye inleye yataktan düştü</i>	<i>Saçını başını yolarak kaçtı</i>
<i>Vezirler şahı böyle görünce</i>	<i>Korkudan ne yapacağını şaşırdılar</i>
<i>Hepsi korkudan lal oldular</i>	<i>Her birinin gönlünü yüzlerce endişe sardı</i>
<i>Halife rüyasını anlatınca</i>	<i>Vezirlerin endişesi korkusu dindi</i>
<i>Her biri farklı farklı yorumladı</i>	<i>Oysa şah bunu iyi yormak gerekir dedi</i>
<i>Anında İbn Şirin haberdar edildi</i>	<i>Rüyayı yorumlaması için</i>
<i>Ey şah rüyan nasıldı diye sordu</i>	<i>Hakk'ın ilmi senin ilminden üstündür</i>
<i>Rüyayı yorumlayacağım</i>	<i>Âlimlere canı gönülden bağlan</i>
<i>Halife onun bu sözünü işitince</i>	<i>Rüyayı yorumlamasını söyledi</i>
<i>İbn Şirin ona şöyle dedi</i>	<i>Ey halife beş şey bilinmez dedi</i>
<i>İlki Hakk'ın mahşer günüdür</i>	<i>Hakk'tan başka kimse ne zaman olacağını bilemez</i>
<i>İkincisi saklı olan o yağmuru suyu</i>	<i>Kimse ne zaman gökten yağacağını bilemez</i>
<i>Üçüncüsü annelerin karnıdır</i>	<i>Kimse kız ya da erkek olacağını bilemez</i>
<i>Dördüncü yediğin rızkıdır</i>	<i>Nasibinde olan her şey Hakk'tandır</i>
<i>Beşinci ise ölümdür ey genç</i>	<i>Kimse ne zaman öleceğini bilemez</i>
<i>O sözleriyle bunları yorumladı</i>	<i>Gerisini ise Hakk bilir vessalam⁴⁰⁷</i>

Hikâyesi anlatılan Abbasi Halifesi Harun Reşid (786-809), ülkesindeki isyanları bastırmak için çıktığı sefer sırasında 809 yılında Tûs şehrinde hastalanarak hayatını kaybetmiştir.⁴⁰⁸ İbn Kesir,

⁴⁰⁷ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.35/2-36/1.

el-Bidâye ve'n-Nihâye adlı eserinde Harun Reşid'in ölümü hakkında benzer bir hikâye anlatmaktadır. Bu hikâyeye göre Harun Reşid Kûfe'de iken çok korktuğu ve üzüldüğü bir rüya görmüştür. Saray hekimi Cibril b. Bahtiyuşu (Cibrâil b. Buhtîşû, ö.828)⁴⁰⁹ huzuruna girdiğinde halife ona rüyasında kanepenin altından bir el uzandığını ve elinde kırmızı toprak olan bir elin ona doğru uzandığını gördüğünü, gaipen bir sesin ise ona *işte bu senin defnedileceğin topraktır* dediğini anlatmıştır. Hekim ise Harun Reşid'e bu rüyanın nefsinin kuruntularından ve karışık rüyalarından kaynaklandığını ve bunu unutmaya çalışmasını söylemiştir. Ancak Horasan'a gitmek üzere yola çıktığında hastalığı ağırlaşınca Tûs şehrinde durmak zorunda kalmıştır. Bu sırada gördüğü rüyayı hatırlayarak hizmetçisi Mesrur'dan oranın toprağından biraz getirmesini buyurmuş ve hizmetçinin getirdiği kırmızı toprağı görünce rüyasında gördüğü el ve toprağın bu olduğunu söylemiştir. Cibril bu olaydan üç gün sonra Harun Reşid'in öldüğünü belirtmektedir.⁴¹⁰ Ebu Bekir Kalenderî'nin anlattığı hikâyenin ilk kısmı İbn Kesir'in anlattığıyla benzer sayılabilir. Ancak *Kalendernâme*'de Harun Reşid'in rüyasını yorumlaması için İbn Şirin'in çağrıldığı ifade edilmiştir. Adı geçen kişi Hz. Ebûbekir döneminde yaşamış ve 729 yılında ölmüş olan Ebû Bekr Muhammed b. Sîrîn el-Basrî olmalıdır. Çünkü bu kişi rüya tabirleriyle tanınmış hadis ve fıkıh âlimidir.⁴¹¹ Eserde İbn Şirin'in yaptığı yorum ise doğrudan *Kıyametin ne zaman kopacağı bilgisi şüphesiz yalnızca Allah katındadır. O, yağmuru yağdırır, rahimlerdekini bilir. Hiç kimse yarın ne kazanacağını bilemez. Hiç kimse nerede öleceğini de bilemez. Şüphesiz Allah hakkıyla bilendir, (her şeyden) hakkıyla haberdar olandır*⁴¹² şeklindeki Lokman Suresi'nin 34. ayetine dayanmaktadır. Tüm bunlardan anlaşılıyor ki Ebu Bekir Kalenderî eserde bilginin ve hikmetin yalnızca Allah'a ait olduğunu ve insanın bu konudaki yetersizliğini ve kader ile Allah'ın iradesine teslim olmayı vurgulamak için farklı unsurlardan faydalanarak bu hikâyeyi ortaya koymuştur.

Dünyanın geçiciliği konusunda anlatılan bir başka hikâye ise İbrahim Edhem üzerinden işlenmiştir. Hikâye şöyledir.

İbrahim Edhem'in Sultanlıktan Dervişliğe Gelişi

<i>Eski zamanların birinde</i>	<i>Büyük şahlardan bir sultan vardı</i>
<i>Halkını gözeten adil davranandı o</i>	<i>Yüz binlerce afezin oku sen ona</i>
<i>Mustafa dininin Hüdâ'nın aşığı</i>	<i>Pak can idi o can safa</i>
<i>Ansızın Hakk kapısını araladı</i>	<i>Gizli sırrını ona gösterdi</i>
<i>Onun canında bir ateş yaktı</i>	<i>Baştanbaşa onun cümlesini yaktı</i>
<i>Eskiden gelen alışkanlıklar</i>	<i>Aşk ile paklandı nefesi ferahladı</i>
<i>Mevkii makamı terk etti o zaman</i>	<i>Padişahlığı tacı tahtı bıraktı</i>
<i>Fakirliğe yüz sürdü gerisin yüz çevirdi</i>	<i>Rızkına huri ve cennet düştü</i>

⁴⁰⁸ Harun Reşid, ilim erbabını seven ve onlara hürmet eden biriydi. Kendisi de ilime düşkün olup Halifelikte 24 yıl kalmış ve 809 tarihinde 44 yaşında iken Tus şehrinde hayatını kaybetmiştir. Muhittin Kapaşahin, "Hârûn Reşîd Dönemi İsyanları", *Bilimname*, 22(1), 2012, s.38.

⁴⁰⁹ Elif Kübra Aslandoğdu, "Cibrâil b. Buhtîşû (828)", Zehra Gençel Efe (Ed.), *İslam Medeniyetinde Bilim Öncüleri-Tıp, içinde* (16-19), Mana Yayınları, İstanbul, 2021, s.16-19.

⁴¹⁰ İbn Kesir, *El Bıdaye ve'n-Nihaye*, C. 10, (Çev. Mehmet Keskin), Çağrı Yayınları, İstanbul 2017, s.361-362.

⁴¹¹ Ahmet Yücel, "İbn Sîrîn", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-sirin> (01.02.2025).

⁴¹² *Lokman Suresi*, 31/34.

Eserde İbrahim Edhem'in sultan olduğunun belirtilmesine rağmen bu konu tartışmalıdır. Horasan'ın Belh şehrinde Arap kabilelerinden Benî İcl'e veya Temîm'e mensup bir ailenin çocuğu olarak VIII. yüzyılın başlarında dünyaya gelmiştir. İbrahim Edhem'in Belh hükümdarı olduğuna veya hükümdarın oğlu veya torunu olduğuna dair rivayetler olsa da zengin ve itibarlı bir ailenin çocuğu olduğu rivayeti daha çok kabul görmektedir. Kendisi genç yaşta dünya nimetlerini terk edip zühd yoluna girmiş bir şahsiyettir. Bu nedenle hayatı hakkında çok fazla hikâye oluşturulmuştur.

Kalendernâme'nin üçüncü defterinde İbrahim Edhem'in tahtı ve tacı yani dünya nimetlerini bıraktığı tekrar anlatılmış ve ardından yukarıdaki hikâyenin devamı verilmiştir. Hikâyenin devamı şöyledir.

İbrahim Edhem'in Hikâyesinin Devamı Allah Ona Rahmet Eylesin

Hikâyenin geri kalanına kulak ver
Gece sona erip sabah olunca
Şah Edhem uykusundan sıçradı
Vezirler de şöyle dediler ey büyük şah
Böylesine bir rüyayı kimse göremez
Ey şah eğer bir bildiğin varsa geçelim
Her bir vezir bir nasihatte bulundu
Emirlere atlara binmelerini söyledi
Şah emir ve birçok asker
Her yerde avlanıp durdular
Vahşi hayvanlardan ve de kuşlardan
Çita, şahin, uçan kuşlar
Sandıklarda kuşların sesleri duyulmakta
Es kaza birden bire
Şahin gibi onun peşine takıldı
Ahunun ardından şahin gibi yetiştii
Edhem bunu gözleriyle görünce
Bir hayret gelip onu kuşattı
Tekrardan bir ses duyuldu ey filan
Nasıl ki böyle bir ses duyunca
Akli başından gitti atından düştü
Kendine gelince de olabildiğince inledi
Canı gönülden ahı figan eyledi
Etrafında hiçbir kimse kalmamıştı
Her an ey yüce yaratan
Ben ne yapabilirim ki nasıl yaparım
O böyle söylenmekteydi ki ey dini pak
Şahı topraklar içinde görüverdi
Rengi kırmızılıktan safrana dönmüştü
Toprakta bir kuş gibi kıvranmakta

Aç gözünü de burada kendine gel
Gün hakkın nuruyla onu aydınlattı
Gördüklerini vezirlerine anlattı
Ey birçok orduların askerlerin komutanı
Böylesi tuhaf bir rüyayı kimse duyamaz
Kötüye yorumlanır başkasına dersin
Şah hepsini dinleyip yerinden kalktı
Av için hazırlanmalarını söyledi
O vezirler ve de süvariler
Şah vezir emir ve de ileri gelenler
Sayısızca avlayıp yakaladılar
Hepsi korkudan bir yana kaçtı
Sanki seslerinden bir saz çalmakta
Edhem kaçan bir ahuyu gördü
Sıkıca okunu yayına yerleştirdi
O esnada ahu gözden kayboldu
Adeta şahin gibi ruhu bedeninden ayrıldı
Tüm bedenini bir titreyiş sardı
Daha ne kadar avlanacaksın artık bizim avımız ol
O yöne doğru yöneldi uçarcasına
O nazlı vücuduyla güzel ahlaklı
Gözyaşları ise yağmur gibi dinmek bilmedi
Zamanın şahı o Edhem başına toprak çaldı
Onu duyan Hüda'nın dışında
Var mı senden başka beni duyan dedi
Bu halde olanlarda benim gibi mecnunlardır
Ansızın gaybdan bir çoban belirdi
Helva gibi arınıp tatlanmıştı
Kol kanadı da sanki kırılmış gibiydi
Bazen ölüp bazense dirilmekte

⁴¹³ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.79/2-80/1.

Çoban bu olanları görünce
Bin atına var git yoluna
Bu nasıl bir iştir ey sultanımız ey şahımız
Çoban ona ey cihan şahı
Emirlerin bu telaşla nereye gittiler
Şah da çoban yeter konuşma dedi
Sözlerini kısa kes çıkar giysini
Tacı tahtı atını ona verdi
O giysiye giyinince yola düştü
Böyle yapmasaydı Edhem olamazdı
Sen de Edhem gibi olmadıkça ey fakir

Yanına varıp ey canı pak dedi
Burada kime ağlayıp inlemektesin sen
Ne olur Allah aşkına her şeyi anlat bana
Bin atına var git yoluna
Sanki hepsi tamamen yok oldu
Böyle bir iş kime nasip olur
Çünkü artık sensin sorumlusu işlerimin
Onun o eski giysisini ondan alıverdi
O zamanın şahı Horasan Şahı Edhem
Velilere mahrem ve hemdem olamazdı
Nasıl hazreti Hakk'tan haberdar olacaksın⁴¹⁴

Kalendernâme'nin üçüncü defterinde adalet kavramı anlatılırken *Adil Enûşîrvân ve Yaşlı Kadının ve İneğinin Hikâyesi* başlığıyla bir hikâye anlatılmıştır. Hikâyede bahsedilen Enûşîrvân, 531-579 yılları arasında Sasani hükümdarlığı yapmış olan I. Hüsrev'dir. Kaynaklarda Nûşîrevân olarak da geçmektedir. Ebu Bekir Kalenderî de hikâyenin başlığında Enûşîrvân, içerisinde ise Nûşîrevân şeklinde iki ismi de kullanmıştır. Enûşîrvân, mesnevîlerde adaleti temsil eden bir hükümdar olarak aktarılmış ve Arap, Fars ve Türk edebiyatlarında Nûşîrevân-ı Âdil şeklinde zikredilmiştir.⁴¹⁵ *Kalendernâme*'de de aynı şekilde *Adil Enûşîrvân* olarak yazılmıştır. Hikâyesi şöyledir.

Adil Enûşîrvân ve Yaşlı Kadının ve İneğinin Hikâyesi

Dinle şimdi sen onun zamanındaki adaleti
Sarayında bir piri fani vardı
O sarayın etrafına bir evi vardı
Yaşlı kadın o ineği ile o zaman
İneği her sabah şahın önünden
Şah onun bu yaptığına aldırılmazdı
Öylece gidip gelmekteydi
Vezirleri şaha söylenmekteydiler
Yaşlı kadının sarayınızda ne işi var
Evini sarayınızdan uzaklaştırdın
Bu yaşlı kadının ineği bu sarayda
Şah da o vezire cevaben dedi ki
Onun evi bu saraydan önemli
Bu saray onun himmetiyle ayakta
Eğer onu yıkarsam bu zulüm olur
Adalet budur daha iyisini yap sen
Şahların şahı cihan padişahı
Cümlesi kendi evinde şükür halinde
O beden evdir yaşlı kadınsa nefistir
Akıl şahıdır cihan ona saraydır

Belki sana nasihat olur ey ay yüzlü
Ucube ama zeki bir kadın
İyi kötü geçinip gitmekteydi
O sarayın içine kurmuştu mekân
Geçirip otlatmaya götürmekteydi
Ne de onun bu işine alınırdı
Nûşîrevân'ın sarayının içinden
Bu nasıl bir iştir ve de sizin bu sabrınız
Üstelik birde bu işe yaramaz ineğin
Bu şahlık sarayına düzen katın
Uygun görülmez ey efendimiz
Söylenecek ne varsa hepsinden
Ve her daim var olmalıdır
Onun himmeti kıyamete kadar bizi saklamaktadır
Vezirlerine buyurduğu cevap buydu
Adalet adil davranmaktır konuşmak değil
Küçük büyük herkese böyle bir ev vermiş
Canı gönülden zikir halindeler
Emaneti bırakıp da boşa çabalama
Eğer hâkim olsaydı korkuya ne gerek

⁴¹⁴ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.148/1-149/1.

⁴¹⁵ Halil Sercan Koşık, "Nûşîrevân-i Âdil'in Hikmetlerini İçeren Mensur Bir Nasihat-Nâme", *Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (6), 2013, s.136. (135-144)

Hikâye tasavvufi açıdan adalet, himmet ve nefis gibi kavramlar üzerinde durmaktadır. Hükümdarın yaşlı kadın ve ineğin kalmasına izin vermesi adalet ve ihsan kavramları üzerinde dururken adaletin sözde değil eylemde olması gerektiğine vurgu yapılmıştır. Son kısımlarda yine *O beden evdir yaşlı kadınsa nefistir* diyerek dünyanın geçiciliği ve son beyitte aklın doğru kullanılması üzerine durulmuştur.

Eserin üçüncü bölümünde *Yunanlı İskender'in Hikâyesi ve Ona Ne Olduğu* başlığını taşıyan uzun bir hikâye vardır. Hikâyede İskender, *ab-ı hayat* suyunu yani dünyevi ölümsüzlüğü aramaktadır. Ancak bu arayışın bir gafletten ibaret olduğu ve bu uğurda mücadele edenler için *canlarını mallarını tükettiler kendilerini de bu arayışta yok ettiler* denilerek boşa uğraştıkları vurgulanmaktadır. Hikâyede ayrıca İskender ile bu arayışta olanlar içerisinde Hızır da bulunmaktadır. Metinde yer alan *Her ne kadar ab-ı hayatı İskender istediye de Hızır ona ulaşip içti bak gör ki ne acep. Baldan nasibi olan kimse onu tadar onun nasibi ve rızkı Hakk'tandır bunu bil* ifadesi bulunmaktadır. Burada gerçek ölümsüzlüğün maddi arayışla değil Allah'a yönelmekle mümkün olabileceği ve insanların çabası aynı olsa da bu mertebeye ulaşmanın Allah'ın nasip etmesiyle mümkün olduğu vurgulanmaktadır.⁴¹⁷

Eserin tamamında bulunmakla beraber dördüncü defterde şeriat, tarikat ve hakikat⁴¹⁸ üzerinde daha yoğun durulmaktadır. Ebu Bekir Kalenderî bu kavramlara dayalı anlatımlarında da bazı hikâyelerden beslenmiştir. Bunlardan biri 998-1030 yılları arasında Gazne hükümdarı olan Gazneli Mahmud hakkındaki hikâyedir. Hükümdarlığı boyunca sürdürdüğü adaleti ve iyi yönetimi ile âlimlere olan saygısı sürekli övülmüş ve edebiyatta adaletin ve insafın timsali olarak gösterilmiştir.⁴¹⁹ Hayatı boyunca tasavvufta önemli bir kavram olan zühd anlayışına uygun olarak mala mülke önem vermemiştir. Bu nedenle dönemin kaynakları onu bir mutasavvıf gibi keramet ve velayet sahibi bir sultan olarak tanımlamışlardır. Hayatı gaza ve seferlerle geçen Gazneli Mahmud'un dini ve tasavvufi yönü sayesinde Horasan mutasavvıflarından sayılmış ve bazı kaynaklarda o bölgede yetişmiş yedi tasavvuf sultanından bir olarak tasvir edilmiştir.⁴²⁰ *Kalendernâme*'de de Sultan Mahmud hakkındaki hikâye onun adaleti üzerinden başlamıştır. *Zamanın Mahmud Sultanı dinin şahı oydu şüphesiz Gazne şehrinde. Şahların şahı gerçek şah dünyada her daim din uğrunaydı. Onun zatı adaletin güneşiydi o adaletiyle hak dağıtırdı.*

⁴¹⁶ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.167/1-2.

⁴¹⁷ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.167/2-168/2.

⁴¹⁸ *Şeriat*, zahiri hükümler ile fıkıh ve hukuki kurallar, insanın bedeni ve dünyasıyla ilgili dini konular ile Allah tarafından konulan konulardır. Tarikat, Allah'a ulaşmak isteyenlerin kendilerine mahsus tuttıkları yoldaki adet, hal ve davranışlarıdır. Hakikat ise Allah'ın salikten vasıflarını alarak yerine kendi vasıflarını koymasındır. Tasavvufta şeriat ile hakikat arasında çok büyük bir bağ vardır ve biri olmadan diğeri olmamaktadır. Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s.153, 333, 343; Kahraman, "Yunus Emre Divan'ında Şeriat, Tarikat, Hakikat ve Marifet (Dört Kapı)", s. 4-5.

⁴¹⁹ Erdoğan Merçil, "Mahmûd-ı Gaznevî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mahmud-i-gaznevi> (05.02.2025).

⁴²⁰ Mustafa Akkuş, "Gazneli Mahmud'un Mutasavvıflarla İlişkisi", *SUTAD*, (45), 2019, s.355,360. (456-458)

Hikâyenin girişinden sonra yaptığı gaza ve seferler şöyle anlatılmaktadır. *Şahın gönlünde gaza vardı her daim Hakk uğruna gazadaydı. Şaha başka bir iş beliriverdi onu da diğer işler gibi yapmalıydı. Putperestlere birçok gazalar yaptı putları kırıp kâfirlerle savaştı.* Bu kısımlarda Ebu Bekir Kalenderî, şeriatı Sultan Mahmud'un her şeyi din uğruna yaptığını söyleyerek açıklarken tarikatı da yaptığı seferler üzerinden açıklamakta yani Sultan Mahmud'un manevî yolculuğuna vurgu yapmaktadır. İlerleyen kısımlarda *Gazne ehli şahın fethini duyunca sararan yüzlerini aya çevirdiler. Gazne emirinin gönlüne düştü kötü mahkûmları öldürme hevesi. Atını sürüp zindana vardı zindanı süslemek istedi.* Son kısımlarda ise Sultan Mahmud Gazne'ye geri döner ve zindanda yaşananları gördükten sonra hakikate ulaşır. Son bölümde bu kısım şöyle anlatılmaktadır. *Şah kendi şehrine vardı önceki gibi eğlenip durdu. Ne altın ne gümüş ne kumaşa asla önem vermezdi o şah. Ansızın kaza ve kaderden olsa zindana doğru gitmek istedi. O mahkûmların birkaçını gördü bazıları ölü bazılarıysa esir. Bazıları el ve ayaktan asılmış el ve ayakları başları birbirine karışmış. Bazıları kanda boğulmuş gözleri oyulmuş dilleri kopmuş. Şah o an siyaseten heybete kapıldı habersizdi kendinden haberdar oldu.* Böylece hikâye Sultan Mahmud'un hayatı üzerinden tasavvuf öğretilerini işlemiştir. Adalet, merhamet, içsel arınma ve manevî yolculuk üzerinde durulmuştur.⁴²¹

Dördüncü defterde dünyanın faniliği, ölümün kaçınılmazlığı, zenginlik ve şöhretin geçici olduğuna dair bir hikâye daha anlatılmaktadır. Bu tarz hikâyeler eserde genellikle büyük devlet adamları veya varlıklı kimseler üzerinden anlatılmıştır. Bu hikâyede de birçok gerçek veya mitolojik büyük hükümdarın adları verilerek dünyanın geçiciliği ve gerçek olanın aranması gerektiği vurgulanmıştır. Hikâye şöyledir.

Bizden Önceki Sultanların Hikâyesi

*Şahların topluluğundan okuyacağım
Keyhüsrev Şah'a ne oldu tacı tahtı
Ya da ne oldu Dara'ya tacı tahtına
Nasran Şah'ın devleti gibi cihanda
İskender Şah gibi sultanlığı
Ya da Dahhak ki Arap soyundan
Cemşid şah gitse de adı kaldı
Namlı Yezdigir ve Keykubat
Hepsi gelip de gittiler cihandan
Ecel onların burnunda tütünce
Cihanda nimetler saçsalar da
Onların şekerleri zehre dönüştü
Onların hükümetleri öylece kaldı
Her biri devlet atından düşüp
El etek mal mülkten çektiler
Felek onlara böyle davrandı*

*Gelip nasıl dünyadan gittiklerinden
Ki iklimlerden alırdı haracı
Ki bütün şahlardan en önceydi
Hangi şah onun eşi benzeriydi
Kaftan kafa kudreti ulaşan
Şah olsa da ne oldu ona acep
Gerçi şahlıkta birçok nam saldı
Onlar gibi sayısız şahlar
Her biri zarla dert ve figanla
Ah ah eyleyip durdular boşu boşuna
Binlerce hasrette kapıldılar onda
Lütuflarıysa kahra dönüştü
Çünkü ölümleri at gibi yetiştirdi
Bu kan dolu teşte yuvarlandı
Tahtı diğerlerine bıraktılar
Gül bahçelerini dikene çaldı*

⁴²¹ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.167/1-2.

Yukarıdaki hikâyeden hemen sonra Hz. Ömer ile Bizans İmparatoru arasında yaşanan mücadeleyi anlatan bir hikâye bulunmaktadır. Ebu Bekir Kalenderî burada Hz. Ömer üzerinden adalete vurgu yapmış, dünyada birçok şeye sahip olsan da bunun kurtuluş getirmeyeceğini de Bizans İmparatoru üzerinden aktarmıştır. Hikâyenin adalete vurgu yapan önemli kısımları şöyledir. *O benden üstündür dedi Kayser bilmiyordum ben bunu cahillikten. Adaletinin sureti bir inci gibi bense ondan aciz ve nasipsiz. Emir in adaleti güneş gibidir ki zengin fakir herkese ulaşan. Tebaası onunla vücut bulur ölü beden in cana ulaşması gibi.*⁴²³

2.3.2.4. Genel Hikâyeler

Ebu Bekir Kalenderî eserinde âşıklık, cömertlik, ma'rifet, gönül, nefis, ilahi tecelli ve bu bağlamda tasavvuf açısından önemli kavramlara dair yaptığı anlatımda sık sık genel hikâyelerden beslenerek anlattıklarını pekiştirmiştir. Eserin birinci defterinde genellikle belli kişilere ait hikâyelerden yararlanılmışken ikinci defterde yer alanlar daha ziyade genel hikâyelerden oluşmuştur. Daha önceki başlıklarda kişiler üzerinden anlatılan hikâyelerin alıntısı da verilmişken bu başlık altında eserde çok fazla hikâye olmasından ötürü önemli görülen bazı hikâyelerin kısaca nelerden bahsettiğine değinilecek ve kısmi alıntı yapılacaktır.

İkinci defterin ilk kısımları aşkın özellikleri üzerine durmaktadır. Burada verilen ilk hikâyede aşkın ne denli yüce bir kavram olduğu ve bunun insanın manevî yükselişinin temel kaynağı olduğu aktarılmaktadır.⁴²⁴ İkinci hikâyede ise suret-mana, zâhir-batın, göz-gönül ve ilahi tecelli gibi kavramlar işlenmiştir. Burada aşkın dış görünüşü aşması ve hakikate yönelmesi üzerinde durulmuştur.⁴²⁵ Üçüncü hikâye tasavvuftaki ilahi aşk, fenafillah, hikmet, ilim, sabır, dua ve hakikate ulaşma gibi kavramlar üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu hikâyede kişi manevi bir yolculuğa davet edilmektedir.⁴²⁶ *Serzeniş ve Hikâye* başlığını taşıyan bir sonraki hikâye ise tasavvufi bakımdan dünyevi bağlılıkları terk etme, gerçek aşkı yaşama, hakikati görebilmek için nefisten arınma, tevazu ve gerçek anlamda manevi yolculuğa çıkma yani dünya bağımlılığından kurtulup ilahi aşka yönelme gibi kavramlar üzerinde durmaktadır. Tasavvuftaki birçok kavramı özetleyen bu hikâye şöyledir.

Serzeniş ve Hikâye

Akıllısın bilgesin ey filozof

Hep yeme içmektir derdin

Yediğin ve de giydiklerinle

Şarap, meze, yemek ve kebab

⁴²² Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.281/2-282/1.

⁴²³ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.282/2-283/1.

⁴²⁴ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.30/2.

⁴²⁵ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.31/2-32/1.

⁴²⁶ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.32/1-2.

Senin seyrin mal mülktür
Kim buna kim de ona erişmiştir ki
Leyla'nın hikâyesini çok duymuşsun
Tozlu göz tozdan başkasını göremez
Has kulların hemdemi olmak kimin harcı
Sinek ne bilsin bu bağ kimin
Karınca eğer Süleymanlık iddiasında bulunursa
Binlerce insan dünyada vardır
Dilleri vardır sözde doğru konuşurlar
Dellal gibi diğerleri de bağırır
Kalplerini bu sözlerle örtmüşler
Görünüşte aslandırlar
Onlardan kurtul bu yöne bak
Yaptıklarıyla arif ve bilge olursun
Eğer İsa gibi olursan
İsa, Süleyman ve karıncanın sırrına
Dünya ehli genelde kör ve sağırdır

Şarap büryan yemektir
Sen İsa denince hoşnut ol
Acep hiç mecnun gibi âşık oldun mu?
Ya da nasıl görebilsin pak cemali (güzel)
Akıllı, cahille yola gider mi?
O baharın doğar sonbahar ölür
Onunda sonu hüsrân pişmanlık olur
Yaşlı genç ya da çocuk
Din yolunda hepsi de aynıdır (aciz)
Pehlivanlarla kim kavga eder
Gönül ehlini düzeltmek isterler
Oysa tavada balık gibi zıplarlar
Belki o adama vakıf olursun
Bal ile iğneyi birbirinden ayırt edersin
Senin eşeğin müşteri yıldızına döner
Kör ve sağır olan nasıl erer
Her ne kadar zekiler gibi iddiada bulunsalar da⁴²⁷

Yukarıdaki hikâyeden sonra yine dünya bağımlılığından kurtulup ilahi aşka yönelmek için *Aptal Adamın Hikâyesi* başlığı altında çoban metaforundan yararlanarak bir çobanın eşekleri ve sürüsünü kaybetmesinin ardından bir yolculuğa çıkıp bir mescide yönelmesi anlatılmaktadır. Burada insanın dünyevi kayıpları sonucunda Allah'a yönelmesi ve hakikati araması vurgulanmıştır.⁴²⁸

Başka bir hikâyede Hz. Muhammed döneminde yaşamış bir zahidin hikâyesi anlatılmaktadır. Bu zahit dünyadaki her şeye kayıtsızdır. Kırk yıl boyunca her gece uykuda kalıp secde yerini gözyaşlarıyla doldurmuş ve bir gece rüyasında Hakk'ı görmüştür. Hikâyenin devamında Ebu Bekir Kalenderî, *Kırk yıl boyunca bunun için uyudum ta ki gül cemalini görebilmek için. Her kim yolunda doğru olursa, kendi gözüyle Şah'ın yüzünü görür* ⁴²⁹ ifadesi, sadece Allah'a teslimiyet ile ilahî aşka ulaşılacağına işaret etmektedir. Oldukça kısa olan bu hikâyede tasavvufta dünyadan yüz çevirmek, samimiyet, gönül temizliği, hakikatin görülmesi ve ilahi aşka ulaşmak gibi kavramlar vurgulanmaktadır.

İkinci defterdeki başka bir hikâyede Ebu Bekir Kalenderî tüm dünyayı dolaştığını ve gittiği her yerde dilberi yani ilahî aşkı aradığını söyledikten sonra çanak çömlek yapan bir atölyenin kapısını çaldığını aktarmaktadır. Bu atölyedeki yüzbinlerce testi birbirleriyle konuşmaya başlamıştır. Konuşan testilerin hepsi birbirinden farklı kişiliklere sahiptir. Ancak hepsinin konuşmasında ortak yön dünyanın aldatıcı ve geçici olduğu noktasında birleşmiştir. Hikâyenin sonu şöyle bağlanmıştır.

⁴²⁷ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.33/1-2.

⁴²⁸ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.37/1.

⁴²⁹ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.44/1.

*Her yerden bir desti söze başlamaktaydı
Bu muratsız dünyaya gönül bağlama
Bu dünya baştanbaşa hile ve hikâyedir
Çömlek atölyesini ustasıyla
Ey genç seni uyandırmadan*

*Her biri bana ey bilge dedi
Bu leşin etrafında kalan kargalardır
Aşağılık ve alçaklara yarenlik eder
Göremiyorsan bu beyitlerime bak
Sen dünya işlerinden ibret al⁴³⁰*

Hikâye genel olarak insanın gaflet uykusundan uyanmasını, dünyanın geçici olduğunu ve hakikate yönelmesini vurgulamaktadır. Temel olarak Kur’ân-ı Kerim’deki Allah, *insanı pişmiş çamur gibi bir balçıktan yarattı.*⁴³¹ *Andolsun, biz insanı kuru bir çamurdan, şekillendirilmiş bir balçıktan yarattık*⁴³² ayetlerine dayanan hikâyede, yaratılanları anlatmak için çömlek metaforunu kullanılırken Allah, çömlek ustası şeklinde tasvir edilmiştir.

Eserde işlenen önemli konulardan biri de gerçek müşid ile sahte müşid arasındaki farkın nelerden ibaret olduğudur. İkinci defterde anlatılan bir hikâye bu konu üzerinde durmaktadır. Hikâyeye göre bir vaiz meclise gidip ciddiyetle minbere oturur ve bülbül gibi söze başlar. Vaizi dinleyenler feryat ve figanla naralar atıp ağlarlar. Bu sırada oradan geçen biri sesleri duyunca mescide girer ve yaşlı birine insanların neden ve kim için ağladıklarını sorar. Yaşlı adam bu vaizin vaazıdır onları ağlatan deyince yaşlı adama o Mevlâ’dan haber veren o vaizin babası olduğunu söyler. Bu kısım ile birlikte hikâyede gerçek ile sahte olan müşidin karşılaştırması yapılır. Bu kısım şöyledir.

*Bütün bu ağlamaları para içindir
O ağlayanların derdi de başkadır
Altın gümüş için vaaz vermekte
Asla ilmiyle amel eylemez
Böyle bir vaizin olması hatadır
Eğer vaiz dünyanın peşindeyse
Halk onunla tamamen yolunu kaybeder*

*Her ne kadar insanlardan alabildiyse
Bu vaizin ağlaması ise altın içindir
Ancak bu vaiz vaazdan bihaber
Ağlayıp inlemesi ise hiledendir
Söylemek ve yapmamak nasıl hak olur
Her ne kadar vaiz deseler de cahildir
Böyle birine de lanet olsun⁴³³*

Hikâyenin son kısmında ibadetin gösteriş için yapılmaması gerektiği ve dünya malına düşkün din adamlarının halka zarar vereceği vurgulanmıştır. Ayrıca gerçek ilim sahiplerinin sözle değil, amel yani yaşamlarıyla anlaşılacağı, dünyaya değil, ahirete yönelmek gerektiği ve gerçek müşidin nasıl olması gerektiği işlenmiştir. Bu hikâye aynı zamanda Ma’un Suresi’nin ruhunu da yansıtmaktadır.⁴³⁴

⁴³⁰ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.46/2.

⁴³¹ **Rahman Suresi, 55/14.**

⁴³² **Hicr Suresi, 15/26.**

⁴³³ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.67/2-68/1.

⁴³⁴ Yazıklar olsun o namaz kılanlara ki, Onlar namazlarını ciddiye almazlar. Onlar (namazlarıyla) gösteriş yaparlar. **Ma’un Suresi, 107/4-6.**

Yukarıdakine benzer başka bir hikâyede ise Konya’da yaşadıkları söylenen kör, topal ve çolak üç kişinin hikâyesi anlatılmaktadır. Bu üç kişi bir sofrada oturup bade içip sarhoş olmuşlardır. Sohbetleri sırasında *Kör olan böyle bir bade nerede vardır berrak sudan bile temiz ve saftır* deyince çolak olan bunun üzerine *görme özürüstün sen gördüğümden bana sor ne olduğunu bu kadehin badesini, sen doldur yoksa kafanı kırarım ya da başka laf edersen gözünü oyarım* demiştir. Topal ise bu tartışma üzerine ikisine çıkışınca ona *her iki ayağın yok topallarsın o halde her ikimizle nasıl savaşırsın* şeklinde cevap vermişlerdir. Hikâyede anlatılan bu bölümde, insanın farklı eksikliklerini anlatırken, kör, çolak ve topal metaforu ile derin bir mesaj verilmek istenmiştir. Gözleri zâhiri görmeyen fakat manevi bir görme yetisine sahip kişi, suyun berraklığından bahsederken onun hakikati sezebildiği anlaşılmaktadır. Kendi görsel deneyimine güvenen çolak onu küçümseyerek manevi görme yetisinden uzaktır. Topal olansa ikisine de karşı çıkmıştır ancak onun da ilerleyebilmesi için ayaklarına ihtiyaç olduğundan bir yolculuk yapamaz. Kendi eksikliklerini görmeyen çolak ve topal kusurlu olduğunu bilmeden başkasını küçümser; ama hakikati gören kişi kusurlarıyla barışıktır. Kalp ile görmenin, gönül gözünün açık olması Allah’a ulaşmanın önemli aşamalarından biridir. Kişinin kendini bilmesi önemlidir. Hikâyenin sonu şöyledir.

*İnsanların bazıı şüphesiz kör gibidir
Onların dedikleri tamamıyla gaflettendir
Söyledikleri her ne varsa riyadır
Dışı görenler dışı bakanlardır
Bazılarıysa topaldır ey oğul
Her ne kadar Hüda yolunda aksayarak gitseler de
Aklın ve nefsin ayaklarını kırmışlardır
Din konusunda eksiklerdir eksik olmayan da müpteladır
Bazıları Allah yolunda elsizdirler
Elleri olmasına rağmen elsizlerden olurlar
Hava ve nefis ile el açarlar
Her kimin eli böyleyse
O halde bu manaya bak ey oğul
Aç gözünü el ve ayağınla beraber*

*Her ne kadar dünyadan dem vursalar da
İşleri güçleri de tamamıyla zilletir
Pak efendinin sırrından habersizce
Kör ise dostun yüzünü daha iyi görür
Cisimden candan elden ayaktan bi-haber
Şeytan yolunda aksamadan düz giderler
Bu dünyaya gönüllerini bağlamışlardır
Bu yüzden bu belaya tutkunlardır
Gece gündüz onun varlığıyla kanaatkârlardır
Her ne kadar cism-u can taşıysalar da kör olurlar
Hırs ve tutku için ey efendi
Din yolunda eksik kalanlardandır
Mal mülk azık sevdasından el çek
Muhammed’in dinine baş koy⁴³⁵*

Ebu Bekir Kalenderî eserde anlattığı hikâyelerde, Mesnevî gibi tasavvufî eserlerde de görülebileceği üzere bazen hayvan metaforunu kullanarak anlatımı kuvvetlendirmiş ve nasihatleri bu hikâyeler üzerinden pekiştirmiştir. Eserin ikinci defterinde kişinin diline hâkim olması ve manevî yolculukta gereksiz laftan kaçınılması gerektiğini anlattığı kısımlarda bu metoda başvurarak kaplumbağa ile ördek hikâyesine yer verilmiştir. Destan başlığı altında işlenen bu

⁴³⁵ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.75/2-76/1.

hikâyenin ana teması neredeyse aynı şekilde M.Ö VI. yüzyılda Frigya’da doğmuş olan Yunan masalcısı Ezop’un Kaplumbağa ile İki Ördek masalına benzemektedir.⁴³⁶ Hikâye şöyledir.

Destan

*Dinle şimdi kaplumbağanın hikâyesini
Kaplumbağanın biri bir ördekle komşu olmuştu
Ördek sürekli bir yerlere doğru uçardı
Ördek sürekli havada eğlenmekteydi
Ördek ve kaplumbağa beraber sulukta
Ansızın kaza ve kaderden ötürü
Her ikisi de birbirine şöyle dedi
Biz bir zaman beraber yaşadık öylece
Suyumuz kurudu ve yiyeceğimiz kesildi
Kaplumbağa da beni beraberinde götür dedi
Sen uçma bırakma beni burada
Sohbetimiz beraberliğimiz hatırına uçup gitme
Ördek de ben seni kendimle götüreceğim
Seni nasıl burada bırakabilirim dedi
Kaplumbağa bunu duyunca sevindi
Sıkıca o ördeğin kanadından asıldı
Ördek ona sürekli ey kaplumbağa
Eğer açarsan ağzını zararı sanadır
Kaplumbağa da dediklerine uyacağım dedi
Ördek onunla uçup kanat çırpı
Ansızın kaza ve kaderden
Oldukça büyük bir şehirdi
Açtı ağzını o kaplumbağa bilmeden
Gökten yeryüzüne düşüverdi
O halde dilini az konuştu da*

*Her ne kadar söz ile zeki ve atılgan olsan da
Devamlı birbiriyle konuşup dururlardı
Kaplumbağanın yiyeceğiye bitki ve ottandı
Kaplumbağanınsa yeri suyun altıydı
Yaklaşık on yıl boyunca böyle yaşadılar
O sulak tamamıyla kuruyuverdi
Biz nasıl burada yaşarız su bile kalmadı
Aniden göklerden böyle takdir olundu
Ördek de buradan gitmek gerekir dedi
Kereminle beni bu halde bırakma dedi
Komşu hakkı Allah hakkıdır
Eğer gidersen de beni de götür
Her bulduğum yiyeceği de beraber yiyeceğiz dedi
Artık bize yola düşmek gitmek gerekir dedi
Dert tasadan kurtulup rahatladı
Ördek de göğe doğru kanatlandı
Açma ağzını burada akıllı ol
Gökten yere doğru düşersin dedi
Gerçi senin esirinken azat oldum dedi
Başka bir başlangıç başlamış oldu
Onların yolu bir şehre düştü
Her ikisi de aniden o şehri gördü
Ördeğe ey ördek şuna bak diye demeye
Birazcık ağzının açılmasından
Bu manadan kendine bir pay biç⁴³⁷*

Hikâyede kuruyan göl kaza ve kaderi, ördek mürşid, kaplumbağa ise müridi simgelemektedir. Kişinin manevî yükselişini simgeleyen uçuş olayında ise dilin ve nefsin kontrol edilmesi gerekliliğine vurgu yapılırken müridin diline hâkim olamaması durumunda da bu yükselişte düşüşler yaşanacağını göstermektedir. Görüldüğü üzere Ebu Bekir Kalenderî hikâyeye tasavvufi bir karakter kazandırmıştır.

Eserin *Gülen ve Ağlayan Kuşu Taleb Eden Padişahın Hikâyesi* başlığını taşıyan hikâye büyük bir saltanata sahip olan hükümdarın bunlara teveccüh etmeyip iki kuşu arzulaması üzerinedir. Tüm çabalar sonucunda bir avcı bu iki kuşu arpa taneleriyle tuzağa düşürerek yakalar ve saraya götürür. Saraya götürülen kuşlardan biri gülerken diğeri sürekli ağlamaktadır. Saraya getirilen kuşlardan gülünen dünya nimetlerinden mutlu olup gaflet içerisinde yaşayanları temsil ederken ağlayan kuş ise

⁴³⁶ İ. Çetin Derdiyok, “Sadi’nin Bostan’ı ve Ezop Masalları’nda Ortak Temalar”, **Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 12(12), 2003, s.2.

⁴³⁷ Ebu Bekir Kalenderî, **Kalendernâme**, s.77/2-78/1.

dünyanın faniliğini anlayıp hakikati idrak eden kişiyi simgelemektedir. Hikâyenin sonu şöyle bitmektedir.

*Şah kendi kendine bu iki güzel kuş
Kafeste bil o iki kuşu hep beraber
Birbirleriyle konuşmaya başladılar
Her ikimiz es kazara kafeste kalmışız
Her kim bu kafeste kaldıysa eğer
Biz arpa danesi için tuzağa düşüp*

*Bedenin huzuru ve de kalplerin kuvveti dedi
An be an gülüp ağladığını düşün sen
Akan sudan bile güzel konuşmalar
Bizim nasibimiz Hüda'dan yana bu imiş
Bu taraftan o tarafa atılmıştır
Bütün ömrünü bir defada harcamıştır⁴³⁸*

Hikâyenin sonunda kuşların bir arpa tanesi için tuzağa düşmesi insanın hırsları yüzünden dünya tuzağına düşüp ömrünü boşa harcadığını vurgulamaktadır.

Dünyanın yine aldatıcı olduğu, ileri gelen bir efendi ile komşusu olan Kalenderî bir derviş arasında yaşanan olay üzerinden anlatılmaktadır. Hikâyedeki kalender hüccet sahibi bir âlim olarak tanıtılmıştır. İleri gelen efendi bir gün evinde sazlı sözlü eğlence tertip etmiştir. Katılan herkes eğlenmektedir. Burada meclis sahibi ve eğlenenler dünya zevklerine dalmış gaflet içinde olanları simgelemektedir. Meclistekiler Kalender dervişi, evindeki eşeğin sesini dinlemektense, gelip saz eşliğinde eğlenmeye çağırmışlardır. Hikâyenin sonunda yer alan *Ahmaklık olur bu güzelden yüz çevirip o sesi duymak. Onun aslı eşekten olur bu ses ile coşup eğlenmeyen. Hüccet bu sözden anladığını anladı saz ehli ve toplananlara da yolu gösterdi* beyitlerinde Kalender dervişi meclistekilere hakikati göstermeye çalışmıştır.⁴³⁹

Tarikat ve hakikatin işlendiği dördüncü defterde bu kavramlar bir zahit ve şah üzerinden anlatılan hikâyeyeyle pekiştirilmiştir. Hikâyedeki ilgili kısım şöyledir.

*Zahit olan büyük bir şeyh vardı
Her zaman tarikatta idi
Onun zamanında ise
Memleketleri alıp fethederdi
Adaletiyle şahların şahıydı
Allah dergâhının aşığtıydı
Gece gündüz hizmet sunardı
Aylarca yıllarca beraber idiler
Hep beraber sohbet ederlerdi
Her ne vakit şeyh şaha gitseydi
Lütuflar sunup nazlar ederdi
Şeyh ile şah seferler eylerdi*

*Din ve mezhepte salık abit biriydi
Hakikat ile kılı inceltirdi
Oldukça namli bir padişah vardı
Hepsini kendi hükmüne bağlardı
Muratsızlara murat bağışlardı
Hem şeyhten hem de kendinden haberdardı
O şeyhin huzurunda o cihan şahı
Süt ve kaymak gibi hep birlikte idiler
Sayısız nimetlerden faydalanırlardı
Şah buluttan arınan ay gibi parlardı
Şeyhe doğru canı gönülden koşardı
Gönülleri Hakk uğruna coştururdu⁴⁴⁰*

⁴³⁸ Ebu Bekir Kalenderî, **Kalendernâme**, s.174/1-175/1.

⁴³⁹ Ebu Bekir Kalenderî, **Kalendernâme**, s.196/2-197/1.

⁴⁴⁰ Ebu Bekir Kalenderî, **Kalendernâme**, s.237/1-238/1.

Hikâyede zahit olan şeyh şeriat kavramına uygun olarak abit yani sürekli ibadet halindedir. Salik olarak ise tarikat yoluna girmiş ve hakikate doğru sabırla ilerleyen biri olarak tasvir edilmiştir. Ayrıca şahın sürekli şeyhin yanına gitmesi ve sohbet etmeleri mürşid-mürid ilişkisini göstermekte ve şahın şeyhin yanına gittiğinde ay gibi parlaması da mürşidlerin müridlerine kılavuzluk yaptığı ve onları aydınlattıkları vurgulanmaktadır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. ANADOLU'DAN DEŞT-İ KIPÇAK'A TASAVVUFÎ DOKTRİN AKTARIMI VE TARİH KULLANIMI

Türk ve İslâm tarihi içerisinde dini ve sosyal yapı bakımından merak uyandıran konulardan biri de Kalenderîler ve Kalenderîlik olmuştur. *Ezoterik*⁴⁴¹ ya da *heterodoks*⁴⁴² bir grup olarak tanımlanan Kalenderîlere ait özellikle erken dönemlerde yeterli bilgi bulunmaması, kaçınılmaz olarak onlar hakkında çeşitli yorum ve görüşlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu konuda doğrudan inanç mensupları tarafından yazılmış kitaplar, onlarla ilgili gizli kalmış bilgilerin açığa çıkması bakımından önem arz etmektedir. Kalenderî inancına mensup kişilerin yazmış olduğu eserlerin kısıtlı olması erken döneme ait olan Ebu Bekir Kalenderî'nin eserini daha da değerli kılmıştır. Bu bakımdan eser, Kalenderîliğin erken dönemiyle ilgili kıymetli bilgiler sunmasının yanı sıra tarikatın doktrin, erkân ve teşkilat yapısı hakkında verdiği bilgilerle de son derece önemlidir.

Tarihsel süreçte Kalenderîler, içinde yaşadıkları toplumlarda hâkim din anlayışı dışında, şer'î ve örfî yasaların bir kısmına muhalif görüntüleri ve tavırlarıyla genellikle heterodoks olarak kabul görmüş ve dışlanan bir topluluk olmuştur.⁴⁴³ Siyasi ve sosyal yaşamda aykırı olarak tanımlanan bu grubu anlamak bakımından yazılı eserlerin ve özellikle erkân ve doktrinlerinin bilinmesi ayrı bir önem taşımaktadır.

Ebu Bekir Kalenderî'nin yetiştiği bölge ve aldığı öğrenimin etkisiyle *Kalendernâme*'de Mevlevîliğin etkisi yoğun olarak hissedilmiştir. Ahmet Yaşar Ocak, Kalenderîlik doktrininde XIV.

⁴⁴¹ Yunanca içsel ve gizli anlamında *esoterikos* kökünden gelen, Türkçe karşılığı *içrek* (içte kalan, saklı bilgi) olan ve tasavvufta *batını* (batın; iç yüz, içteki) kavramını karşılayan sözcüktür. Helmut Werner, *Ezoterik Sözlük*, Omega Yayınları, İstanbul 2005, s. 264-265; Genel anlamda özgürleştirici ama tehlikeli bir şey olarak da görülür. Nispeten merkezi inançtan az sayıda olan topluluklar için kullanılan terim, hem derin hem de zaman zaman saçma olarak görülmüştür. Ancak hiçbir genelleme, topladığı zengin anlam çeşitliliğini gölgelememelidir. Anthony Blake, *Understanding What is Esoteric*, Journal for the Study of Esotericism, 8(2), 2020, s.22. (1-25)

⁴⁴² *Heterodoks* kavramı merkezi din anlayışının dışında kalan akım ve görüşler için kullanılmaktadır. Bu kavram, bir ülkede *ortodoks* olarak tanımlanan, siyasi gücü elinde bulunduran veya çoğunluğu oluşturan grupların doğru kabul ettiği resmi öğretinin dışında kalan akım ve görüşleri ifade etmektedir. Ortodoks inanç, siyasi otorite ile iyi ilişkiler içerisinde ve toplumsal tabana yayılmış ve kabul görmüştür. Böylelikle siyasi otorite karşısında meşruiyet kazanmıştır. Siyasal gücün karşısındaki muhalefet ya da azınlık konumunda olanlar ise bu kapsamda *heterodoks* mezhepler olarak tanımlanmışlardır. Tarihsel çerçevede heterodoks akımların ortodoksiye karşı sürekli bir mücadele halinde olmaları ve hayatta kalma mücadeleleri, bu grupların *teolojik*, *kozmolojik*, *antropolojik* ve *eskatolojik* bakış açılarının şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. Bu durum ayrıca inançlarının aktarımında gizlilik ve *ezoterizm* ile sembolik, sembolik ve metaforik dil kullanımının yaygınlaşmasına vesile olmuştur. Şinasi Gündüz, "Başkaldırı Geleneği ve Heterodoksi", *Bilimname*, 2(6), 2004, s.76, 79; Hakan Olgun, "Heterodoksi", *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, <https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/heterodoksi>. (10.04.2025)

⁴⁴³ Sadullah Gülten, "Tahriri Defterlerine Göre Anadolu'da Kalenderîler ve Haydariler", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 31(52), 2012, s.37; Ocak, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Sûfilik: Kalenderîler (XIV-XVII. Yüzyıllar)*, s. 56

yüzyıl sonlarına doğru Hurûfilîğin⁴⁴⁴, XVI. yüzyıllarda ise Şîlîğin etkisinden bahsetmiştir.⁴⁴⁵ Fakat incelediğimiz *Kalendername*'de her ikisinin de etkisi görülmektedir. Şîlik etkisi ise Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin, Ca'fer es-Sâdık gibi kişilerin ele alınmasıyla hissedilmiştir.⁴⁴⁶ Şîlîğin daha kuvvetli etkileri, sonraki zamanlarda Safevî propagandasıyla XV. yüzyıl sonu ile XVI. yüzyıl başında Osmanlı sahasında etkili olmaya başlamıştır. Bu açıdan bakıldığında eserin verilen tarihlerden önce kaleme alınmış olması, bahsedilen etkilerin tarikat yapısında Mevlevîliğin etkisinin yoğun olarak hissedilmesini açıklamaktadır.

Ebu Bekir Kalenderî eserinde tarikatın doktrini ile erkân hakkında açıklamalarda bulunurken bunları desteklemek için çoğunlukla tarihi olay, şahsiyet ve hikâyelerden yararlanmıştır. Bunlar içerisinde özellikle yetiştiği Anadolu'da yer alan ve bazılarına başka kaynaklarda rastlanmayan mutasavvıfların yer alması, dini ve tasavvufi tarih bakımından da eseri değerli kılmaktadır. Ayrıca Ebu Bekir Kalenderî'in tarih kullanımı öğretinin desteklenmesi bakımından olduğu kadar bunun Altın Orda sahasına aktarılması bakımından da önem arz etmiştir. Aktarılan verilere dayanan bu bölümde tarikatın yapısı hakkında bilgiler aktarılırken bu bilgileri destekleyen ilgili tarihi olay, hikâye ve şahsiyetlere de yer verilmiştir.

3.1. Doktrin

Doktrin, Fransızca kökenli bir terim olup öğreti kelimesine karşılık gelmektedir. Tasavvufi bakımdan bir tarikata giren salike, seyr-i sülûkü sırasında manevi bir yöntemle aktarılan bilgileri

⁴⁴⁴ Fazlullâh Esterâbâdî tarafından kurulan *bâtîni* akım olarak bilinen Hurûfilik, bir dilde kullanılan sembollerin, anlamlarının dışında daha derin, soyut bir düzeyde anlamlarını ele alır. Evrendeki tüm varlıkların ve olayların aslında ilahi dildeki anlamlarını taşıdığı bir tür *ilahi dil* olarak görülür. Bu dil, kozmik gerçeklik ve Allah'ın mesajlarını anlamak içindir. Fazlullâh Esterâbâdî bu görüşünü, diğer sûfilerden farksız düşünmediği yaratılış yorumuna bağlamıştır. Ona göre, Allah'ın *ol (kün)* dediğine dair kutsal metinlerdeki ifade son derece harfi harfine alınmalıdır. Çünkü Allah, dünyayı yaratmak için dilsel bir formda kelime söyleyen varlık olarak görülmelidir. Bu *yaratılış* anlayışıyla, dil ve maddiyat, dünyanın sonraki bütün aşamalarında birbirine temelden bağlanmıştır. Bu durum evrendeki sesler ile cisimler arasında sürekli bir ilişkiyi doğurmuş ve böylece evren, bir bütün olarak, maddeler ve seslerin bir araya geldiği bir yapı, *ol* kelimesinin yankısı olarak görülmüş, tüm varlıklar ve hareketler, zamanın başında verilen bu ilahi emrin devam eden yankılarını temsil etmiştir. Buna göre de insanın varoluşunun nihai amacı, gözlemlenebilir gerçekliği çözmek olmuştur. Shahzad Bashir, **Fazlallah Astarabadi and The Hurufis**, Oneworld Publications, Oxford, 2005, s.45,50-55,77. XIV. yüzyıl sonları - XV. yüzyılda farklı bölgelerde ve bu yüzyıl tasavvuf eserlerinde daha çok kendini gösteren Hurûfilîğin varlığı ise bu yüzyıldan çok daha önceleri kendini göstermiştir. Ne zaman ve nasıl doğduğu kesin bilinmemekle birlikte M.Ö IV ve III. yüzyıllarda Ortadoğu'daki Helenistik - gnostik karakterli dinlerde ortaya çıktığı bilinmektedir. Eski çağlardan gelen ve harflerle sayıların kutsallığını kabul edip bunlara çeşitli sembolik anlamlar yükleyen anlayış, doğada varlığı kabul edilen gizli güçler şekil ve harflerle anlamlandırılmıştır. İslâm dünyasında ise harflerin bazı gizli özelliklere sahip olduğu düşüncesi VIII. yüzyıla kadar geriye gitmektedir. İlk olarak aşırı Şîilerden Mugîre b. Saîd el-İclî Allah'ı harflere benzetmiştir. Ardından Hurûfî anlayış, çeşitli mutasavvıf ve İslâmî gruplar arasında ilgi görmüş, özellikle İbnü'l-Arabî'nin katkılarıyla bu ilgi daha da artmıştır. Bu anlayış İbn Haldûn ve Kâtib Çelebi'yi de etkilemiştir. Fakat İslâm dünyasında *bâtîni* düşüncelerin ışığında Hurûfilîği bir sistem şekline sokan ve bir fırka halinde yayan kişi Fazlullâh-ı Hurûfî olmuştur. Hüsamettin Aksu, "Hurûfilik", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hurufilik> (27.04.2025).

⁴⁴⁵ Ocak, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Sûfilik: Kalenderîler (XIV-XVII. Yüzyıllar)**, s.196.

⁴⁴⁶ Hurûfilik etkisine şöyle bir örnek verebiliriz. "ع اyn harfi gözünü açmakta / Dilberin güzel yüzünü göstermekte. ش şin harfiyse cana mutluluk bağışlar / Canı ve gönü kederden arındırır. Daha sonra ق kaf harfiyle yaklaş / Âşıkça dön dolaş an be an. Âşkın beyanı lisanla olmaz / Âşk her şeyden üstündür. Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendername*, s.86/1.

içermektedir. Tarikata giren salık, bir zühhd halini benimsemiş olur. Zühhd, dünyadan vazgeçme halidir. Tasavvuf ise salikin Allahtan başka her şeyden bağlarını koparmasını ifade etmektedir. Kalenderî doktrini de ince ve yüksek derecede bir tasavvuf anlayışını içermektedir. Bu bakımdan Kalenderî doktrini zühdden daha ileri bir boyutu kapsamaktadır. Bu anlayışın salike aktarılması mutlaka tarikat zinciri içerisindeki bir şeyh/mürşid tarafından yapılmalıdır. Mürşid, hakikate ulaşması için müridin seyr-i sülûkünde ona tarikat doktrinini aktararak kılavuzluk etmektedir.⁴⁴⁷ Aşağıda Ebu Bekir Kalenderî'nin eserinde Kalenderîlik doktrinine dair tespit edilen uygulamalar değerlendirilmeye çalışılacaktır.

3.1.1. Fakr ve Tecerrüd

Tarikata giren sâlikin Allah'a muhtaç ve ondan başka hiçbir şeye ihtiyaç duymayan,⁴⁴⁸ diğer bir deyişle *Fenâ fi'llah'a*⁴⁴⁹ ulaşma yolu olan fakr, Kalenderîliğin ana karakteri ve tarikatın temel öğretisi olmuştur. Fakr anlayışı henüz daha İslâm'ın ortaya çıkmasından önce Suriye ile Mısır arasındaki bölgede bir Mesih öğretisi olarak yayılmış ve dünyevileşen Musevilere karşı bir tepki olarak içsel arınmayı ifade etmiştir.⁴⁵⁰ İslâm tasavvufunda ise Hz. Muhammed'in Hira dağında inzivaya çekilerek sadece ibadetle meşgul olması mutasavvıfların bu anlayıştaki yaşam tarzlarının temelini oluşturmuştur.⁴⁵¹ Dünyaya ait her şeyden vazgeçip Allah'a yönelme hali olan *tecerrüd* ise bu doktrini destekleyen başka bir öğretimdir.

Birbirini destekler nitelikte olan *fakr* ve *tecerrüd*, Ebu Bekir Kalenderî tarafından da eserde sıkça dile getirilmiştir. Eserde *fakr* çerçevesinde, hiçbir dünya varlığına itibar etmemek ve Allah'tan başka her şeyden uzak kalmak gerektiğinin sık sık altı çizilmiştir. Esere göre bir salikin/müridin, şeyhinde fakirliği araması gerekmektedir. Ayrıca her şeyhin önder olarak seçilmemesi, seçilme şartlarından birinin ve en önemlisinin fakirlik olması gerektiği belirtilmiş ve fakirlik makamı her şeyden üstün tutulmuştur. Bu kapsamda Ebu Bekir Kalenderî, kendisinin Allah tarafından dile getirildiğini ifade etmiş ve bundan dolayı şeyhlik makamında olduğunu vurgulamıştır. Kendini miskin bir fakir, her şeyden küçük ve değersiz olarak göstermiş ve bu makamından dolayı kendini ideal bir şeyh olarak vasıflandırmıştır.⁴⁵² Böylece Ebu Bekir Kalenderî sistematik olarak önce önder olacak şeyhin seçiminde fakirliği en üst mertebeye koymuş ve ardından kendisinin buna sahip olduğunu söyleyerek önderliğini meşrulaştırmıştır.

⁴⁴⁷ Ocak, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Süffilik: Kalenderîler (XIV-XVII. Yüzyıllar)**, s.207; Hayrani Altıntaş, "Tasavvuf", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 31(1-4), 1989, s.73-74. (73-84)

⁴⁴⁸ Uludağ, **Tasavvuf Terimleri Sözlüğü**, s.131.

⁴⁴⁹ Fenâ fi'llah, Allah'ta fânî olma anlamına gelen, kişinin heves ve arzularından uzaklaşarak ilahi vasıflarla donanması anlamındadır. Uludağ, **Tasavvuf Terimleri Sözlüğü**, s. 134.

⁴⁵⁰ Mustafa Altunkaya, "Horasân Tasavvuf Ekolü ve Özellikleri", **Turkish Studies**. 11(2), 2016, s.132.

⁴⁵¹ Cengiz Gündoğdu, "Doğuş Dönemi Zühhd Ekolleri ve Tasavvuf Mektepleri", **Ekev Akademi Dergisi**, 1(1), 1997, s.41.

⁴⁵² Ebu Bekir Kalenderî, **Kalenderînâme**, s.3/1.

Şeyhine itaat eden her bir mürid
Eğer ibadet aşkıyla sararıp solmuşsa
O aziz bu yolda kemale erer

Şeker dolu bir ney kamışına benzer
Onda fakirliği ve dervişliği ara
Senin iyiliğini ve kötülüğünü ayırt eder⁴⁵³

Fakr öğretisi eserde aktarılırken dayanak olarak kullanılan en önemli sembol, genellikle Hz. İbrahim olmuştur.

Bu cömertlik dünyaya Halil'den kaldı
Fakirlik onun sabıydı ey bilge
Fakirlik terk etmekte buysa onda fazlasıyla vardı
Suret ve mana da onunla aşikâr oldu
Her kim cömertlikten yana el açarsa
Eğer Halil gibi onunla dost olursan
Allah'ın dostları büyük evliyalar
Ancak onlar o ve bundan kayıtsızdırlar
Allah'tan ne isterlerse o olur
Onların bir sırrı başlı başına bir âlemdir
O Halil'den (Allah) böyle bir Halil doğdu
Fakirlerle olan değeri ona yoldaş oldu

Bütün hayır ve güzellikler ondan kaldı
Buraya kadar kim ondan ne öğrendi
Ondan önce kimse var mıymış böyle sen onu söyle
Kıyamete kadar da var olup artacaktır
O ona Allah'ın cömertliğinin lütfundandır
Şüphesiz seni kendi cömertlerinden eyler
Çünkü Allah onları keramet sahibi kılar
Maden gibi tane gösteren velilerdir
İstediklerini de cehennemden kurtarırlar
Halil'le olursan onun gibi mahreme erersin
Cömertlikte dünyada kendi layığına erdi
Her biri Allah katında kabul görenlerden oldu⁴⁵⁴

Yine eserde cömertliğin Hz. Âdem ile ortaya çıktığı ve ondan sonra Cebrail aracılığıyla Hz. İbrahim'de vücut bulduğu belirtilmiştir. Allah'ın dostu anlamına gelen *Halilullah* (Halil) sıfatına da şiirde yer verilmiştir.

Cömertlik Âdem Aleyhisselam Sonra Cebrail İle Halile Giydirildi Ondan Geriye Kaldı

Tekrardan gel söze başla
O Halil'in eşi benzeri yoktu
Haddinden fazla cömertlik onun keremidir
Mütevazılık büyüklük edep ve hüner
Sofrası başış ve cömertlik sofrası
Mucize, ilim, sabır ve ma'rifet
O cömertlik ve mertlikle meşhur oldu
Cömertlik ve kerem Halil ile mana buldu

Cömertliğin bir hikâyesine başla
Cömertlikti onun işi ey fakir
Davranış ve sözleri de onun rızasındandı
Bunların hepsi onun zatında mevcuttu
Herkes için karşılıksız cömertlik ederdi
Halilullah'ın zatında olan sıfatlardır
Onun zatında ne varsa cömertlik ve keremden
Cebrail onu Allah'ın celil sıfatından getirdi⁴⁵⁵

Eserde Hz. İbrahim hakkında arka arkaya aktarılan bu kısımda fakirlik sadece maddi bir eksikliği değil sabırla kabul edilen bir hali ifade etmiştir. Hz. İbrahim'in sabrı, onun fakrı ile birlikte zikredilmiştir. Fakirlik terk etmektir denilerek maddi ve manevi olarak dünyevî arzulardan vazgeçmek anlatılırken bir nevi vermek ve vazgeçmek olan cömertliğin Hz. İbrahim'de fazlasıyla bulunduğu vurgulanmıştır. Fakirlerle dost olmak ve onları yoldaş bilmek ifadesiyle maddi bir yakınlığa değil, Allah dostu büyük evliyalar yani hakikat ehliyle birlikteliğe dikkat çekilmiştir.

⁴⁵³ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.6/1.

⁴⁵⁴ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.17/2.

⁴⁵⁵ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.18/1.

Böylece bir taraftan *fakr* öğretisine destek oluşturulurken diğer taraftan Hz. Halil İbrahim'in yoldaşları olarak gösterilen fakirler yüceltilmiştir.

Ebu Bekir Kalenderî'ye göre insanların manevi olgunlaşma, içsel keşif ve Allah'a yaklaşma süreci, yine ancak fakirlik ile mümkündür. Çocuk metaforunun kullanıldığı bir hikâyede, fakirlik doktrinin önemi açık şekilde vurgulanmıştır. Gerçek zenginlik, dışsal şeylerde değil, içsel dünyada bulunmaktadır. Fakirlik, manevi olgunlaşma ve sabrın bir aracıdır. İnsanın gerçek özgürlüğü ve kurtuluşu dünyevi bağlardan (mal, mülk, arzu) kurtulmakla sağlanabilir. Bedenden (tenden) geçerek, manevi bir uyanışa ve gerçek insanlığa ulaşmak yine ancak fakirlikle mümkündür.

<i>Fakir bir çocuk vardı</i>	<i>Aslında görüldüğünden daha iyiydi</i>
<i>Hamdî fakirlikle olgunlaştı</i>	<i>Şüphesiz fakirlikten gurur duydu</i>
<i>Mertlere hizmet eyle canı gönülden</i>	<i>Kendini kurtar su ve topraktan (dünya)</i>
<i>Tenden geçersen can olursun</i>	<i>Fakirliğe delil burhan olursun</i>
<i>Eğer gönül ehliyle hemdem olursan</i>	<i>Bu mananın sırrına vakıf olursun</i>
<i>Sana fakirlerden fayda gelir</i>	<i>Zühre yıldızıyla hem sohbet olursun</i>
<i>Tuti gibi şekerle nasiplen</i>	<i>Mey gibi şarap fıçısında coşup kayna</i>
<i>Bülbül gibi her seher vakti öt</i>	<i>Eğer gülün cemalini görürsen</i>
<i>Eğer âşıklar gül bahçesini açarsa</i>	<i>Âşıkça o bahçeye koşarak gir</i>
<i>Şekerle gülü birbiriyle karıştır</i>	<i>Bu manayla her tarafa yönel</i>
<i>Cana can katan bu hale bak sen</i>	<i>Gözü gönlü bu manaya aç sen</i>
<i>Ledün esrarından koklayınca</i>	<i>Teni öldürünce canı beslersin</i>
<i>Her şeyi anlamaya başlarsın</i>	<i>Daha sonra Hakk'a bağlanırsın⁴⁵⁶</i>

Bu kısma göre fakirler ve sade yaşam sürenlerin, insanın derinliğini kavrayacağı, Allah'a ancak bu yolla ulaşılabilceği aktarılmıştır. Bir insanın maddi ve manevi fakirlikten, sabır ve aşk yoluyla Allah'a yaklaşma süreci vurgulanmıştır. Derin bir tasavvufi öğreti olarak her bir sembol, içsel bir uyanışa ve manevi keşfe yönelik olmuştur.

Fakirlik ve Yoksullukla Yol Alan Her Fakir Menziline Ulaşır başlığını taşıyan kısımda Kalenderîliğin temel felsefesini oluşturan *fakr* ve *tecerrüd* anlayışı ve bu öğretiye davet, açık bir şekilde ifade edilmiştir.

<i>Fakir isen de kendine gel önce</i>	<i>Hüdâ'nın kokusu burnuna gelinceye dek</i>
<i>Ondan sonra dem vurma sükût eyle</i>	<i>Aç gözünü bu söze kulak ver sen</i>
<i>Fakirlik yoludur bu yola ayak bas sen</i>	<i>Üstelik yoksullukla bu yolda devam eyle</i>
<i>Sıyrılmıyacak içecek ve azıktan</i>	<i>Sonsuz olan menzile ulaşasın</i>
<i>Nefsi hırsız gibi dara çek</i>	<i>Asla onun hevesine eyleme heves</i>
<i>Hırs, kin ve cimriliğin boynunu vur</i>	<i>Onların layığı ise bunlar olur</i>
<i>On tane daha his vardır ey fakir</i>	<i>Onların terkin ver ve onlardan ayrıl</i>
<i>Altı yön sende olan altı yoldur</i>	<i>Her altısı da Hakk'ın nezdinde yanlıştır</i>

⁴⁵⁶ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.31/1.

*Hakk'ın yolları bunların dışındadır
Akıl onun yanında eksik kalır
Yolun delili aşktan yana olsun
Kendini baştan sona yok edince
Ondan sonra hepsi senin parçan olur*

*Onların hepsinden sıyrıl bu yolu seç
Şaşırp aptallaşır hayran kalır
Hakk yolunda Hakk'tan haberin olsun
Her şeyi sadece kendinde görürsün
O derviş sen olursun vesselam⁴⁵⁷*

Metnin içeriği, nefis terbiyesi, dünyevi arzulardan feragat ederek Allah'a ulaşma süreci ve fakr anlayışı etrafında şekillenmektedir. Bu bağlamda, gönül dünyası maddi olana değil, manevi olana açık olan bireyin işidir. Hakikate ulaşma yolculuğunda ilk adım kendini tanımak ve kendine yönelmekle olacaktır. Zira tasavvufi düşüncede hakikat, önce kalpte hissedilir, ardından sözle ifade bulur. Bu anlayış, içsel bir tecrübenin dışsal bir ifadeye dönüşmesini esas alır. Hakikate ve ilahî aşka ulaşmanın ön koşulu olarak sunulan fakr anlayışı, benlikten, nefsanî arzular ve dünyevî bağlardan arınmış bir varoluş biçimini ifade eder. Bu nedenle, söz konusu metin, bireyin içsel dönüşümünü ve manevi tekâmülünü önceleyen bir disiplin olarak fakrı, hakikat yolculuğunun vazgeçilmez aşaması olarak sunmaktadır. Nefsi hırsıza benzeten Ebu Bekir Kalenderî, öncelikle nefsin yargılanmasını, hırs, kin ve cimriliğin yok edilmesini gerekli görmüştür. İnsan karakterini zaafa uğratan bu tür davranışların Allah'a ulaşma yolunda engelleyici unsurlar olduğunu vurgulamıştır.

Tüm bu teorik bilgilerden anlaşılmaktadır ki Allah yoluna kendini adanmış olan âşık, ilahî âşkına yani Allah'a ancak *fakr* anlayışıyla ulaşabilmektedir. Bu yolda tüm dünyevi hazlardan kurtulmanın vurgulandığı öğretilerde sabır ve cömertlik de önemli iki erdem olarak işlenmiştir.

İnsanların dünyevi hazlardan vazgeçip kendilerini Allah yoluna adanması kolay değildir. Bu nedenle Ebu Bekir Kalenderî, Kalenderîliğin *fakr* doktrininin teorik olarak aktardığı kısımlardan sonra birçok yerde bunu desteklemek ve talipleri ikna edebilmek için nasihatlerde bulunmuş ve özellikle tarihteki önemli ve büyük hükümdarlardan örneklerle öğretisini desteklemeye çalışmıştır. Bu örnekler genellikle dünyanın geçiciliği üzerine yoğunlaşmış ve büyük hükümdarların saltanatının dahi geçici olduğu vurgulanmıştır. Eserdeki bir pasajda bu vurgu İran coğrafyasında hüküm sürmüş Keyhüsrev, Dara, Nasır, İskender, Dahhak, Cemşid, Yazdigird ve Keykubat gibi hükümdarlar örnek gösterilerek yapılmıştır.

*Şahların topluluğundan okuyacağım
Keyhüsrev Şah'a ne oldu tacı tahtına
Ya da ne oldu Dara'ya tacı tahtına
Buhtunnasr, cihandaki diğer bir kral
İskender Şah gibi sultanlığı
Ya da Dahhak ki Arap soyundan
Cemşid Şah gitse de adı kaldı*

*Gelip nasıl dünyadan gittiklerinden
Ki iklimlerden alırdı haracı
Ki bütün şahlardan en önceydi
Hangi şah onun eşi benzeriydi
Kaftan kafa kudreti ulaşan
Şah olsa da ne oldu ona acep
Gerçi şahlıkta birçok nam saldı*

⁴⁵⁷ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.394/2-395/1.

Namlı Yazdigird ve Keykubat
Hepsi gelip de gittiler cihandan
Ecel onların burnunda tütünce
Cihanda nimetler saçsalar da
Onların şekerleri zehre dönüştü
Onların hükümetleri öylece kaldı
Her biri devlet atından düşüp
El etek mal mülkten çektiler
Felek onlara böyle davrandı
Her biri gönül derdiyle ayrıldı

Onlar gibi sayısız şahlar
Her biri zarla, dert ve figanla
Ah ah eyleyip durdular boşu boşuna
Binlerce hasrette kapıldılar onda
Lütuflarıysa kahra dönüştü
Çünkü ölümleri at gibi yetiştirdi
Bu kan dolu teşte yuvarlandı
Tahtı diğerlerine bıraktılar
Gül bahçelerini dikene çaldı
Cihan mülkünden binlerce hasretle⁴⁵⁸

Yukarıdakine çok benzeyen başka bir nasihat ise şöyledir.

Halinden memnun ol ey büyük dost
Cihan fetheden efendilerden tut da
Rüstem gibi binlerce pehlivan
Bu dünyayı baştanbaşa alan
Süleyman Peygamberin tahtı tacı nerede
Feridun nerede Cemşid hani
Cümlesini ecel yok etti
Bu dünyanın bir önemi olmadığından
Bunların arasında hemdemini bul
Nasihatim budur bundan iyi nasihat da yoktur
Her neyin varsa hepsinden el çek
Âşıkça bir kaç zaman geçir
Mertlerin sohbetinden başka ne varsa
Eğer bu dediklerimi inlersen

Zaman senin gibi birçoğuna tanıklık etmiştir
Dilenci, emir, şaha kadar
Kimseye payidar kalmadı o beden
O şahlar bile kalmadı ey oğul
Ya da o görkemli ordusuyla İskender nerede
Camî, Cem'e ne oldu ey aziz
İbret al da kendine bak sen
Akıllıysan ona buna gönül bağlama
Dostların hoş sohbetine mahrem ol
Eğer dinlersen sana şekerden daha tatlıdır
Eğer kalırsan sana cehennemdir
Her an mertlerin sohbetine katıl
Baştan sona onu şeytandan bil
Dünya ve dünyalıktan el çekersin⁴⁵⁹

Yukarıdaki benzer iki nasihatte de Ebu Bekir Kalenderî *fakr* öğretisinin özü olan dünya nimetlerinden el çekmeyi vurgulamıştır. Burada yoğun olarak meşhur tarihi şahsiyetler üzerinden dünyanın fani olduğu gözler önüne serilmiştir. Ayrıca metinde dünyevi heveslere bağlanmanın Allah yolunda engel teşkil ettiğinden bu hevesler cehennem olarak aktarılmış ve böylece dünya heveslerinden vazgeçenlerle geçmeyenler arasında bir kıyaslama da yapılmıştır. Eserde karşılaştırmanın çok daha açık yapıldığı ve yine dünya hevesine bağlanmanın kişinin cehennemi olacağının vurgulandığı bir bölümde dünya ehlinin işi yağmur kubbesine benzetilmektedir.

Bu dünya ehlinin işi
Yağmurdan oluşan kubbeye benzer
Ona itimat edilecek tek bir an vardır
Biraz olan bunun için
Akıllı ol ona fazlasıyla bel bağlama
Yağmur kubbesinin rüzgâra olur mu mukavemeti

Neye benzer anlatayım sana
Rüzgâr ona dokunduğunda viran olur
O da bahar ayındaki nisan ayıdır
Ya da az bir mutluluk için
Bu kadarcık için sonunda harcanma
Sen de onunla her an mutlu olabilir misin

⁴⁵⁸ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.281/2-282/1.

⁴⁵⁹ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.60/1-2.

*Ey bilge kim ki bunlardan kurtulursa
Dünya ve dünya işlerine gönül bağlama
Eğer kalırsan senin cehennemin olur
Her kim bu işlerden sıyrılırsa*

*Devleti de onun kazandığını söyle
Yük altındaki hamal gibi olma
Bu yolda gideninse vay haline
Himmet yükünü diğer tarafa taşır*

Metinde *kubbe* sözcüğü kasıtlı olarak kullanılmıştır. *Kubbe* sözcüğü ile *bulut* işaretlenmektedir ki beyitlerdeki “*rüzgârın kubbeyi viran etmesi*” “*kubbenin rüzgâra mukavemet edememesi*” bulut ve bulutun dağılması gibi gerçeklikleri karşılar. Bölümün son beyitlerinde görüldüğü gibi tema olarak seçilen *dünyalık* ve *dünya işleri* burada metaforun kilit noktasını oluşturarak geçici ve hassaslık bakımından bulut ile karşılanmıştır. Kişinin geçici dünya hevesleri bir bulut gibi gerçekliği (burada gerçek âlem) örtmektedir.⁴⁶⁰ Diğer yandan, hakikati kapatan, gizleyen bir kavram olarak görünürken, bu gizliliği dağıtan hakikatin kendisi ise *rüzgâr* ile karşılanmıştır. Ayrıca fiziksel gerçeklik göz önünde bulundurulduğunda *bulutu* dağıtan diğer bir öge de beyitlerde işaretlendiği gibi *yağmur*dur. Yağmur ise bekleneni işaretlerken Kalenderî’nin aşkıni temsil etmiş olmalıdır. Zira dünyeviliğin karşısında duran yağmur bu yönüyle âşığın aracıdır. Âşık imgesinin yağmura yakınlığı (veya maşukla olan yakınlığı) edebiyat geleneğinde sıklıkla başvurulan bir ilişkidir.

Ebu Bekir Kalenderî, *fakr* doktrinini aktarırken, örneklerde genellikle Kalenderî olduğu anlaşılan kişilerden faydalanmıştır. Bunlardan bir tanesi de Anadolu’da yaşamış Ali Za’ferânî’dir. Başka kaynaklarda hakkında bilgilere rastlayamadığımız Ali Za’ferânî, Aksaray’da yaşamış bir şeyhtir. Eserde onun ışık âleminde fakir bir âşık olarak aktarılması, bu kişinin Kalenderî olabileceğini göstermiştir. Çünkü bazı yerlerde ışık olarak da anılan Kalenderîler zühd öğretisine sahip bir yaşam tarzı benimsemişlerdir. Ali Za’ferânî eserde ayrıca Allah’ın sırrına ermiş, bu dünyadan vazgeçmiş, bilgili ve keramet sahibi bir kimse olarak tanıtılmıştır.

*Aksaray şehrinde bir şeyh vardı
Pak zatı nur âlemindendi
Kendi gibi bulutunda saklıydı
Kendisini bu dünyadan koparmış
Söylediğiyle yaptıkları örtüşen bir zattu*

*Onu vafını benden dinleyin ey büyükler
O esrarın sırrından haberdardı
Onun gibi âşikâr birçok fakir
Keramet ile adım atmıştı
İnci dolu bir derya gibiydi⁴⁶¹*

Kalenderîlikte *fakr* gibi *tecerrüd* de önemli bir öğretilerdir. Allah’tan başka her şeyden uzak kalmak anlayışı olan *tecerrüd* Kalenderîlerde bekârlık olarak da kendine yer bulmuştur. *Kalendernâme*’de kadınlar nefsin ve arzuların yönelimlerinden biri olarak görülmüş ve uzak durulması gereken kişiler olarak gösterilmiştir. Bu da *tecerrüd* doktrininde bekârlığın da yer aldığını göstermiştir. Eserde *Kadının Hilesi ve Vefasızlığı* başlığını taşıyan kısımda bu konu net ifadelerle karşımıza çıkmaktadır.

⁴⁶⁰ Semih Yeşilbaş, Klasik Türk Şiirinde Yağmurla İlgili Tasavvurlar, **RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi**, (24), 2021, s.811.

⁴⁶¹ Ebu Bekir Kalenderî, **Kalendernâme**, s.10/2.

Dinle şimdi kadının hilesini
Bir genç vardı bir de karısı
Hayâsıyla dünyada benzersizdi
Yeterince temiz ve yeterince güzel
Bu şekilde beraber yaşarlardı
Kadın kocasına karşı vefalıydı
Kadının kocası ondan ayrı kaldı
İnleye inleye başını topraklara çaldı
Yüzünü paramparça etti
O kadar ağladı ki boşa çıktı
Genci yıkayıp kaldırdılar
Kadın o gencin mezarına geldi
Her zaman bana canım derdin
Sen gittin bense ayaksız başsız kaldım
O geceyi mezarlıkta geçirdi
Her şey yegâne Allah'ın emriyle olur
Bu, Gazne şehrinde olan bir hikâyeydi
Gece olunca onu asmalarını söyledi
Onu bekçiye teslim edip gitti
O bekçi yardımcısı ve o hırsızla
Bu olanları uzaktan gören o kadın
Kadını gördüğünü yardımcısına söyledi
Kadının kocasının mezarına geldiler
Birbirleriyle öpüşmeye başladılar
Her ikisine uyku bastırdı habersizce uyudular
Tekrardan gün vakti dönünce
Güneş doğmaya başlayınca
Onların ikisi de uykudan uyandılar
Uyku yardımcımla hırsız bizden uzaklaştırdı
Kocamı çıkarıp dara çek dedi
O bekçi o ölüyü dara çekti
Kadının en küçük hilesi budur
Ey genç kadının hilesine aldanma
Şehvet ateşini gözyaşıyla yıka
Şehvetten gönlü arındır asla serbest bırakma

Eğer sen adamsan kadının boynunu ver
Sert geçimsiz tıpkı iğne gibi
Bulutların ardındaki güneş gibiydi
Kocasından başka kimseyi tanımazdı
Tıpkı şeker ve bal özü gibiydiler
Kâr sermaye neyi varsa kaybetti
Kocasının ayrılığı kadına dert oldu
Gönlünün kanı gözlerinden aktı
Dikenler arsındaki gül gibi
Yazık kocam öldü dedi
Götürüp oradaki mezara gömdüler
Durmadan ağlayıp sızlandı
Benimleydin ve benim dermanım sendin
Çocuklarımız babasız kaldılar
Onun ayrılığıyla çaresiz kalmıştı
Kimdir onun emri ve fermanına uymayan
Hırsızın birini bir polis yakaladı ey oğul
Hırsız değersiz canından edin diye
O arada dediklerini yapmalarını söyledi
Mezarlığa doğru yola koyuldular
Kocasının mezarından çıkıp o yöne doğru gitti
Hırsız yardımcıya bırakıp kadını beraber gitti
Her ikisi birlikte altın ve gümüş gibi yakın oldular
Hırsız kendi başına bıraktılar
Seher vaktine kadar beraberce uyudular
Allah'ın fermanıyla gün parıldadı
Parıltısı ordu gibi her yere ulaştı
O bekçi de bu nasıl bir işti dedi
Şimdi dinle o kadın ona neler söyledi
Durma kalkıp bunu yap dedi
O kadının dediğini yaptı
Kadında vefa ikrar ve dürüstlük yoktur
Şanslı olmayı iste şanssızlığı değil
Özünü kendinde ara
Onu hüzne boğ sen git mutlu yaşa⁴⁶²

Kalenderîlikte nefis terbiyesi ve özgürlüğün şehvetten arınmayla mümkün olduğu fikri temel alınmıştır. Bu şiirde de görüldüğü üzere kadın figürü nefis mücadelesinin bir örneği olarak kullanılmıştır. Beyitte geçen “kadının boynunu vermek”le kadının itaat altına alınması, ehlileştirilmesi istenmiştir.⁴⁶³ Çünkü Kalenderîlik tarafından kadın nefsaniliğin ve şehvetin sembolü yapılmıştır. Böylece kadın itaat altına alınarak nefsi terbiye sağlanacak, şehvetten uzaklaşılacak, diğer bir deyişle dünyevî tuzakların en tehlikelilerinden biri kontrol altına alınacaktır.

⁴⁶² Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.51/2-52/1.

⁴⁶³ Boyun vermek ifadesi itaat altına almayı karşılamaktadır.

Yukarıda verilen tüm örnekler değerlendirildiğinde Kalenderîlik doktrini içerisinde *fakr* ve *tecerrüd*ün temel öğretisi olduğu ortaya çıkmaktadır. Özetle *fakr* ve *tecerrüd*, kendini Allah yoluna adanmak isteyen kişinin önündeki engelleri aşma yoludur. İlahi aşka ulaşmak, kadına duyulan arzular da dâhil tüm dünya heveslerinden ve nimetlerinden kişinin yüz çevirmesiyle mümkündür. Dünyaya hükmeden mülk ve zenginlik sahibi birçok hükümdar ölüp gittiğinden insan fani, dünya ise geçicidir. Bu yüzden dünya malına aldanmak kişiyi Allah yolundan saptırmaktadır. Kendini Allah yoluna adayan âşık/salîk kendine fakir bir mürşid seçmelidir. Çünkü Kalenderî şeyhleri bu öğretiyi benimseyerek Allah'a ulaşmayı başarmış kişilerdir. Eserde faniliği vurgulamak için Anadolu'da yaşamış bazı şeyhler, bu öğretiyi benimseyen kişiler örnek olarak gösterilmiş ve böylece öğretiye tarihsel dayanak oluşturulmuştur.

3.1.2. Melâmet

İyilik ve faziletleri gizleyip, halka kötü işleri ve kusurları göstermek olarak tanımlanan *melâmet*, giyim-kuşam, zikir, ayin gibi yerleşmiş âdet ve törenlere önem vermeyip nefsi devamlı vermek, kınamak ve böylece halkın iltifatından uzaklaşarak Hakk'a yaklaşmayı esas alan anlayıştır.⁴⁶⁴

Dünya malına meyletmeyen, toplumdan kendini tecrit etmiş Kalenderî topluluğu her ne kadar görüntü ve düşünceleriyle halktan ayrılıp eleştirilseler de onlar için halktan ayrılmak zaten asıl hedeflerinden biri olmuştur. Fakat Ebu Bekir Kalenderî âşıkların bu hallerinden dolayı kınanmamaları gerektiğini “*Âşıklar defter başındaki kavgacılarıdır / Eğer hepsi rezil bile olsa kınanmamalıdır. Onların işi gücü deliliktir / Maşukun dışında herkes onlara yabancısıdır. Cihandan onlara maşuktan gayrisi olmaz / Yüreklerinde saklı olansa dilberin derdidir*” şeklinde ifade etmiştir.⁴⁶⁵ Kalenderî'nin hem *kınanmayı esas alan* bir doktrini benimsemesi, hem de *kınanmanın* demesi, doğrudan çelişkili bir ifade olarak görünür. Ebu Bekir Kalenderî'nin yukarıdaki beyitlerinde, *kınanmak esastır* ilkesine doğrudan karşı çıkma yoktur, bilakis bu ilkeyi daha derin bir anlayışla genişletmiş olduğu düşünülmelidir. Kınanmak, Melâmîlik doktrininde nefsi kırmak için önemli bir yoldur. Bu yola gönül verenler kınanabilir, zaten onlar da bunu göze almıştır. Ancak bu yolun usulünü bilmeyenlerin, derinliğini anlamayanların kınamaları kendi nefslere yenik düşmelerini ifade etmektedir.

Kalenderîler, bu tavırlarını eski tasavvuf kaynaklarında birlikte anıldıkları fakat daha sonra onların içlerinden ayrılmış oldukları Melâmîlikten almışlardır. Melâmîler halka karşı üstün

⁴⁶⁴ Ocak, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Sûfilik: Kalenderîler (XIV-XVII. Yüzyıllar)*, s.208; Abdülhakî Gölpinarlı'dan edinilen bilgilere göre Melâmîti anlayış, daha III. yüzyılın başlarında ortaya çıkmış ve zamanla genişleyerek V. yüzyılda, Horasan ve bütün Türkistan'da birçok temsilci ve şeyhi etrafında toplamıştır. Gölpinarlı, *Melâmîlik ve Melâmîler*, s.14-15.

⁴⁶⁵ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.71/1.

görünmemek adına yaptıkları hayırları, ibadetleri gizli tutmuş ve kötülükleri açığa vurmayı halk tarafından küçük görünmeyi, kınanmayı ve dışlanmayı önemsememişlerdir.⁴⁶⁶ Kınanmayı talep etmelerinden dolayı örf ve adetlerin karşısında giyim-kuşamlarıyla muhalif topluluk olmayı tercih eden Kalenderîler, ayrılmış oldukları bu zümreden aldıkları *melâmet* öğretisini doktrinleri olarak yaşatmaya devam etmişlerdir. Şihabüddin Sühreverdî, *Avârifü'l Meârif*'te, Melâmîlerin ihlase⁴⁶⁷ sıkı sıkıya bağlı olduklarını onların hal ve amellerini gizli tutmaktan yana olduklarını şu şekilde ifade etmiştir. *Öyle ki birileri amellerini hallerini görse, bundan sıradan bir kimsenin günahının açıklanmasından korktuğu gibi korkar.*⁴⁶⁸ Annemarie Schimmel ihlase yapılan aşırı vurgunun melâmetî meşrebe yol açtığını aktarmıştır. En büyük günahın riya ve gösteriş olduğunu düşünen kınananlar, erdemli davranışları gizlemenin yolunda olmuşlardır.⁴⁶⁹ Ancak bu durum birçokları tarafından tehlikeli görülmüştür. Bu kişilerden biri de M. Fuad Köprülü'dür. Köprülü bu konu ile ilgili görüşlerini şu şekilde ifade etmiştir.

*Filhakika Kalenderîliğin esası kuyûd ve alâik-i dünyeviyeden külliyyen azâde olarak asla geleceği düşünmemektir. "Tecerrüt"ü fakr ve tese'ülü, Melâmeti kendilerine şiar eden ve hatta hedef-i Melâmet olmak için çar-zarb olmayı, yani saç - sakalı - kaşları kazıtmayı ve tekalif-i diniyeye karşı mübalatsızlığı ihtiyar eden bu adamların, ekseriyetle aşağı tabakalardan toplanmış ve pek ince mülâhazat ve tecârib-i sûfiyâne kabiliyetsiz olduklarını da düşünürsek, kendilerindeki hazmedilmemiş Panteist itikadının ve "hulul ü tenâsüh" gibi birtakım itikadlara ve bi'n- netice adeta "ibahiye"ye münecer olacağı kendilerinden anlaşılır.*⁴⁷⁰

Ebu Bekir Kalenderî, melâmetin Kalenderîlik doktrini olduğunu eserinde açıkça ifade etmiştir. Kalenderîlikte önemli bir yere sahip olduğu anlaşılan *melâmetîlik* anlayışı, aşığın öğretisidir. Eserde Kalenderî tarikatının kurucusu kabul edilen Cemâleddin Sâvî, *melâmetîlik* mertebesinde biri olarak tasvir edilmiştir.

Sâvî cemali gibi âşık olunca

Bütün bunlardan el çekti kendinden geçti

İlmi bırakıp rezilliğe yüz sürdü

Zühtü ve takvayı hepten bıraktı

Hırka ve seccadeyi ateşe verdi

Hakkı'n kapısına ve dergâhına layık oldu

Dilberden başkasını ayaklar altına aldı

Namus perdesini hepten yırttı

Namaz ve tespihten de el çekti

O an kendisi mum gibi yandı

⁴⁶⁶ Batınî olan Kalenderîlik üzerinde de etkisi bilinen Melâmetîlik, zaman zaman Kalenderîler için melâmet yolunun dış kisvesine bürünerek, yani Melâmetî görüntüsü vererek, aslında gizlenemeyen bâtınî hallerini Melâmetî olmanın gereği gibi göstermeye başlamışlardır. Melâmîlik nafie ibadetlere ve faziletli davranışlara sıkı sıkıya bağlıdır fakat bunu asla göstermez. Riyadan uzak yaşamayı, ibadeti gösteriş için değil Allah için yapmayı tercih ederken, Kalenderîlik sadece farz olan ibadetleri yapar. Bu ibadetleri gizlemek ya da açığa vurmak konusunda rahat ve umursamazdır. Genellikle serbest, toplum dışı, dünya ile ilgisiz görünürler. Kalenderîlerilerin bazıları da İslâm'ın emir ve yasaklarını tamamen terk etmişlerdir. Melâmetî ya da Kalenderî özelliklere sahip olmayan, görünüşte derviş gibi olsalar da aslında bunlar dine, ibadete, ahlaka bağlılık taşımayan sahte kişilerdir. Abdülbaki Gölpınarlı, **Melâmîlik ve Melâmîler**, s.14-15; Abdülbaki Gölpınarlı, "Kalenderîye", **İnönü Ansiklopedisi/Türk Ansiklopedisi**, içinde (157-161), Cilt 21, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1974, s.158.

⁴⁶⁷ İhlas, ibadetin özüne aykırı olan her türlü gösteriş ve dünyevi duygulardan arınarak, ibadetinin sadece Allah için yapılmasıdır. Ahmet Özdemir, Kur'an'da İhlas, **GOP Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 3(2), 2015, s.155.

⁴⁶⁸ Şihabüddin Sühreverdî, *Avârifü'l Meârif*, s.91-92.

⁴⁶⁹ Schimmel, **İslamın Mistik Boyutları**, s.162.

⁴⁷⁰ Köprülü, **Anadolu'da İslamiyet**, s.36.

*Ar namus her şeyden el çekti
Makamdan mevkiden yüz çevirdi
Onun aşkı ansızın baş gösterince
Böylesine seçkin büyük bir pir*

*Onun dışında kimse böylesini yapmadı
Bekadan fena âlemine sıçradı
Onun her şeyini altüst etti
Melâmetlik hırkasına büründü⁴⁷¹*

Metinden anlaşıldığı üzere, Melâmetîlik anlayışında ilim ve zâhirî ibadetler, mutlak anlamda yeterli görülmemekte; bu anlayış daha derin bir manevî seyrin gerekliliği vurgulamaktadır. Bu yaklaşımda Melâmetîlik, şer'î ilimlerin ve biçimsel ibadetlerin kişiyi doğrudan Allah'a ulaştırmada yetersiz olduğunu söylemiştir. Melâmetî düşünce, kişinin nefsini terbiye ederek gösterişten uzaklaşıp hakikate ulaşmada derin bir arınma sürecine girmesiyle mümkün olduğunu savunmuştur. Bu bağlamda âşık, aşk yolculuğu aracılığıyla daha yüce bir mertebeye ulaşmayı ve sonuçta fenafillah (Allah'ta yok oluş) makamına erişmeyi hedeflemiştir.

Benzer şekilde Kalenderîyye geleneğinde de zâhirî yapıların ötesine geçilerek, sadece ilahi aşka ulaşmak ve benliği tamamen ortadan kaldırarak Allah ile bütünleşmek esastır. Kalenderîlerin amacı, dinin zâhirî kurallarından ziyade, aşkın dönüştürücü gücüyle kendini ilahi hakikate ulaştırmaktır. Bu anlayış, tasavvufun aşk merkezli yorumları arasında Melâmetîlik ve Kalenderîlik arasındaki ortak bir zemine yani varlığın doğasının hakikat ile ilgili olduğuna işaret etmektedir. Her ikisi de bilgiyi aynı yoldan, yani akıl ve dış bilgi ile değil, içsel tecrübe, aşk, sezgi ve manevî arınma ile elde etmeye çalıştıklarını ifade eder. Benliğin (nefsin) yok edilmesiyle birlikte her ikisi de aynı düşünme temelleri üzerine kurulmuştur.

*Kamiller onunla kemale erer
Her nerede kabalık varsa yumuşatır
Bazen selamette melamette yol alır
Bir tarafta zühdü ateşle yakmakta
Hepsinden azat ama her şeyde mevcut*

*Cahiller aşkla akil olur
Her nerede varsa soğukluk sıcaklık kılar
Bazense her iki perdeyi yırtmakla
Hırkasını yokluğa sürüklemekte
Sürekli artan bir teklik nasıl olur⁴⁷²*

Kalenderîlikte ilahi aşkın dönüştürücü ve terbiye edici gücü ön plandadır. Allah'a yani hakikate ulaşmanın yollarından biri selamet (huzur, sakinlik), diğeri ise Melâmetîliktir. Bu yolun kınanmak ve aşağılanmaktan geçmek olduğunu aktaran Ebu Bekir Kalenderî, hakikate ulaşmak için bunları aşmak gerektiğini söylemiştir. Dervişin sembolü olan hırkanın yokluğa sürüklendiği belirtilerek aslında *fenafillah* yani Allah'ta yok oluşun bu şekilde gerçekleştiği aktarılmıştır. Yani artık sadece zahitlik ya da dervişlik değil, bizzat yokluk bile bir mertebe olmuştur. Şiirinin sonu ise başka bir Kalenderî doktrini olan *Vahdet-i Vücûd* ile bağlanmıştır.

Melâmetîlik öğretisinin Kalenderîlik içerisinde önemli bir yer tuttuğu, Ebu Bekir Kalenderî'nin eserinde açık olarak görülmüştür. Eserin birçok kısmında *melâmet* ifadesi

⁴⁷¹ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.119/2.

⁴⁷² Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.255/2.

kullanılmadan bu öğretiye atıfta bulunulmuş, bazı bölümlerde doğrudan Melâmetîliğe vurgu yapılmıştır. Bu kısımlar, genel olarak *Melâmetîlik* hakkında yukarıda söylenenleri neredeyse birebir destekler niteliktedir. Aşağıda örnekleri verilen ve özellikle âşık ve maşuk üzerinde durulan bu kısımlar Kalenderîlik doktrini içerisinde *Melâmetîlik* öğretisinin etkisini ortaya koymuştur.

*Âşık adam deli gibiydi
Mumun etrafında dönen kelebek gibi
Aşığın işi hep böyledir
Sen âşıkta din iman arama
Aşığın dini milletin dininden farklıdır
Aşığa yoldaş onun aşkıdır
Aşığın tek kiblesi olur sen ona bak
Âşık kimdir canını veren o kimsedir
Melâmetten ona hiç ar olmaz
Her kim âşık olursa ey oğul
Bizim gibi hep maşuku talep eyler
Dane gibi yüzeyde yüzer
Âşık olmak beyhude iş değildir
Her kim âşık olursa onu yüzünden tanı*

*Hem kendine hem de yârine yabancıydı
Kolu kanadı ne varsa mumdan yanana kadar
Bu yüzden âşık dinden ve küfürden habersizdir
Üstelik aşığa bunlardan bahsetme
Milletin dini hangi aşığa revadır
Aşığı şaha ulaştıran da onun aşkıdır
Her iki âlemde ondan başka yoktur işi
Altın da nedir onların hepsi başından oldu
Onun işidir bu boş durmaz
Bu sözlerin muhatabı o olur
Huma gibi kol kanat çırpır
Daha sonra onu denizde ararsın
Eğer sen âşık değilsen de bunlardan bahsetme
Ey kardeş sen gidip ondan hidayet dile⁴⁷³*

Bu pasajda açık bir şekilde *Melâmetîliğe* vurgu yapılmıştır. Âşık kendinden ve dünya malından vazgeçmiş ve aşkı için yanmayı göze almıştır. “*Milletin dini hangi aşığa revadır*” ifadesiyle biçimsel ibadet anlayışına önem verilmemesi, aşığın hakikate yani ilahi aşka bağlı olması gerektiği açık olarak ortaya konmuştur. Özellikle *melâmetten ona hiç ar olmaz* ifadesi doğrudan *Melâmetîlikte* utanmanın olmadığı ve onlar için söylenen, toplum tarafından ayıplanmayı veya kınanmayı umursamadıkları ve bunun âşık için bir önemi olmadığı anlaşılmaktadır. Ebu Bekir Kalenderî eserinde aşığın yolu üzerine anlattığı bir hikâyede de *melâmetliğin* özelliklerini hikâyesine yerleştirmiştir. Yukarıdakine benzer öğretilerin bulunduğu bu hikâyede birinin, herkes tarafından hayran olunan bir şehzadeye âşık olması ve onun aşkı için canından vazgeçmesi üzerinde durulmuştur.

*İyi ahlaklı o zavallı garip
Aşk birçok Mansur’u dara çekti
Zahitleri zühtlerinden ayırdı
Aşkın zühd ve ibadetle işi ne
Aşkın ayini bundan da ötedir
Aşk her yankılandığı yeri
Tekrardan asıl konuya gel
Onunla şehzadesine ne oldu
Kendinden vazgeçip her şeyi boşladı
O dilberin cemalinin arzusuyla
Canı gönülden hep ey ilah*

*Ansızın şehzadenin aşkıyla tükendi
Yüzlerce hırkayı zünnara çevirdi
Aşkın her zamanki hali böyledi
Aşka yol sunansa dindir
Aşk ateşsiz yakar küfrü ve dini
Bir kıvılcımıyla yakıp yok etti
O garip âşıktan anlat
Onun aşkından meftun olduğunu söyledi
Hem bundan hem ondan aniden koptu
Geceden sabaha ah ah edip inledi
Bana derman kıl sensin padişah derdi*

⁴⁷³ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.43/1.

Göster o yüzü de al canımı
İlmi sabrı zühdü ne varsa heba ettim
İşim gücüm her şeyim efsane oldu
Eyvah bana ne yapayım Allah 'ım
Kendi kendine böyle söylenirdi o fakir
Ansızın kaza ve kaderden
Fakir uzaktan o kavgayı duyunca
O çocuğun yanına hevesle varıp
Kendi aşığına bak can alan
Gece gündüz daha ne kadar dayanırım
Gönülden bir ah çekti canı teslim etti
Âşıkların işi bundan ibaret

Yoksa artık dünyada duramam
Kimse dünyada benim gibi olmasın
Benim gibi insanlıktan deli olan
O ay yüzünün hasretinden yandım
Bazen damlarda bazen de yerlerde inlerdi
Şehzadenin yolu ona çıktı
Başından geçip Melâmetliğe yüz sürdü
Nara atıp bak dedi
Ey güzel hoşça gönül alan şah şehzade
Bundan sonra ölümden gayrısı olmaz
O güzel ahlaklı âşık olan fakir
Buna ve ona ölüp can vermek⁴⁷⁴

Şüphesiz bahsedilen âşık Hakk yolunda kendini adayan salık, şehzade ise Hakk'tan başkası değildir. Burada da Ebu Bekir Kalenderî, ilahi aşka ulaşmayı her şeyden üstün tutmuştur. Bu kapsamda Melâmetiliğin açık şekilde Ebu Bekir Kalenderî'nin Kalenderîlik doktrini içerisinde önemli yer tutmuş olduğu ve bu öğretinin Kalenderîlere aktarıldığı anlaşılmıştır.

3.1.3. Vahdet-i Vücûd

Vahdet-i Vücûd, varlığın birliği ve varlıkta birlik anlamında kullanılan tasavvufî bir terimdir. Birlik anlamına gelen vahdet ve bilmek anlamındaki *vecd* kökünden gelen vücud terimi varlık anlamında kullanılmıştır. Vücud aynı kökten *vecd* ve *tevâcüd* ile de bağlantılı olarak Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin kullandığı *ehlî'l-keşf* ve *'l-vücud* ifadesiyle en yüce makamlara ulaşanlara atıf yapan anlama işaret etmiştir.⁴⁷⁵ Ahmet Yaşar Ocak Türkiye Selçukluları döneminde Kalenderî zümrelerin, Şems-i Tebrizi vasıtasıyla Mevlânâ Celâleddîn Rûmî'yi ve Türkmen şeyhlerini etkileyen *Vahdet-i Vücûd* anlayışını M. Fuad Köprülü'nün bakış açısıyla açıklamış ve onun gibi bu doktrini kaba bir panteizme⁴⁷⁶ dayandırmıştır.⁴⁷⁷ Yaratana yaratılanın tek ve bir olduğunu savunan bu felsefe *Kalendernâme*'de *yaratılış insanın bedenindedir, hem ten de hem de cihandadır*⁴⁷⁸ şeklinde ifade edilmiştir.

Tasavvufta önemli bir yeri olan sofrâ ve aynı kaptan yemek, birlik sembolü olarak kullanılmış ve *Vahdet-i Vücûd* kavramını simgelemiştir. “*O yoğurtta her ikisi bir oldu*” ifadesi bütün varlıkların tek hakikatte birleştiğini göstermiştir.

⁴⁷⁴ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.77/1-2.

⁴⁷⁵ Ekrem Demirli, "Vahdet-i Vücûd", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/vahdet-i-vucud> (09.02.2025).

⁴⁷⁶ Panteizm, her şeyin Allah'tan olduğu görüşüne sahip olanların ekolüne denmektedir. Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s.382.

⁴⁷⁷ Ocak, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Sûfilik: Kalenderîler (XIV-XVII. Yüzyıllar)*, s.209, Köprülü, *Anadolu'da İslamiyet*, s.36.

⁴⁷⁸ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.215/2.

*Kejân piri ve Hâce Nasîr her ikisi de
Her ikisi o tabakta tirit
Hâce kendi tiritinden ye dedi
O yoğurtta her ikisi bir oldu dedi*

*O yoğurt ve ekmekten yediler
Her ikisi o tiritten nasibince yedi
Ve benim yaptığım tiritten ye dedi
Benim ve senin olan onlar.⁴⁷⁹*

Kalendernâme'de "Dünyaya gelen her yazar / Şüphesiz bir söz söyleyip durdu. Teklikte olan çokluğu gösterdiler / Cümlesi kendi sözüyle doğru idi"⁴⁸⁰ ifadesi gibi *Vahdet-i Vücûd* anlayışına yapılan güçlü göndermeler bulunmaktadır. Buradan hareketle eserde Allah'ın tekliği yanında O'nun tecelli, yansıma ve tezahürlerinin çokluğu daha önce yaşamış kişiler aracılığıyla anlatılmış ve bunlar hakikati işaret ederek hepsinin kaynağının tek yani Allah'ın kendisi olduğu vurgulanmıştır. Özellikle aşağıdaki alıntı doğrudan *Vahdet-i Vücûd* öğretisine atıf yapmıştır.

Her Ne Kadar Vahdetten Çokluk Vücut Balsa da Vahdet Ehli Bunu Bir Kabul Eder

*Tek olan (Allah) her ne dilerse onu yapar
Olan olacak olan her şey ondan olur
Zehri tiryak kılar hikmetiyle
İyi kötü hayır şer surettedir
Hepimiz bir karından doğmadık da
Her biri nakış ve şekilde bir başka
Zâhiri gören zâhiri hüküm verir
Onlardan biri firavundan olduğunu söyler
Vahdette davanın sonu olmaz
O ve bu sayılanlar arasında ey aziz
Çoklukta vahdetten ortaya çıkınca
Tek bil o tekten başkası yok olmaz
Dünyada olan ne varsa birden çoğaldı*

*Dertlere keremiyle derman olur
Kâfir mümin hepsi onun hükmündedir
İğneyi de bal eyler kudretiyle
Suret ve mana her ikisi birliktendir
Bazımız toprak bazımızsa su gibiyiz
Bazıları sadık bazıları da Ebu Leheb gibi
Pakı görense batını hüküm verir
Bir diğeri ise sürekli Musâ'da olduğunu
Bu cahil olur ya da o manevi olur
Her kim ki iyiyi kötüyü ayırt ederse
Binlerce kanadı olan bir kuş gibidir
Sen de bu manaya yönel bunu burada bırak
Peki kimdir o peygamberler arasında olan⁴⁸¹*

Ebu Bekir Kalenderî'nin aktardığı bu kısım başlıktan da anlaşıldığı üzere *Vahdet-i Vücûd* felsefesini içermiştir. Özellikle ilk dizeler bu anlayışın temelini oluşturmuştur. Buna göre Allah mutlak varlık ve her şeyin kaynağıdır. Evrende meydana gelen ve gelecek olan her şey Allah'ın tecellisidir ve bu çokluğun tek kaynağı Allah'tır. Dizelerin devamında zıtlıkların da Allahtan geldiği üzerine durulmuştur. İyi ve kötü, hayır ve şer hepsi Allah'ın hikmetindendir ve bu zıtlıkların da kaynağı tektir. Zıtlıklar gibi farklı şekilde yaratılmış her şeyin de kaynağı yine tektir. Buna zâhiri olarak bakanlar Vahdet-i Vücûdu anlayamaz, çokluğu ve farklılıkları görürler. Ancak batını olarak bakanlar o çokluk içindeki tekliği yani Allah'ın varlığını görebilir. Vahdet yolculuğunun sonu yoktur. Allah yolunda seyr-i sülûk sonsuz bir hal durumudur. Vahdeti bilmeyenler cahildir ve bunlar çoklukta takılı kalırken bilenler hakikati gören manevi kişilerdir. Son dizelerde salıklere açık bir davet bulunmakta ve çokluğu bırakıp vahdete yönelme öğütlenmiştir. Böylece diğer öğretiler

⁴⁷⁹ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.74/2-75/1.

⁴⁸⁰ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.330/2

⁴⁸¹ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.91/1

gibi Vahdet-i Vücûd da Ebu Bekir Kalenderî'nin ortaya koyduğu Kalenderîlik anlayışının temel doktrinlerinden olmuş ve salıkların doğrudan bu öğretiye yönelmeleri istenmiştir.

3.2. Erkân

Tarikat adabı ile tasavvuf ehlinin uyması gereken usûl ve kuralları ifade eden erkân,⁴⁸² Kalenderîlerin varlıklarını sürdürebilmelerinde tarikatın gereklerine uyulmasını içermektedir. Kalenderîler doktrinlerini oluşturan inanç, ibadet, ayin, giyim kuşam gibi tavır ve yaklaşımlarını tarikatın erkân çerçevesinde yerine getirmişlerdir. Kalenderîlerde uyulan erkân, onların ilk göze çarpan özellikleridir. Ancak bu topluluğun içerisinde Ebu Bekir Kalenderî örneğinde olduğu gibi görünüş ve yaşam şekliyle ilk bakışta göze çarpmayan Kalenderîlerin de mevcut olduğu anlaşılmaktadır.

Muhammad bin Muhammad bin Mahmud el-Hatib tarafından, Türkiye’de bulunan ehl-i sünnet harici dini zümrelerin eleştirisi ve bu zümreler üzerine dikkat çekmek amacıyla yazılmış olan *Fustat ul-‘adale fî kava‘id is-saltana*, Kalenderîlerin erkânları hakkında teferruatlı bilgiler vermiştir. Osman Turan, müellifin kaleme aldığı bu yazı üzerine *Selçuk Türkiye’si Din Tarihine Dair Bir Kaynak, Fustat Ul-‘adale fî Kava‘id İs-Saltana* çalışmasında, eserin değerlendirmesini yapmıştır. Osman Turan, müellifin Anadolu’da bulunan heterodoks zümreleri *Cavlakî* olarak adlandırmış olduğunu ancak bunların tamamıyla Kalenderîleri işaret ettiğini aktarmıştır. Bunun kanıtını ise şu sözler ile ifade etmiştir. “*Filhakika onun tasvirlerine göre Cavlakîlerin helal veya mübah saymadıkları hiçbir haram yoktur. Namaz kılmadıklarını herkes bildiği gibi, aşikâre olmasa bile, gizli olarak oruç yerler, şarap içer, hiç bir küfürden ictinab etmez ve dilencilikte sefahat icra ederler. Bunlar iş ve meslek kaçını tembeller olup her gün miktarlar, bu gibi insanların iltihakı ile artmakta, sanat ve çalışmalarıyla halka faydalı iken yük haline gelmektedirler. Müslümanların çocuklarını aşırarak bunların sanatıdır. Bunların fenalıkları diğer mübâhilerde dahi görülmemiştir. Zira çok defa mescidleri kendilerine makam yapmışlar, oralarda köpekleri yanlarında bulundurur, şarap içer ve her türlü fîsk ve fücür yaparlar. Mescide ahır, namaza zumuruluk? (امرلق, امرلق), namaz safına tavla derler. Namaz kılanla, tavlaya gidecek insan değilsin diye alay ederler. Bu insanlar aç oldukları zaman her biri dilenmeye çıkar, eline geçirdiğini ağzına atar ve kendi makamına döner; saç ve sakalları traş olmuş olan bu menhuslar arasında livâta câridir; bulamayınca zina yaparlar ve bunu hiç ayıp saymazlar. Buna rağmen fakr ve dervişlik iddiasındadırlar. Cahil ve ilimden mahrum insanlardır; zira ilimleri olsa idi zındıklığa düşmezlerdi. İlm-i bâtın bilenleri varsa da yollarını şaşırmış olduklarından gönülleri hidayet yoluna kapanmıştır. İlim öğrenmez ve ulema ile ihtilat etmezler. Yalnız rind ve serserileri, fîsk ve fücür erbabını bir otlâ tuzağa düşürürler. Bu ot sebzek veya şahdanedir. Bunu çekince dimağı kurutur, vehim verir ve insanı uzun zaman korkak ve düşünceli hale sokar; hâfızayı götürür; bazılarını*

⁴⁸² Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s.125.

kahkaha ile güldürür; bazılarını garib hale düşürür ve unutkanlık tevliid eder; insanı kötü fikirlere ve cinnete sevkeder; yüzün rengini sarartır; ciğeri deler, şehveti artırır ve çok devamlı çekince de şehveti keser. Mâlihülya (melankoli) ve nikrise müptelâ eder, akla hâlel verir. Böylece başkalarını iğfal ettikleri bu otlâ din ve dünyalarını ve hem de bedenlerini tahrip ederler."⁴⁸³

Osman Turan örneğinde olduğu gibi birçok müellif ve araştırmacı Kalenderîleri Muhammad bin Muhammad bin Mahmud el-Hatib gibi değerlendirmiştir. Fakat *Kalendernâme*'de Ebu Bekir Kalenderî genellikle aralarda kendine dair bilgiler verirken, eleştirel olarak yazılan eserlerde tasvir edilen özellikler göze çarpmamıştır. Aksine İslâm'ın şartlarının gerekli olduğunu sık sık vurgulamıştır. Yine sıkça eleştirilen dilencililiği ise basit bir dilenme değil, zahidlik tavrıyla ele almıştır. Toplumdan dilenmeyi maddi beklenti ile değil, bilakis nefsin ortadan kaldırılıp, benliği terk ederek kendi varlığından vazgeçmek olarak nitelendirmiştir. Zındıklıkla suçlanan Kalenderîlerin aksine, kendisini ilm-i batın bilen entelektüel bir kişilik olarak göstermiştir. Ayrıca devlette de bir yer edinmiş olduğu yönetimde bulunan kişilerle arasının iyi olmasından anlaşılmıştır. *Kalendernâme*'den yola çıkarak onun Özbek ve Canibeg Han ile Tülek Timur ve Kutluk Timur gibi emirlerle olan ilişkisinden, Kalenderîlerin yönetim ile aralarının kötü olduğu algısını ortadan kaldırmıştır. Bunların yanında eserde her ne kadar kendi kılık kıyafet tarzında bilgilere ulaşılmazsa da özellikle aktarılan hikâye ve örneklerde, kılık kıyafet, ibadet ve inanç bağlamında eleştirilen Kalenderîlere karşı olumlu yaklaşımı görülmüştür.

3.2.1. Kılık Kıyafet

Kalenderîlikte *melâmet* doktrinindeki kınanmak ve dışlanmak anlayışından kaynaklı olarak Kalenderî zümresinin kılık kıyafetleri sıra dışı bir görüntüye sahip olmuştur. Bu öğretiye uygun olarak, çıplak veya yarı çıplak dolaşan zümreden bazıları kıldan dokunmuş ve cavlak adı verilen yün çuvallar giymişlerdir. Kişinin ipek, ketan (keten), kilim ya da halı giymesinin önemsizliği Kalenderî zümresinin terminolojisinde Kalenderî'yi karşılayan *cavlakî* kimliği ile de tanımlanabilir. *Cavlakî* terimi Arap ülkelerinde Kalenderî dervişlerin giydiği yünden mamul elbiselerden⁴⁸⁴ adını almıştır. Arapça ve Farsçada hurç ve heybe yapılan palasa, ipten, kıldan dokunan abaya *Cuvaluk* denildiğinden bunlardan dokunmuş aba giydikleri için *Cavlakî* denilmiştir.⁴⁸⁵ Aşağıdaki şiirde "İster ipek ister ketan olsun / Her ikisi de örtmede bir olur. İster kilim olsun ister palas (çul) / Üzerine giydiğin olur sana libas" ifadesi *Cavlakî*liğin açık örneğidir. Daha önce belirtildiği gibi Kalenderî tarikatına *Cavlakiyye* denilmesi de bundan dolayı olmuştur. Üzerlerinde dilenci çanağı (keşköl), derviş değneği yanında balta, deri torba, büyük tahta kaşıklar ve aşık kemikleri taşıyan Kalenderîler bu özelliklerinden dolayı ulema tarafından tepki ile karşılanmıştır.⁴⁸⁶

⁴⁸³ Turan, "Selçuk Türkiyesi Din Tarihine Dair Bir Kaynak: Fustat ul-Adale fi Kava'id is-Saltana", s.537-538.

⁴⁸⁴ Ocak, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Sûfîlik: Kalenderîler (XIV-XVII. Yüzyıllar)*, s.46.

⁴⁸⁵ Gölpınarlı, "Kalenderîye", s.159.

⁴⁸⁶ Gülten, "Tahriri Defterlerine Göre Anadolu'da Kalenderîler ve Haydariler", s.37, 38.

Kalenderî zümrelerin yarı çıplak halleri *fakr* ve *tecerrüd* doktrininin gereği olarak Kalenderîliğin erkânından sayılmıştır. Ayrıca Cemâleddin Sâvî'nin sadece mahrem yerlerini kapatarak gezmesi müridleri tarafından kabul görmüş ve tarikata giriş erkânından sayılmıştır.⁴⁸⁷

Ebu Bekir Kalenderî'nin Kalenderîlik anlayışında yeme-içme, giyinme ve barınma gibi insanın temel ihtiyaçları dünyevi olarak ele alınmış ve yiyip-içmeden, giyinmeden ve uyumadan (barınmadan) vazgeçemeyenler dünyaya gönül veren, gerçeği göremeyen kişiler olarak tanımlanmıştır. Beden ve hayatın devamı için zorunlu olan yeme-içme, giyinme ve barınma gibi temel ihtiyaçların en asgari şekilde karşılanması öğütlenmiş, bundan fazlası nefsin arzusu olarak görülmüştür.

*Böyleli fazilet ve kerem sahibi
Her şeyden önce yemeden yapamaz
O halde karnı için azık lazım
Ona bir diğeri de elbisedir
Üzerine giydiği her ne varsa giyecek
Üçüncüsü de mekân lazımdır ona*

*Her kim bu üçünden arınırsa şöhrat olur
Her kim karnını yemekle büyütse
Tatlı ve yağlıya nefsinin alıştırmaz
Her kim ki kendini perhiz etse
Çocuk gibi yemeğe aldanmaz
Nefsinin kanaatle doyurur
Helalin hesabı oldukça ey oğul
O halde her kim bunlardan anlarsa
Ondan sonra elbise giyerse eğer
İster ipek ister ketan olsun
İster kilim olsun ister palas (çul)
Eğer işin bunlarla biterse*

*O halde insan bu üçüne mecburdur
Her kim ki bunlardan uzaksa
Bu âlemin hâsılı efsanedir
Kimdir bunlardan soyutlanan
Has olanı olmayanı iyisi kötüsü kadını erkeği
Bundan gayrısını söylemek hatadır
Gel öyleyse bugün kendinden geç
Giyim kuşam yiyecek ve evden
Her ne yedinse hepsi oldu telef
Eğer üzerindeki giysiyi birine verdinse
Sana zevk veren bir makamdan*

*Ki üç şeyi her daim eder talep
Her ne olursa yiyecek olan bu ve o
Yemeden nasıl yapar o peki
Baş ve ayağını örtmek için
Giymek için çabalamaktadır
Bir an olsun onda dinlenmek için*

*Şöhrete ermekse sonunda zahmettir
Aslan olsa bile tuzaktadır
Ki boğazında tuzağa takılmasın
Mertlik ona erişir odur mert olan
Asla hiçbir azığa meyli olmaz
Böyleli ahlakla şahlar bile manaya erer
Haramın ise vardır mutlak azabı
Onun işi Hakk'tan olur hâsıl
Onunla kendi bedenini saklar
Her ikisi de örtmede bir olur
Üzerine giydiğin olur sana libas
Daha fazlasını da ham kimseler ister*

*İster aziz isterse hakir olsun
Çabalamaktan da uzak olmaz gayesi
Ya elbise ya azık ya da hanedir
İster akıllı ister deli olan
Cümlesi bu üçüne olmuştur kul
Çünkü bu hakkın takdiridir
Hak yolunda malı mülkü terk et
Rahatlığa eriş halk ile an be an
Hakk'a ne verdiysen o oldu sana selef
Odur Hakk'ın sana verdiği lütuf
Geçebiliyorsan eğer sen*

⁴⁸⁷ Ocak, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Sûfilik: Kalenderîler (XIV-XVII. Yüzyıllar)**, s.219-220.

*Senin makamın cennet olur
Eğer o azıktan vazgeçersen
Eğer üstündeki bir libası
Senin hâsılın bu cihanda o olur
Ondan sonra kendine gelirsin ey fakir*

*Can ve tenine haktan rahmet olur
Hâsılın olur cennet tatları
Bir fakire verirsen ey oğul
Öylesine kapılar sana sunar
Her iki âlemde olursun benzersiz⁴⁸⁸*

Yukarıda verilen şiirde Kalenderîliğin dünyaya dair üç temel ihtiyaç olan azık (yiyecek), elbise (giyim) ve mekâna (barınak) bakışı yansıtılmıştır. Bunların sadece birer araç ve aşılması gereken şeyler olduğunun altı çizilmiştir. Lezzetli yiyecekler, gösterişli giysiler ve mal-mülk edinmek gibi çabalar insanın dünyevi arzularıdır. Kalenderîler ise bunların hiçbirine önem vermeyerek Allah yolunda bunları terk ederler ve ihtiyaçlarını gidermede en azıyla yetinmeyi nefsin sınırı kabul edip onu terbiye etmeyi öğrenirler. Daha fazlasını istemek olgunlaşmamış insanlar içindir. Kalenderîlerin yaklaşımı, dünyaya olan bağlılığı azaltır, kanaat ve tevazu öğretisini güçlendirir. Bu anlayış çerçevesinde Kalenderîler, açlıktan ölmeyecek kadar yer, sadece örtünmek için giyinir ve mekân geçici olduğundan genellikle seyahat edip dergâhlarda kalırlar. Dolayısıyla şiirde ifade edilen uygulamalarla Kalenderîler, dünyevî arzulara bağlanmaktan kaçınmayı amaçlamışlardır.

3.2.2. Çahâr Darp (Dört Vuruş)

Çahâr darp, dört darbe anlamına gelen, saç, sakal, kaş ve bıyığın kazınması demektir. Kalenderîliğin en temel erkânından biridir. Bu da yine tarikatın kurucusu Cemâleddin Sâvi'ye dayandırılırken⁴⁸⁹, Çahâr-tekbir,⁴⁹⁰ ehl-i sünnete göre cenaze namazının dört tekbirine, tasavvufi bakımdan Allah'tan başka her şeyden vazgeçmeye ve ölmekten önce ölmek anlamına da gelmektedir. Diğer taraftan sünnete ihlal niteliği de taşımaktadır. Çahâr darp iptidai dinlerde, eski Çin ve Hind'te de görülmüş hatta Kalenderîliğe buralardan geçmiş olduğu da düşünülmüştür.⁴⁹¹

Kalendernâme'de Cemâleddin Sâvi'nin tüysüz olduğu belirtilmekle birlikte Ebu Bekir Kalenderî'nin kendi görünümüne ve bu konu hakkındaki düşüncesine dair net bir bilgiye ulaşılamamıştır. Ancak eserin bazı kısımlarında bu konu hakkında kısa ifadeler çahâr darp ile bağdaştırılabilir. Örneğin insanın çocukluk, gençlik, olgunluk ve ölüm aşamalarını dört mevsim üzerinden aktardığı bir pasajda bu konuya değinilmiştir.

*Bu dört mevsimi kendinde ara
Bahar çocukların sıfatı olunca
Yaz ayı adamların (gücün) ayıdır*

*Arifçe farklı bir sırrı söyle
Güzel çirkin her şey bir karardır
İnsanlar adamlıklarıyla hoşnut olurlar*

⁴⁸⁸ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.185/2-186/2.

⁴⁸⁹ Ocak, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Sûfilik: Kalenderîler (XIV-XVII. Yüzyıllar)*, s.222.

⁴⁹⁰ Çehar-tekbir: Dört tekbir. Cenazede getirilen dört tekbir, ölmekten evvel ölmekten kinayedir. Tasavvufta Allah'tan başka her şeyden ilgiyi terk etmek anlamındadır. Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s.93.

⁴⁹¹ Gölpınarlı, "Kalenderîye", s.159.

*Sonbahar sende hangisidir onu söyle
Kış mevsiminde ansızın ölüm gelir*

*Sendeki kıl ve tüylerin dökülmesidir
Ham meyveleri onun kendisi olgunlaştırır⁴⁹²*

Eserde dört mevsim ayrı ayrı anlatıldıktan sonra yukarıdaki kısım hepsinin sonunda genel bir değerlendirme olarak aktarılmıştır. Sonbahar mevsimi tüm meyvelerin olgunlaşıp toplandığı dönem olarak ifade edilmiştir. Son kısımda ise sonbahar, insandaki kıl ve tüylerin dökülmesi şeklinde ifade edilmiştir. Dolayısıyla Ebu Bekir Kalenderî kıl ve tüylerin dökülmesi metaforunu olgunluk olarak değerlendirmiştir. Bu bakımdan Kalenderîlerin kıl ve tüylerini kazıtmalarını, olgunluk göstergesi şeklinde gördüklerine dair yorum yapılabilir. Eserin başka bir bölümünde kirpik ve kaşlara atıfta bulunulmuştur.

*Hakk'tan gayrısından geçiversinler
Salıkların korkusu olan o üç şey
O yolda bir kıla bağlandınsa
Gözde olan bir kıl büyük bir dağ*

*Aile çoluk çocuk maldan yüz çevirsinler
Vay onun haline ki bu üçüne aldanan
O bağdan nasıl kurtulursun
Böyle buyurdu o konuşan şeyh⁴⁹³*

Yukarıdaki şiirde Allah yolunda olan salıkların aile, çocuk ve maldan kurtulmaları öğütlenmiştir. Bunlar gözün üstündeki büyük bir dağ gibi denilerek Allah yolunda bir engel olduğu ifade edilmiştir. Bu bakımdan Kalenderîlerin kaş ve kirpiklerini kazıtmaları sembolik olarak aile, çocuk ve malı terk ettiklerine işaret etmiş olmalıdır.

3.2.3. Riyazet

Nefsi aşarak dünyevî her şeyden vazgeçmek, kanaat etmek anlamı taşıyan *riyazet*, dervişliğin ilk şartlarından. Az yiyerek, az uyuyarak, yalnız kalıp zikir ve tefekkür ederek nefis ile mücadele etmektir. Çile çekmek, erbaîn çıkarmak (sâlikin kırk gün süreyle inzivaya çekilip kendisini ibadete vermesi), sefere çıkmak, inzivaya çekilmek riyazet şekillerindendir.⁴⁹⁴

Ebu Bekir Kalenderî dervişliğin öncelikle terk etmekle (nefsin terkiyle) başladığını ifade etmiştir. “Eğer kerem sahibi isen neyin varsa terkini ver”⁴⁹⁵ diyerek durumu vurgulamıştır.

*Terk etmek nedir
Elinden gelen her şeyi bırakmaktır
Terk etmek herkesin elinde
Halkı bununla çaresiz kılmam
Uluların yücelerin terkidir o*

*Sana açıklayayım ey genç
Onu terk etmektir budur lütfun büyüğü
Kimisinde az kimisinde çok
Öyleyse gel her bedendeki terki gör sen
Riyasız Mevlâ için olandır o⁴⁹⁶*

⁴⁹² Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.53/1-2.

⁴⁹³ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.135/2.

⁴⁹⁴ Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, s.450; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s.297.

⁴⁹⁵ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.142/1.

⁴⁹⁶ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.141/2.

Ebu Bekir Kalenderî eserinde sık sık kendisinin nefisten vazgeçmiş olduğunu ifade etmiş olmasına rağmen çile çektiğine veya inzivaya çekildiğine dair eserinde herhangi bir ifadesine rastlanmamıştır. Fakat saliklere yönelik riyazete çağrıda bulunmuş ve düşüncelerini desteklediği hikâyelerle riyazete tarihsel arka plan oluşturarak bu söylemi desteklemiştir.

*Peygamber efendimiz zamanından önce
O dönemde Şam'da bir enbiya vardı
Hakk'tan gelen her şey rahmettir
O zamanın kırk enbiyası
Her biri mağaranın içine kapandı
Tüm yönleriyle Hüdâ'ya dönmüşlerdi
Erbaîn (kırk gün) öylece geçirdiler
Köksüz ateşten yandılar
Onların kırkının sonu böyle oldu
Âşıkların işi can feda etmektir
Dünyanın akıllısı gel ibret al
Sana yolda ne gerekecek gör
Aç gözünü Hakk'tan haberdar ol*

*Duydun mu ne oldu enbiyalara
Hakk'ın lütfu onların cümlesini kuşatmıştı
Her ne dert zahmet ve ıstırap olsa da
Halktan taraf uzlete çekilmişlerdi
Kıyl ü kâlden tamamıyla ırak kaldılar
Yeme içme ve konuşmadan el çekmişlerdi
Onlara şahtan hiçbir haber varmadı
Kırkı da bu dertle can verdi
Sen kimsin ki sana bu nasip olsun
Âşık olmak böyle âşık olmaktır
O an bu fakirin dediklerine bak
Aklını başına al da tedbirini gör
Her şeyden arın ona ulaş⁴⁹⁷*

Bu metin, erbaîn geleneğini açıkça ortaya koymuştur. Yani kırk gün süreyle nefsi terbiye, zikir, riyazet, suskunluk ve uzlet gibi unsurları aşkın bedeli olarak göstermiş, “âşık olmak böyle âşık olmaktır” diyerek Allah’a ulaşmanın meşakkatli yolundan bahsetmiştir. Ebu Bekir Kalenderî’nin yukarıdaki dizelerde ifade ettiği uygulamalar Gazzâlî’nin görüşleriyle oldukça yakın ilişkidir. Gazzâlî’ye göre riyâzetin dört türü bulunmaktadır. Bunlar: Az yemek, uyumak ve konuşmak ile insanların eziyetlerine katlanmaktır. Kişinin az yemesi onun şehvetini öldürürken az uyuması iradesini saflaştırır, az konuşma da kişiyi tehlikelerden korur. Son olarak eziyetlere katlanmak ise kişiyi amaca ulaştırır. Şiirdeki “Yeme içme ve konuşmadan el çekmişlerdi” ve “Âşıkların işi can feda etmektir / Âşık olmak böyle âşık olmaktır” ifadeleri tam olarak Gazzâlî’nin görüşleriyle örtüşmüştür. Ayrıca Gazzâlî, riyâzet yapanları durumları ve amaçlarına göre de tasnif etmiştir. Buna göre de üç türlü riyâzet vardır. Bunlardan ilki halk yani avam olarak tanımladığı kişilerin iyi bir ahlaka sahip olmaları, ihlâsla ibadet etmeleri ve davranışlarında dürüst olmaları için yapılan riyazettir. İkincisi özel kişiler yani havas olarak tanımladığı kişilerin kendilerini tamamıyla Hakk’a vermesidir. Son olarak ise özel kişiler yani havâssü’l-havâs olarak tanımladığı kişilerin Allaktan başka her şeyle ilgilerini keserek Hakk ile beraberlik sağlamak için yapılan riyazettir.⁴⁹⁸ Ebu Bekir Kalenderî’nin eserinde Gazzâlî’nin halk için tanımladığı riyâzet şekline çok rastlanmamıştır. Fakat buna karşın yukarıdaki şiirde de görüleceği üzere, Gazzâlî’nin tanımladığı ikinci ve üçüncü riyâzet şekilleri neredeyse eserin tamamında kendini hissettirmektedir. Bu da

⁴⁹⁷ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.77/2-78/1.

⁴⁹⁸ Süleyman Uludağ, "Riyâzet", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/riyazet--tasavvuf> (01.05.2025).

Kalenderîlikte riyâzetin en önemli amacının salikin kendini tamamen Allah’a vermesi ve O’nunla bir olmak için çabalamasıdır.

Tasavvufî olarak riyâzetin temel amacı nefsi eğitmek ve onu birtakım arzularından mahrum bırakmaktır. Bu bakımdan Ebu Bekir Kalenderî’nin Kalenderîlik anlayışında saliklerin nefsi terbiye edebilmeleri için eserde erbain olarak ifade edilen halvet ve uzlet uygulaması mevcuttur. Kırk günlük bu süre zarfında salikler konuşmayarak, yemeyi içmeyi azaltarak ve halkla irtibatı keserek nefsin arzularını kırmaya çalışmışlardır.

3.2.4. Seyahat

Mutasavvıf dervişler, öğretiyi yaymak, toplantı, eğitim, hac, savaş ve dilencilik gibi sebeplerden dolayı seyahat etmeye ayrı bir önem vermişlerdir. Böylece dervişler İslâm dini çerçevesinde içinde bulundukları tarikatı ve öğretisini yaymak ve bu sayede kendilerine taraftar toplayabilmek, nefsi olgunlaştırmak, dönemin önde gelen şeyhlerini tanımak için seyahatlerde bulunmuşlardır. Seyahat ettikleri yerler sadece kendi yaşadıkları ülkeleriyle sınırlı kalmamış, farklı bölge ve ülkelere de gitmişlerdir. Kalenderî dervişler Fas’tan Hindistan’a kadar çok geniş bir sahada hareket halinde olmuştur.⁴⁹⁹ *Kalendernâme*’de geçen “*Bu dünyada o kadar çok gezmişiz ki / Deniz derya dağ taş dolanmışız. Rum ilinde Efrenç ve Şam’da / Her yeri karış karış yürüdüm. Daha sonra şehirlerde ve mahallelerde / Kalelerde dilberi aramışım*”⁵⁰⁰ şeklindeki ifadeler Kalenderîlerin gezgin olmayı, seyahat etmeyi amaca götüren araç olarak gördüklerinin kanıtıdır.

Dervişleri seyahate sevk eden etkenlerden biri de onların tasavvufî düşünceleri olmuştur. Allah’a ulaşmayı hedeflemiş olan derviş, mekân ve yol ile ilgilenmeksizin karşısına çıkana razı bir şekilde sürekli seyahat halinde olmuştur.⁵⁰¹ Tarikatlarda temel bir uygulama haline gelmiş olan seyahatlerde sûfîler, Anadolu ile İslâm dünyasının farklı bölgeleri arasında bilgi alışverişi sağlamışlardır. Hemen hemen bütün sûfî zümrelerde uygulanan seyahat bazı hususlarda birbirinden farklılık göstermiştir. Mensup olunan toplumsal taban, meşrep farklılıkları, entelektüel birikim gibi özellikler farklılaşmanın örneklerindendir. Dervişlerin düşünce ve donanımları seyahatlerinin nerelere yapılacağı üzerinde bile farklılık yaratmıştır. Örneğin daha donanımlı sûfîler önemli kültür merkezlerine seyahat edip buralardan bilgi ve kendilerine taraftar toplarken, diğerleri şehir ve kırsalda alt tabakadan insanlar arasında faaliyet göstermiş ve farklı bölgelerdeki meşreptaş

⁴⁹⁹ Murat Hanılçe ve İsmail Turan, “15. Yüzyılda Birer Seyyah Olarak Dervişler ve Birer Seyahatname Olarak Menâkıbnâmeler-Velâyetnâmeler: Kaygusuz Abdal ve Otman Baba Örnekleri”. **Mavi Atlas**, 11(1), 2023, s.38; Ocak, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Marjinal Sûfilik: Kalenderîler (XIV-XVII. Yüzyıllar)**, s.226.

⁵⁰⁰ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.45/2-46/1.

⁵⁰¹ Sadece dervişler değil öğrenciler de farklı hocalarla tanışmak onlardan bilgiler edinmek için eğitim almak amacıyla seyahat etmiştir. Mevlânâ Celâleddîn Rûmî de buna bir örnektir. İlk tahsilini Konya’da tamamladıktan sonra dönemin ilim merkezlerinden biri olan Şam’a gitmiştir. Mevlânâ’nın oğlu Sultan Veled de babasının yolundan giderek tahsilini tamamlamıştır. Resul Ay, “Ortaçağ Anadolu’sunda Bilginin Seyahati: Talebeler, Âlimler ve Dervişler”, **Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar**, (3), 2006, s.26-27, 42.

tekkeleri ziyaret etmişlerdir. Bu seyahatler sırasında tarikatın önde gelen mensuplarından bazıları bazen geri dönmemek üzere gittikleri yerlere yerleşmişlerdir.⁵⁰² Ebu Bekir Kalenderî de benzer şekilde Anadolu'ya bir daha dönmemiştir.

Dervişlerin seyahati sadece fiziki değil manevi yolculuğa da vurgu yapmaktadır. Daha önceki bölümlerde aktarıldığı üzere Kalenderilikte en temel hedef seyr-i sülûk sonucunda ilahi âşka ulaşmaktır. Bu seyahat eserde sembolik olarak önemli şeyh ve dervişler üzerinden aktarılmıştır. Ön plana çıkan isimlerden biri Ebû İshâk İbrâhîm b. Edhem b. Mansûr yani İbrahim Edhem'dir. Horasan'ın Belh şehrinde doğmuş olan İbrahim Edhem, varlıklı bir aileye mensupken sahip olduğu her şeyden vazgeçip zühd yolunu seçmiştir. Hayatı hakkında çelişkili ve kesin olmayan bilgiler mevcuttur. Kendisi, ona nispet edilen ve babasının adıyla anılan *Edhemîyye* tarikatının şeyhidir. Ayrıca *Çiştîyye* tarikatı silsilesinde de yer almıştır.⁵⁰³ Ahmet Yaşar Ocak, kendisine nispet edilen *Edhemîyye* tarikatının *Kalenderîyye* tarikatının içerisinde doğmuş olduğunu ifade etmektedir.⁵⁰⁴ Bu bakımdan İbrahim Edhem'im Kalenderîlik içerisinde önemli bir figür olduğu anlaşılmaktadır. Kalendernâme'de Horasan Şah'ı olarak gösterilen İbrahim Edhem'in, tüm varlığını arkada bırakarak ilahi aşka ulaşmak için yaptığı manevi yolculuk anlatılmıştır.

Böylesine bir rüyayı kimse göremez
Ey şah eğer bir bildiğin varsa geçelim
Her bir vezir bir nasihatte bulundu
Emirlere atlara binmelerini söyledi
Şah emir ve birçok asker
Her yerde avlanıp durdular
Vahşi hayvanlardan ve de kuşlardan
Çita, şahin, uçan kuşlar
Sandıklarda kuşların sesleri duyulmakta
Es kaza birden bire
Şahin gibi onun peşine takıldı
Aahunun ardından şahin gibi yetiştii
Edhem bunu gözleriyle görünce
Bir hayret gelip onu kuşattı
Tekrardan bir ses duyuldu ey filan
Nasıl ki böyle bir ses duyunca
Akli başından gitti atından düştü
Kendine gelince de olabildiğince inledi
Canı gönülden ahi figan eyledi
Etrafında hiçbir kimse kalmamıştı

Böylesi tuhaf bir rüyayı kimse duyamaz
Kötüye yorumlanır başkasına dersin
Şah hepsini dinleyip yerinden kalktı
Av için hazırlanmalarını söyledi
O vezirler ve de süvariler
Şah vezir emir ve de ileri gelenler
Sayısızca avlayıp yakaladılar
Hepsi korkudan bir yana kaçtı
Sanki seslerinden bir saz çalmakta
Edhem kaçan bir ahuyu gördü
Sıkıca okunu yayına yerleştirdi
O esnada ahu gözden kayboldu
Adeta şahin gibi ruhu bedeninden ayrıldı
Tüm bedenini bir titreyiş sardı
Daha ne kadar avlanacaksın artık bizim avımız ol
O yöne doğru yöneldi uçarcasına
O nazlı vücuduyla güzel ahlaklı
Gözyaşları ise yağmur gibi dınmek bilmedi
Zamanın şahı o Edhem başına toprak çaldı
Onu duyan Hüdâ'nın dışında⁵⁰⁵

⁵⁰² Ay, "Ortaçağ Anadolu'sunda Bilginin Seyahati: Talebeler, Âlimler ve Dervişler", s.26-27, 36-37, 42; Ocak, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Sûfilik: Kalenderîler (XIV-XVII. Yüzyıllar)**, s.226.

⁵⁰³ Ramazan Çelik ve Seydi Kiraz, "Türk Edebiyatında İbrâhîm Bin Edhem", **Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi**, Vefatının 100. Yılında Ali Emîri Özel Sayısı, 2024, s.629; Mustafa Salim Güven, "Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi ve Arûsiyye Tarikatı", **Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi**, 15(33), 2014, s.79.

⁵⁰⁴ Ocak, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Sûfilik: Kalenderîler (XIV-XVII. Yüzyıllar)**, s.48.

⁵⁰⁵ Ebu Bekir Kalenderî, **Kalendernâme**, s.148/1-2.

Eserin bazı bölümlerinde Allah’a ulaşmak için yapılan manevi yolculukta *Edhem gibi olmak* ifadesi kullanılarak saliklere tarihi dayanak olarak İbrahim Edhem gösterilmiştir. *Kalendernâme* de İbrahim Edhem gibi Faki Ahmed Kuddüs (Kudsi) de seyahat eden şeyhler arasında yer almıştır.⁵⁰⁶

Rum ikliminde bir padişah vardı

Adı Alâeddin Şah idi

Aniden kaza ve kaderden

Hendekte bir salikin oturduğunu gördü

Bir leşi yanına koymuştu

Taş kalplileri adaletiyle mum eylerdi

Dinde ilim ve amel sahibi idi

Şahın yolu hendeğe düştü

Rum ilinin hâkimi ve de sahibi

Alâeddin Faki Ahmed’den uzaklaştı⁵⁰⁷

Eserdeki bu hikâyede bahsedilen Faki Ahmed’in Rum Sultanı Alâeddin (Alâeddin Keykubat 1192-1237) ile karşılaşması, tarihsel bakımdan *Âriflerin Menkıbeleri*’nde geçen Ahmed Faki ile aynı kişi olduğuna dair bir kanıt niteliğindedir.

Kalendernâme’de Ahmed Faki hakkındaki bilgiler aktarılırken Horasan’a da değinilmiştir. Tasavvufta Horasan’ın özel bir yeri vardır. Zira literatürde önemli bir yer tutan birçok İslâm âlimi ve sûfisi Horasan’da yetişmiştir. Burada yetişen âlim ve sûfiler çeşitli bölgelere seyahat ederek tasavvufun gelişmesine katkı sağlamışlardır. *Kalendernâme*’de Horasan’da yanan ateşin kıvılcımını gören Faki Ahmed ile söylenmek istenilen de bununla paralellik göstermektedir.

Sana Faki Ahmed’den bahsedeyim

Rum ilinin seçkin kutbuydu

O yörelerde saklı olan her ne varsa

Onun ilmi yaratılanlardan öteydi

İsterse rüzgârın dalından yaprak koparır

Denizde karada çölde her ne varsa

Tamamıyla hepsini görmeye vakıftı

Keremeti velayeti ve sırrından

Kutbların işi budur kutb olmak da bunu gerektir

Sanmayın ki bu mevki makam kendinden

Duymuşundur o zaman Horasan’da

Onun kıvılcımını Faki Ahmet görmüştü

O halde kutbun bir diğerinden haberi olur

Kutbların kokusunu koklayıver

Ola ki onunla Hüdâ ehillerine varasın

Ondan haberdardı dağ taş

Hakk ona ayan beyan sunardı

Veliler mertebesinde ise seçkinlerdendi

İsterse gökte uçan kuşu yakalardı

Ottan saptan taştan ibaret

Kendinden değil Hüdâ’nın kerametindendi

Ne varsa an be an aşikâr kılardı

Vasfı ve şerhleri de bunlardan yüzlerce fazladır

Tabi ki hepsi her şeyden münezzeh olan Hüdâ’dandı

O zamanın kutbu ateş yakmıştı

Söyleyen oydu ondan duyansa Konyalıları

Sen de bu büyüklerin işine bakıver

Olup biten her şeyden haberdar olursun⁵⁰⁸

⁵⁰⁶ Aslında XIII. yüzyılda Anadolu’daki birçok mutasavvıf ve şair bu isimle anılmıştır. Faki Ahmed adında bu dönemde en az beş kişi bulunmaktadır. Osman Fikri Sertkaya, "Ahmed Fakih", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ahmed-fakih> (08.02.2025); Araştırmalarda bu kişilerin kişilikleri birbirine karıştırılmış ve bu durum Ahmed Faki olarak anılan kişiler hakkına sağlıklı bilgilere ulaşmayı zorlaştırmıştır. Ancak *Âriflerin Menkıbeleri*’nde Bahâeddin Veled’in öğrencisi ve müridi olan bir Ahmed Fakih’den (ö.1221) bahsedilmiştir. Bu kişinin Türk olduğu, iyi bir bilgin olarak dağlarda inzivaya çekildiği, hocasının ölümü ile de Konya’ya geldiği belirtilmiştir. Ahmet Eflaki, *Âriflerin Menkıbeleri I*, MEB Yayınları, İstanbul 2001, s.129, 202, 642; Yaşayış biçimindeki benzerlik dikkate alındığında *Âriflerin Menkıbeleri*’nde bahsedilen Ahmed Fakih ile *Kalendernâme*’de bahsedilen kişinin aynı olduğu kuvvetle muhtemeldir.

⁵⁰⁷ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.242/1.

Kalenderîlikte seyahate yönelik anlatılan yukarıdaki kısımlarda İbrahim Edhem'in seyahati salikin manevi yolculuğa vurgu yapmıştır. Ancak Faki Ahmed'in hikâyesi daha ziyade fiziki olarak görülmektedir. Hikâyede Horasan'da Allah bilgisine ulaşan Faki Ahmed seyahat ederek Konya'ya gelmiştir. Burada artık kutb derecesinde önemli bir şeyhtir ve Horasan'da öğrendiği bilgileri ve birikimlerini Konya'ya taşımıştır. Bu tarihsel hikâye dervişlerin en temel seyahat gerekçelerinden bilgiye ulaşmak ve onu yaymak gibi iki temel amacı vurgulamıştır.

3.2.5. Tese'ül (Dilenme) veya Cerre Çıkma

Budizm'de yaygın gelenek olan dilenme⁵⁰⁹, Kalenderîlikteki *fakr* ve *tecerrüd* doktrininin gereği olarak nefisten kurtulmak için yapılan bir erkândır.⁵¹⁰ Eskimiş yırtık kıyafetlerle, fakir görünümlü bazen de gruplar halinde çalgılar eşliğinde ilahiler söyleyerek, bedenleri traşlı, garip halleriyle dolaşmış olan Kalenderîler kervansaray, tekke, bazen de bir mescitte konaklamışlardır. *Keşgöl* adı verilen, zincirle boyna asılan, derin ve geniş kabı insanlara uzatarak para dilenmişlerdir.⁵¹¹

Kalenderîler için dilenme hem nefis terbiyesi hem de gösterişsiz yaşamının da bir göstergesi olmuştur. Özellikle ihtiyaçtan kaynaklanmayan dilenme Kalenderîlerce, halkla teması sağlarken, gururlarını kırarak yoksullukla Allah'a yakın olma halini sağladığı düşünülmüştür. *Kalendernâme*'den alınan aşağıdaki örnek bölümler, Kalenderî erkânının içerisinde dilenmenin neyi ifade ettiğini anlamak bakımından kıymet taşımaktadır.

Zenkbar şehrinde bir Zenc vardı

Eğer onun batınına vakıf olsaydın

Zamanının pehlivanı cesaretlisiyim

Bunu söyledi bir zaman böyle geçti

Siyah yüzlü çirkin kötü huyluydu

Benden daha iyisi var mıdır dünyada derdi

Yüzlerce aslan gibisini bir defada yere sererim

O zencinin ansızın yolu çöle çıktı

⁵⁰⁸ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.97/1.

⁵⁰⁹ Budizm, M.Ö VI. yüzyılda Hindistan'da kast sistemi ve Brahmanizm'e karşı bir tepki olarak gelişmiştir. Kemal Ramazan Haykıran, *Moğollar Zamanında Yakın Doğu*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2016, s. 41. Zamanla Türk ve Moğol toplumlarında görülen Budizm Hindistan kökenli bir uygulama olduğundan *dilenme*'yi Hint mistisizminde aramak doğru olacaktır.

⁵¹⁰ Ocak, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Sûfîlik: Kalenderîler (XIV-XVII. Yüzyıllar)*, s.228; 1403-1406 yılları arasında III. Henry'nin Timur'un sarayına gönderdiği elçilerinden biri olan Ruy Gonzâlez de Clavijo geçtiği ve gördüğü yerler hakkında notlar tutmuştur. Erzurum'da Deliler Köyü adında bir yerde kalmış ve burada gördüklerini aktarmıştır. Bahsedilen kişilerin Kalenderî oldukları aşikârdır. Köyde yaşayanların ruhaniyet hayatına girdiğini dünyayı terk eden Müslüman dervişler olduklarını yazmıştır. Evliya olarak tanınan ve tüm dervişlerin başında olan lidere çok saygı duyulduğunu ve o kişinin köyün hâkimi olduğunu aktarmıştır. Halk tarafından da evliya olarak görülen bu dervişlerin sakallarını ve saçlarını tıraş etmiş, yaz kış fark etmeksizin üzerlerinde eski bir aba ile yolculuk yapan, ellerindeki sazlarla ilahiler söyleyerek gezen dervişler olduğunu özellikle belirtmiştir. Ruy Gonzâlez de Clavijo, *Timur Devri'nde Kadis'ten Semerkand'a Seyahat*, (Çev. Ömer Rıza Doğrul), Köprü Yayınları, İstanbul, 2016, s.101,102.

⁵¹¹ Hanılçe ve Turan, "15. Yüzyılda Birer Seyyah Olarak Dervişler ve Birer Seyahatname Olarak Menâkıbnâmeler-Velâyetnâmeler: Kaygusuz Abdal ve Otman Baba Örnekleri", s.45; Ocak, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Sûfîlik: Kalenderîler (XIV-XVII. Yüzyıllar)*, s.228; Kalenderî dervişlerin *keşgöl* dışında üzerlerinde taşımış oldukları donanımları da olmuştur. *Derviş değneği, demir halka, tasma, bilezik, kuşak, bukağı, zincir* gibi. Rûm Abdâlları özel balta, deri torba, büyük tahta kaşık ve aşık kemikleri de taşımıştır. Her birinin ayrı bir anlamı olan bu donanımların en bilinenleri nefis ve hayvani ruhu denetimde tutmayı temsil eden zincir ve aşık kemikleri olmuştur. Karamustafa, *Tanrının Kural Tanımaz Kulları İslâm Dünyasında Derviş Toplulukları (1200-1550)*, s.29

*Edepli latif bir meleğe rastladı
Ay yüzlüydü bahar gibi
Zencî kendine gelip şöyle dedi
Güzeller yanında çirkin birisin*

*Zencî hayretler içinde ona bakakaldı
Boyu posu güzelliği can alıcıydı
Aklını başına al gerçeği gör
Çünkü onların güzel yüzünü gördün⁵¹²*

Eserde yer alan yukarıdaki metin *Nefs-i Emmare* başlığını taşımaktadır. Tasavvufta nefsin yedi mertebesi bulunmaktadır. Salik, ilk mertebe olan *nefs-i emmare*'den başlayarak diğer mertebeleri aşıp sonuncusu *nefs-i kâmile* ulaşır yani olgunluğa erişir.⁵¹³ Yukarıdaki metin de tam olarak bu süreci yansıtmaktadır. Metnin başında kişi önce nefs ve kibri temsil etmiştir. Bu, Kalenderîlik açısından salikin manevi yolculuğunda arınması gereken en temel özelliklerdir. Metinde kişi yaptığı yolculuk sırasında nefsini kırar ve gördüğü güzellik karşısında kendini çirkin olarak tanımlar. Kalenderîlikte bu durum salikin dönüşümünü ifade etmekle birlikte dış görünüşün yani zâhîrin değil asıl olanın iç güzellik yani batının önemli olduğuna vurgu yapmıştır. Bu çerçevede Kalenderîlikteki dilencilik uygulaması salikin nefsini kırmayı simgelerken dış görünüşün önemsizliğini gözler önüne sermektedir. Ebu Bekir Kalenderî eserinde buna işaret etmek için yukarıdaki metinden hemen sonra *Sır* başlığını taşıyan aşağıdaki metne yer vermiştir.

*Efendi bir padişahı gördüm
Aciz, şaşkın ve inleyerek duruyordu
Orada bir şeyin gelmesini beklemekte
Ne tuhaf şahın dilencilik yapması
Şah hangisi ve köle hangisi*

*Dilenci gibi kapılarda dileniyordu
Dilencilığe dilenciler gibi hevesliydi
Bunun layığıydı ve bu hevesteydi
Dilenciler gibi dilencilığı kullanması
Ben ayıramadım vesselam.⁵¹⁴*

Yukarıdaki metin Kalenderîlikteki dilencilik anlayışını açık bir şekilde ortaya koymuştur. Kudret sembolü olan şah vurgusu ile dünyevi gücün geçici ve yanıltıcı olduğu vurgulanmıştır. Şah nefsi ve kibri bir tarafa bırakarak tevazu ile acziyeti kabul etmiştir. Bu kapsamda manevi zenginliğe sahip olan şah maddi bakımdan mütevazı bir kimliğe bürünmüştür. Kalenderîler için dilenmek aslında ihtiyaç veya küçülme değil farkındalığın göstergesi olmuştur. “*Şah hangisi köle hangisi*” dizelerinde dış görüntü ve iç hakikat arasındaki fark vurgulanmış ve padişah benlik, dilenci ise hakikati arayan ruh olarak sembolize edilmiştir.

Kalenderîlerin tutum ve davranışları daha önce bahsedildiği üzere hem toplum hem de bu konuda çalışma yapanlar tarafından eleştirilmiştir. Kalenderîlerin görünüş ve dilenme halleri, dervişliğin halk algısında önemli rol oynamıştır. Kalenderî doktrin ve erkânına bakıldığında içsel ve ruhani bir anlayışla Allah’a yakın olmak ve O’na ulaşmak için öğretiler araç olurken, bunların halkta yarattığı algı ile marjinal olarak tanımlanmışlardır. Yani halk, dilenci görünümlü dervişleri dış görünüşüne göre değerlendirmiş ve içsel arınma yaşayan dervişlerle, normal dilenci ve dervişleri ayırt etmekte zorlanmıştır. Muhakkak ki toplum içerisinde, dervişlik gibi manevî

⁵¹² Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.43/2.

⁵¹³ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s.274.

⁵¹⁴ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.44/1.

değerleri istismar eden kişiler yer almıştır. Fakat bunlar samimi ve gerçek dervişlerle aynı görüntü altında yer aldıkları için, halk tarafından ayırt edilemez hâle gelmişlerdir. Bu durum, hakiki dervişlikle dervişlik görüntüsü veren kimseler arasındaki farkın ortadan kalkmasına ve değerlerin yozlaşmasına yol açmıştır. Ebu Bekir Kalenderî'nin yaşadığı dönemde de bu algı hissedilmekte olacak ki eserinde “*Yaratılanların Çoğu Dilenenleri Derviş Diye Adlandırırlar Ama Ekmek Dervişinin ve Can Dervişinin Ne Olduğunu Bilmezler*” başlığı altında bu farka açıklık getirmek zorunluluğu hissetmiştir. O diğer bölümlere nazaran bu konuya oldukça uzun bir açıklama getirmiştir.

*Dilencilik yapan bu fakirler
Arifler mezhebini siper edinmişlerdir
Dillerinde onların sözleri konuşulmakta
Her bir ma'rifeti ekmek için söylerler
Tuzak ve yemeye esir düştüklerinden
Bu sözler ve dilencilik delilikten
Bu dervişlerin ortaya çıkmasının sebebidir
Rengârenk heves heves gruplarla
Azığı yemeği neyi varsa boynunda asılı
Bu fakirlerin hepsi rızkın kendisidir
Hakk dergâhındaki has kullardandır
Her kim ekmek uğruna derviş olduysa
Eğer bir işaret uğruna canından geçerse
Bu fakir o fakirlerden habersizce
Zavallı çaresizce üstü kapalı söylenmekte
İşleri güçleri de böyle olduğundan
Öyleyse durma gel sen bugün
Onlardır Hakk yolunun yolcuları
Diğer fakirlerden farklıdır bunlar
Bu fakirlerin alamet ve işaret dışında
Her ne kadar evliyalarından konuşsalar da
Her ayaz o ayaz nasıl olsun
Her salık Hızır gibi mi olur
Üstün kılıçları sıradan kılıçlara benzetirsen
Bu fakirler ekmek verene taparlar
Bu fakiri gör ki ne zavallıdır
Onun menzili nere bunun makamı nere
Eğer ona sadık olursan bahtın yar olur
Fakirlik ve fakirlerin şerhi
Tüm soruların cevaplanmış olur
Eğer akıl ve ilimle ondan iz sürersen*

*Ya da bir lokmaya el açanlar
Halkın onlara üstünlük kılınması için
Onların yaptıklarından habersizce
Bu yoldan ve o sıfattan habersizce
Akıllı olmayan delilerdir
Değil vallahi hüner ve ma'rifettendir
Böylesine fakir dervişleri gören kimdir
Zevk ve şevkle dervişliğe yüz sürerler
Can zevki de nedir yoktur haberleri
Bilinen şeyhlerin aksine rabbani olanlardır
Ey kardeş sen her fakiri böyle sanma
Onun işi ve gücünde nasıl ilerleme olsun
Sen kusurda bulunup onun kusuruna gülme
Kapı kapı ekmek uğruna dolananlardan değil
Etrafına da altın gümüş saçmakta
Sözde fakirlik veya dervişlikten de utanmakta
O fakirlerin talibi ol ey canı pak
Her istediklerine Hakk'tan erişenler
Seyr-i sülükte nazar ehlindendir bunlar
Arayışında nasiplendiği başka bir şey yok
Sultanın sırrından nasiplenemez her fakir
Belini doğrultamayana neylesin namaz
Her konuşan da Musâ gibi mi olur
Cahillik etmiş olursun ey habersiz kimse
O fakirler ise Hüdâ'nın kendileridir
O fakirse arştan öteye varmıştır
Birçok fakir aslında böylesine dilenmekte
Bunun gibi inkâr edersen de zilletten olursun
Bu beyitlerimde açıklandı gör sen
Kötü zannın iyiliğe erişmiş olur
Efendiler kervanındaki dervişlerden olursun⁵¹⁵*

Eserdeki “*Yaratılanların çoğu dilenenleri derviş diye adlandırırlar ama ekmek dervişinin ve can dervişinin ne olduğunu bilmezler*” ifadesinde özellikle *ekmek dervîşi* ve *can dervîşi* olarak

⁵¹⁵ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.137/1-2.

seçilmiş sözler Kalenderî dervişler ile dilencilik yapan diğerleri arasındaki duruma açıklık getirmesi bakımından önemlidir. Ebu Bekir Kalenderî, toplumdaki sadece dış görünüşe bakarak yüzeysel dervişlik algısının önüne geçmek istemiştir. *Ekmek dervişi* ve *can dervişi*ni ayırt edememek temel farkı kavrayamamaktan kaynaklanmaktadır. Gerçek dervişlik, yani *can dervişliği* yalnızca maddi beklentilerle şekillenen bir kimlik değil, nefsi terbiye, manevî arınma ve hakikate yönelişle belirlenen derin içsel bir yolculuktur. Sadece geçimini sağlamak, karın doyurmak için dervişlik görüntüsü veren, halk arasında dilencilik yapan ama ruhsal olarak derinliği olmayan kişileri de ekmek dervişi olarak nitelendirmiş ve halkın bunu ayırt etmesi yönünde nasihat vermiştir. Edemeyenleri ise cahiller olarak tanımlamıştır. Dervişliğin bir meslek değil gösterişten uzak Allah'a yakın olma hali olduğu ifade edilmiş dış görünüşe bakarak birini *derviş* sanmanın yanıltıcı olduğu vurgulanmıştır. Bu tür sahte dervişlere karşı eleştirilerde bulunulmuştur. Görünüşte derviş veya fakir gibi görünenlerin, hakikatte manevî yoksunluk içinde oldukları, hatta bu sureti kullanarak halkı kandırdıkları belirtilmiştir.⁵¹⁶

Ebu Bekir Kalenderî eserinde sistematik olarak Kalendirîlere karşı yapılan en büyük eleştirilerden biri olan dilenci şeklindeki yaşayış biçimlerini önce açıklamış ve ardından diğerleriyle aralarındaki farka değinmiştir. Eserde bununla da yetinilmemiş dilenci kılığındaki Kalenderî dervişlere saygı ve hürmet gösterilmesi ve onlara meyil edilmesi gerektiği Hz. Ali hakkında anlatılan bir hikâyeye tarihi ve dini bakımdan desteklenmiştir.

<i>Duydun mu bir gün o Murtaza</i>	<i>Hüdâ için cihada gittiğini</i>
<i>Yolunda bir dilenci belirdi</i>	<i>Ya Ali bu dilenciye gör</i>
<i>İlerleyip Ali'ye selam verdi</i>	<i>Kendinden bahsedip söze başladı</i>
<i>Allah için bana bir parça ekmek ver dedi</i>	<i>Ya Ali boşazımıza bir lokma bırak</i>
<i>Ali Kamber'e ekmek nerede diye sordu</i>	<i>Dilenciye kendi ekmeğini vermek revadır</i>
<i>Kamber de ekmeği sofraya sermiş dedi</i>	<i>Bu şekilde binlerce kez ölmüşüz dedi</i>
<i>Ali de ona o halde sofrayı ona ver dedi</i>	<i>Acele et bu dediğimi yap sen</i>
<i>Kamber sofraya devenin sırtında dedi</i>	<i>Ekmek vermek mi olur bu esnada dedi</i>
<i>Ali de ona sür deveni dedi</i>	<i>Elinden geldikçe hayır eyle her zaman</i>
<i>Kamber de deve katarıda (deve sürüsü) dedi</i>	<i>Ali de çabuk ol koş hayır eyle o zaman dedi</i>
<i>Katarla (deve sürüsü) beraber ver hepsini ey fakir</i>	<i>Az ya da çok her neyse özür dile dedi</i>
<i>Kamber de o develerin hepsini verdi</i>	<i>O fakir de alıp yola düştü</i>
<i>Eğer cömertlik istersen ondan öğren</i>	<i>Ey civanmert ey latif ey ay yüzlü</i>
<i>Ali Murtaza'dan bunu öğren</i>	<i>Fakirlere karşı cömert ol</i>

⁵¹⁶ Eserin başka kısımlarında da benzer eleştirilere yer verilmiştir. *Ey ki akıl ve izandan dem vuran, Cahilce canını zora sokarsın. Surete bakıp manayı gör sen, Gönümüzün nakşında değil. O seçkin fakirden haberdar ol, Bu diğer fakirden elini çek. Aslanın yavrusu hep ona benzer, Bu fakirin ise benzediğini söyle. Bu renk ve kokuya esir düşmüş, Gece gündüz dilencilğe yüz sürmüş. Onun adını kendine ad etmiş, Fakirlik ve fakirden de uzaktır o. Sureti var ama sireti yok, Bu kusurda illette çaresiz kalmış. Aslan adını taşır tilkiden değersizdir, Buluta saklanmış ayın yüzünü görmez. Önüne riya tuzağını rehber kılmış, Hilekârlığı kendine meslek edinmiş. Hileyle halkı kandırmakta, Kendini kibirle bir tutmakta. Bazen üstünlük taslar, Bazense yalakalık eyler. Öyleyse lafları boş bir davul, Bazense tek başına çalan bir zurna. Bu fakirliktir ondan habersiz olan, Bak gör ki o yoldan uzak kalmış.* Ebu Bekir Kalenderî, **Kalendernâme**, s.238/2.

Yukarıdaki hikâyede görüleceği üzere ekmek için değil yine Hakk için dilencilik yapıldığı vurgusu ön plandadır. Hz. Ali de bu talebe büyük bir cömertlik göstermiştir. Böylece Kalenderîlikteki dilenci görünümlü dervişlerin ihtiyaçları olduklarından değil Allah yolunda nefislerini kırmak için bu yöntemi kullandıkları vurgulanmıştır. Ayrıca bu tür kişilere cömert davranılması gerektiği üzerine durularak İslâm tarihindeki en önemli kişilerden biri olan Hz. Ali üzerinden desteklemiştir.

3.3. Ayin ve İbadet

Kalenderîler genel anlamda şeriatla ilişkisi olmayan, zühd anlayışına sahip, ibadet pratiklerine uzak duran sapkın bir topluluk olarak nitelendirilmiştir. Bu, eldeki kaynakların incelenmesiyle ortaya çıkan olağan bir sonuçtur. Ancak XIV. yüzyıl başlarında yazılmış olan *Kalendernâme* bu bakış açısından biraz daha farklı bir görüntü ortaya koymuştur. Ebu Bekir Kalenderî eserinde, Kalenderî doktrin ve erkânı hakkında bazı kısımlarda doğrudan bazı yerlerde ise dolaylı bir şekilde bu konuların altını çizmiştir. Aktardığı bilgilerden kendisinin de fakr, melâmet, vahdet-i vücûd gibi doktrinleri uyguladığı anlaşılırken, erkân olarak çahâr darb, dilenme ve kılık kıyafet gibi uygulamaları yerine getirmiş olduğu bilgisine ulaşılamamıştır. Fakat buna rağmen bahsedilen uygulamaların Kalenderîlik içerisinde olduğu yine eserden anlaşılmıştır. Kendisinin entelektüel altyapısı ve devlet yöneticileri ile arasının iyi olması gibi etkenlerden dolayı ve sahip olduğu mürşidlik makamı nedeniyle bu makamın özelliklerini tam olarak yansıttığı, buna karşın daha alt tabaka Kalenderîlere atfedilen bazı uygulamaları yapmadığı tahmin edilmektedir.

Kalenderîlere yönelik eleştirilerin başında onların biçimsel ibadetlerle olan ilişkileri gelmektedir. Ancak genel algının dışında Evhadü'd-Dîn-i Kirmânî, Fahru'd-Dîn-i Irakî ve Şems-i Tebrizî gibi üst seviye Kalenderîler⁵¹⁸ gibi karşımıza çıkan Ebu Bekir Kalenderî, düşünülenlerin aksine ibadetlere uyulması gereken kurallar olarak yaklaşmıştır. Sıklıkla ibadetlerin önemini vurgulamıştır, fakat yine de her şeyin üzerine kalp temizliğini ve Allah sevgisini yerleştirmiştir.

3.3.1. Semâ

İşitmek, duymak, dinlemek; kulak vermek gibi anlamlarına gelen semâ, tasavvufta dini metinleri, ilahileri dinleme ve raks etme, musikinin tesiriyle coşup dönme manalarını çağrıştıracak biçimde kullanılmaktadır. Semâ, genel olarak sûfilere göre kişinin Allah'tan kendisine gelen manayı duyarak bunu kalbine aktarması şeklinde yorumlamıştır.⁵¹⁹ Diğer bir ifade ile kendini

⁵¹⁷ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.143/1-2.

⁵¹⁸ Ocak, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Sûfilik: Kalenderîler (XIV-XVII. Yüzyıllar)*, s.237.

⁵¹⁹ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s.312.

Allah'ı bulmaya adama ve dünyadaki tezahürleri aracılığıyla Allah ile sürekli iletişim halinde olma halidir. Yani Allah ile insan arasında daimi temasın ifadesidir.⁵²⁰

Tarihsel olarak semâ, Ebû Said-i Ebu'l-Hayr (967-1049) zamanında ve ondan yaklaşık iki asır sonra yaşamış olan Mevlânâ zamanında dini vecd halinde yapılan yarı dini bir ziyafet şeklini almıştır.⁵²¹ Başlangıçta ritüelleri belirli olmayan semâ, Şems-i Tebrizî'nin teşviki ile dönme şeklinde yapılmaya başlanmış ve kısa zamanda ilgi görmüştür.⁵²² Buna karşın konunun ele alındığı kaynaklarda ritüelin nasıl yapıldığından ziyade bu eylemin helal olup olmadığı üzerine durulmuştur.⁵²³ Bu kapsamda Allah'ın kün (ol) emriyle birlikte ilahi nağmelerin koptuğu ve tüm evrenin coşa geldiği ifade edilmiştir.⁵²⁴ Evrenin coşmasıyla ortaya çıkan hareketler olarak değerlendirilen semâ Mevlevîler gibi Kalenderîler tarafından da kabul görmüş, aralarında ortak bir miras oluşturmuştur. Daha sonraları XV. yüzyılda semâ, Kalenderî uygulamalarının aksine Mevlevîliğin merkezileşmeye başlamasıyla Mevlevîler tarafından biçimselleşmeye başlamıştır.⁵²⁵

Kalenderîlik de dâhil çeşitli tarikatlarda uygulanan semâ, tasavvuf ehlinin zâhir uleması olarak nitelendirdikleri kişiler tarafından oyun ve eğlence gibi görülmüştür. Bu uygulamanın dini bozduğu ve bidat olduğu gerekçesiyle zâhir ulema bu tarikatlara karşı eleştirilerde ve saldırılarda bulunmuştur. Bu sebeple ilk sûfiler semâyı eğlence gibi görünen musikiden ayrı tutmaya özen göstermişlerdir. Fakat daha sonraları sûfilerin yaptığı musiki ve zikir meclislerine semâ meclisleri denilmiştir. Semânın Hakk'tan gelen mana olduğuna dayanak olarak ilk sûfiler, sahabeler ve onlardan sonra gelenlerden bazılarının Kur'ân dinlerken ağladıklarını, bayıldıklarını hatta bu esnada ölenlerin dahi olduğunu söylemişlerdir. İlk sûfilerden İbrahim b. Edhem de Kur'ân dinlerken titreyerek kendinden geçip vecd haline bürünmüştür.⁵²⁶ Semâ, Kalenderîlikte dilencilikten sonra en ağır eleştirilere maruz kalan uygulama olmuştur. Bu nedenle Ebu Bekir Kalenderî, eserinde bu konuya geniş bir yer ayırmıştır.

Evlialar semâyâ durunca

Onların gönlünde Hakk'tan başkası yok

O halde semâları helaldir

Evliaların semâsı böyle olunca

Her iki âlemden ayrılırlar

Böyle bir şey kime nasip olur

Efsun hile ve aldatmaca değildir

İbadetleri gizli olur ey dinin pakı

⁵²⁰ Feldman, **Osmanlı'da Mevlevîliğin Kültürel Tarihi**, s.45.

⁵²¹ Tahsin Yazıcı, "Mevlânâ Devrinde Semâ", **Şarkiyat Mecmuası**, (5), 1963, s.139.

⁵²² Abdullah Akmaç ve Metin Sürme, "Somut Olmayan Kültürel Miras Kapsamında Mevlevî Sema Törenleri", **Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 6(84), 2018, s.428.

⁵²³ Yazıcı, "Mevlânâ Devrinde Semâ", s.141.

⁵²⁴ İlahi nağmelerden on iki perde, on iki perdeden de çarh, raks, muallak ve pertâv isimli dört oyunun ortaya çıktığı ifade edilmiştir. Ardından eser dört merkezli devam etmiştir. Yılın dört mevsimi de insan ömrünün dört aşaması gibi görülmüştür. "Eger kişinüñ yaşı biñ olsa yılı birdür. Kamusı ol bir yıl içinde geçer. Biñ kez gelse hemân yine ol bir durur. Ve likin ol bir yıla dört faşl verdi: Üç ay yaz, üç ay yay, üç ay güz, üç ay kış." Fatih Köksal ve Şaban Kırılı, "Âşık Paşa'nın Sema Risalesi: Risâle Fi Beyânî's-Semâ", **Türklük Bilimi Araştırmaları**, (33), 2013, s.178, 188. (165 – 206)

⁵²⁵ Feldman, **Osmanlı'da Mevlevîliğin Kültürel Tarihi**, s.99.

⁵²⁶ Mehmet Eker, "Ebû'l-Feth Kutbiddîn Muhammed b. Mutaahhar Câmî'nin Hadikatü'l-Hakika Adlı Eseri Bağlamında Semâ Anlayışı", **Din ve İnsan Dergisi**, 4(7), 2024, s.88-89; Fatih Orhan, "Gınâdan Semâ'ya: Fakihlerin Tasavvuf Mûsikisine Bakışı", **Hitit İlahiyat Dergisi**, 20(2), 2021, s.815-817.

*Zâhiren sana dans gibi gözüke de
Birisi namaza durmuş
Evliyaların semâsıyla dalga geçerdi
Diğeri ise eğlencede yorulmuş
İbadetin aslı gönüldendir tende değil
O halde evliyaların semâsını mertlerden say
Onların semâsı nerede bu nerede
Bu yüzden onlardan hevesten kopmuşlar
Hepsi Hakk dergâhında has kullardandır
Eğer onların semâsından sen iz sürersen
Onların kadehinden içtiğinde
Sana mubah olur helal değil
Her kim bu iki durumun dışındaysa
Kimseyi Hakk'ın has kullarıyla kıyaslama
Her ne kadar dans eder durumda olsa da
Semâ ve haleti ona haram olunca
O halde evliyaların semâsına nazar eyle
Onların semâsının ne olduğunu anlarsın
Baştan sona rahmani olur
Semâda zevke vecde varılır
Evliyaların semâsı erkek aslanlar*

*Batında ne varsa Hüdâ ile beraberlerdir
Ten ibadette gönlü ise eğlencede
Hüdâ ehlinden habersizdi o
Teni eğlencede gönlü de Hakk'taydı
Külhan kokusu nere çemen kokusu nere
Evliyaları âşık kul köle say
Bu haram oysa helaldir Hüdâ ile
Sırta mazhar hepsi seçkinler
Ey müridimiz gel sende bu yolu ara
Sonra da onların kadehinden içersin
Sende onlar gibi semâyâ durursun
Ağızsız sözsüz olan o semâ
Onun semâsı deliliktir
Her ne kadar sözde hüner sahibi olsa da
Onun bu durumu ona zillettir
Ona de sallanmasın vessalam
Belki Hüdâ'nın esrarının sırrını görürsün
Onların semâsının kim için olduğunu anlarsın
Bir kimseye böyle bir vecd olursa eğer
Hay huy ve sarhoşluk vardır semâda
Varınca hepsi saygıdan baş eğdiler⁵²⁷*

Ebu Bekir Kalenderî, semâyı diğer sûfî çevreler gibi sadece şekilsel bir eylem değil, kalpten Hakk'a yönelişin, vecd hâlinin ve aşkın bir dışavurumu olarak değerlendirmiştir. Gerçek evliya semâsını gönülden gelen Allah'la beraber olma hali olarak nitelerken, dış görünüşte dans gibi dursa da, batın yönünün tamamen rahmânî olduğunu vurgulamıştır. Şiirde, şekilsel ibadetle içten gelen ibadet ayrımı yapılarak kalbi eğlencede olanın namazı eleştirilirken, kalbi Hakk'ta olanın eğlencesi makbul görülmüştür. Bu bakış, tasavvufun içselliği ön plana çıkaran yaklaşımına uygundur.

Ebu Bekir Kalenderî ayrıca semânın helal, mubah ve haram boyutlarını ele alarak bu kısımları değerlendirmiştir. Buna göre gerçek evliya olan kişiler semâ yaparken Allah'tan başkasını gönüllerinde taşımazlar, vecd halindedirler ve semâları ibadet hükmündedir. Evliya, gönlünü tam anlamıyla Hakk'a teslim etmiş kişidir. Onun her hali ibadet sayılır. Dolayısıyla semâ da bu kişilere helaldir, hatta bir tür ibadettir. Mürid ise henüz kemale ermemiş fakat bu yolda olan kişidir. Müridin henüz evliya mertebesine ulaşmadığı, ancak samimiyetle yolda olduğu için semânın ona da mubah sayılabileceği ifade edilmiştir. Yani niyet doğruysa ve yol ehliyle beraber gidiliyorsa, bu eylem doğru kabul edilmiştir. Son olarak semâyı sadece dış görünüşüyle, dans gibi gören ya da nefsi arzularla yapan kişiler için semâ haram olarak değerlendirilmiştir. Burada, niyet ve kalp temizliği esas alınmıştır. Semâ ehli olmayan, yani kalbi Allah'a yönelmemiş kişiler için bu hareket sadece bir eğlence veya gösteridir ve bu durumda haramlık hükmü doğmuştur. Bu kişilerin evliyanın halini anlamaktan uzak olduğu ve taklitleri onları zilletten başka bir yere götürmeyeceği

⁵²⁷ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.84/2-85/1.

vurgulanmıştır. Ebu Bekir Kalenderî'den önce de bazı sûfilerin semânın Hakk'tan gelen bir mâna olduğu ve kalpleri Hakk'a doğru harekete geçirdiği gibi görüşleri mevcuttur. Bu kapsamda aynı Ebu Bekir Kalenderî gibi semâyı Hakk ile dinleyenlerin hakikat mertebesine çıkacağı, nefsiyle dinleyenlerin ise zındıklık seviyesine düşecekleri iddia edilmiştir.⁵²⁸ Görüldüğü üzere sûfilerdeki genel bakış açısı, yapılan eylemin Allah için yapılmış olmasıdır. Aksi takdirde şeklen yapılanları kendileri de eleştirmiş ve bunu haram olarak görmüşlerdir.

Kalendernâme'de yer alan *Semânın Şartı Nedir Semâ Ehli Kimlerdir* başlığı altında da *vecd, halet, mestlik* gibi kavramlar üzerinden semâ sadece bir ritüel değil, bir hal, bir aşk, bir hakikat yolculuğu olarak işlenmiştir. Özellikle *Hakkın sofrası şüphesiz semâdır / Âşıkların semâsıysa kavuşmaktır. Din eğer alaya alıp yapma derse / Doğrudur sen onu dinle. Tarikat ehline reva değildir / Bu âşıkların semâsı ey canımız*⁵²⁹ ifadeleri Kalenderîliğin bakış açısını yansıtmaları bakımından önemlidir. Bu üç beyit semânın bir hakikat kapısı olduğuna vurgu yaparken ikinci beyit doğrudan semâ için yapılan eleştirilere karşı oluşturulmuştur. Burada bir rekabet veya reddiye yerine tarikat mensubuna semânın ne olduğunu bilmemesi durumunda zâhiri din anlayışına uyması tavsiye edilmiştir.

Eserin *Evliyaların Duyduğunu Halkın Duyduğuna Nispet Kılma Çünkü Onların Duyduğu O Taraftaki Vuslattır Halka İse O Duyumda Ayrılık ve Zillet Vardır Öyleyse Bazılarının Bundan Men Edilmesi Revadır*⁵³⁰ başlığı altında aslında daha önce ifade edilenlerden çok da farklı şeyler anlatılmamıştır. Ancak bu başlık altında semânın nasıl icra edildiğine dair bir bilgi bulunmaktadır. Daha önce de ifade edildiği üzere yapılan çalışmalar daha ziyade semânın helal olup olmadığı üzerine yoğunlaştığından ritüele çok değinilmemiştir. Ebu Bekir Kalenderî de diğer mutasavvıflar gibi eserde semânın ne anlama geldiği ve bunu sadece âşıkların anlayabileceği üzerinden konuyu işlemiştir. Kalenderîlerin bu ritüeli nasıl yaptıklarına dair bilgilere ise şu ifadelerden ulaşılmıştır.

Onların semâsında yoktur riya

Ne def ne de ney onların hâsıdır

Dinin ve de pirlerin seçkini

Ney ve deften zikirler duyarlar

Öyleyse onların semâsı bu şekildedir

Cüneyd ve Şibli gibi meşhurları söyle

Eğer sende varsa bu ahval haktır

Çünkü vasıl olurlar Hakk'a

Her ne isterlerse onlara erişirler

Hepsi onların semâsıyla oldu seçkin

Dilsiz olarak Hakk'ı zikredeler

Eğer surette raks ve eylem olsa da

Onların ahvalini kendinle kıyasla

*Bu semâ ise evliyalardandır*⁵³¹

Eserde geçen bu beyitlere göre Kalenderîler def ve ney eşliğinde raks ederek zikir çekmektedirler. Metindeki “*Dilsiz olarak Hakk'ı zikirdeler*” ifadesinden zikir eylemini sözsüz olarak gerçekleştirdikleri anlaşılmaktadır. Birden farklı uygulamaları olmakla birlikte, tarikatlarda

⁵²⁸ Semih Ceyhan, "Semâ", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/sema--tasavvuf> (04.05.2025).

⁵²⁹ Ebu Bekir Kalenderî, **Kalendernâme**, s.85/1-2.

⁵³⁰ Ebu Bekir Kalenderî, **Kalendernâme**, s.343/2-344/2.

⁵³¹ Ebu Bekir Kalenderî, **Kalendernâme**, s.344/1.

yapılan zikir, mensuplarının belli kelimeleri düzenli hareketlerle birlikte söylemeleridir. Buna tarikat ayini de denmektedir. Tarikatlarda iki türlü yapılan zikirden yüksek sesle yapılanına zikir-i cehri, sadece zikreden kendisi duyabilecek bir sesle yapılanına da zikir-i hafi denilmektedir. Örneğin Melametîler ve Nakşibendîler zikir-i hafi, Rifaîler ve Kadirîler de zikir-i cehriyi tercih etmişlerdir.⁵³² Ebu Bekir Kalenderî'nin aktardığı şiiirden kendisinin Melametîler gibi zikir-i hafi tercih ettiği anlaşılmaktadır. Kalenderîlerin nasıl semâ yaptıkları hakkında anlatılan bu kısa bilgi dışında Bâyezîd-i Bistâmî'nin yaptığı semâ anlatılmıştır.

<i>Aç gözünü ey nazar sahibi mürid</i>	<i>Hakk'ın has semâsına bak</i>
<i>Onun ahvaline vakıf ol da</i>	<i>Bir nebze halinden anla</i>
<i>Duymuşundur o büyüklerin şeyhini</i>	<i>Bizden önceki zamanlarda</i>
<i>Zamanın kutbu o muhteşem fakir</i>	<i>Ariflerin arasında o an ortaya çıkan</i>
<i>O semâya durduğu vakit</i>	<i>El ayak ve baştan geçerdi</i>
<i>Âşıkça naralar atardı</i>	<i>Cübbemde ondan başkası yok diye</i>
<i>Ben sana açıklıyayım ey genç</i>	<i>O büyük şeyhin kim olduğunu</i>
<i>Şehri Bistâm adı Bâyezîd'di</i>	<i>Bütün manalarda hakla dolup taşmıştı</i>
<i>Onun böylesine bir semâsı vardı</i>	<i>İlahi olduğundan korkusu yoktu</i>
<i>Oraya havanın bile ulaşmasına izin yok</i>	<i>O semâ Hakk'ın layığıdır şüphesiz</i>
<i>O halde o velinin semâsı helaldi</i>	<i>Çünkü o her şeyden soyutlanmıştı</i>
<i>Müridleri ise hepsi âşıklardandı</i>	<i>Öyle olmasaydı kim böyle olabilirdi</i>
<i>Gel zevk ve semâya katıl</i>	<i>Semâya ve zevke hangi söz sığar</i>
<i>Vücudu semâ ile ısındı</i>	<i>Her ne kadar taş olsa da o yumuşattı</i>
<i>Böyle bir vecd baş gösterince</i>	<i>Odur elinden tutup oraya çeken</i>
<i>Eğer evliyaların semâsını inkâr edersen</i>	<i>Her iki âlemde zavallı ve değersiz olursun⁵³³</i>

Bâyezîd-i Bistâmî üzerinden anlatılan bu kısım Kalenderîlere göre semâ ritüelinin neden ve niçin olduğuna dair önemli bilgiler sunmuştur. Anlatıya göre semâ kalpten gelen bir aşkla yapılan manevi bir ibadettir ve bu ibadet sırasında dervişler, dünyevi varlıklarından sıyrılarak sadece Hakk'a yönelmişlerdir. Semâ eden kişi el, ayak ve baş gibi fiziksel benliğini geride bırakır ve âdeta kendinden geçer. Semâ sırasında “cübbemde ondan başkası yok” ifadesiyle âşık sadece Allah'a ait olduğunu dile getirmiştir. Bâyezîd-i Bistâmî gibi büyük veliler semâyı, mutlak bir ilahi vecd haliyle gerçekleştirmiştir. Bu nedenle onların semâsı helal ve Hakk'a layıktır. Müridler de aynı aşkla bu ritüele katılmışlardır. Semâ sırasında âşıkların bedenleri ısınır, taş gibi kalpleri bile yumuşar. Bu hal, yalnızca Allah sevgisiyle yanıp tutuşanların erişebileceği bir manevi mertebedir.

Daha önce ifade edildiği üzere semâ yapan sûfiler, İslâm Peygamberi Hz. Muhammed'in şiiir ve musiki dinlediğini dile getirerek bunu yaptıkları ritüele dayanak olarak göstermişlerdir. Ebu Bekir Kalenderî de diğer mutasavvıflar gibi *Kalendernâme*'de tasavvufi bakımdan önemli bir şahsiyet olan Bâyezîd-i Bistâmî üzerinden semâ ritüelini anlatmış ve bu eylemin helal olup

⁵³² Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s.393-394.

⁵³³ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.84/1-2.

olmadığı üzerine uzun bir tartışma sunmuştur. Daha sonra ise yine diğer sûfiler gibi semânın helal olduğunu göstermek amacıyla dini ve tarihsel bir dayanak olarak Hz. Muhammed'e attettiği bir hikâyeye yer vermiştir.

*Bu fakir münzevinin hikâyesini
Duydun mu bir gün Mustafa 'yı
Bayram günü Medine 'de idi öylesine
Hepsi coşup eğlenmekteydi mescitte
Hay huy yerli yersiz naralar
O Zencilerin semâsı hay huy idi
Ayşe Siddîka onların sedasını duydu
Ayşe canı pak resule dedi
Bana izin ver de oraya varayım
Onların yanına varmak mı istiyorsun
Ben de seninle oraya geleceğim dedi
Siddîkası Ayşe ve de resullerin şahı
Her ikisi beraberce güzelce vardılar
Sahabeden ileri gelen iki kişi
O esnada o Zencilere vurmak istediler
Aniden Mustafa oraya vardı
Bu esnada savaşmak olmaz
Zenciler kendi yaptıklarına devam ettiler
Mustafa yaklaşıp el uzattı
Ayşe Siddîka ve âlemin gururu
Ayşe 'ye gördünse gidelim dedi
Bir kez daha bakayım öyle gidelim
Bir kez daha her ikisi temaşa eylediler
Mustafa yaptığı bu tutumuyla
Bu olan doğrudur doğru dinle sen
Zencilerin semâsına nazar eyledi o
Öyleyse gel bundan vazgeç ey canımız
Bugün öyle bir iş yine olursa
Sen bak gör onlardan sıyrıl
O mubah buysa helaldir sana
Bu yüzden onlara burada yakınlık vardır
Halet ve hal apayrı olur
Öyleyse helaldir haram değil Hüdâ 'dan
Müridlere mubahtır helal değil
Diğer insanlarda dans ederse eğer
Onların semâsı şehir gibidir bil
Onların semâsına gitmemekse revadır
Hüdâ 'nın has kulları ile sıradan insanları*

*Dinle duy da budur manevi
Âlemlerin efendisi peygamberlerin sonuncusunu
Birkaç Zencî ise camide öylesine
Def ve neyden başka duyulmazdı bir ses
El ayak vurup durmadan alkışlamalar
O zaman hepsi dans etmekte idi
Mustafa 'ya böyle bir coşkuyu kim görebildi dedi
Her iki âlemin efendisi halkın öncüsü
Onların semâsını görüp duyayım
Onların dansını görüp semâsını duymak mı istiyorsun
Ayşe de gelmen bana şereftir dedi
O tarafa doğru seda eylediler
O anda Zencilerse bundan haberdar oldu
Ellerinde sopayla kapıya vardılar
Zencilelerle dövüşüp vuruşmak istediler
Teni ve canı pak olan o resul
Bayram günü kavga etmek yakışmaz
Her biri dansı ile kendinden geçmişti
Ayşe varıp eline yüz sürdü
Her ikisi de temaşa eyleyip durdular o an
Ayşe ise ey değerli resulüm
Buradan eve doğru yol alalım
Ondan sonra evlerine doğru yol aldılar
Onları bile inkâr etmemiş oldu
Semâ ve raksı da inkâr etme sen
Orada vardı bir mutlaka gör sen
Neler yaptı o şah ve sultanımız
Semâ ve zevk ile her yere ulaşılır
Evliyaların semâsına eyle nazar
O evliyalardan olan vecd ve semâ ve haldir sana
Öyleyse onların semâsı ve vecdi halettendir
Efendiler halleriyle efendi olur
O evliyaların dem vurduğu semâdan
Onların vecdi her ne kadar güzel olsa da
Sıyrıl onlardan ki candan ederler
Belki bazıları orada dinden çıkar
Sıradan insanlar böyle yaparsa yanlış olur
Bir tutma bir sayma vessalam⁵³⁴*

⁵³⁴ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.344/2-345/2.

Eserin sonlarında anlatılan bu hikâye tarihsel bakımdan semâ hakkında yapılan tartışmaların hepsine bir açıklama niteliğindedir. Her şeyden önce semâ ve vecd hâlinde yapılan ritüelin özellikle evliya ve Hakk dostları tarafından yapıldığında helal ve meşru olduğu vurgulanmıştır. Bu görüş Hz. Muhammed'in bayram günü mescitte Zencîlerin semâsını durdurulmaması ve Hz. Ayşe ile birlikte izlemeleri üzerinden temellendirilmiştir. Ayrıca burada Hz. Muhammed'in hoşgörüsü ve kalbî ibadet çeşitlerine müdahale etmeyişi olarak yorumlanan semâ ritüelinin meşruiyetine tarihsel dayanak oluşturulmuştur. Hikâyedeki ritüel şekli de daha önce Kalenderîlerin yaptığı şekilden farksız olarak mescitte def ve ney eşliğinde, coşkuyla ve dansa benzer bir tarzda anlatılmıştır. Metinde geçen *Def ve ney den başka duyulmazdı bir ses* ifadesi de Kalenderîlerin sözsüz semâsına delil getirilmiştir. Hatta *O Zencîlerin semâsı hay huy idi* ifadesi aradaki farka vurgu yapmıştır.

3.3.2. Biçimsel İbadetler

Kalenderîliğin ortaya çıkışından itibaren tarikatın ibadet biçimleri İslâm dünyasında tartışılan konulardan biri olmuştur. Karamustafa, Kalenderîlerin ibadetleri hakkındaki yaptığı değerlendirmelerde Kalenderîleri *Tanrı'nın kural tanımaz kulları* olarak tanımlamış ve biçimsel ibadetlere karşı ilgisiz olduklarını ifade etmiştir. Kalenderîlerin namaz kılmadıkları, oruç tutmadıkları, zekât ve hac görevine yüz çevirdikleri gibi söylemlerin de yersiz olmadığını söyleyerek, Kalenderîler, kuraldışı dervişler olarak nitelendirilmiştir. Toplum karşısında ölü gibi duran dervişlerin, yasal yaptırımları da umursamadıkları, şeriatın buyruklarını yerine getirmeyerek dini hukuktan kaçıp yerine başka bir davranış yasası koydukları belirtilmiştir.⁵³⁵ Ocak ise arşiv belgeleri ve vekâyinâme örneklerine bakılarak kınama ve suçlamaların yersiz olmadığını ancak bu durumun her zaman geçerli olamayacağını savunmuştur.⁵³⁶

Buna karşın *Kalendernâme*'de biçimsel ibadetlerin önemi sık sık vurgulanmış ve zâhîrî olarak ifade edilen ibadetleri kapsayan şeriat Allah'a ulaşmak için bir basamak olarak görülmüştür. Salikin tarikat yoluna girmesinden sonra ise Kalenderîler için ibadet artık farklı bir boyut kazanmıştır. Saliklerin seyr-i sülûk sürecindeki uygulamaları dikkate alındığında eleştirilere hak verilebilir. Çünkü bu süreçte artık zâhîrî ibadetler Allah'a ulaşmak için yetersiz olarak görülmüş ve ibadetler fakr, halvet ve uzlet bağlamında belli zamanlarda değil sürekli bir dua ve Allah'a yöneliş şeklini almıştır. Fakat manevî yolculuğu ifade eden tarikat sürecinden önce mutlaka şeriatın geliyor olması Kalenderîlikte biçimsel ibadetlerin reddedilmeyip aksine salikin seyr-i sülûküne başlamasında ön koşulu oluşturmuştur. Eserde tasavvufun üç mertebesi olan şeriat, tarikat ve hakikat kısımlarının olduğu yerlerde bunu görmek mümkündür.

⁵³⁵ Ahmet T. Karamustafa bu konu ile ilgili olarak, yeni zühd anlayışına sahip Kalenderîlerin kural karşıtı ve farz olan İslâmî ayinlere karşı olan ilgisizliklerinden bahsetmektedir. Grupların ne ölçüde farz olan ibadetleri yerine getirdikleri hakkında bilgi sahibi olmanın imkânsız olduğunu söyleyerek, onların oruç tutmadıklarını, namaz kılmadıklarını söyleyen kaynaklardan kuşku duymamak gerektiğini vurgulamıştır. Dervişlerin zekât ve hac gibi dini görevlerin gündeminde olmadığını belirterek onları sapkın olarak nitelendirmiştir. Karamustafa, **Tanrının Kural Tanımaz Kulları İslâm Dünyasında Derviş Toplulukları (1200-1550)**, s.27-32.

⁵³⁶ Ocak, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Sûfilik: Kalenderîler (XIV-XVII. Yüzyıllar)**, s.237.

*Din yolunun saliklerinden bahset
Din yolunda birçok fetihler yaptılar
Bu yolu bu adımı bize sundular
Hakk ehli olanlar Hakk yolunda
Şeriattan tarikata vardılar
Gündüzleri oruç geceleri ise namazda
Hac ve umreyle hep gayretteler
Malı mülkü hepten kaybettiler
Bu yolu ve tarikâtı bize gösterdiler
Her ne yaptılarsa Allah için yaptılar
Ne zamanki bir ize vardılar
Ey fakir ben gibi bu yolu seç
Eğer hep onlardan olmak istiyorsan
Mum gibi eriyip akmadıkça
Nasıl o mertlerden haberdar olursun
Eğer onlara tabi olur yola düşersen*

*Canı ve gönlü onların yâdıyla mutlu kıl
Her ne kadar herkesten ceza görseler de
Hepsi bizler içindi daha ne deyim
Yolları aşır Hakk'a ulaştılar
Ondan sonra da hakikatten konuştular
Canı gönülden Hüdâ'ya yalvardılar
Hakk'dan gayrısına da sırt döndüler
Kendilerini yakıp yeniden yarattılar
Ta ki yolunu kaybedenler doğru yola varsınlar diye
Her ne dedilerse de Allah için konuştular
Büyük küçük ne varsa el çektiler
Kurtul hırstan nefsten cimrilik ve de kinden
Yıllarca onlar gibi yol yürümelisin
Canı ve bedeni bu yolda harcamadıkça
Baştan sona bu yolu gidenlerden
Güneş gibi cihanda parlarsın⁵³⁷*

Eserde anlatılan yukarıdaki pasajda manevi yolculuk şariat, tarikat ve hakikat bağlamında ele alınmıştır. Burada yol gösterici olan Ebu Bekir Kalenderî, mertebelere varmanın kendi içinde bir düzeni olduğu, Allah'a ulaşmanın da ancak bu mertebelerden geçilerek olabileceğini ifade etmiştir. *Şeriattan tarikata vardılar / Ondan sonra da hakikatten konuştular* diyerek tasavvuf yolunun üç mertebesini anlatmıştır. Şariat olmadan tarikata, tarikat olmadan da hakikate ulaşılamaz. Amaç olan Allah'la bir olma hali, kalp ile bağlanmadır fakat bu yolculukta ilk durak şeriattan geçmektedir.

Eserde doğrudan şer'i ibadetler hakkında yapılan açıklamalarda Kalenderîlikte İslâm'ın beş şartına mutlaka uyulması öğütlenmiştir. Oldukça uzun olan bu kısım şöyledir.

*Gözünü gönlünü aç ey Hakk ehli
Müminler o ilk günden beri
Mümin Sünnî ve Müslüman kimdir
Dinle olan ne varsa onunla olur o
Müminlerin dini ve mezhebi ayındır
İslâm'ın şartı beştir bil sen
İlk önce ikrarını (şahadet) tasdik eyle
İkincisi niyaz ile namazdır
Üçüncü olarak oruç tut sen
Dördüncüsü zekâttır o zekâtı bil
Beşincisi ise hacdır ey aziz
İslâm'ın şartı bunlardır ey dini pak
Odur mümin odur Sünnî
Müminin malı mülkü olmazsa
Öyleyse Hüdâ onda zekâtı aramaz
İbadeti olmazsa nasıl yapar*

*Dinle benden seçkin olan hadisi
Şüphesiz her daim mümin idiler
Din ile söz kelam eyleyen olandır
Dinsiz bir an bile adım atmaz o
Bunlara rağbet etmeyense dinsizdir
Bu beşiyle amel eyle sen
Canı gönülden bu sözü söyle
Namaz vaktindeki niyazdır
Neşini oruçla öldür ölmeyesin sen
Zekâtla haktan bulurlar kurtuluş
Hac kıalarsan da her şeyi eylesin temyiz
Her kim bu beşiyle ameldeyse odur hak
Hakk ile Mustafa ümmetinin arasında
Sağlam bir devleti olur onunla
Bu sözü anla da kendine gel sen
Ya da hacca doğru nasıl gider*

⁵³⁷ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.104/2-105/1.

*Bu iki manadan uzak ve ıraktır
Ancak ıkrar oruç ve namazla
Ey Sünnî eğer malın mülkûn yoksa
Cehennemden uzak olan kimdir
Helal ve haramdan el çeken
Sadece İslâm'a boyun eğmektir
Her kim bu yolda doğru olursa
Bu yolda mümin kimse devam kılar
Elinden geldikçe bu manaya çabala
Evliya ve enbiyalar böyle kıldı
Ondan sonra eline diline hâkim ol
Eğer Hüda için nazarın pak ise
El ayak kulak gönlünle beraber
Sünnîlerden olan mümin ve Sünnîsin
Dinin ve de İslâm'ın şartı böyle olur
Gel öyleyse amel ve ilminle
Bu sözden başkasını duyma
Her kim bu sözden haberdar olsa
Hastan ol gerisinden ırak ol
İslâm ve din yolunda birkaç beyit
Her kim bu söze kulak verdiyse*

*Her ikisi de onun yapması gerekendir
Tam Müslüman olur bu sıfatla
Bu ummanda felek gibi özgürsün
Bu manayı tek tek vakıf olandır
Hakk'ın emrini canı gönülden eyleyen
Bu uğurda da payidar olmaktadır
O hakkın azabından ırak olur
Namaz ve oruçla hep kalıcı olur
Canı gönülden gayret çaba eyle
Sende onlara tabi ol ey seçkin yar
Böyle bir tutum sen hoş ve güzel ol
Kendi gönlünde bulursun sıtkı safa
Hepsini halka karşı eğer tutarsan
Allah'a yemin yine Allah'a yemin olsun
Amelsiz Müslüman nasıl olur
Din yolunda ol münakaşadan ayrıl
Kalenderden dinle bu sözü ve nasihatı
Allah dergâhının haslarının hasından olur
Eğer haslardan isen de haslara doğru ol
Oldukça latif ve seçkin söylendi
Halik-i Cabbar'dan haberdar olur⁵³⁸*

Yukarıdaki şiirde açık olarak İslâm'ın beş şartının gerekliliği vurgulanmıştır. Bu şartları yerine getirenlerin gerçek Müslüman ve Hakk ehli olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca bu kişiler, gerçek mümin ve Sünnî olarak nitelendirilmiştir. Bununla birlikte şiirde dikkati çeken hususlardan biri zekât ve hac ibadetidir. Kalenderîler fakr doktrini benimsedikleri için dünya malından yüz çevirmiş ve sadece hayatta kalacak kadar ihtiyaçlarını karşılamışlardır. Ancak İslâm'ın şartlarından olan zekât ve hac şartının yerine getirilebilmesi için kişinin belli bir birikime sahip olması gerekmektedir. Bu nedenle şiirde müminin malı mülkü yoksa Allah'ın onda zekâtı aramayacağı ve hacca gidemeyecekleri belirtilmiştir. Ancak buna karşılık Kalenderîlerin kelime-i şهادet, oruç ve namaz ibadetleriyle Müslüman olmanın görevlerini yerini getirdikleri ortaya konulmuştur. Dolayısıyla Kalenderîlerin ibadet etmediklerine dair yapılan eleştirilerde bir takım haklılık payı hac ve zekât uygulaması için görülse de en azından Ebu Bekir Kalenderî'nin anlayışına göre Kalenderîlerin, namaz kılmadıkları, oruç tutmadıkları iddiaları tam olarak gerçeği yansıtmamaktadır. Bu da tüm Kalenderîlerin tek tip olarak değerlendirilemeyeceğini, birçok bölgeye yayılmış olan Kalenderîler içerisinde ibadet etmeyenlerin yanında ibadet eden grupların da olduğunu ortaya koymaktadır.

Ebu Bekir Kalenderî, tarikat mensuplarına verdiği öğütlerde ideal tip olarak ahiret ehlini göstermiştir. Ahiret ehli olarak tasvir edilenler dünya nimetlerine itibar etmeyen, Allah'a yönelmiş ve zühd anlayışını benimsemiş kimseler olarak tarif edilmiş ve bu kişiler dünya ehlinden üstün

⁵³⁸ Ebu Bekir Kalenderî, **Kalendernâme**, s.320/2-321/2.

tutulmuştur. Eserde dünya ehli ve ahiret ehlinin karşılaştırıldığı bu şiirde, ibadetleri yerine getirmenin önemi açık şekilde vurgulanmıştır.

*Ahiret ehli dünya ehlinde daha iyidir
Onlar tamamıyla mutlu mesutlardır
Her zaman amelleriyle amel eden âlimlerdir.
Onların bazıları heybet sahibi ariflerdir
Bazıları zahit ve dervîştir
Su gibi temiz ve saf takva sahipleridir
Tarıkatta bazıları kibarca yol alır
Bilge olanlar basiret sahipleri
Bazıları temiz yürekleriyle sâfidir
Bu dünya işlerine el sürmezler
Dünyadaki hiçbir işe karışmazlar
Gül gibi kokarlar yapma değil
Malları varsa zekâta verirler
Namaz ve oruçta da geri durmazlar
Allah ve Mustafa'dan haberdarlardır*

*Bu zaten onlara Allah'ın ilk lütfudur
Tamamı Sünnî ya da basiret sahibidir
İslâm ve din yolunda her zaman hazırdırlar
Bazıları dağ gibi sabırlıdırlar
Şeriatta usulünce adım atarlar
Allah'tan haberdarlar ve asla gafil olmazlar
Elele saygınca yol yürürler
Doğru amelle amel eden âlimlerdir
Onların mekânı su ve topraktan (dünya) ötedir
Kendilerini soyutlayarak huzurdalar
Bunlardır ahiret ehli şüphesiz
Dünya nimetlerine yüz sürmezler
Hacca giderlerse de kurtuluşa ererler
İkrarlarında her zaman hazırlardır.
Rahmet edilemeye layıklardır baştan başa⁵³⁹*

Dünya ve ahiret ehlinin karşılaştırıldığı bu metinde zühd anlayışı ve zâhiri ibadetler bir arada işlenmiştir. Allah katında dünya ehline göre daha değerli olan ahiret ehli, içsel huzuru kabul ederek maddiyattan uzak durmuş (zühd), dinin emir ve tavsiyelerine uyup gafletten kaçınıp (takva), hem tarikat hem de şeriata (İslâm hukuk ve pratiği) uygun yaşamıştır. Namaz, oruç, zekât ve hac gibi ibadetleri yerine getirmeleri onları âlim mertebesine de ulaştırmıştır. Dolayısıyla şiirde geçen *Malları varsa zekâta verirler. Hacca giderlerse de kurtuluşa ererler. Namaz ve oruçta da geri durmazlar* ifadeleri doğrudan hem İslâmın şartlarını, hem de zâhiri ibadetlerinin önemsendiğini göstermekte ve Ebu Bekir Kalenderî'nin Kalenderîlik anlayışında bu ibadetlerin temel alındığı anlaşılmaktadır. Daha önce Kalenderîlerin fakr anlayışından dolayı zekât veremedikleri ve hacca gidemedikleri söylenmişken bu şiirde ise malı mülkü olan için zekât vermeye ve hacca gitmeye yapılan vurgu ile İslâm'ın şartlarını reddetmedikleri ortaya konulmuştur.

Yukarıdaki bilgilerden anlaşılacağı üzere Ebu Bekir Kalenderî'nin Kalenderîlik anlayışında zâhiri ibadetler gerekli olmakla birlikte bunlar Allah'a ulaşmak için yetersiz görülmektedir. Eserde bu görüşe tarihsel bir dayanak sunularak desteklenmek istenmiştir. Bunun içinde tasavvufta önemli bir şahsiyet olan Bayezid-i Bistâmî'nin hikâyesine yer verilmiştir.

*Şeyhi yıkayıp kaldırdılar
Mürîdleri ondan ayrılınca
Gökten bir melek seslendi
Nasılsın ne getirdin bizlere*

*Mezara koyup Hakk'a teslim ettiler
Hüdâ'nın nuruyla mezarı nurla doldu
Ey Bayezid şimdi nasılsın diye
Ey büyük ey efendi ey dervişimiz*

⁵³⁹ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.15/2.

*Ey Hakk ben düşkünlerden de düşkünüm
Eğer sorarsan amelimi söylerim
Otuz yıllık oruç ibadetim var
Otuz bin kere Kur'ân'ı okumuşum
Fakir kulunun sana hediyesi budur
Hakk'tan ona nida geldi
Hacın umren ve tesbihatın var
Orucun namazın ve yakarışın
Buhranda ve düşkünüm dedi
Hakk seni bağışladı dedi
Dağlara rahmet bir anda gelir
Biz seni evvelinde bağışlamışız*

*Senin azabına nasıl dayanırım
Belki sen derdime derman olursun
Niyazla inlemeyle sızlanmayla
Sayısız zikir ve tesbihim var
Ey kerem sahibi kereminle bunu kabul et
Eğer başka şeyin varsa onu söyle
Çokça Kur'ân okumuşluğun var
Bunlardan dahası var onu yap
Tüm amelim ve ilminle çaresizim
Çünkü sebepsizce acizliğini dile getirdin
Günahkârlara rahmet bir ahla gelir
Din yolunda seni üstün kalmışız⁵⁴⁰*

Ebu Bekir Kalenderî, Bayezid-i Bistâmî üzerinden anlattığı bu bölümde, biçimsel ibadetlerin önemli olduğunu fakat kalbin halinin onun da üzerinde bulunduğu altını çizmiştir. Bu örnekle salıkların, yani yolun yolcularının, kitabı okuyanların verilen mesajı daha iyi anlaması istenmiştir. Diyalogda, Allah'ın Bayezid-i Bistâmî'nin getirilerini sorgulamasına yer verilmiştir. Şeyhin getirdiği ameller sorulduğunda, oruç tuttuğu, Kur'ân okuduğu ve sayısız zikirde bulunduğu ifade edilmiştir. Fakat bundan sonrası verilmek istenen mesaj bakımından daha da önem arz etmiştir. Allah'ın başka şeyi varsa söylemesini istemesi, bu amellerin önemsiz değil yetersiz olduğuna işaret etmektedir. Ebu Bekir Kalenderî'nin altını çizmek istediği konu burasıdır. Çünkü Kalenderîlikte kalbin hali ve tevekkül önemlidir. “*Tüm amelim ve ilminle çaresizim*” diyen Bayezid-i Bistâmî acizyet ve teslimiyeti ile benliğini Allah için terk etmiş ve bunun üzerine Allah tarafından bağışlanmıştır. *Kalendernâme* bütün olarak değerlendirildiğinde de bu anlayışın eserin tamamına yansıdığını görmek mümkündür. İbadet önemlidir fakat kalbin hali, Allah'a yakın olma ondan başkasını dilememe hali daha ön plandadır. Çünkü *hakikate* ancak bu şekilde ulaşılabilir.

Son bir örnek olarak, eserde İslâm'ın beş şartına atıf yapılan ve Hz. Muhammed'in dinine ve ümmetine övgüler sunulan aşağıdaki şiirde Ebu Bekir Kalenderî, Hakk'a ulaşmayı talep edenlerin şer'i ibadetleri yapmaları gerektiğini ortaya koymuştur.

*Onların cümlesi Hakk'ın talibi
Niyetleriyle Hüda'nın şahitliği
Namaz da oruç da ve zekâtalar
Her ne ararsan bu ümmette var
Mustafa ümmetinin müminleri
Böyle bir ümmet olmaz olamaz da
Kıyamete kadar Ahmed'in dini var olacak
Hakk'ın dini budur budur hak olan din
Dini öğren İslâm'ın yoluna gir
Evi sahibinden al sen*

*Gece gündüz amelde ve ibadetteler
Hepsi Hakk'ın rahmeti ve lütfunu beklemekte
Hac ile bu beş sıfatı tamamlarlar
Cümlesi iyi ve cümlesi gayb iledir
Her biri bir lütfun kaynağı
Onların hepsi farklı nasıl böyle olsun
Var oldukça hazır ve devam bulacaktır
Bundan gayrısı hakkın deyimiyle batıl dindir
Kıyamette bundan başka yoktur kurtarıcı
Karanlığı ışıktan ayır*

⁵⁴⁰ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.45/2.

*Eğer gönülde ışık taşıyorsan da
Bu ümmetin yaptığıı hiçbir ümmet
Hakk yolunda gayret sahibidirler
Cennetlik olurlar ve cennet ehlidirler
Bütün peygamberlerin ümmeti
O ümmetlerin sonuncusu Mustafa ümmeti
Mustafa dört yareni ve ümmeti*

*Bundan başka ümmeti tanımazsın cihanda
Ne yapar ne de yapabilecek vardır bir millet
Sebepli sebepsiz hazretin âşıklarıdırılar
Rahmet sahibi ve rahmet ehlidirler
Gelip gittiler cihandan
Hepsinden de daha iyisidir dersem yeridir
Hazretten şefaata diler her zaman⁵⁴¹*

Bu şiirde İslâm dini ve şartları hakkında birçok noktaya açıklık getirilmiştir. Öncelikle Hz. Muhammed'in ümmetine övgü ile ümmetinin diğerlerinden daha üstün görüldüğü, İslâm'ın beş şartı, kıyamete kadar sürecek dinin İslâm olduğu ve müminlerin fazileti gibi konular ele alınmıştır. Ümmet üzerinden ibadetlere vurgu yapılmıştır. Ümmetin namaz, oruç, zekât, hac gibi ibadetlerini yapmasının gerekliliği söylenirken, bunları yapmanın gerekliliği ümmet olmanın temel özelliği olarak gösterilmiştir. İslâm'ın Hakk'ın dini olduğu, gerisinin ise Allah tarafından batıl kabul edildiği açıklanmıştır. Şefaatin⁵⁴² Hz. Peygamber'den beklenildiği ve kurtarıcının da Peygamberin kendisinin olduğu ümmet tarafından beklenen bir durum olarak gösterilmiştir.

Sonuç olarak eserin bütünü ve ibadetlerin yer aldığı kısımlar değerlendirildiğinde Ebu Bekir Kalenderî'nin Kalenderîlik anlayışında Allah'a ulaşmanın ilk adımı İslâm dininin buyurduğu ibadetlerin yapılmasıyla başlamıştır. Dolayısıyla yola girmek için salık öncelikle bu ibadetleri yerine getirmiş bir mümin olmalıdır. Ancak yola girdikten sonra Allah'a ulaşmak için artık sadece bu ibadetler yeterli görülmemiştir. Kalenderîlerin doktrinlerinden kaynaklı yaşam biçimlerinden yani fakirliklerinden dolayı hac ve zekât gibi ibadetleri yerine getirmeleri artık mümkün değildir. Bu nedenle tarikat aşamasında bu iki ibadet olmadan da salıklar tam bir mümin olarak değerlendirilmiştir. Eserde aktarılan bilgiler ışığında Kalenderîler için söylenenlerin bir kısmı uygulamada doğru olsa da onların biçimsel ibadetlere karşı oldukları sonucunu çıkarmak mümkün görülmemektedir. Çünkü Ebu Bekir Kalenderî'nin ortaya koyduğu Kalenderîlik'te ibadetlere karşı bir tavır olmayıp aksine ilk şart olarak bunların yerine getirilmesi gerekmektedir. Ancak Allah'a ulaşmak için bunların yetersiz görülmüştür. Bunun için tarikat aşamasında salıklar tüm dünya nimetlerinden el çekerek nefislerini terbiye etmeye, halvet ile uzlet anlayışıyla her daim Allah yolunda yürümeye çalışmışlardır. Dolayısıyla burada artık farklılaşan bir ibadet yöntemi başlamıştır.

⁵⁴¹ Ebu Bekir Kalenderî, **Kalendernâme**, s.235/2.

⁵⁴² Birçok dinde kurtuluş öğretisiyle bağlantılı olarak yer almıştır. Aşığın ilâh anlayışı, âhiret inancı, ruhban sınıfı, kutsal kişiler (peygamberler, azizler) ve varlıklara (melekler) vurgu yapan dinî öğretilerde şefaata kavramı daha çok öne çıkmıştır. Genellikle şefaata, ölmüş veya yaşayan kutsal kişiler vasıtasıyla dindarlar adına veya günahı ve sevabı birbirine eşit durumdaki bir ruhun lehine Allah katında özel bir müdahale ve af talebinde bulunma şeklinde gerçekleşir. Esasen birçok dinde ölmüş kutsal kişilerin öteki dünya için aracılık yapabileceğine ve şefaata istemek üzere onlara dua edilebileceğine, aynı zamanda ölümlerin arkasından yapılan duaların azaptan kurtarıcı gücüne inanılmaktadır. Mustafa Alıcı, "Şefaata", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/sefaat#1> (12.05.2025).

3.4. Teşkilat ve Yapı

3.4.1. Şeriat, Tarikat, Hakikat ve Ma'rifet

Türk İslâm tasavvufunda; *şeriat*, *tarikat*, *hakikat* ve *ma'rifet* kavramları *dört kapı* olarak ifade edilmektedir. Dört kapı ve her kapının onar makamdan oluştuğu düşüncesi ilk kez Ahmet Yesevî'nin *Fakr-nâme* adlı eserinde dile getirilmiştir.⁵⁴³ Bu kavram daha sonraları Baba İlyâs'ın takipçileri tarafından Anadolu'nun çeşitli bölgelerine yayılarak tasavvuf ehlini etkilemiştir. Örneğin Ebu Bekir Kalenderî'nin çağdaşı olan Yunus Emre'in *Divan* 'ında her kapı ve bunların onar makamı isimleriyle birlikte tanımlanmıştır. Daha sonra Hacı Bektaş Veli'ye atfedilen *Makâlat* isimli eser de bu makamları açıklamak için yazılmıştır. Dört kapının açıklandığı kaynaklarda doğrudan bahsedilmese de bu kapılar tarikatlarda saliklerin en ham halden en olgun seviyeye ulaşmalarını sağlayacak bir eğitimi ifade etmiştir.⁵⁴⁴

Ebu Bekir Kalenderî bu makamları dört kapı çerçevesinde ele almamıştır. Eserde daha ziyade şeriat, tarikat ve hakikat birlikte işlenmişken ma'rifet ayrı kısımlarda ele alınmıştır. Ebu Bekir Kalenderî'nin üç kavram üzerinden konuyu ele alması aynı şekilde Mevlânâ'nın konuyu ele alış biçimine benzemektedir. *Mesnevî*'de "*Şeriat muma benzer, yol gösterir. Fakat mumu ele almakla yol alınmış olmaz. Yola düzüldün mü o gidişin tarikatıdır, maksadına ulaştın mı o da hakikat*" şeklinde anlatılan kısımda da ma'rifete yer verilmemiştir.⁵⁴⁵ Ebu Bekir Kalenderî de eserinde yukarıdakilerle örtüşen ifadelerle yer vermiştir.

Şeriat Resul'ün Sözleridir Tarikat Onun Yaptıklarıdır Hakikat ise Resul'ün Halidir Ona Selam Olsun

Mustafa'nın dini sözleridir

Tarikat ise onun yaptıklarıdır

Hakikatse o Resul'ün halidir

Bütün bunlar onun zatiyla bulur usul

Ayin parlaklığı her ne kadar açılırsa

Her taraf bir o kadar nurla dolar

Pak dinli Ahmed'in dininin nuru

Kıyamete kadar üstün kalacaktır

Bu tarikat ince ve nazik bir yoldur

Her ikisi bir manada iki surette olsa da

Resul ve sahabeler öylesine

Bu tarikatta kaldılar bizler için

Her daim Hüdâ ile resul ile var olmakta

Gel bu tarikata gel ki usulü gör

Tarikat ile şeriat birbirine bağlantılı olduğundan

Aradığın her ne varsa bu ikisinde hâsıl olur

Hakikatin kendisi ne bu ne de odur

*Cümlesi bir tek şeydir hiç şüphesiz*⁵⁴⁶

Eserde aktarılan bu kısımda Ebu Bekir Kalenderî'nin doğrudan şeriat, tarikat ve hakikat için söylenenlerle benzer şeyleri ifade ettiği anlaşılmaktadır. Bu metinde şeriat, "Mustafa'nın dini

⁵⁴³ Kemal Eraslan ve Necdet Tosun, **Yesevî'nin Fakr-nâmesi ve İki Farsça Risalesi**, Ahmet Yesevî Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2016, s.6-7.

⁵⁴⁴ Ali Rıza Özdemir, "Dört Kapı Kavramının Kaynakları", **Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi**, (97), 2021, s.84-85; Kahraman, "Yunus Emre Divan'ında Şeriat, Tarikat, Hakikat ve Marifet (Dört Kapı)", s.2.

⁵⁴⁵ Mevlana, **Mesnevî**, s.535.

⁵⁴⁶ Ebu Bekir Kalenderî, **Kalendernâme**, s.220/2-221/1.

sözleridir” ifadesi ile Hz. Muhammet tarafından tebliğ edilen İslâm dinini ve onun kuralları olan zâhirî ibadetleri, tarikat şeriatı içselleştirerek yaşamayı ve bu yolun ince ve nazik denilerek zorluğunu, hakikat ise iç dünyayı ve Allah ile olan yakınlığı betimlemektedir. Şiirin son kısımlarında şeriat ile tarikatın birbirine bağlantılı olduğu ifade edilmiş ancak hakikatte bu iki şeyin birleştiği vurgulanmıştır. Ebu Bekir Kalenderî eserinde bu kavramları Hz. Muhammed’e dayandırdığı yukarıdaki şiir dışında doğrudan kavramları açıkladığı pasajlara da yer vermiştir.

Şeriat, Tarikat ve Hakikat

<i>Eğer bizdeki bu esrarı anlarsan</i>	<i>Dediklerimizle arif kimse olursun</i>
<i>Cümle âlemden haberdar olursun</i>	<i>Kendinle yar hemdem ve gönüldaş olursun</i>
<i>Mustafa’dan ve onun dininden iz sürersin</i>	<i>Ey güneş yüzlü ay çehreli sevgili</i>
<i>Din o pak Mustafa’nın yoludur</i>	<i>Yolu düz hak yolu yeterince sefalıdır</i>
<i>Aşk yolcularının menzili ondadır</i>	<i>Kıldan ince nazik kelâmlı yoldur</i>
<i>Eğer o yolda emin adım atarsan</i>	<i>Gamdan ve kederden kurtulursun</i>
<i>Şeriatın tarikata çabuk geç</i>	<i>Dumansız pişmiş helva gibi ol</i>
<i>Tarikat dediğim dinden incedir</i>	<i>Onun aslını öğren her ikisi teferruattır</i>
<i>Eğer bu üç yoldan birini seçersen</i>	<i>Durma sen bu âlemde imanı elde edersin⁵⁴⁷</i>

Bu kısımda da şeriat Hz. Muhammed’in pak yolu olarak nitelendirilmiştir. Ancak ilahi aşka ulaşmak için sadece şeriatı bilmenin yeterli olmadığı ve seyr-i sülûk için hızlıca tarikata geçilmesi gerektiği öğütlenmiştir. Burada da yine tarikat yolunun ince ve nazik olduğu söylenerek şeriatla başlayan yolun burada içselleştirildiği vurgulanmıştır. Doğrudan hakikat denilmese de *kendinle yar, hemdem ve gönüldaş* olmak ifadesi içsel hakikate ulaşmayı göstermektedir. Ayrıca *sırrı anlarsan arif olursun* ifadesi de ma’rifete işaret etmektedir. Yukarıdaki her iki şiir birlikte değerlendirildiğinde ikisinde de Hz. Muhammed; şeriat, tarikat ve hakikat kavramlarında merkeze alınmıştır. Seyri sülûk, şeriatla başlamış ancak bu yeterli görülmeyle tarikat ile manevî yolculuğa geçilmiştir. Tarikat, zor ve meşakkatli bir süreç olmakla birlikte sonunda hakikate ulaşmayı sağlamaktadır. Hakikat ise salikin Allah ile yakınlık kurduğu, iç huzur ve bilgeliğe ulaştığı son aşamadır.

Ebu Bekir Kalenderî’nin Kalenderîlik anlayışında yer alan şeriat, tarikat ve hakikat kavramlarının birlikte değerlendirildiği yukarıdaki kısımlar dışında, kavramlar ayrı ayrı da ele alınmıştır. Bu kavramların Kalenderîlik açısından neleri ifade ettiğini anlayabilmek ve karşılaştırma yapabilmek için bunları kelime anlamlarıyla birlikte değerlendirmekte fayda vardır. Bu kapsamda şeriat kelime olarak, bir yöne doğru açılarak uzayıp gitmek, açık olmak veya açık hale getirmek gibi anlamları içeren şer’ kökünden türemiştir. İnsanların ya da hayvanların su içtiği, açıkta olan ve kesilmeyen akarsu ve bu suya giden yollar anlamına gelen terim, zaman içinde açık ve doğru kurallar, yerleşik davranış biçimi yanında bir semâvî dine dayanan hükümlerin bütününe ifade

⁵⁴⁷ Ebu Bekir Kalenderî, **Kalendernâme**, s.56/2-57/1.

etmiştir.⁵⁴⁸ Şeriat geniş anlamda insanların uyması gereken dinî hükümlerin tamamını kapsarken, dar anlamda ise amelî hükümlerin tamamını ifade etmiştir. Bu anlam içerisinde muameleler ve ceza hukuku yer almakla birlikte Kalenderîlikte zâhiri olarak ifade edilen namaz, oruç, hac, zekât ve kurban gibi ibadetler yer almıştır.⁵⁴⁹ Kalenderîlikte seyr-i sülûkteki ilk aşama olan şeriat için Ebu Bekir Kalenderî “Yüce Allah’ın ilmi sonsuz sayısız kapıları vardır. Müslüman kimse de şeriat yolunun caddesine varmalı ilim ve amel sahibi olması için de onunla amel etmelidir” başlığı altında şeriat için şu ifadeleri kullanmıştır.

*İlimden yana her neyin varsa
Hadis fıkıh tefsirden başkasını
Bu üçü aslında rehberdir
Sen bu üçüne yönel dine ulaş
Kesin delil ve Hüdâ’nın hikmetidir*

*Din ilminden öğren ey Müslüman
Kendi işlerine rehber etme ey genç
Mustafa dininin layığıdır
Şeriat ile öl ey fakir
Mustafa dininde olan her ne varsa*

*Essela (namaza) ey âşıklar ey Sünniler
Her ne kadar tarikatın sayısı sınırı olmasa da
Sayısız hazineleri her tarafa saç
Dinin sözleri altından bir sikkedir
Eğer bundan başka derlerse ey aziz
İlim budur amel de bunla olur
Bu yolda can feda eyle ey akıllı*

*Amanın ve huzurun olduğu o yere
Bu Ahmed’in tarikatı tamamıyla lütuf
Onunla yaşlı genç hepsi nasiplensin
Her ne deseler ondan da üstündür
Sen kendi sözünle eyle temiz
Bu esas dinin güzelliğidir
Ta ki fakirlerin yurduna ulaşasın⁵⁵⁰*

Mutasavvıflar, salikin hakikate sadece tarikatla ulaşamayacağını, onu hakikate götürecektir. Şeriatı uyulmadan bu yoldan geçmek mümkün değildir. Bunu ifade etmek için de çeşitli tanımlamalarda bulunmuşlardır. Örneğin şeriat gemiye, tarikat denize ve hakikat de inciye benzetilmiştir.⁵⁵¹ Ebu Bekir Kalenderî de şeriat içerisinde yer alan hadis, fıkıh ve tefsirin esas alınmasını ve bunların şeriat makamının temelini oluşturduğunu ifade etmiştir. Ayrıca bunlar Hz. Muhammed’in dininin yani Müslümanlığın rehberi olarak aktarılmıştır. Bu bakımdan Kalenderîlikte salik öncelikle dinî bilgileri öğrenmelidir. Dolayısıyla Kalenderîlikte tarikat, şeriatı başka bir deyişle zâhiri ibadetleri yok sayan değil onun üzerine oluşturulan bir yapıdır. Metinde geçen “*Her ne kadar tarikatın sayısı, sınırı olmasa da*”, *Dinin sözleri altından bir sikkedir*, *Her ne deseler ondan da üstündür*” ifadeleri temele şeriatı koyarak bu olmadan tarikatın olmayacağını göstermektedir. Ebu Bekir Kalenderî eserinde ayrıca “*Her kim şeriat âlimi değilse tarikat ehli de olmaz*” başlığını koyduğu kısımda doğrudan bu konuya değinmiştir. Bu başlık altında kendine şeyh veya arif diyenlerden bazılarının dünya malına meylettiği, ibadet ve giyimleriyle gösteriş içinde oldukları, söyledikleriyle yaptıklarının bir olmadığı konularına değinilmiş ve esas şeriat ehillerinin ise ibadetleri sadece Allah

⁵⁴⁸ Türcan, "Şeriat", <https://islamansiklopedisi.org.tr/seriat#1>.

⁵⁴⁹ Hasan Ellek, “Şeriat-Tarikat-Hakikat-Marifet Dörtlüsünde Şeriatın Yeri ve Önemi”, *Turkish Studies*, 11(5), 2016, s.254.

⁵⁵⁰ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.218/2-219/1.

⁵⁵¹ Reşat Öngören, "Tarikat", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/tarikat#1> (10.05.2025).

için yapanlar olduğu söylenilerek, sadece bunların gerçekten salık olabileceği ifade edilmiştir.⁵⁵² Bu yönüyle Ebûbekir'in Kalenderîlik anlayışı genel olarak diğer mutasavvıfların tanımladıkları şeriat anlayışıyla örtüşmektedir. Dolayısıyla şeriat ilmine sahip olan salık bu aşamadan sonra artık tarikat aşamasına geçebilmektedir.

Tarikat, kelime anlamı olarak gidilecek yol, izlenecek usul, hal ve gidiş olarak tanımlanırken, tasavvufta salikin hakikate ulaşmak için bir takım kurarları ve ayinleri bulunan tuttıkları yol şeklinde açıklanmıştır.⁵⁵³ Ebu Bekir Kalenderî, tarikat kelimesindeki her harfin derin bir anlama geldiğini ifade etmiştir. Buna göre: *Harf olarak beş harftir aslında / Bu kalıpta tarikat (طریقت). T (ط) temizliğe esir olmaktır / Şeytanın gözünü parmakla oymaktır. R (ر) ibadeti talep etmek demektir / Riyadan kurtulup ihlase ermektedir. Y (ی) harfi ise yar olmaya delildir / İki noktası var ama yükü kandır. K'nin (ک) manası ise sıtk ve sükündür / Sebepli sebepsiz yere dolanmakta. T (ت) daima Allah'a tevekkül etmektir / Ulu himmet her daim onunla kalıcıdır.*⁵⁵⁴ Ebu Bekir Kalenderî bu pasajda tarikat kelimesini *Hurûfî* bir yorumla değerlendirmiştir. Metinden her harfin tarikattaki aşamalara işaret ettiği sonucu çıkarılabilir. Bu kapsamda T harfi ile salikin nefisten ayrılması, R harfi ile riyadan uzak durarak içten ibadet edilmesi, Y harfi ile salikin Allah'a dost olmaya çalışması, K harfi ile Allah'a teslim olmayı ve son olarak T harfi ile de tevekkülle Allah'a bağlanma açıklanmıştır. Böylece bu kısa açıklamayla Ebu Bekir Kalenderî tarikat yolunun aşamalarını ortaya koymuştur. Eserde tarikat aşamalarının anlatıldığı yukarıdaki kısımla birlikte tarikatın yani manevi yolculuğun nasıl yapıldığı açıklanmıştır.

*Her kim Nebi dininin tarikatına girdiyse
Tarikata adım attığında
Onunla seyre dalar sülûk ehli olur
Tarikat ile yaşamayı rehber edinir
Kendini halvete ve uzlete çeker
Bu yolda arayışta seyirde
Yol kıldan ince ve naziktir
Burada yalnızlık ve teklik sayısızdır
Mal mülk devlet ve haşmet nereden
Gündüzler oruç geceler hep namaz
Saliklerin her daim işleri budur
Oldukça zor meşakkatli bir yoldur*

*Devleti ona yar şansı ona yaver olur
Hak kerametiyle ona bir kapı sunar
Kul köle olsa da o sırta olur melik
Salıklar gibi her an seyir eyler
Tarikatta her dem menzile erer
Macerada iddiada ve söylentide
Ya da mum gibi say baş üstü yürü
Teni yok edip canı kazanmak sayısızdır
Bunların tarikatta olması reva olmaz
Gece gündüz hep Hakk'a eder niyaz
Tarikatın ayini hepten budur
Her kim bu yolda giderse çok cesurdur⁵⁵⁵*

Bu kısımda salık seyr-i sülûkünde nefsin terbiye ederek manevi yolculuğa çıkmaktadır. Bunun aşamalarından ikisi de salikin yalnız kalması ve toplumdan kendini soyutlaması anlamlarına gelen halvet ve uzlet ile gerçekleşmektedir. Diğer bir uygulama da zühd anlayışı çerçevesinde dünya nimetlerinden vazgeçip kendini manevi yükselişe adanmasıdır. Bunun içinde salık sadece

⁵⁵² Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.219/2-220/1.

⁵⁵³ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s.343.

⁵⁵⁴ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.220/1-2.

⁵⁵⁵ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.220/1.

belli zamanlarda değil sürekli bir ibadet hali içinde olmalıdır. Böylece salik Allah’a ulaşmak için sürekli bir arayış içindedir. Bunlar yapılırken yol uzun ve meşakkatli olduğundan salik sabırla bu yolu yürümelidir. Tarikat yolunda yolun nasıl yürüdüğü de açıklandıktan sonra tarikatın amacı açıklanmıştır.

*Ondan sonra tarikatta olmak
Gönlü besleyip cihandan arınmak
Tarikatta her biri öylesine yol aldı
Yıllarca arayış uğruna can feda ettiler
Şeriatan tarikata geçtiler
Din baş olsa tarikat onun yüzüdür
Nasıl ki gaybdan huzur buldular
Bu tarikat her gidenler için
Bu yol enbiya ve evliyanın yoludur
Tarikatla hepsi Server Efendi oldu
Âşıklar gibi birbiri ardına giderler*

*Salikine sülûk ve rahatlıktır
Bundan ve ondan bağımsız olmaktır
Tarikatta her biri öylesine rivayet etti
Tarikattan bir iz sürebilmek uğruna
Altın idiler cevherden üstün oldular
Hakikatte cümlesi hakikattir
Biri akıl diğeri ise nur gibi huzur buldu
Yarı yolda cennet gibi görünür
Salikleri ise Mustafa’nın ümmetindendir
Cümlesini gör ki tek tek birbiriyle kuvvetlendiler
Gizli olan maşuka erişene dek⁵⁵⁶*

Bu son kısımda salikin şeriat ile başlayan yolculuğu artık tarikatta olgunluğa ulaşmaya başlamıştır. Burada da şeriat ile tarikat aşamalarının hakikat için bir olduğu ve hakikate ulaşmak için gidilen bu yolun peygamberlerin ve evliyaların yolu olduğu vurgulanmıştır. Hz. Muhammed’in ümmetinden olan salikler Allah’a yani hakikate ulaşana kadar bu yolda yürümeye devam ederler. Dolayısıyla tarikatın amacı salikin hakikate ulaşmasını sağlamaktır.

Hakikat, tasavvufta zâhirin ardındaki örtülü ve gizli anlam ve dinî hayatın en yüksek seviyede yaşanarak ilâhî sırlara aşına olunması gibi anlamlar ifade etmektedir. İlk mutasavvıflar hakikati daha ziyade ilahi gerçeklere ve sırlara aşına olmak ve Hakk’ın tecellilerini temaşa etmek şeklinde kullanmışlardır.⁵⁵⁷ Ebu Bekir Kalenderî de hakikati Allah’ın sırrı olarak nitelemiştir.

*Hakikate herkesin desturu yok
Küfür mezhep din hepsi onda kaybolmakta
Hakikatten haberdar isen aklınla
Yokluk âlemidir burası öyle kolay değil
Akıl ve cehalet birbirine karışmış
Cümle ondan var olmakta her şeyin cümlesi o
Bütün her şeyin kuşatıcısı ilimlerdir*

*Hakikatten herkes de haberdar değil
Hakikatte bunlar olmaz boşa arama
Orada ne dil bulursun ne kulak
Sarfin yaratıcının ve de nahvin beyanı değil
Sanki hakikatte yoktur onlar
Aslında o ise her şeyden kayıtsızdır
Bu hakikat ise Hüda’nın esrarının sırrıdır⁵⁵⁸*

Hakikat hakkında yapılan bu açıklamada öncelikle hakikatten herkesin haberdar olamayacağı ifade edilmiştir. Dolayısıyla salik ne kadar uğraşırsa uğraşsın hakikate ulaşmak ancak Allah’ın izniyle ve seçtiği kişiler için geçerlidir. Hakikatte vahdet-i vücûd anlayışı hâkimdir. Her şey burada

⁵⁵⁶ Ebu Bekir Kalenderî, **Kalendernâme**, s.220/2.

⁵⁵⁷ Demirci, "Hakikat", <https://islamansiklopedisi.org.tr/hakikat#2-tasavvuf>.

⁵⁵⁸ Ebu Bekir Kalenderî, **Kalendernâme**, s.222/1.

bir olur, tüm zıtlıklar birbirine karışır ve her şey Allah'tan var olur. Dolayısıyla salık bunları kalbi ile kavrayıp, Allah tarafından takdir edilirse o zaman hakikate ulaşmış olur.

Son olarak ma'rifet ifadesi ise bilgi, tecrübî ve amelî bilgi, tanımak ve aşinalık gibi anlamları içermektedir. Tasavvufta ise sûfîlerin, ruhanî haller yaşayarak, ilahi hakikatleri tadararak elde ettikleri bilgi yani irfan demektir. Bu şekilde Allah hakkında elde edilen bilgiye de ma'rifet (ma'rifetullah) denilmiştir. Mutasavvıflara göre Allah hakkında tam anlamıyla ma'rifet sahibi olmak mümkün değildir. Bu nedenle salık, Allah'ı tanımak için gerçekleştirdiği tüm uğraşlara rağmen en sonunda bunun imkânsız olduğunu anlar ve bu kişi böylece ma'rifet mertebesinin en üstüne ulaşmış olur.⁵⁵⁹ Ancak Ebbubekir Kalenderî'nin anlayışında Allah'ı tanımanın imkânsız olduğuna dair bir düşünce yoktur. Aksine eserde bu konuda ariflerin bu bilgiye ulaştığına vurgu yapılmıştır. Eserde ma'rifetin ne olduğu ise şu şekilde açıklanmıştır.

Zâhiri Okuyan Âlim Batını Bilense Arif Olur

<i>Ey ki ma'rifetin adını duyan</i>	<i>Hiç o sıfatta bulundun mu acep</i>
<i>Ma'rifet odur ki içte yeşerir</i>	<i>Hüdâ'dan yana sebepsizce öğretilir</i>
<i>Orada saklıdır sana aşikâr kılar</i>	<i>Ma'rifet budur budur ey genç</i>
<i>Nakledilen ne varsa o nakledilendir</i>	<i>Akıldan olansa aklın göstergesi</i>
<i>İlim öğrenmenin sınırı yoktur</i>	<i>Azından fazlalık çokluk olur</i>
<i>Bu her ikisinin özü ma'rifettir</i>	<i>Ma'rifet ise bu sıfatta olmaktadır</i>
<i>Akl istersen âlim olursun</i>	<i>Amelinle din yolunda iyi olursun</i>
<i>Elini arifin eteğine sür sen</i>	<i>Bu cihanın çamurundan ayağını çeksen</i>
<i>Akıllısın ilim ehlinin ey aziz</i>	<i>Ma'rifeti bu ikisinden eyle temyiz</i>
<i>Bilge olan herkes âlim olur</i>	<i>Görüp bilense arif olur</i>
<i>Kendi zatını bilersen ey arkadaş</i>	<i>Her tarikatta âlim ve arif olursun</i>
<i>Nefs sıfatında kendini ara</i>	<i>Gör ki büyük mü küçük mü nesin sen</i>
<i>Küçükte olsan büyükte olsan hepsi sensin</i>	<i>Tek ten tek can iki mi olur</i>
<i>İlmin aklın canın olan her şey</i>	<i>O cihanın malı oraya gider</i>
<i>Cismi ve canıyla heveste olan</i>	<i>O nasıl kurtulup Hüdâ'ya yönelsin</i>
<i>Benim zekâm bunla yola koyuldu</i>	<i>Yolun seyrinde haberdar oldu</i>
<i>Öyleyse bu cihan ve o cihanda</i>	<i>Seyreyle her ne varsa kendinde bul sen</i>
<i>Budur bu âlemin arifi olan</i>	<i>Budur cesur amel sahibi olan</i>
<i>Kendi nefsinin varlığında buldu</i>	<i>Her ne kadar gittiyse de gittikçe arttı</i>
<i>Ma'rifet kemalinde kâmil insan</i>	<i>Böyle bir zatta gelir vesselam⁵⁶⁰</i>

Metne göre ma'rifet, ilmi bilgiyle değil kalpte doğan ve Allah'ın ilham ettiği bilgiyle gerçekleşmektedir. Naklî ve aklî ilimlerin özü ma'rifettir ve bunların amacı Allah bilgisine ulaşmaktır. Ayrıca âlim bilgiyi, arif ise Allah bilgisini bilen kişidir. Bu da kişinin kendisini bilmesiyle mümkündür. Bu görüş tasavvufta hadis olduğu söylenen ancak İslâm'ın erken dönem

⁵⁵⁹ Uludağ, **Tasavvuf Terimleri Sözlüğü**, s.236.

⁵⁶⁰ Ebu Bekir Kalenderî, **Kalendernâme**, s.250/2-251/1.

kaynaklarında geçmeyen *nefsini bilen Rabbini bilir (Men arefe nefsehû fekad arefe Rabbehû)*⁵⁶¹ sözüne de bir atıftır. Ma'rifet yolunda cismi ve canıyla heveste olanlar yani dünya malına meyledenler hakikate ulaşamayacakları için bundan vazgeçmelidir. Bu aynı zamanda tarikat aşamasını kapsamaktadır. Ebu Bekir Kalenderî burada kendinin bununla yola koyulduğunu belirterek seyr-i sülûkünde Allah'tan haberdar olduğunu ifade etmiştir. Bu yollardan geçen ve hakikate ulaşan kişi sonunda Allah bilgisine ulaşarak ma'rifette kâmil insan olmakta yani ma'rifetin amacına ulaşılmaktadır.

Yukarıda ifade edilen tüm aşamalar dikkate alındığında özetle Ebu Bekir Kalenderî'nin Kalenderîlik anlayışındaki tarikat yapısının temelinde şeriat bulunmaktadır. Kişi öncelikle şeriatın tüm gereklerini bilmelidir. Ancak bu Allah'a ulaşmak için yeterli değildir bu nedenle salık tarikata girerek bir rehber yani mürşidin önderliğinde seyr-i sülûküne başlar. Bu aşamada zühd anlayışıyla uzlet ve halvet kapsamında tüm dünya nimetlerinden el çeker ve fakirliğe yönelir. Bu yol uzun zor meşakkatli ve sürekli Allah ile beraber olmak için çalışmayı gerektirir. Bu yolun sonunda salık Allah'ın sırrına vakıf olabilirse ki bu da ancak Allah'ın takdiriyle mümkündür, o zaman hakikate ulaşır. Hakikate ulaşan kişi Allah bilgisine vakıf olunca arif olur ve ma'rifet makamına ulaşılmış olur. Ebu Bekir Kalenderî eserinde gerek şeriat, tarikat, hakikat ve ma'rifeti anlattığı kısımlarda gerekse başka yerlerde, önemli dinî ve tarihî kişiler aracılığıyla anlattıklarını desteklemiş ve böylece anlattıklarına tarihsel destek oluşturmuştur. Eserde birçok şahsiyetin şeriat, tarikat ve hakikat ehli olduğuna vurgu yapılmıştır. Bu kişilerin sayısı hayli fazla olduğundan burada sadece birkaç örnek verilerek konu açıklanmaya çalışılacaktır. Bu kişilerden en dikkat çekenlerden biri Ebu Bekir Kalenderî'nin hocası olan Sultan Veled'in babası Mevlânâ Celâleddîn Rûmî'dir.

Ariflerin Kutbu Âlimlerin Delili Milletin Celâli Hakkın Dinine Olan Na't Mevlâna Celâleddîn Rumî

<i>Rumlu Mevlânâ Rum'da idi</i>	<i>Canı kabesi Rum kiblegâhı idi</i>
<i>Hakk esrarının kudretinin tercümanı</i>	<i>Kudretin buharında yüzen o</i>
<i>Güneş gibi canın doğusunda</i>	<i>Her iki cihana aydınlıkla parladı</i>
<i>İlim sabır ma'rifet onun zatında</i>	<i>Bazen umman bazense cevher gibi parladı</i>
<i>Eğer melek dersen ondan da üstün</i>	<i>Eğer ay dersen de ondan daha parlak</i>
<i>Aslı pak canı pak cismi pak</i>	<i>Toprak âleminde var olan bir hazineydi</i>
<i>Evliya ve Enbiyaların hemdemi</i>	<i>Her iki cihanı bir defada terk etti</i>
<i>Sadıkların öncüsü ve de sadığı</i>	<i>Âşıkların rehberi ve de öncüsü</i>
<i>Şeriatla her şeyde kemal sahibi</i>	<i>Tarikatta cevher ummanı gibi dolup taşan</i>
<i>Hakikatte mutlak Hakk'ı bilen</i>	<i>Cihanın efendisi din mezhebiyle</i>
<i>Neyin dilinden konuşan</i>	<i>Bu sözün ve de ahvalin sahibi</i>
<i>Gerçek olan esrarın sırrını açıkladı</i>	<i>Âlemlerin Rabb'inin ilminin kapısı</i>
<i>Maneviyatın ismini Mesnevî koydu</i>	<i>Her kim bilirse bu kitabı Mevlânâ'dan olur</i>
<i>Her kim Mevlânâ'nın ateşine sahipse</i>	<i>Odur bizim canımız gönlümüz didarımız</i>
<i>Suret ve mana birlikte güzel olur</i>	<i>Şeker dolu ney ise daha güzel olur</i>

⁵⁶¹ Yusuf Açıkel, "Nefsini Bilen Rabb'ini Bilir" Hadis mi, Kelam-ı Kibar mı?", **Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, (5), 1998, s.199.

Şiirdeki ifadeler her şeyden önce Mevlânâ'nın Ebu Bekir Kalenderî'nin gözünde ne kadar büyük bir mutasavvıf olduğunu gözler önüne sermektedir. Burada Mevlânâ tasavvuftaki şeriat, tarikat, ma'rifet ve hakikat mertebelerine ulaşmış büyük bir ariftir. Mevlânâ, şeriatın zâhiriyle yola çıkmış, tarikatla nefsin terbiye etmiş, hakikatle Allah'ın sırlarına ulaşmış ve ma'rifet ile de bu sırrı *Mesnevî* kitabında açıklamıştır.

Eserde Mevlânâ dışında onun oğlu ve Ebu Bekir Kalenderî'nin şeyhi olan Şeyh Bahauddin de (Sultan Veled) bu vasıflara sahip olarak gösterilmiştir. Eserin girişini oluşturan *İlk Başta Aşk Âleminde Bahisle Âşıklar, Talipliler Sadıklar ve Bu Mananın Tutkunları Hakkında Olan Kalendernâme Babı* başlığından hemen sonra Şeyh Bahâeddin'in vasfı ve hayatı anlatılmıştır. Bu da hem Ebu Bekir Kalenderî'nin ona karşı duyduğu saygıyı hem de tarikat açısından önemini ortaya koymuştur. Eserde ondan *Şeriatta bir âlem ondan bahsederdi / Tarikatta onun dedikleri uygulanırdı. Onun pak ruhu hakikat âlemine vakıftı / Evliyalarından olan bir heybet sahibi* olarak bahsedilmiştir.⁵⁶³ Ebu Bekir Kalenderî'nin seyr-i sülûkünde birinci dereceden önemli olan Mevlânâ ve Sultan Veled dışında şeriat, tarikat ve hakikat fikrini desteklemek için din ve tasavvuf tarihi açısından önemli olan belli başlı kişilerin yaptıkları dayanak olarak gösterilmiştir. Bunlar arasında Hasan Basri,⁵⁶⁴ Şeyh Cüneyd (Cüneyd-i Bağdâdî)⁵⁶⁵ ve Ahî Evran⁵⁶⁶ tasavvuf ehli tarafından en tanınmış ve saygı duyulan kişilerin başında gelmişlerdir.

Yukarıda bahsedilen şahsiyetler daha ziyade tasavvuf açısından dikkat çeken kişilerdi. Ancak eserde asıl dikkat çeken Altın Orda Hanlığı'nda yöneticilik yapmış olan Tülek Timur ile Kutluk Timur'un da şeriat, tarikat ve hakikat ehli olarak gösterilmiş olmasıdır. Eserde Tülek Timur için *“Rumî Şamlı Deştî bütün bunlar / Hepsinin ağzında söylenen o idi. Şeriattan haberdar idi o emir / Tarikatta ise bir salikti benzersiz. Ansızın kaza ve kaderden olsa gerek / Devleti yerle bir oldu”* ifadeleri kullanılmıştır. Kutluk Timur için ise benzer şekilde *“Şeriatta âlim ve amel sahibi / Tarikatta salik ve yolun aşığı. Hakikatten haberdar onunla amelde / Bu güzel yüzlü pak zatlî emir”*⁵⁶⁷ ifadelerine yer verilmiştir.

Eserde şeriat, tarikat ve hakikat bağlamında Ebu Bekir Kalenderî'nin hem Anadolu ve çevresindeki tasavvuf âlimlerini hem de Deşt-i Kıpçak yöneticilerini tarihsel dayanak olarak

⁵⁶² Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.252/1.

⁵⁶³ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.5/2.

⁵⁶⁴ Şeriatta oldukça söz sahibiydi o fakir / Tarikatte ise yaşlı genç herkesin mürşidiydi. Aynı zamanda hakikatten haberdardı / Kuşkusuz sorgusuz sualsiz yol giderdi. Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.105/2.

⁵⁶⁵ Cüneyd beden varlığından geçince / Nefs ve arzusunu yok etti. Ondan sonra kendini özgür kıldı / Şeriatta nazar ehli oldu. Tarikatta bir salikti o / Hakikatte arayış yapmazdı. Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.107/1.

⁵⁶⁶ Dinde de şeriatta da din ehliydi / Tarikatta ise ileri gelen salik. Hakikatten haberdar taç sahibi / Cömertlikte ise rehber biri idi. Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.199/1.

⁵⁶⁷ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.360/2.

kullanması önemlidir. Böylelikle salikleri tarikata çekmek, meşakkatli ve büyük fedakârlık gerektiren bu yolda sabırla yürümelerini sağlamak için sadece manevi ve teorik bir anlatım değil kendilerine örnek alabilecekleri önemli şahsiyetler de ön plana çıkarılmıştır. Diğer yandan bahsedilen yöneticiler, Ebu Bekir Kalenderî'nin dediği gibi şeriat, tarikat ve hakikat yolunda iseler bu durum Deşt-i Kıpçak'ta Kalenderîliğin siyasi ve sosyal hayatta etkili olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca Altın Orda Hanlığı yöneticilerinden Tülek Timur ve Kutluk Timur'un örnek şahsiyetler olarak gösterilmesi, tasavvufun yalnızca derviş çevrelerinde değil, devlet erkânı içinde de benimsenmiş ve saygı gösterilmiş olduğu anlamına gelmektedir.

3.4.2. Mürid ve Mürşid İlişkisi

Tasavvufta *veli*, *pir* ve *mürşid* terimleri, *şeyh* ile aynı anlama gelmektedir. Türkçede ise *eren* kelimesi aynı anlamı içermektedir. Kur'ân-ı Kerim'de *şeyh* terimi doğru yolu gösteren rehber anlamında kullanılmıştır. Bu çerçevede mürşid, genel olarak salıklere/müridlere doğru yolu gösteren ve onları irşat eden kimseleri ifade etmiştir. Sûfî müelliflerin tasavvuf büyükleri için şeyh kelimesini kullanmaları ile X. yüzyıldan itibaren bu ifade yaygınlık kazanmıştır.⁵⁶⁸ Tasavvufta hem şeyh hem de mürşid kelimeleri kullanılmakla birlikte bunlar, Hakk'a ulaşmak için yapılan manevi yolculukta bu yolu bilen, müridini bu konuda yönlendiren, din ve şeriatı müridin kalbine yerleştiren rehber kişileri ifade etmiştir.⁵⁶⁹ Ebu Bekir Kalenderî de eserinde örneğin "*Eşi benzeri yoktu onun / Onun gibi bir mürşid ya da rehber*" olarak tanımladığı Cüneyd-i Bağdâdî gibi büyük tasavvuf ehli için *mürşid* veya *rehber* ifadelerini kullanmıştır.⁵⁷⁰ Benzer şekilde Sarı Saltuk'u da "*Bir şeyh vardı rehber ve Kur'ân ehliydi / Onun gibi zatlar dünyaya nadir gelirdi*" diyerek bunu da şeyh ve rehber olarak ifade etmiştir.⁵⁷¹

Tasavvuf kaynaklarında ilk dönemlerden itibaren bir şeyhin hangi vasıflara sahip olması gerektiği konusunda bilgilere yer verilmiştir. Tekke adabını ilk kez belirleyen Ebu Said-i Ebû'l-Hayr (ö.440/1049) şeyhlerin vasıflarını şöyle sıralamıştır. Şeyh; yol tecrübesi bulunan, edepli, cömert, tok gözlü, şiddete meyilemeyen, dediğini önce kendisi yapan, yasakladıklarından önce kendisi sakınan ve kabul ettiği müridi halkın sözlerine bakarak bırakmayan kişilerdir. Bu bakımdan şeyh, sahip olmasını istediği vasıflara öncelikle kendisi sahip olmalı ve söz ve davranışlarıyla rol model olmalıdır. Sonraki dönemlerde ise bir şeyhte bulunması gereken vasıfların yanında bulunmaması gereken zaafırlar üzerinde de durulmuştur. Ayrıca sahte şeyhlere dikkat edilmesi gerektiği de belirtilmiştir.⁵⁷²

⁵⁶⁸ Reşat Öngören, "Şeyh", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/seyh--tasavvuf> (15.05.2025).

⁵⁶⁹ Halim Gül, "Mevlana'nın Şeyh/Mürşid Anlayışı", **Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi**, 6(4), 2017, s.699.

⁵⁷⁰ Ebu Bekir Kalenderî, **Kalendernâme**, s.252/1.

⁵⁷¹ Ebu Bekir Kalenderî, **Kalendernâme**, s.23/1.

⁵⁷² Öngören, "Şeyh", <https://islamansiklopedisi.org.tr/seyh--tasavvuf>.

Ebu Said-i Ebü'l-Hayr'ın ilk kez tekke adabını belirlemesinden sonra Necmeddîn-i Dâye (1177-1256) de şeyhin nitelikleri ve şeyhliğin şartlarını tespit etmiştir. Bu kapsamda Kur'ân-ı Kerim'de geçen Hızır'ın vasıflarına da sahip olunması gerektiği ifade edilmiş ve bunlardan Allah'a ubûdiyyet, Hakk'tan gelen hakikatleri doğrudan almaya ehliyeti bulunmak, vasıtasız şekilde Hakk'tan bilgi öğrenmek ve ilm-i ledün sahibi olmak gibi özellikler şeyhin vasıfları ve şartları olarak belirtilmiştir.⁵⁷³ Şeyhin vasıflarına yönelik bu ilk betimlemeleri Ebu Bekir Kalenderî'nin eserinde de görmek mümkündür. Tasavvufta genel olarak belirtilen bu hususlara dair *Kaledernâme*'de ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Ebu Bekir Kalenderî, mürşidte bulunması gereken şartlar ve vasıflar, gerçek şeyh ile gerçek olmayan şeyhin özellikleri bağlamında konuyu ele alarak incelemiştir.

*Ansızın devlet ve şans yar oldu
Aniden bana bu kitabı açtırdı
Aklım ve ilmim yettiğince
Benim sevdam aşkım bu iş olunca
Ben mutlulukla dil gibi dolandım
Ayan kıldıklarımı sana söyleyeyim*

*Her kim bu sözden anlarsa
Duymuşundur Hakk Hızır'a bunu verdi
Hakk'ın ilmi sayısız ve sınırsızdır
Ledün ilmim sana yoldaş olunca*

*Kindir mürşid yolu gösterir o
Bilgiye Hızır gibi ulaştım*

*Her Hüdâ ehlinin İsa'sı vaktidir
Doğru yola girmene rehber olur
Gözünü de sırrın gözüyle açar o
Bakar gibi olan bedenini altın kılar
Sana içinde gücünde rehberlik eden odur
Böyle bir âdeme rastlarsa*

*Benim aklım onun ilmiyle işe koyuldu
Oldukça güzel latif sayısız beyitleri
Her ikisiyle bunlar dile döküldü
Aklımda dediklerim bir oldu
Bende saklı olan ne varsa ayan kıldım
Açıklayayım da efendileri göresin*

*Benim ledün ilmimden de o anlar
Böyle bir ilim aslında onunla baş verdi
Böyle bir ilime akıllılar heves eder
Bu sözlerle halkın mürşidi olursun*

*Musâ gibi Hızır'la arayışa girendir
Musâ'nın aklına ulaşmaya çalıştım*

*Mustafa ümmetinin içerisinde
Daha sonra Hüdâ ehli olduğunu anlarsın
Saklı olan her şeyi sana aşikâr kılar o
Altında nedir daha kıymetli cevher kılar
Sana yaratıcının sırrını sunan da odur
Bu dünyanın eteğinden el ayağını çeker⁵⁷⁴*

Necmeddîn-i Dâye'nin ifade ettiği şartlardan Hakk'tan gelen hakikatleri doğrudan almaya ehliyeti bulunmak, Ebu Bekir Kalenderî tarafından şiirin giriş kısmında “*Benim aklım onun ilmiyle işe koyuldu*” ifadesiyle açıklanmıştır. Dolayısıyla Ebu Bekir Kalenderî kendini bu şarta sahip bir mürşid olarak tanımlamış ve Hakk'tan gelen bilgiyi ayan kılmış yani irşat etmiştir. Ardından kendisinin ledün ilmine sahip olduğunu ve bu ilme sahip olduğu için halkın mürşidi olduğunu açıklamıştır. Bu bilgiye, Hz. Musâ'nın Hızır ile girdiği arayış gibi ubûdiyyet yani Allah'a tam kulluk yaparak ulaşmıştır. Ebu Bekir Kalenderî'in burada ifade ettiği hususu Mevlânâ da benzer

⁵⁷³ Öngören, "Şeyh", <https://islamansiklopedisi.org.tr/seyh--tasavvuf>.

⁵⁷⁴ Ebu Bekir Kalenderî, *Kaledernâme*, s.131/1-2.

şekilde dile getirmiştir. Mesnevî’de mürşid, Hızır’a, mürid de Hz Musâ’ya benzetilerek mürşidin Hızır gibi ledün ilmine sahip olduğu belirtilmiştir.⁵⁷⁵ Dolayısıyla Ebu Bekir Kalenderî tam olarak Necmeddîn-i Dâye’nin ortaya koyduğu şartlara uygun bir mürşiddir. Ayrıca sûfilere göre Hakk’tan gelen ilham Hz. Muhammed vasıtasıyla mürşidlere, onlar vasıtasıyla da insanlara ulaştığından şeyhler, müridlere doğru yolu gösteren irşat makamındaki kişiler olarak tanımlanmıştır.⁵⁷⁶ Ebu Bekir Kalenderî şiirin son kısmında da bunu vurgulamıştır.

Eserin ilerleyen kısımlarında “*Ben zamanın Cüneyd ve Şibli’siyim / Hakk’tan yana bu lütfâ erişmişim. Mutlak mürid ve mürşidim ben / Hakkın dergâhında ey dini pak. İlmim var onunla amel eylerim / Bu yolun kâmilî İslâm’ın şeyhiyim. Büyük şeyhlerin ilimlerine / Az çok vakfım ey seçkin olan. Şeriatte âlimin sözlerimde de / Tarikatta amel sahibi arayışta. Hakikatte aranan benim / Gönüllerdeki derdi tasayı gideren*”⁵⁷⁷ ifadesi yer almıştır. Böylece Ebu Bekir Kalenderî kendini yukarıdaki şartlara sahip bir şeyh olarak tanımlamıştır. Ebu Bekir Kalenderî, eserde bir Kalenderî şeyhinin sahip olması gereken şartlar dışında onların sahip olması gereken vasıfları da ayrıca belirtmiştir.

Şeyhin mürşidin zatı kerimdir
Mürşiddir öncü ve rehberdir
Şeriatte düğümleri çözen hüner ehli
Hakikatte sonsuz bir derya
Herkesten her şeyden kayıtsızdır
Sultandan ve emirden irak
Ne makamı var ne de makama meylî
Ya adanmaya ya da vakfetmeye ne gerek
Hakk için uzlet ve inzıvayı seçer
Böyle hakikat şeyhi evliyalarındandır
Talibi ol sen onun gibisi bulunmaz
Budur hakikatin gerçek şeyhi
Böyle bir şeyhe tabi ol sen

Bütün sıfatlarıyla âlemlere âlimdir
Müridleri için Hüdâ’ya giden rehberdir
Tarikatta ise nefsi kendine kul eden
Cevher gibi her şeyden arınmış olan
Helal ve de haramdan el çekmiştir
Bütün azametiyle vezirden uzak
Ne de mal mülk servete hevesli
Onunla şeyhin iftiharına ne gerek
Şöhret ya da övünmek için değil
Hem zamanın velisi hem de Hakk’ın seçkinidir
Eteğinden tutup bunları söyle sen
Canı pak cismi pak dini pak olan
Hakk’a seni vasıl eden odur valla⁵⁷⁸

Şiirin girişinden Kalenderî şeyhinin, sûfiler tarafından ifade edilen vasıflarından cömert, lütuf ve ihsan sahibi, müridlerinin seyr-i sülûkünde onlara öncü ve rehber ve yol tecrübesine sahip olması gerektiği anlaşılmaktadır. Tasavvuf içerisinde şeyhler verdikleri eğitime göre *tâlim şeyhi*, *sohbet şeyhi* ve *tarikât şeyhi* olmak üzere üçe ayrılmıştır. Tâlim şeyhleri, müridlere zâhirî ve batınî hükümler de dâhil olmak üzere İslâm’ın temel kurallarını öğreten kişilerdir. Sohbet şeyhi ise sohbet meclisi yanında hal ve tavırlarıyla da müridleri terbiye etmeye çalışan kişilerdir. Tarikat şeyhi ise müridin seyr-i sülûkünde ona nezaret eden kişilerdir ve ayrıca bu kişiler tâlim ve sohbet şeyhlerinin

⁵⁷⁵ Gül, “Mevlana’nın Şeyh/Mürşid Anlayışı”, s.707.

⁵⁷⁶ Öngören, “Şeyh”, <https://islamansiklopedisi.org.tr/seyh--tasavvuf>.

⁵⁷⁷ Ebu Bekir Kalenderî, **Kalendernâme**, s.310/2.

⁵⁷⁸ Ebu Bekir Kalenderî, **Kalendernâme**, s.228/2-229/1.

de özelliklerini genellikle taşımıştır.⁵⁷⁹ Şiirde ifade edilen, “Şeriatta düğümleri çözen hüner ehli / Tarikatta ise nefsi kendine kul eden, Hakikatte sonsuz bir derya / Cevher gibi her şeyden arınmış olan” şeklindeki beyitler tüm vasıflara sahip bir tarikat şeyhini betimlemektedir. Devamında ise yapılan tanıma göre bir Kalenderî şeyhi, tüm dünya nimetlerinden el çekmeli ve bunlara meyli olmamalı, uzlet ve inzivayı seçmeli ve bunu da gösteriş için değil Allah için yapmalıdır. Böyle kişiler hakikatin gerçek şeyhleridir ve mürid kendine böyle bir şeyh seçmelidir.

Ebu Bekir Kalenderî’nin yukarıda bahsettiği bir şeyhin genel özelliklerinin dışında şeyhin ve onun sahip olması gereken özellikler on altı madde halinde “şeyh nedir ve buna kimler layıktır” başlığı altında açıklanmıştır.

Filozofun biri yaşlı birine sordu
Şeyhlîğe layık olan kimdir cihanda diye
Teni doğru nefsi ise arınmıştır
Canı besleyen gönül ehlidir o
Maden gibi himmet sahibidir o
Ledün ilminde arif ve bilgedir
Haktan yana nasibi sıradan bir hırkadır
Lütfun madeni ve de keremin deryası
Şeriatta din ehli ve arifi
Hakikatte kal makamında arınmış
Ma’rifet kemalinde kemal sahibi
Eğer bunlardan biri teninde eksikse
Böyle bir zatı şeyhlerden say
Oysa evliyalarından ayrı kalmaz asla
Şeyh budur budur gerçek şeyh olan
Bakardan olan bedeninin altına döner
Ay ve güneş gibi ıslıl parlarsın
Kendini bilir seni haktan haberdar eder

Ey cihan görmüş asırlar geçirmiş
Aslı pak olmalıdır bunu bil sen dedi
Cihanın bütün işlerinden ise azade
Gönlün sırrını gönülde besler o
Yaşlı gence hepsine bahşışdedir o
Âşık sadık nazar ehliendir
Halktan gibi görünür yoktur bunda gariplik
Onun zatındadır hepsi az çok
Tarikatta ise seyr-i sülûkiyle ihtiyar
Helal ve de haramdan da el çekmiş
O bu on altı tutumda amel sahibi
Hem ona hicab olur hem de yolundan eder
Onun müridi ol onunla gurur duy
Evliyalarındandır böyle bir şeyh
Can feda eyle her yerde onu ara
Taştan olan kalbin ise cevhere döner
Kurumuş bir diken olsan da gülşene dönersin
Bir damlayla seni ummana eriştirir⁵⁸⁰

Yukarıdaki şiirde Ebu Bekir Kalenderî hemen hemen her bir beyitte Kalenderî şeyhinin bir vasfına değinmiştir. Buna göre şeyhin on altı vasfı vardır ve bunlar şöyledir:

1. “Aslı pak olmalıdır bunu bil sen dedi.” Şeyh, temiz ve özü doğru olmalıdır.
2. “Teni doğru nefsi ise arınmıştır.” Burada ten zâhiri ifade ettiğinden şeyhin görünürdeki davranışları düzgün ve şeriata uygun olmalıdır. Nefs ise şeyhin iç dünyasını yansıttığından şeyh, nefis terbiyesine sahip olup nefsin kötülüklerinden kurtulmuş olmalıdır.
3. “Cihanın bütün işlerinden ise azade.” Zühd anlayışı çerçevesinde şeyh dünya malından, makam ve şöhretten uzak durmalıdır.
4. “Canı besleyen gönül ehlidir o.” Şeyhin kalbi arınmış ve Allah dostu olmalı, bu yönüyle Allah’a bağlanmalıdır.

⁵⁷⁹ Öngören, “Şeyh”, <https://islamansiklopedisi.org.tr/seyh--tasavvuf>.

⁵⁸⁰ Ebu Bekir Kalenderî, **Kalendernâme**, s.229/2.

5. “*Gönlün sırrını gönülde besler o.*” Şeyh, kalbine düşen ilahî sırları dışa vurmamalı bunları içinde yaşayıp, derinleştirmelidir.

6. “*Maden gibi himmet sahibidir o.*” Şeyh, sahip olduğu ilahî bilgi ile çevresindekilere manevi olarak destek sağlamalıdır.

7. “*Yaşlı gence hepsine bahşiştedir o.*” Şeyh, kimseyi ayırt etmeden herkese karşı cömert davranmalıdır.

8. “*Ledün ilminde arif ve bilgedir.*” Şeyh, Allah tarafından doğrudan kalbe ilham edilen manevi bilgiye sahip olmalıdır.

9. “*Âşık sadık nazar ehliendir.*” Şeyh, kalp gözüyle görebilen ilahî aşka samimi bir şekilde ulaşmış olmalıdır.

10. “*Hakk’tan yana nasibi sıradan bir hırkadır / Halktan gibi görünür yoktur bunda gariplik.*” Şeyh, yaşamında sıradan insan gibi gösterişsiz ve sade bir yaşam sürmeli, nasibini Hakk’tan almalıdır.

11. “*Lütfun madeni ve de keremin deryası / Onun zatındadır hepsi az çok.*” Şeyh, Allah’ın Lütuf ve Kerem sıfatlarını haliyle, sözleriyle ve davranışlarıyla yansıtmalıdır.

12. “*Şeriatta din ehli ve arifi.*” Şeyh, hem dinin zâhirî yönünü bilmeli hem de batınî olarak sırra vakıf bir arif olmalıdır.

13. “*Tarikatta ise seyr-i sülûküyle ihtiyar.*” Şeyh, tarikat aşamasını tamamlamış, nefsini arındırmış, kemale ermiş olmalı ve bu yönüyle müridlerine yol gösterebilmelidir.

14. “*Hakikatte kal makamında arınmış.*” Tasavvufta *kal ehli*, söyledikleriyle yaptıkları bir olmayan sahte şeyh demektir. Bu bakımdan Allah’ın sırrına erişmiş olan şeyh, artık Allah’tan başka bir şeyi kalbinden çıkarmalı ve söyledikleriyle yaptığı bir olmalıdır.

15. “*Helal ve de haramdan da el çekmiş.*” Şeyh, sadece haramdan değil helal bile olsa dünyadaki her şeyden el çekerek Allah’a tam bir teslimiyetle tasavvuftaki en yüksek mertebeye ulaşmalıdır.

16. “*Ma’rifet kemalinde kemal sahibi.*” Allah’ı tanıma yolunda seyr-i sülûkünü tamamlamış ve artık sadece bilen kişi değil bildiğini yaşayan ve yansıtan, kemale ermiş bir kâmil olmalıdır.

Böylece Ebu Bekir Kalenderî bir Kalenderî şeyhinin hangi vasıflara sahip olması gerektiğini sıralamıştır. Daha önce ifade edildiği üzere tasavvuf kaynaklarında şeyhin vasıfları aktarılırken bu vasıflara sahipmiş gibi görünen sahte şeyhlere dikkat edilmesi gerektiği belirtilmiştir. Ebu Bekir Kalenderî de bu konuya “*şeyhin manasıyla sureti bir olmalı yoksa cansız bir cisim gibi olur*” başlığı altında dikkat çekmiştir.

*Ey ki şeyhim deyip iddiada bulunan
Surette oldukça seçkin bir şeyhsin
Onun için sana altın gümüş gerekir
Bazen ansızın halvete çekilirsin
Zâhiren kendini eylemişsin keskin kılıç
Buğday gösterip arpa satarsın*

*Daha ne kadar boş yere iddiada bulunursun
Siretinle de oldukça değerlisin
Bundan ve ondan uzlete çekilmen için
Halvetten çıkınca da izzete kavuşursun
Hiç kimse sana karşı üstün gelemes
Böyle olur mu oysa sen böyle yaparsın*

Öylece riyayla tuzak kurarsın
O halde değil şeyh devsin vallahi
Başkalarının mal mülkünü talep edersin
Bazen emirin yanındaki vezirsin
Gençlerle yaşlılarla iddiada bulunursun
Sana postunu veren o emir var ya
Böylesi bir fazilete ve fazıla mülhaksın
Tutumun davranışın budur ey büyük şeyh
Gül gibi görünürsün çamur gibisin oysa

İnsanların kuş gibi yakalanmasını beklersin
Nefis ve arzunun peşinden sürüklenirsin
Onlara tabi olup uyarısın efendiler gibi
Bazense vezirin kendisiyle yoldaşsın
Fakirlere de emirlik davasında bulunursun
Ne tuhaf ki kendisi de cehennemliktir
Hiş şüphe yok her daim arka plandasın
Bu tutumunda sensin eşsiz olan
Davul gibisin ama boşu boşuna çalarsın⁵⁸¹

Ebu Bekir Kalenderî bu şiirde görünüşte şeyh olduğunu iddia eden birinin yaşamında nefsi arzularla hareket ettiğini göstermiştir. Bu tür şeyhler halkı kandıran, menfaati peşinden koşan, bu yönleriyle hem kendilerine hem de başkalarına zarar verenlerdir. Ancak manevi yolculukta bu şekilde ilerlenmemelidir. Bu yönüyle Ebu Bekir Kalenderî tasavvufteki mürşid-i kâmil ile sahte mürşid ayrımını ortaya koymuştur. Bu şiire dayanarak gerçek şeyh ile sahte şeyh arasındaki farklar şöyledir:

1. Gerçek şeyhin amacı Allah’a ulaşmakken sahte şeyh menfaat ve itibar peşindedir.
2. Gerçek şeyh zühd anlayışıyla hareket ederken sahte şeyhin böyle bir amacı yoktur.
3. Gerçek şeyhin müridlerle ilişkisi sevgi ve irşada dayanırken sahte şeyh bağıllık ve çıkar peşindedir.
4. Gerçek şeyh için riyadan kaçınma esas iken sahte şeyhin yaşamı riya üzerine kuruludur.
5. Halvet gerçek şeyh için samimi bir ibadet iken sahte şeyh için gösteriştendir ibarettir.
- 6- Gerçek şeyh mal ve mülkten el çekmişken sahte şeyh bunlara göz diker.
7. Gerçek şeyhin sahip olduğu makam liyakatle gelirken sahte şeyh bunu çıkar ve ikili ilişkileriyle alır.

Ebu Bekir Kalenderî, yaptığı bu karşılaştırma çerçevesinde Kalenderî tarikatına girecek bir müridin Hakk yolundaki seyr-i sülûkünde bağlanacağı mürşidin yukarıdaki özelliklere sahip olması gerektiğine dikkat çekmiştir.

Kelime anlamı olarak mürid, iradesi ve isteği olan kişi demektir.⁵⁸² Tasavvufi gelenekte mürid kelimesi hakikati arzulayan, nefisten el çekip bu süreçte iradesini terk eden ve Allah’a ulaşmak için azimli ve sabırlı olan kişiler için kullanılmıştır. Müridin tarikata girerek başlayacağı seyr-i sülûkde onu bu yolda terbiye edecek ve doğru yola sevk edecek yani irşat edecek bir rehberle diğer deyişle şeyhe/mürşide bağlanması gerekmektedir.⁵⁸³ Ebu Bekir Kalenderî’ye göre de hiçbir mürid şeyhi

⁵⁸¹ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.229/1.

⁵⁸² Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s.263.

⁵⁸³ Mesut Yiğit, “Halidiyye-Hüsamiyye Şeyhi Muhammed Said Seyfeddin’in “Muhtasarü’s-sülûk” Adlı Eseri Bağlamında Mürid-Mürşid İlişkisi”, *Genç Mütefekkirlere Dergisi*, 6(1), 2025, s.130; Mustafa Sever, “Mürid-Mürşid İlişkisi Çerçevesinde Sıdkı Baba’nın Gözünden Mürşidi Şeyh Cemâleddin”, *Zeitschrift Für Die Welt Der Türken*, 11(3), 2019, s.192.

olmadan seyr-i sülûkte olamaz. Bunu da “*sen bu yolda rehbersiz ve habersizsen / maalesef ki hiçbir şeye ulaşamazsın*”⁵⁸⁴ ifadesiyle ortaya koymuştur.

İlk başlarda daha esnek olduğu anlaşılan mürid-mürşid ilişkisi, tarikatların yaygınlaşması ve tekke kurumunun önem kazanmasıyla daha düzenli ve disiplinli bir hale gelmiştir. Böylece zamanla mürşidin mürid üzerindeki etkisi artmıştır. Bir şeyhe bağlanan mürid seyr-i sülûkünü tamamlayıncaya kadar şeyhinin denetimi altında kalması şart koşulmuştur. Çünkü bir şeyhe bağlanmadan veya onu terk ederek seyr-i sülûke devam eden mürid, nefsin ve şeytanın hilelerinden kurtulamaz.⁵⁸⁵ Mevlânâ’ya göre de manevî bir yolculuğa çıkma iradesi gösteren müridin bu yolda mutlaka bir rehber, yani mürşide ihtiyacı bulunmaktadır.⁵⁸⁶ Ebu Bekir Kalenderî bu görüşü “*Her gelen bir şeyhin müridi oldu / Bütün bu şeyhlerde bir şeyhin müridiydi. Bu onun fermanının hükmünde olmalı / Tıpkı bedeninin canın hükmünde olduğu gibi. Ona teslim olmaktan daha iyisi yok / O her ne isterse bu da onu yapmalıdır*”⁵⁸⁷ beyitlerinde ortaya koymuştur. Yine benzer şekilde “*Bu yüzden üstat kâmil olan şeyhtir / Zamanın âlimi ve amelinde kemal sahibi. Ey taş kalpli mürid teslim ol / Ondan sonra bu mananın sırrına var.*” “*Bu hak ehline teslim olunca / Seni parlak bir kandile dönüştürür*”⁵⁸⁸ beyitlerinde de görüleceği gibi Allah’ın sırrına ulaşmak için bir şeyhe teslim olmak gerektiği vurgulanmıştır. Netice itibarıyla mürid tam bir teslimiyetle mürşidine bağlanması ve yolun sonuna kadar onu bırakmaması gerektiği genel görüş olarak kabul edilmiştir. Ebu Bekir Kalenderî de eserinde yukarıda mürid için söylenenlerle benzer bir çerçeve çizmiştir. Eserin henüz başında “*şeyhin halifeliğine yaraşan mürid hakkında*” adlı başlığın altında neden bir şeyh seçilmesi gerektiği açıklanmıştır.

*Şeyhine itaat eden her bir mürid
Eğer ibadet aşkıyla sararıp solmuşsa
O aziz bu yolda kemale ermiştir
Ruhun ondan haberdar olursa
Onun irşadı seni öyle bir mürşid eder ki
Onu seçince ondan olursun
Senin gözünü gönlünü açar
Senin ruhun bülbül gibi şakırdar*

*Şeker dolu bir ney kamışına benzer
Onda fakirliği ve dervişliği ara
Senin iyiliğini ve kötülüğünü ayırt eder
Ondaki Allah esrarına erersin
Dünyadaki makamın göklere erişir
Erişilmez esrardan haberdar olursun
Seni gül ve gül bahçesine dönüştürür
Bir nağme için yüzlerce nağme söyler*⁵⁸⁹

Bu şiirde bir müridin şeyhine itaat etmesi gerektiği özellikle belirtilmekle birlikte şeyh de müridi kemale erdiren ve onu ilahî sırlara ulaştıran bir rehber olarak ele alınmıştır. Eğer mürid doğru şeyhi seçerse gönlünün açılacağı ve gideceği yolda doğru adımlarla ilerleyeceği üzerinde durulmuştur. Ebu Bekir Kalenderî burada ayrıca seyr-i sülûkteki aşamaları tek tek ele almıştır. Buna göre mürid ilk başta mürşidine tam bir teslimiyetle itaat edip bağlanmalıdır. Ardından fakirlik

⁵⁸⁴ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.98/1.

⁵⁸⁵ Öngören, "Şeyh", <https://islamansiklopedisi.org.tr/seyh--tasavvuf>.

⁵⁸⁶ Gül, “Mevlana’nın Şeyh/Mürşid Anlayışı”, s.699.

⁵⁸⁷ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.98/2.

⁵⁸⁸ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.109/2.

⁵⁸⁹ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.6/1.

ve dervişlik için çabalamalıdır. Bu yapıldığında mürşid kemale erer ve arif olup Allah'ın sırlarına ulaşır. Bu aşamalar geçildiğinde mürid Allah'a yakınlaşmış ve böylece mürid mürşidine bağlandıkça manevi dönüşümünü gerçekleştirmiş olur. Bu bakımdan Ebu Bekir Kalenderî'ye göre şeyh müridi için bir hekim gibidir.

*Ey müridler şeyhin dediklerini yapın
Yolun şartları baştanbaşa şeyhtir
Seçilmiş Ahmet kâmil şeyhti*

*Hırkanızı onun ahlakıyla süsleyin
Eğer benim müridiysem canla başla öğren
Onun yoksulluk nuru dünyayı kuşattı*

*Şeyh de aslında hekim gibidir
Derdine şifa olanda odur
Şeyh şekerdir müridler gül*

*Odur seni kurtaran bela ve musibetten
Gülden olan her şey güzel kokar
Güldür devamlı şekerle kokusunu artıran⁵⁹⁰*

Bu şiirden de anlaşılacağı üzere müridin görevi şeyhinin dediklerine ve yaptıklarına tam olarak uymaktır. Yolda yürüyebilmenin şartı ise şeyhtir yani şeyh yoksa yol da yok demektir. Şeyh bir hekim gibi müridinin manevi hastalıklarını yok eder ve onu kemale erdiren olur. Çünkü hakikat mertebesine ulaşmış olan mürşid artık bir rehberdir ve ancak onun rehberliğinde bir mürid yolda doğru şekilde ilerleyebilir.

Tasavvufta genel kabul edilen görüş bir şeyhe bağlanmayan veya şeyhi olmadan seyr-i sülûkte olan kişinin nefisten ve hilelerden kurtulamayacağıdır. Kuşeyrî, bu konuda bir mürşidten edep öğrenmeyen bir müridin iflâh olmayacağını belirtirken Bâyezîd-i Bistâmî de üstadı olmayanın kılavuzunun şeytan olacağını belirtmiştir. Benzer şekilde Gazzâlî de Allah yolunda iradesini ortaya koyacak müridin mal, makam, taassup ve günah engellerini önünden kaldırması gerektiğini ve gözleri görmeyen biri gibi şeyhini izleyerek onun her dediğini kabul etmesi ve şeyhinin söylediğinin yanlış olduğunu düşünse bile bunu kendi doğrularına tercih etmesi gerektiğini aktarmıştır.⁵⁹¹ Ebu Bekir Kalenderî de bu görüşe katılmakla birlikte, aynı zamanda iki farklı şeyhe bağlanmanın doğru olmayacağını da savunmuştur. Bunu da “her kim bir şeyhe mürid olduysa başka bir şeyhe de mürid olursa reva olmaz ve eğer o şeyh de bilerek onu müridliğe kabul ederse yanlış yapmış olur ve o mürid riyakâr olur”⁵⁹² ifadesiyle ortaya koymuştur. Yukarıda bahsedilen bir şeyhe bağlanmayanın mürşidi şeytan olur görüşü ise *Kalendernâme*'de tarikata girip fakr doktrinini benimseyip dünya nimetlerinden el çekenler ile dünyevi arzular peşinde koşan kişiler karşılaştırılarak yapılmıştır.

*Bu dünyanın bir önemi olmadığından
Bunların arasında hemdemini bul
Nasihatim budur bundan iyi nasihat da yoktur
Her neyin varsa hepsinden el çek*

*Akıllıysan ona buna gönül bağlama
Dostların hoş sohbetine mahrem ol
Eğer dinlersen sana şekerden daha tatlıdır
Eğer kalırsan da sana cehennemdir*

⁵⁹⁰ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.38/2-39/1.

⁵⁹¹ Süleyman Uludağ, "Mürid", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/murid> (19.05.2025).

⁵⁹² Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.307/2.

*Âşıkça bir kaç zaman geçir
Mertlerin sohbetinden başka ne varsa*

*Her an mertlerin sohbetine katıl
Baştan sona onu şeytandan bil⁵⁹³*

Bu şiir Gazzâlî'nin de ifade ettiği gibi müridin mal-mülkten el çekmesi gerektiğini ve bunun da ancak mertlerin⁵⁹⁴ yani müşşidin sohbetine katılmakla mümkün olabileceğini vurgulamaktadır. Mertlerin sohbeti dışındaki her şeyin şeytandan olması Bâyezîd-i Bistâmî'nin söylediği müşşidi olmayanın kılavuzunun şeytan olacağına işaret etmiştir. Ebu Bekir Kalenderî eserde dinî hikâyelerden ve tarihi şahsiyetlerden verdiği örneklerle bu görüşünü desteklemeye çalışmıştır. Bunlardan ilki “*Rum Meliki Olan Şah Takyanus'un⁵⁹⁵ Hikâyesi ve Onunla Olan Ashabı Kehf'in Durumu*” başlığı altında anlatılmıştır. Burada

*Vezirlerinin birçoğu onun etrafında
Dünya işlerinde akıl sahipleri idiler
İşlerin çoğu onların denetimindeydi
Şah Takyanus'un vezirleri vardı
Cümlesi hepten yanlış düşünürdü
Gerçi Takyanus oldukça azametli şahtı
Rehberi ve müşşidi şeytan idi*

*Hepsi şahın fermantıyla her tarafta
Saklı olan esrardan ise habersiz idiler
Her birinin aklında binlerce düşünce vardı
Onların hükmünde ise birçok emir vardı
Hepsi o padişahın (Allah'tan) ise habersiz idiler
O da diğerleri gibi yanlış yolda olan biriydi
Bu yüzden de rahmandan uzak idi⁵⁹⁶*

Hikâyenin giriş kısmında egemenlik peşinde koşan Takyanus'un rehber ve müşşidi şeytan olarak gösterilmiştir. Hikâyenin devamında Taknayus'un kendini Tanrı olarak görmesi üzerine buna inanmayan yedi kişi Allah'ın bilgisini aramaya talip olmuşlar köpekleriyle birlikte arayışa geçmişlerdir. Hikâye anlatıldıktan sonra öğüt verilmiştir.

*O yolun ve menzilin talibi ol
Böyle olmazsan o köpektan aşağısın
Bu güzel beyanı bizden dinle
Her kim talip olursa aranan olur
Nedir Takyanus sendeki hevestir
Hüdâ'dan yana o düşünceler ulaşır
O yarık ve mağara senin tenindir
Sen bir insansın bu yüzden üstünsün*

*Kendinden sıyrıl Hakk'dan haberdar ol
Her ne kadar suret ve isimde insan olsan da
Hakk yolunda canı gönülden yol al
Her kim âşık olursa da mahbup o olur
Her kim ondan ayrılırsa Hüdâ ehli olur
Tıpkı Ashab-ı Kehf'e olduğu gibi
Bu köpek ve ashap onda yol alır
Hakk'ın has kulusun Hakk'ı ararsan eğer⁵⁹⁷*

Hikâyenin sonunda verilen öğüt, doğrudan Hakk'tan haberdar olmak için talip yani mürid olmak ve dünyevi nefisten kurtulup Hakk ehli olmak için de bu yolda müşşide kulak vermek gerektiği vurgulanmıştır. Benzer bir hikâyeye, Hz. İbrahim döneminde yaşadığına inanılan efsanevî Kral Nemrud'a dairdir. Önceki hikâyeye aynı bağlamda aktarılan bu hikâyede Nemrud için “*Heves arzu ve gâfletteydi oysa / Her daim Hakk'tan yana bi-haber. Halkın arasında söz laf ederdi / Gece*

⁵⁹³ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.60/2.

⁵⁹⁴ Mert tasavvufu er, eren, aziz ve veli anlamlarına gelmektedir. Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s.244.

⁵⁹⁵ Roma İmparatoru Decius, ö.251

⁵⁹⁶ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.335/2.

⁵⁹⁷ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.336/2.

gündüz durmadan her an. Sonunda yoldaşı şeytan oldu / Şeytani huyu ona hüküm kıldı”⁵⁹⁸ denilerek Allah yolunda gitmeyenlerin yoldaşının şeytan olacağı aktarılmıştır. Ardından da “*Kötü nefis Nemrud’dan da beter / Bedenini baştan sona kuşatır meğer. Eğer onun avına düşersen dinsiz olur / Eğer onu öldürürsen mümin olursun*”⁵⁹⁹ denilmiştir. Bu hikâyelerin bir şeyhe bağlanmayanın müşidi şeytan olur görüşünü doğrudan yansıtmadığı düşünülebilir ancak Ebu Bekir Kalenderî’nin ortaya koyduğu tarikat yapısında seyr-i sülûkte mürid tarikat aşamasında bir şeyhe bağlanmak zorundadır. Bu aşamada ise müşid müridini doğru yola sevk ederek onu dünyevi hazlardan arındırmaya çalışmaktadır. Dolayısıyla Hakk yolunda samimi bir şekilde ilerlemeye çalışanın rehberi bağlandığı tarikat şeyhi iken haz peşinde koşanların rehberi şeytan olarak değerlendirilmiştir.

Yukarıda yer alan tüm bilgiler değerlendirildiğinde Ebu Bekir Kalenderî’nin Kalenderîlik anlayışındaki tarikat yapısının ve bu yapı içerisindeki mürid-müşid ilişkisinin tarikatlar hakkında yapılan genel değerlendirmelerden veya başka mutasavvıfların görüşlerinden çok da farklı olmadığı anlaşılmıştır. Gerek bir tarikat şeyhinin, şeyh olabilmesi için gereken şartlar ve vasıflar gerekse gerçek şeyh ile sahte şeyh arasındaki farklar bu konudaki görüşlerle örtüşmektedir. Bu görüşlerin mutasavvıflar tarafından büyük oranda ortak bir şekilde dile getirilmesi rahatsızlık verecek boyutta sahte şeyhlerin varlığına işaret etmiştir. Bu amaçla olmalıdır ki tarikat şeyhleri sahte şeyhlere karşı kendilerini korumaya ve hem topluma hem de tarikata davet ettikleri kişilere karşı kendilerini kabul ettirmeye çalışmışlardır. Diğer bir konu ise müridin tam bir teslimiyet ile bir müşide bağlanmasıdır. Teslimiyetin sürekli olması ve ayrılmanın doğru kabul edilmediği bu yapı içerisinde müridler yanlış olduklarını düşündükleri konularda dahi hiçbir eleştiride bulunamamaktadır. Şeyhler böyle durumlarla karşılaşmış olmalı ki bunun önüne geçebilmek ve otoritelerini devam ettirebilmek için müridlerinden tam bir teslimiyet ve itaat beklemişlerdir. Yukarıdaki iki soruna karşı şeyhler, tarikatı ve makamını iç ve dış eleştirilere karşı koruma çabası içine girmiş, bu durum doğal olarak sorgusuz sualsiz bir bağlılıkla sıkı bir tarikat yapısının ortaya çıkmasına neden olmuştur.

⁵⁹⁸ Ebu Bekir Kalenderî, **Kalendernâme**, s.348/1.

⁵⁹⁹ Ebu Bekir Kalenderî, **Kalendernâme**, s.348/1.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. TARİHSEL BAĞLAMDA KALENDERNÂME'DE BAHSEDİLEN MUTASAVVIFLAR VE YÖNETİCİLER

İslâm'ın ortaya çıkmasından kısa bir süre sonra merkez bölgesi konumundaki Mekke ve Medine ile buranın çevresinde yer alan Kûfe, Şam ve Yemen gibi yerlerde zühhd anlayışı temelinde bir yaşam şekli benimseyen zâhidler ortaya çıkmıştır. Zamanla sûfî olarak adlandırılacak bu kişilerin yaşam şekilleri ve inanç anlayışları İslâm tasavvufunu ortaya çıkarmıştır. Gelişen siyasi olayların etkisiyle önce Basra ve ardından da Bağdat tasavvufî oluşumun merkezi konumuna gelmiştir.⁶⁰⁰ Bu esnada genişleyen İslâm devleti Basra ve Bağdat üzerinden Maverâünnehr ve Horosan bölgeleri ile temas haline geçmeye başlamış ve kısa sürede Maverâünnehr'de Arap hâkimiyeti kurulmuştur. Bunun sonucunda bu coğrafyada yaşayan Türkler ile Araplar arasında da temas gerçekleşmiş ve zamanla İslâm Türkler arasında yayılmaya başlamıştır. İslâm'ın bölgede etkinlik kazanması ve Türkler arasında yayılması neticesinde bu bölgede Gazneliler (962-1183) ve Karahanlılar (932-1212) gibi ilk Türk-İslâm devletleri ortaya çıkmıştır. Ancak Türk-İslâm tarihi açısından Büyük Selçuklu Devleti'nin ortaya çıkması hem İslâm tarihi hem de Türk tarihi açısından bir mihenk taşı olmuştur.⁶⁰¹

Devlete adını veren Selçuk Bey'in 1007 yılında ölmesinden sonra oğulları ve özellikle torunları Tuğrul ve Çağrı Beylerin çabaları sonucunda 1040 yılında Gaznelilere karşı Dandanakan'da kazanılan zafer ile Selçuklu Devleti resmen kurulmuş ve Tuğrul Bey ilk hükümdar olarak tahta geçmiştir. Tuğrul Bey zamanında sınırlar hızla genişlemeye başlamış ve artan siyasi gücü neticesinde 1055 yılında Abbasi Halifesi Kâim-Biemrillâh'ın davetiyle Bağdat'a gitmiştir. Ziyaret sırasında Halife'nin onun adına hutbe okutturması ve ona hil'at giydirmesi ile İslâm dünyasında siyasi otorite Selçuklulara geçmiştir.⁶⁰² İslâm dünyasının siyasi liderliğini üstüne alan Tuğrul Bey zamanında Horasan ve Maverâünnehr ile Anadolu ve Arap Yarımadası'nın bir kısmı Büyük Selçuklu Devleti'nin hâkimiyeti altına girmiştir.⁶⁰³ Aynı zamanda bu fetihler sırasında İslâm tasavvufunun merkezi olan Bağdat ve Horasan⁶⁰⁴ da Türklerin eline geçmiştir. Aslında Büyük

⁶⁰⁰ Louis Massignon, **Doğu Devrinde İslâm Tasavvufu**, (Çev. Mehmed Ali Ayni), Ataç Yayınları, İstanbul, 2020, s.52-55

⁶⁰¹ Mehmet Altan Köymen, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, TTK, Ankara, 1998, s.7-10; Faruk Sümer, **Oğuzlar**, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1972, s.50-51.

⁶⁰² Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1969, s.91-95; Sümer, **Oğuzlar**, s.91, 96-97.

⁶⁰³ Ali Sevim ve Yaşar Yücel, **Türkiye Tarihi**, TTK, Ankara, 1995, s.31-39.

⁶⁰⁴ Bağdat'ta kendine has özellikleriyle bir sentez olarak ortaya çıkan sûfî anlayış X. yüzyıldan itibaren İslâm dünyasındaki Horasan ve Maverâünnehr gibi önemli merkezlere yayılmıştır. Bağdat merkezli tasavvuf anlayışının

Selçuklu Devleti'nin ortaya çıkmasından önce de İslâm coğrafyasında Türkmen sûfilere rastlanmıştır. Fakat Büyük Selçuklu Devleti zamanında Horasan bölgesi Bağdat gibi önemli bir tasavvuf merkezi olmakla birlikte devletin son dönemlerinde yaşamış ve daha sonra müridleri Anadolu'yu büyük ölçüde etkilemiş olan Ahmed Yesevî (ö. 1166) gibi önemli Türk sûfilere ev sahipliği yapmıştır.⁶⁰⁵ Bu sayede tasavvuf alanında etkin olan Türkler sayesinde tasavvuf anlayışı Türk-İslâm karakteri kazanmıştır.

Büyük Selçuklu Devleti'nin XII. yüzyılda gerilemeye başlamasının ardında son hükümdar Sultan Sencer'in 1157 yılında ölümü üzerine Büyük Selçuklu Devleti son bulmuş ve sahip olduğu Bağdat, Maverâünnehr ve Horasan Hârezmşahlar'ın eline geçirmiştir.⁶⁰⁶ Sonraki yüzyılın başları ise hem bu bölgelerde hem de Anadolu'da büyük siyasi değişimlerin meydana geldiği bir dönem olmuştur. Cengiz Han, 1206 yılı ilkbaharında Türk ve Moğollardan oluşan bütün bozkır yöneticilerini hükümdarlığı altında toplamış, Kurultay onu han (kağan, kân) ilan etmiş ve ardından Moğollar hızla genişlemeye başlamıştır.⁶⁰⁷ Özellikle batıya doğru yapılan saldırılar önce Hârezmşah ve ardından Türkiye Selçukluları ile Abbasi Devleti üzerinde yıkıcı bir etki yapmıştır.⁶⁰⁸ Yüzyılın ortalarında ele geçirilen topraklarda İran üzerinde İlhanlılar, Deşt-i Kıpçak bölgesinde ise Altın Orda Hanlığı teşekkül etmiştir. Türkiye'de ise Moğolların atadığı vasal yöneticiler başa geçmiş ve bazı bölgelerde bağımsız hareket eden beylikler ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu dönem İslâm dünyasındaki tasavvuf ehlini de derinden etkilemiştir. Yüzyılın başlarında ise hem Moğol baskısının artması hem de Türkiye Selçuklu hükümdarı Alâaddin Keykubâd'ın etkili faaliyetleri neticesinde bahsedilen bölgelerdeki birçok tasavvuf ehli o dönemde yoğun olarak Konya merkezli Anadolu'ya gelmeye başlamıştır. Fakat yüzyılın ikinci yarısından itibaren buranın da Moğol baskısına ve siyasi buhranlara sahne olmasıyla yine bir kısım tasavvuf ehlinin daha güvenli olan bölgelere gittiği anlaşılmıştır. Bu kapsamda denilebilir ki Konya merkez olmak üzere Türkiye XIII. yüzyılda İslâm dünyasındaki önemli tasavvuf ehlini bir potada toplamış, bu potada şekillenen Mevlevîlik ve Ahilik gibi bazı akımlar sonraki dönemlere büyük oranda tesir etmiştir. Ebu Bekir Kalenderî de bu pota içerisinde yetişmiş ve başta Mevlevîlik olmak üzere şekillenen tasavvufî görüşlerini Kalenderîlik adı altında Altın Orda Hanlığı'nda yaymaya çalışmıştır. Bu çerçevede *Kalendernâme*'de kronolojik olarak Basra, Bağdat ve Horasan ile Türkiye'de yaşamış mutasavvıflar ve yöneticiler hakkında verilen bilgiler, eserdeki Kalenderî doktrinin yanında bir de tasavvuf tarihi ile daha az boyutta siyasi bir tarih içermiştir. Bu bilgiler aynı zamanda Ebu Bekir Kalenderî aracılığıyla Deşt-i Kıpçak sahasına aktarılmıştır.

yayıldığı bölgeler için bkz. Karamustafa, **Tanrının Kural Tanımaz Kulları İslâm Dünyasında Derviş Toplulukları (1200-1550)**, s.71-100; Gündoğdu, "Doğuş Dönemi Zühed Ekolleri ve Tasavvuf Mektepleri", s.55-57.

⁶⁰⁵ Hayati Bice, **Pîr-i Türkistan Hoca Ahmed Yesevî**, Ahmed Yesevî Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2016, s.25, 29, 32, 46.

⁶⁰⁶ Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, s.197; Ahmed Bin Mahmud, **Selçuknâme**, (Haz. Erdoğan Merçil), Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2011, s.235-236.

⁶⁰⁷ René Grousset, **Stepler İmparatorluğu**, (Çev. Halil İnalcık), TTK, Ankara 2015, s.225.

⁶⁰⁸ Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1993, s.427-437; Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, s.269-277, 391-394.

Ebu Bekir Kalenderî, eserini kaleme aldığı yıllarda yaşadığı Kırım'ın bağlı olduğu Altın Orda Hanlığı yöneticilerine karşı eserinde büyük övgülerde bulunmuştur. Bu, genel olarak devlet-tarikat ilişkilerinde doğal bir durumdur. Aslında bu ilişkinin genellikle karşılıklı çıkara dayandığı söylenebilir. Öyle ki dışarıdan bir bölgeye gelen, orada sürekli olarak yerleşmek ve taraftar toplamak isteyen şeyhler/mürşidler varlıklarını tesis etmek veya devam ettirebilmek için dönemin siyasi iktidarının desteğine ihtiyaç duymuşlardır. Buna karşılık siyasi iktidar da bölgedeki hâkimiyetin devamlılığı noktasında buralarda etkili olan ve halkı etrafında toplamış bulunan şeyhlere hürmet göstermişlerdir. Sadece bölgenin hâkim yöneticileri tarafından değil dışarıdan gelerek o bölgeyi ele geçirmek isteyen güçler tarafından da şeyhlere karşı aynı şekilde saygı gösterilmiştir.⁶⁰⁹ Bu çerçevede devlet ile tarikat veya tasavvuf ile siyaset iç içe geçmiştir. Anadolu'dan Kırım'a gitmiş olan Ebu Bekir Kalenderî'nin de Altın Orda Hanlığı yöneticileriyle iyi ilişkiler kurmaya çalışması ve onlara övgülerde bulunması, buna karşılık devlet yöneticilerinin tarikat ileri gelenlerini desteklemesi bu siyasetin beklenen sonucudur.

Kalendernâme'de, Ebu Bekir Kalenderî'nin Kırım'a gitmesi ve orada Altın Orda Hanlığı yöneticileriyle iyi ilişkiler kurmaya çalışmasının nedenleri hakkında ifadelere yer verilmemiş olsa da eser ve dönem iyi analiz edildiğinde bu gidişin tarihsel bir arka planı olduğu anlaşılmaktadır. Daha önceki bölümlerde ifade edildiği üzere Ebu Bekir Kalenderî, Aksaray'da doğup büyümüş ve daha sonra Sultan Veled'in müridi olarak Konya'da eğitim almıştır. Bu dönem Moğolların bölgedeki etkisinin iyice arttığı ve Türkiye Selçuklularının dağılma sürecine karşılık gelmiştir. Ebu Bekir Kalenderî'nin mürşidi olan Sultan Veled'ten başlayarak geriye doğru onun babası ve büyük babası Mevlânâ ile Bahâeddin Veled bu sürece doğrudan şahitlik etmişlerdir. Ebu Bekir Kalenderî'nin hem Türkiye Selçuklularına hem de Moğol yöneticilerine karşı olan bakış açısının işte bu dönemlerde yaşanan olayların etkisiyle ve özellikle içinde yetiştiği tasavvufî ortamla şekillendiği anlaşılmaktadır.

Ebu Bekir Kalenderî eserde tarikat öğretilerini aktardığı kısımlarda genellikle büyük tasavvufî şahsiyetleri ön plana çıkarmış ve bunları bazen o dönemdeki yöneticiler ile karşılaştırarak öğretiyi destekleyen hikâyeler anlatmıştır. Bu hikâyelerde tasavvuf ehli, Allah'a ulaşmak için dünya nimetlerini terk etmiş kişileri simgelerken, devlet adamları da dünyevi hazlar peşinde koşan kişiler olarak betimlenmiştir. Eserde yöneticiler hakkındaki bu genel hikâyeler dışında siyasi ve tarihsel açıdan asıl dikkat çekenler Türkiye Selçukluları ve Altın Orda Hanlığı yöneticilerine yer verilen kısımlardır. Ebu Bekir Kalenderî, eserde sık sık Anadolu coğrafyasındaki tasavvufî şahsiyetlere yer verirken Türkiye Selçukluları yöneticilerinden ise Alâaddin Keykubâd ve II. Gıyâseddin Keyhüsrev olmak üzere sadece iki yöneticiye doğrudan değinmiştir. Anlatılar değerlendirildiğinde bu kısımlarda dönemin siyasi yapısının izlerine rastlamak mümkündür.

⁶⁰⁹ Kazım Paydaş, "Mevlânâ Celâleddin'in Anadolu Selçukluları ile Olan Münasebetleri", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (18), 2007, s.25.

Bu bölümde Ebu Bekir Kalenderî'nin eserinde yer verdiği yönetici ve mutasavvıflar, yukarıda kısaca bahsedilen tarihsel süreç içerisinde değerlendirilecektir. Bu çerçevede ilk kısım XIII. yüzyıl öncesinde, ikinci kısım ise XIII ve XIV. yüzyıllarda yaşamış olan mutasavvıflar ve yöneticilerden oluşmaktadır. Bu ikinci dönem üçlü sacayağı gibi Türkiye Selçukluları, İlhanlılar ve Altın Orda Hanlığı üzerinden değerlendirilmiştir. Bahsedilen mutasavvıfların büyük kısmı Türkiyedekiler olmakla birlikte bu dönemdeki mutasavvıflar, İlhanlılar ile Türkiye Selçukluları ve Altın Orda Hanlığı ile İlhanlılar arasında yaşanan mücadelelerde bazen arada kalmış ve taraf tutmuş veya tutmak zorunda kalmışlardır. Bu nedenle bu dönem bir bütün olarak açıklanmaya çalışılmıştır. Ayrıca bu ifadeden bütün bir tasavvuf tarihi veya tüm mutasavvıflar ile tarikatların değerlendirileceği anlaşılmamalıdır. Daha ziyade Ebu Bekir Kalenderî'nin eserde yer verdiği şahsiyetler, yaşadığı dönemdeki siyasi durumla birlikte kronolojik olarak ele alınmış ve eserde bu kişiler hakkında verilen bilgiler değerlendirilmeye çalışılmıştır.

4.1. XIII. Yüzyıl Öncesi Yönetici ve Mutasavvıflar

Sûfî, yünden dokunmuş kaba kumaş olan *sûf* kökenli bir kelimedir. Bu kumaştan yapılan kıyafet kişisel bir tövbe ve çilekeşlik arzusunu göstermek için kibri örten bir kıyafet olduğu düşüncesiyle giyilmiştir. Hicrî III. yüzyıldan (815-912) itibaren beyaz yünden yapılmış ve zaviyelere mahsus bir kıyafet halini almıştır. Dinî açıdan bir saygınlık göstergesi kabul edilen bu kıyafet Hz. Musâ ile Hz. Muhammed'e dayandırılırken zühdü benimseyen çilekeş sûfîler ise daha ziyade bunun yamalısını tercih etmişlerdir.⁶¹⁰

Hicrî 40 (660) yılından itibaren İslâm'ın içerisinde zühd anlayışını benimsemiş zâhidlerin sayısı yavaş yavaş artmaya başlamıştır. İlk başlarda Kûfe, Basra, Şam, Mekke, Medine ve Yemen'de ve özellikle bunlara Bağdat'ın da eklenmesiyle zâhidlik Hicrî 180 yılına (797) kadar büyük bir gelişme ve yoğunluk kazanmıştır.⁶¹¹

Tasavvuftaki zühd anlayışı İslâm'ın ortaya çıktığı ilk dönemden itibaren kendine yer bulmuştur. Hz. Ali döneminde Medine'de Hz. Ali'nin öğrencilerinden oluşan zâhidler tarafından önce *Medine Zühd Okulu*⁶¹² açılmış daha sonra hilafet merkezinin Kûfe'ye taşınmasıyla burada sûfî ve tasavvuf terimleri zühd anlayışını ifade etmek için kullanılmıştır.⁶¹³ İlk olarak Kûfe'deki bazı kişileri diğerlerinden ayırt etmek için müşterek olarak kullanılan Sûfî/Sûfiye tabiri zamanla yaygınlık kazanarak IX. asırda Bağdat'ta zühd anlayışını benimseyen ve ilk devir sûfîlerinden

⁶¹⁰ Massignon, *Doğuş Devrinde İslâm Tasavvufu*, s.34.

⁶¹¹ Massignon, *Doğuş Devrinde İslâm Tasavvufu*, s.52-55.

⁶¹² Burada bahsedilen okullardan kasıt klasik anlamdaki okullar değil o dönem ve bölgelerdeki zühd ekolünü ifade etmektedir. Bkz. Gündoğdu, "Doğuş Dönemi Zühd Ekolleri ve Tasavvuf Mektepleri".

⁶¹³ Mustafa Altunkaya, "Tasavvuf Tarihinde Bazı Sûfî Önderlerin Siyaset Karşısındaki Tutumlarının Teopolitik Analizi", *3rd International Symposium on Critical and Analytical Thinking ISCAT*. Ankara, 2021, s.368.

oluşan Cüneyd-i Bağdâdî, Amr b. Osman el-Mekkî ve İbn Atâ gibi zâhidler bu tabirle tanımlanmıştır. Sonraki yüzyılda ise artık Irak'taki tüm zâhidler sûfî olarak anılmıştır.⁶¹⁴

Medine ve Kûfe okullarının dışında *Basra Tasavvuf Okulu* kurulmuştur.⁶¹⁵ Hz. Ömer zamanında gerçekleşen ilk fetihler sırasında Araplar tarafından Hureybe denilen harabeler üzerine kurulmuş olan Basra'ya bu dönemde sahâbe ve tâbiinden⁶¹⁶ birçok kişi yerleşmiş ve bu sayede Basra; Mekke, Medine, Şam ve Kûfe gibi önemli bir ilim merkezi⁶¹⁷ ve zühd anlayışının yaşandığı bir yer haline gelmiştir. Buradaki önemli tâbiîn ve zühd anlayışının baş temsilcisi, hem tasavvuf hem de sonradan kurulan tarikat ve onların silsileleri bakımından önemli kişi konuma sahip Hasan-ı Basri olmuştur.⁶¹⁸

Zühd temelli bir İslâm anlayışının merkezi ilk zamanlarda Basra iken zamanla onun yerini Bağdat almıştır. Abbasi Devleti zamanında VIII. yüzyılın ikinci yarısında kurulan ve ardından hilafet merkezi olan Bağdat kurulur kurulmaz etrafında toplanan kabileler arasında zâhidler görülmeye başlanmıştır. Bağdat'ın bir cazibe merkezi halini almaya başlamasıyla kısa sürede buradaki zâhidler Kûfe'den gelen üstatların etkisi altına girmiş ve burada üç mektep açılmıştır. Tasavvuf ve tarikatlar açısından burada yetişen önemli kişilerin başında da Ma'rûf-i Kerhî ve onun yetiştirdiği kişiler gelmiştir.⁶¹⁹ Sünnî ve Şîî geleneğine sahip tarikatların silsilelerini Ma'rûf-i Kerhî ile başlatmalarından dolayı ona büyük önem atfedilmiştir. Tarikat silsileleri Ma'rûf-i Kerhî üzerinden de Hz. Muhammed'e bağlanmıştır.⁶²⁰

Tarikatlardaki silsile Hz. Muhammed'den başlayarak o günkü tarikat şeyhine kadar arada kopukluk olmadan gelmiştir. Bu yolla tarikat ve şeyhe bir meşruiyet kazandırılmış ve şeyh kendini peygamberin vasisi olarak görmüştür. Tarikat silsileleri 8. İmam Ali er-Rıza'nın müridi Ma'rûf-i Kerhî'de birleşmekle birlikte biri Hz. Ali diğeri Hz. Ebû Bekir üzerinden Hz Muhammed'e ulaşan iki silsile bulunmaktadır. Burada kilit konumda bulunan kişi de 6. İmam Ca'fer es-Sâdık olmuştur.⁶²¹ Çünkü Ca'fer es-Sâdık, baba tarafından Hz. Ali soyundan gelmekle beraber annesi Hz. Ebû Bekir'in torunu olduğundan anne tarafından da Hz. Ebû Bekir soyundan gelmiştir.⁶²² Bu

⁶¹⁴ Massignon, *Doğuş Devrinde İslâm Tasavvufu*, s.38.

⁶¹⁵ Altunkaya, "Tasavvuf Tarihinde Bazı Sûfî Önderlerin Siyaset Karşısındaki Tutumlarının Teopolitik Analizi", s.368.

⁶¹⁶ Sahâbeleri gören ve onlardan hadis dinleyen ikinci nesil Müslümanlar.

⁶¹⁷ Ceyda Gürman, "Ekol Eksenli Tefsir Tarihi Yazıcılığında İhmal Edilen Şehir Basra ve Basralı Meşhur Müfessir Tâbiiler: Ebû'l-Âliye, Hasan-ı Basri, Katâde", *Tefsir Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 2021, s.878.

⁶¹⁸ Gündoğdu, "Doğuş Dönemi Zühd Ekolleri ve Tasavvuf Mektepleri", s.47-48.

⁶¹⁹ Massignon, *Doğuş Devrinde İslâm Tasavvufu*, s.118-120.

⁶²⁰ Gündoğdu, "Doğuş Dönemi Zühd Ekolleri ve Tasavvuf Mektepleri", s.57; Reşat Öngören, "Ma'rûf-i Kerhî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/maruf-i-kerhi> (08.02.2025).

⁶²¹ Mehmet Atalan, "Tarikat Silsilelerinde Ca'fer-İ Sâdık'ın Yeri", *Mezhep Araştırmaları Dergisi*, 9(2), 2016, s.141-142.

⁶²² Mustafa Öz, "Ca'fer es-Sâdık", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/cafer-es-sadik> (26.06.2025).

çerçevede silsileleri Hz. Ebûbekir'e bağlanan tarikatlara *Bekriyye* veya *Siddikiyye*, Hz. Ali'e bağlananlara da *Aleviyye* denilmiştir.⁶²³

Ebu Bekir Kalenderî Haydarî tarikatına ait silsile olduğu düşünülen kısımda art arda sıraladığı tasavvuf ehlini Ca'fer es-Sâdık ile başlatmıştır. Aynı zamanda eserde “*İlim Fakirlik ve Emirlik Müminlerin Emiri Tâlib Oğlu Ali'de (Allah Onu Yüzünü Nurlu Kılsın) Mevcuttu ve Ondan Bize Kaldı*” başlığını taşıyan kısımdan Kalenderî tarikatı silsilesinin Hz. Ali'ye dayandığı ve bu nedenle Kalenderî tarikatının *Aleviyye* olduğu anlaşılmıştır.

Murtaza Hakk'ın aşığıydı
Hem cömert hem kardeş hem de veli
Hiçbir kâfir onu durduramadı
Ali Mustafa'dan sözü duyunca
Nedir hırka âriflerin ahlakıdır
Ca'fer-i Sadık Ali'den
Onunla dünyada lütf saçıldı
Bak gör bugün ey büyük şeyh
Şöhretten gayri sana kârı yok
Böyle bir yolda neden beklersin
Bir Hakk ehline tabi ol sen
Şeyh odur ölü kalbi diriltin
Şeyh olmaz pehlivan ya da emir
Hakk'tan yana nasıl haberdar olur
Büyük emirlerden maaş alır
Dinle şimdi o Ömer'in adaletini yine
Her ne yaptıysa Hakk uğruna yaptı
İlimse Osman'ın biriktirdiği idi
O canı gönülden Hakk ilmiyle amel ederdi
Ali mertlerin âriflerin piri idi
Öyleyse bu tarikatın aslı ondan kaldı
Emir âlim ve fakirin hikâyesi
Dünyada ne varsa bu üçüdür bil
İyi kötü ne olduysa onlardan oldu
Tebaasına adalet eylemezse o emir
İlim söyleyip amel etmezse eğer elim
Şeyh ise yiyeceği haram olursa
Öyleyse ben ve sen burada kimiz
Tuz hepsine tadını verir
Herkes aslında buna müpteladır

Hakk'ın Aslanı ondan yana kükrerdi
Zatında ise hepten cesaret vardı
İslâm dini ve İslâm yolunda
Hırka giyip fakirliği seçti
Âriflerin ahlakı Hakk'ın sırrıdır
Hırkasını giyindi o veli
Bütün saliklere âriflerin hırkası
Rumi Türk birçok müridin var
Onların zikrinden başka esrar yok
Bana ne gördüğünü neden söylemezsin
Gayret et onun peşinde ol sen
Şah da odur ki kapısında kulu olan
Halka karşı gurur satan ey fakir
O kimsenin yolu buradan nasıl geçer
Böyle bir şeyhler vardır cihanda
Sana baştan sona aşikâr kılsın yine
İyi yaptı Allah'ın rızasına göre yaptı
Onun ilmi her mecliste bir meşale
Ondan gayri hiçbir şey yoktu onda
Bu yolda canı gönülden rehber idi
İyi güzel hepsi güzellikle ondan kaldı
Eşsiz güzel yüzüyle cihana geldi
Onlardan gayrisi var mı söyle sen
Emir âlim ve şeyhlerden oldu
Mülk ondan gider ey fakir
Halkın bazısı da onunla aldanır
Âlemin işi bu büyüklerle kemal bulur
Cümle onlardır bizlerde neyiz
Tuz olmazsa onu kim yer
Öyleyse sözü bitirmek gerek vesselam⁶²⁴

Şiire dikkat edildiğinde Hz. Ömer'in adalet, Hz. Osman'ın ise ilmi yönleri vurgulanmış fakat Hz. Ebû Bekir'e yer verilmemiştir. Bunu silsilenin karışmaması için bilinçli mi yapıldığını

⁶²³ Atalan, “Tarikat Silsilelerinde Ca'fer-i Sâdık'ın Yeri”, s.143.

⁶²⁴ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.381/1-382/1.

söylemek güç fakat şiirin girişinde Hz. Muhammed'in İslâm'ı tebliğ etmesiyle Hz. Ali'nin fakirlik hırkasını giydiği bu hırkanın âriflerin ahlakını temsil ettiği ve bunun da Hakk'ın sırrı olduğu ifade edilmiştir. Hz. Ali böylece seyr-i sulûkte şeriat, tarikat ve hakikat yolundan geçmiş ve sırra ulaşmış biri olarak tasvir edilmiştir. Hz. Ali'nin hırkasını da sonra Ca'fer es-Sâdık giymiş ve sonraki tüm saliklere giydirilen sırrın hırkasının ondan yayıldığı vurgulanmıştır. Sonraki kısımda ise *“Ali mertlerin âriflerin piri idi. Bu yolda canı gönülden rehber idi. Öyleyse bu tarikatın aslı ondan kaldı”* ifadeleriyle Kalenderî tarikatının Hz. Ali'den geldiği açık olarak ortaya konulmuştur.

Bu kısımda XIII. yüzyıl öncesinde yaşamış olan ve eserde bahsi geçen kişiler değerlendirilmiştir. Kişiler hakkında bilgi verilirken kronolojik sıralama takip edilmiştir. Ancak ilk başta *Haydarîyye* tarikatının silsilesi olduğunu düşündüğümüz ve eserde de Ca'fer es-Sâdık'tan başlayarak tarikatın kurucusu Kutbeddîn Haydar'a kadar art arda verilen kişiler ele alınmış ve devamında diğer kişilere yer verilmiştir.

4.1.1. Ca'fer es-Sâdık

Beşinci imam Muhammed el-Bâkır ve Hz. Ebû Bekir'in torunu Ümmü Ferve'nin oğlu olan Ca'fer es-Sâdık, 699 veya 702 yılında Medine'de doğmuştur. İlk dinî eğitimini dedesi Zeynelâbidîn'den daha sonra 15 yaşında iken dedesinin ölümü üzerine de babasından almıştır. Babasının 733 yılında hayatını kaybetmesi üzerine onun yerine imam olan Ca'fer es-Sâdık, 34 yıl bu görevi yerine getirmiş ve 765 yılında hayatını kaybetmiştir.⁶²⁵

Yerine getirdiği uzun imamlık döneminde birçok siyasi olaya tanıklık eden Ca'fer es-Sâdık, özellikle amcası Zeyd b. Ali'nin yönetime karşı gerçekleştirdiği isyan sonucunda öldürülmesi üzerine siyasetten tamamen uzaklaşarak Medine'de kendini ilme vermiştir. Abbasiler döneminde de yine amcalarının isyan düşüncelerine muhalefet etmiş ve yine siyasete uzak durarak ilmî faaliyetlere devam etmiştir. Böyle bir siyasî ortamda hayatını ilmî faaliyetlere yönlendiren Ca'fer es-Sâdık, inanç sistemindeki yanlışlıkları düzeltmek, şer'î meseleleri açıklamak ve öğrenci yetiştirmek yolunu seçmiştir.⁶²⁶ Kendini ilme vakfetmesi neticesinde hem Sünnî hem de Şîî kaynaklarda hürmetle anılan Ca'fer es-Sâdık, imamlık dönemi boyunca farklı kesimlerden oluşan İslâm toplumuyla iyi ilişkiler içerisinde olmuştur. Farklı kesimlerin onun hakkında farklı değerlendirmeleri bulunmakla birlikte on iki imam geleneğini (İsnâaşeriyye) benimseyenlere göre başlangıçtan kıyamete kadar olmuş ve olacak her şeyi Hz. Muhammed'ten veraset yoluyla öğrenmiş olan Ca'fer es-Sâdık, her türlü ilme sahip bir kişidir. Tasavvuf tarihinde ilk sûflerin

⁶²⁵ Öz, "Ca'fer es-Sâdık", <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/cafer-es-sadik>.

⁶²⁶ Ehl-i Beyt'in Emeviler ve Abbasiler dönemlerinde yönetime karşı gerçekleştirdikleri isyan hareketleri ve bu isyanlardaki tutumları hakkında ayrıca bkz. Yunus Gördük, "İmam Cafer es-Sâdık'ın Siyasete ve Ehl-i Beyt'in İsyan Hareketlerine Karşı Tutumu", **Balıkesir İlahiyat Dergisi**, 1(1), 2015, s.7-36.

anlatıldığı bazı kaynaklarda kendisine yer verilmemekte ise de bütün sûfiler onu evlialardan saymış ve çoğu tarikat silsilelerinde ona yer verilmiştir.⁶²⁷

Ebu Bekir Kalenderî'nin eserini kaleme alırken yararlandığı kişilerden biri olan Ferîdüddin Attâr da *Tezkiretü'l-Evliya* adlı eserinde hakkında bilgi verdiği ve Hallâc-ı Mansûr ile son bulan evlialara Ca'fer es-Sâdık ile başlamıştır. Ona göre Mustafa dininin sultanı, nübüvvet hüccetinin bürbanı, sıddık amil, muhakkık âlim, evliya kalbinin meyvesi, enbiyanın ciğerparesi, Ali'in nâkili, Nebi'nin varisi, âşık ve ârif olan Ca'fer es-Sâdık, gösterişsiz olarak tüm ilimlerde kemal sahibiydi. Bütün şeyhlerin önderiydi. Herkes ona itimat etmekteydi. Mutlak bir rehberdi. İlahilerin şeyhi, Muhammedîlerin imamı, zevk ehlinin delili, aşk ehlinin kılavuzu, âbidlerin önderi ve zâhidlerin de mükerreriydi. Hakikatlerin esrarına sahipti.⁶²⁸ Ebu Bekir Kalenderî de eserinde önemli sûfilere yer verdiği kısımda kişilere Ca'fer es-Sâdık ile başlamış ve Ferîdüddin Attâr'ın onun hakkında söylediklerine benzer ifadeler kullanmıştır.

Cümle mertlerin rehberi

Din yolunda oldukça meşhur ve büyük

Mustafa ümmetinin içerisinde

Bütün mertlerin yolu onunla açıldı

O halde o şeyhlerin şeyhidir

Çünkü Resul'ün ibriğinden su içti

Onun tabileri her iki cihanda üstündür

O gelip bu yolu gösterdi

Mertlerin cümlesi onunla gurur duydu

Dünya ehliyle asla işi olmazdı

Onun zatı inci deniziydi

Fakirliği dünyaya o kazandırdı

Esrar çeşmesini zâhir kıldı

Kilidini açtığı bir hazineyi sundu

Her biri o hazineyle lütuflandı

Kendinden ve ilahî ilimden haberdar

Takva sahibi İmam Ca'fer-i Sâdık

Onun gibi Allah dostu bir şeyh gelmedi

Ali'den ne gördüyse onlara gösterdi

Bu yolun fakir salikleri onu arayın

Tüm usul ve erkândan haberdar oldu

Onun rehberliğinde Allah'tan bil sen

Birçoğunun yolunun doğruluğu da ondandı

Onların cümlesi onunla olduğundan değerliler

Her iki cihanda tek dostu da Hakk'tı

Onun zatı nurlar âlemiydi

Bu sûfiler de onunla meydana çıktı

Karanlık âlemini nurlandırdı

Yolun rengi kokusu onunla vücut buldu

*Ondan sonra da büyüklere eriştiler*⁶²⁹

Şiirde Ebu Bekir Kalenderî, Ferîdüddin Attâr gibi tüm mertlerin rehberi olarak aktardığı Ca'fer es-Sâdık'ı ilimlerden haberdar, takva sahibi büyük ve meşhur bir kişi olarak tasvir etmiştir. Emeviler ve Abbasiler döneminde siyasetten uzak durduğu konusundaki tarihsel bilgilere uygun olarak dünya işlerinden el çektiği ve kendini ilme vererek sadece Allah'a ulaşmak için çabaladığı aktarılmıştır. Tarikat silsilelerinin onunla başlatılmasına da uygun olarak bütün mertlerin yolunun onunla başladığı ve on iki imam geleneğini benimseyenlerin görüşlerine uygun bir anlatımla Hz. Muhammed'in ibriğinden su içti denilerek veraset yoluyla tüm ilimlerin kaynağının Hz. Ali'den ona aktarıldığı ve böylece tüm ilim ve erkândan haberdar kılındığı ifade edilmiştir. Ayrıca fakirliğin

⁶²⁷ Öz, "Ca'fer es-Sâdık", <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/cafer-es-sadik>.

⁶²⁸ Ferîdüddin Attâr, *Tezkiretü'l-Evliya*, (Haz. Süleyman Uludağ), İlim ve Kültür Yayınları, Bursa, 1984, s.50-54.

⁶²⁹ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.105/1-2.

onunla başladığı, sûfilerin bu sayede ortaya çıktığı ve hakikatin sırrına sahip olup bu sırrı onun aşikâr kıldığı üzerine durulmuştur.

4.1.2. Hasan-ı Basrî

Tasavvuftaki zühd anlayışı İslâm'ın ortaya çıktığı ilk dönemden itibaren kendine yer bulmuştur. Hz. Ali döneminde Medine'de Hz. Ali'nin öğrencilerinden oluşan zâhidler tarafından *Medine Zühd Okulu* açılmış ardında hilafet merkezinin Kûfe'ye taşınmasıyla burada sûfî ve tasavvuf terimleri zühd anlayışını ifade etmek için kullanılmıştır. Kerbela olayından sonra ise yine öğrenciler tarafından bu sefer *Basra Tasavvuf Okulu* kurulmuştur.⁶³⁰ Hz. Ömer zamanında gerçekleşen ilk fetihler sırasında Araplar tarafından Hureybe denilen harabeler üzerine kurulmuş olan Basra'ya bu dönemde sahâbe ve tâbiinden birçok kişi yerleşmiş ve bu sayede Basra; Mekte, Medine, Şam ve Kûfe gibi önemli bir ilim merkezi haline gelmiştir. Buradaki önemli tâbiî ve zühd anlayışının baş temsilcisi de Hasan-ı Basri olmuştur.⁶³¹

Asıl ismi Ebû Saîd el-Hasen b. Yesâr el-Basrî olan Hasan-ı Basrî, 642 yılında Medine'de doğmuştur. Burada bulunan sahâbelerin neredeyse tamamından ilim tahsil ettikten sonra 657 yılında ailesi ile birlikte Basra'ya yerleşmiş ve 728 yılında hayatını kaybedene kadar burada yaşamıştır. Tefsir, kıraat, hadis, fıkıh, kelam ve tasavvuf alanlarında yetkin bir âlim olması özellikle zâhidler, sûfiler ve vâizleri çok etkilemiştir. Kur'ân hakkında yorumları, dünya ve ahirete karşı düşünceleriyle tasavvufa zemin hazırlamıştır. O sûfilerin imamı ve tasavvuf büyüğü olarak anılmaktadır.⁶³² Kendini dine adayan ve dünya nimetlerine yüz çeviren diğer bir deyişle zühd anlayışını benimseyen Hasan-ı Basrî, bu özelliğinden dolayı sûfî olarak adlandırılan ilk kişi olmuştur.⁶³³ İlim alanlarındaki yetkinliğinden dolayı sonraki dönemlerde ortaya çıkan mezhep temsilcileri onu kendi mezheplerinin kurucu fikir babası olarak nitelendirmiştir.⁶³⁴

Ebu Bekir Kalenderî eserinde “*Hasan-ı Basrî Hazretlerinin Mezhebine Olan Övgü*” başlığı altında Hasan-ı Basrî'den övgüyle bahsetmiştir.

*Hüsameddin⁶³⁵ Basrî gibi bir rehber
Fakirliğin cömertliğiyle zengindi o
O büyük şeyh büyük bir mücahitti
Bedenini mum gibi zayıf kalmıştı
Elini eteğini dünyadan çekmişti*

*Bu yolda az bulunan efendilerdendir
Bu lütuf da ona hakkın lütfuydu
Zamanının şeyhlerinin arasında
İbadette yüz bin defa ölmüştü
Seyri ise zeminden la-mekâna idi*

⁶³⁰ Altunkaya, “Tasavvuf Tarihinde Bazı Sûfî Önderlerin Siyaset Karşısındaki Tutumlarının Teopolitik Analizi”, s.368.

⁶³¹ Gündoğdu, “Doğuş Dönemi Zühd Ekolleri ve Tasavvuf Mektepleri”, s.47-48.

⁶³² Gürman, “Ekol Eksenli Tefsir Tarihi Yazıcılığında İhmal Edilen Şehir Basra ve Basralı Meşhur Müfessir Tâbiiler: Ebû'l-Âliye, Hasan-ı Basrî, Katâde”, s.888-889; Süleyman Uludağ, “Hasan-ı Basrî”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamsiklopedisi.org.tr/hasan-i-basri#1> (08.02.2025).

⁶³³ Altunkaya, “Tasavvuf Tarihinde Bazı Sûfî Önderlerin Siyaset Karşısındaki Tutumlarının Teopolitik Analizi”, s.369.

⁶³⁴ Gülsüm Solmaz, “Hasan El-Basrî Hayatı, İlmi Kişiliği ve Kelam İlmindeki Yeri”. **Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, (43), 2017, s.369.

⁶³⁵ Şiirin başlığında Hasan-ı Basrî olarak geçen isim ilk dizede Hüsameddin-i Basrî (dinin kılıcı) olarak yazılmıştır.

Makamda evliyalar makamındaydı
Basra toprağı onunla abat olmuştu
Yolun salikleri arasında
Şeriatta oldukça söz sahibiydi o fakir
Aynı zamanda hakikatten haberdardı
Gündüzler oruç geceler ise namazdaydı
O böylesine bir Allah dostuydu
Dilberin dışında herkesten kopmuştu
Duymuşundur ki Basra'da
Halkın feryadı göğе yükselmişti
An be an ateşin alevleri artmaktaydı
Kadın erkek inleyerek dağılmakta
Şeyh o feryat figanı işitince
Bunu görünce o Hakk dostu
Bu şehri bu beladan kurtar
Açtı ellerini başını göğе çevirdi
Baştan sona ateş söndüverdi
Onun bu kerametini gördüklerinde
Mertlerden başka her iki cihanda

Onun bu kerameti de Cenab-ı Hakk'tandı
O fakirlikle cihanda meşhur olmuştu
Onun gibisi ender bulunurdu
Tarikatta ise yaşlı genç herkesin mürşidiydi o
Kuşkusuz sorgusuz sualsiz yol giderdi
Canı gönülden Allah'a yalvarmaktaydı
Her iki âlemden kayıtsızdı
Böyle bir mezhebi kendine rehber kılmıştı
Bir alev her yeri sarmıştı
Yaşlı genç herkes feryat figandaydı
Halkın çoğunun gönlü de kanlıydı
Basra'nın cümlesi baştan başa
Kapıyı açıp yola fırladı
Açtı ellerini ey İlah dedi
Yakan ateşi su gibi ferah kıl
Canı gönülden dua etti o zaman
Yakıcı alevler toprak gibi oldu
Herkes ayağını baş tacı yaptı
Hiç kimseyi tanımam bunu bil⁶³⁶

Yukarıdaki şiiri iki kısma ayırmak mümkündür. İlk kısımda Hasan-ı Basrî'den fakir, cömert, dünya nimetlerinden elini çekmiş, Allah dostu bir evliya olarak bahsedilmiştir. Şiirdeki “*O fakirlikle cihanda meşhur olmuştu*” ifadesi tarihsel çerçevede onun benimsediği zühd anlayışıyla, “*Tarikatta ise yaşlı genç herkesin mürşidiydi o*” ifadesiyle de mezhep temsilcilerinin onu kendi mezheplerinin kurucu fikir babası olarak görmeleri ile örtüşmektedir. İkinci kısımda ise Basra'da çıkan bir yangında Allah'a yalvarmasıyla yangının söndüğü hikâyesi anlatılmıştır. Şiirdeki yangın metaforu Hasan-ı Basrî'nin yaşadığı dönemdeki Emevî yönetimine bir gönderme olmalıdır. Çünkü yaşadığı dönemde Hz. Osman'ın şehit edilmesi, Cemel ve Sıffin Savaşları, Kerbela Vak'ası gibi İslâm tarihinin önemli olaylarına şahitlik etmiş ve bu konudaki fikirlerini cesaretli bir şekilde ortaya koymuştur. Bununla birlikte zâlim devlet adamlarının karşısında yer alarak bunları da tenkit etmiştir. Eleştirdiği konular arasında Muâviye'nin zorla iktidarı ele geçirmesi, oğlunu veliaht yapması, siyasi sebeplerden dolayı bazı kişilerin öldürülmesi gelmektedir. Bu dönemde özellikle şiddet yanlısı bir politika takip eden Irak Valisi Haccâc'ı sert bir şekilde kınamıştır. Hasan-ı Basrî, Irak Valisi Haccâc'ın ölümünden (714) sonra Allah'a şükretmiş ve “*Allahım! Onu ortadan kaldırdığın gibi kurduğun yönetimi de kaldır*” şeklinde dua etmiştir. O, bu eleştirileriyle halkın duygularına tercümanlık etmiştir.⁶³⁷ Şiir bu tarihsel çerçeveden değerlendirildiğinde “*Duymuşundur ki Basra'da / Bir alev her yeri sarmıştı*” ifadesi Emevîler tarafından uygulanan baskıcı politikalara, “*Halkın feryadı göğе yükselmişti*” ifadesiyle de halkın bu konudaki şikâyetlerine atıf yapılmıştır. Son kısımda yer alan “*Açtı ellerini ey İlah dedi. Bu şehri bu beladan kurtar dedi / Yakan ateşi su gibi ferah kıl. Açtı ellerini başını göğе çevirdi / Canı gönülden dua etti*

⁶³⁶ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.105/2-106/1.

⁶³⁷ Uludağ, "Hasan-ı Basrî", <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/hasan-i-basri#1>.

o zaman. *Baştan sona ateş söni-verdi*” beyitleri de Haccâc’ın ölümünden sonra yaptığı duayı anlatmaktadır.

4.1.3. Ma’rûf-i Kerhî

Tam adı Ebû Mahfûz Ma’rûf ibn Firûz/Feyrûz el-Kerhî olan Ma’rûf-i Kerhî, Bağdat’ın Kerh mahallesinde doğmuştur. Kaynaklarda yer almamakla birlikte Hicrî ikinci asrın ortalarında doğduğu tahmin edilmektedir. Hristiyan veya bazı yazarlar tarafından putperestlerin tamamı için kullanılan Sabîi⁶³⁸ inancına mensup bir aileden gelen Ma’rûf-i Kerhî, 8. İmam Ali er-Rıza’nın aracılığıyla Müslüman olmuş ve ailesi de onun sayesinde Müslümanlığı tercih etmiştir. Rivayetlere göre 815-820 yılları arası bir tarihte Bağdat’da hayatını kaybetmiştir.⁶³⁹

Tasavvufu târif etmek için *tasavvuf* terimini ilk kez kullanan ve bu alanda tarihindeki en büyük kişilerden biri kabul edilen Ma’rûf-i Kerhî’nin önemi Sünnî ve Şîî geleneğindeki birçok tarikatın silsilesini onunla başlatmasından kaynaklanmıştır.⁶⁴⁰ Üç koldan nakledilen silsilelerin ilkinde Hz. Ali’ye dayanan ilmî silsilesi Hasan el-Basrî’den gelmektedir. Bu silsile ondan sonra Serî es-Sakatî ve Cüneyd-i Bağdâdî şeklinde devam etmiştir.⁶⁴¹ Bu silsile aynı zamanda Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî’nin de bağlı olduğu silsiledir. Menâkıbü’l-Ârifin’de aktarılanlara göre Mevlânâ’nın silsilesi babası Bahâeddin Veled, Şemsü’l-E’imme-i-Serâhsî, Hatâb-i Belhî, Ahmed Gazzâlî, Ebûbekr-i Nessâc, Muhammed Zeccâc, Şiblî, Cüneyd-i Bağdâdî, Serîyy-i Sakatî, Ma’rûf-i Kerhî, Davud-i Tâ’î, Habîb-i Acemî ve Hasan-ı Basrî aracılığıyla Hz. Ali’ye dayanmıştır. Silsile Mevlânâ’dan sonra Şems-i Tebrîzî ve oğlu Sultan Veled aracılığıyla devam etmiştir.⁶⁴² Dolayısıyla Ebu Bekir Kalenderî de Sultan Veled’in müridi olması nedeniyle onun da bu silsileye bağlı olduğu anlaşılmıştır.

Ma’rûf-i Kerhî’nin tasavvuftaki öneminden biri de zühhd anlayışına bağlı olmasıdır. Onun zâhidliği tercih etmesinde Kûfe’de dinlediği İbnü’s-Semmâk’ın vaazına dayanmıştır. İbnü’s-Semmâk’ın “biri Allah’tan yüz çevirse Allah’ın da ondan yüz çevireceği, buna karşılık Allah’a tam

⁶³⁸ *Sâbiî* (*subbâ, subbî*) ve *sâbiîlik* terimleri, Arap komşularınca Güney Mezopotamya’da yaşayan bir topluluk ve onların dinleri için kullanılmaktadır. Terimin kökeni hakkında çeşitli görüşler mevcuttur. Genellikle İslâm âlimleri *sâbiî* kelimesinin Arapça asıllı olup *sab*’ (dönme, değişme) veya *sabv* (meyletme, çocukluğa dönme) kökünden geldiğini ileri sürmüşlerdir. Araplar *sab*’ masdarını din değiştiren kişinin davranışını ifade etmek için de kullanmışlardır. Diğer bir görüşe göre *sâbiî*, *Sâbiîler*’in kendi dilleri olan Mandence’deki *sabaa* (vaftiz olmak, yıkanmak) kökünden alınmış ve Arapça kurallara göre türetilmiştir. Araplar’ın, sıkça vaftiz ritüelini yerine getiren *Sâbiî* komşularını bundan dolayı *mugtesile* (suya dalanlar, yıkananlar) diye adlandırdıkları bilinmektedir. Şinasi Gündüz, “Sâbiîlik”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/sabiilik> (20.08.2025).

⁶³⁹ Soner Eraslan, “İlk Dönem Sûfilerinde İslâmî Yorum: Marûf el-Kerhî Örneği”, *İçinde* (289-307), **İslâm ve Yorum III: Din, Bilim ve Medeniyet (Prof. Dr. Fuat Sezgin Anısına)**, (Haz. Fikret Karaman), Ankara, 2019, s.290-291.

⁶⁴⁰ Gündoğdu, “Doğuş Dönemi Zühhd Ekolleri ve Tasavvuf Mektepleri”, s.57; Öngören, “Ma’rûf-i Kerhî”, <https://islamansiklopedisi.org.tr/maruf-i-kerhi>.

⁶⁴¹ Soner Eraslan, “Ma’rûf el-Kerhî’nin Sûfî Şahsiyeti ve Tasavvufun Menşesindeki Rolü”, **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi** 27(1), 2022, s.180.

⁶⁴² Ahmet Eflâki, **Âriflerin Menkubeleri**, C.II, s.345; Ş. Barihüda Tanrıkorur, “Mevleviyye”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mevleviyye> (18.06.2025).

bir teslimiyetle kalpten yönelen kimseye ise Allah'ın ona rahmetiyle yöneleceği ve bütün mahlûkatı ona yönelteceği" şeklindeki vaazından oldukça etkilenmiştir. Bunun üzerine İmam Ali er-Rızâ'nın hizmeti dışında tüm uğraşlarını ve malını terk ederek tamamen Allah'a yönelmiştir.⁶⁴³ İslâmiyet'in ortaya çıkmasıyla başlayan ilk iki asırda zühed anlayışını benimseyen kişiler genellikle Medine, Basra, Kûfe ve Horasan bölgesinden çıkmıştır. Ancak IX. yüzyılın başlarından itibaren özellikle Basra ve Kûfe'deki zâhid ve sûfî yaşam tarzı buradan yeni başkent Bağdat'a doğru kaymıştır. Böylece bu yüzyılda Horasan ile birlikte Bağdat tasavvufî düşüncenin iki ana merkezinden biri olmuştur.⁶⁴⁴ Böyle bir dönemde Ma'rûf-i Kerhî, Bîşr-i Hâfî ile beraber Bağdat'ta tasavvuf anlayışını geliştirip sistemleştirmişlerdir.⁶⁴⁵ Ebu Bekir Kalenderî eserinde Ma'rûf Kerhî'den yukarıdaki özellikleri çerçevesinde "Ma'rûf-i Kerhî'nin Mezhebine Olan Övgü" başlığı altında bahsetmiştir.

<i>Hakk Kerhî'ye bu kapıyı açınca</i>	<i>Kendinden haberdar kılındı</i>
<i>Tüm putları kırıp parçaladı</i>	<i>Ayaklarının altında ezip toz etti</i>
<i>Hazineye ulaşınca dek birçok zorluğa katlandı</i>	<i>Öyle bir hazine ki onda var olan</i>
<i>Onun canı o esrarın mestanesi oldu</i>	<i>O nurlar âleminden haberdar oldu</i>
<i>Evliyalar arsında bir servettir</i>	<i>Ya da kudret deniziyle bir incidir</i>
<i>Dünyada var oldukça ben duydum</i>	<i>Bir lokma asla yemezdi o pak dinli</i>
<i>Ona ne su ne de ekmekten kuvvet vardı</i>	<i>Ne de bizim gibi onların talibiydi</i>
<i>Hakkın mesti ve O'nun nuruyla taşımıştı</i>	<i>İnci dolu bir derya gibiydi</i>
<i>Onun değil bunların hepsi Hakk'ın lütfuydu</i>	<i>Hakk'dan bağışlanmıştı bu mevki makam⁶⁴⁶</i>

Şiirde Allah'ın Kerhî'ye kapıyı açması ve onun da tüm putları kırıp parçalaması dizeleri Ma'rûf-i Kerhî'nin sonradan Müslüman olmasına atıf yapmaktadır. Yukarıda ifade edildiği üzere onun Hristiyan veya Sabî inancına sahip olduğu görüşleri mevcuttur. Ancak şiirde putları kırıp parçalaması ifadesi Ebu Bekir Kalenderî'nin Ma'rûf-i Kerhî'nin Müslümanlığı seçmeden önce ehl-i kitap değil putperest yani Sabî olduğu görüşünü benimsediği anlaşılmıştır. Ardından İbnü's-Semmâk'ın vaazından etkilenerek seçmiş olduğu zâhidliğe "Hazineye ulaşınca dek birçok zorluğa katlandı" ve "Ona ne su ne de ekmekten kuvvet vardı / Ne de bizim gibi onların talibiydi" ifadeleriyle vurgu yapılmış ve Allah yolunda dünya nimetlerinden el çektiği anlatılmıştır.

4.1.4. Bîşr-i Hâfî

İlk devir önemli sûfîlerinden bir diğeri Ma'rûf-i Kerhî ile beraber Bağdat'ta tasavvuf anlayışını geliştirip sistemleştiren Bîşr-i Hâfî'dir. Asıl adı Ebû Nasr Bîşr b. Hâris b. Abdîrrahmân b. Atâ b. Hilâl el-Hâfî el-Mervezî, 767 veya 769 yılında Merv'de doğmuştur. İlk dinî bilgilerini

⁶⁴³ Öngören, "Ma'rûf-i Kerhî", <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/maruf-i-kerhi>.

⁶⁴⁴ Sami Bayrakçı, **Cüneyd-i Bağdâdî, Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri**, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Konya, 2021, s.31-32.

⁶⁴⁵ Ayşe Shahzad, "Ahmed-i Dâ'i'nin Terceme-i Tezkiretû'l-Evliyâ'sı", **Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi**, 7(2), 2023, s.823.

⁶⁴⁶ Ebu Bekir Kalenderî, **Kalendernâme**, s.107/1.

aldıktan sonra hadis ilmine yönelmiş ve dönemin önemli muhaddislerinden biri olmuştur. Ancak daha sonra her şeyden vazgeçip tasavvufa yönelmiştir. Kaynaklarda onun her şeyden vazgeçip tasavvufa yönelmesinde din konusunda yaptığı çalışmaların kendisinde gurur ve kibir duygusu ile şan ve şöhrat arzusu hissettirdiği ve bu duygulardan kurtulmak için her şeyi terk edip *zühd* ve *verâ*⁶⁴⁷ya yöneldiği belirtilmiştir. O, dinî terimlere tasavvufî yorum ve açıklamalar getiren ilk sûfilerden olmuştur. İyilikleri gizleme, riya ve şöhratten kaçınma ilkesini seçmiş, heyecanla hakikati arama ile tasavvufî fikirlerin temellerini oluşturmuştur.⁶⁴⁸ *Kalendernâme*'de Allah için kendinden geçmiş fakir ve salik olarak aktarılan Bîşr-i Hâfî'den üç kısımda bahsedilmiştir. Bunlardan ilki "*Bîşr-i Hâfî'nin Mezhebine Olan Övgü*" başlığını taşımaktadır.

<i>Bîşr-i Hâfî esrarın hafızıydı</i>	<i>Cümle haberlerden agâh idi</i>
<i>Gece gündüz hep ibadetteydi</i>	<i>O dinin büyüğü münzevi şeyhi</i>
<i>Orucu kendine yoldaş kılmış</i>	<i>Dünyanın hilesinden arınmıştı</i>
<i>Başı açık ayakları çıplaktı</i>	<i>Asla halkın arayışında değildi</i>
<i>Her şeyden uzak sadece Allah ileydi</i>	<i>Bu yüzden an be an onunlaydı</i>
<i>Seçkin salikler içerisinde</i>	<i>Fakir ve dervişlikle var olmuştu</i>
<i>Ey pak dinli o zamanda öyle bir mürşid</i>	<i>Eşi görülmemiştir bunu bil</i>
<i>Kerameti velayeti ve adımıyla</i>	<i>Hakk onu an be an yüceltmekteydi</i>
<i>Seyr-i sülûk ve keşf âleminde</i>	<i>Onun seçkin zatının benzeri yoktu</i> ⁶⁴⁹

Şiirde geçen "*Cümle haberlerden agâh (vakıf) idi*" ifadesindeki haberlere vakıf olması, muhtemelen hadisler konusundaki derin bilgisine atıf yapmaktadır. Çünkü o, dönemin önemli muhaddislerinden biridir. Ardından sürekli ibadet halinde olduğu ve münzevi bir hayat yaşadığı ifade edilmiştir. Kendini Allah yoluna adanmış o zamanın büyük bir mürşididir. Tarihî bilgilerle örtüşen bu şiirde Bîşr-i Hâfî'nin ara ara değil sürekli oruç halinde olduğu ve ayağının çıplak olduğu aktarılmıştır. Ebu Bekir Kalenderî onun bu özelliklerini ayrıca iki şiirdeki hikâyeye anlatmıştır.

<i>Ansızın bir hikâyeye sürüklendim sebepsiz</i>	<i>Bîşrî'yi tanıyıp kim olduğunu bilesin diye</i>
<i>Kapısız bacasız bir evi vardı</i>	<i>Çoğu zaman da orada kalmazdı</i>
<i>Bu cihanın fethinde bir arpa tanesi yoktu</i>	<i>Her ne verdilerse de onu bıraktı</i>
<i>Fakirin biri ona bir parça ekmek verdi</i>	<i>Bîşrî ondan bir paça alıvermişti</i>
<i>Tekrar o ekmeğin parçasını geri verdi</i>	<i>Al ey hoş yaradılışlı fakir dedi</i>
<i>Ondan ayrılıp eve doğru yol aldı</i>	<i>Yuvasına giren bir kuş gibi içeri girdi</i>
<i>Evinde bir fakir olduğunu gördü</i>	<i>Yeşil giyinmiş eşsiz bir derviş</i>
<i>Bîşrî'ye ekmeğini bölen kimseydi</i>	<i>Bîşrî'ye selam verip konuşmaya başladı</i>
<i>Bir müddet hoşça vakit geçirdiler</i>	<i>Bal ile şeker gibi beraber tatlandılar</i>

⁶⁴⁷ Kelime anlamı olarak verâ, bir şeyden sakınmak, kaçınmak, çekinmek anlamlarına gelmektedir. Terim olarak ise haram ve mekruh olan şeyleri terk etmek ve bunları terk ettikten sonra haram veya mekruh olup olmadığı tartışmalı olan şeylerden kaçınıp helâl ve mubahların da ihtiyaçtan fazlasından feragat etmek demektir. Bu yönüyle verânın takvâdan daha ileri ve özel olduğu kabul edilmiştir. Takvâ sakıncalı, verâ ise helâl olması şüpheli olanı terk etmek demektir. Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s.379.

⁶⁴⁸ Gündoğdu, "Doğuş Dönemi Zühhd Ekolleri ve Tasavvuf Mektepleri", s.57; Kara, "Bîşr el-Hâfî", <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/bisr-el-hafi>.

⁶⁴⁹ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.106/1.

*Bişrî ona söyle bakayım kimsin
Ben Hızır'ım tanımadın mı beni
Tanıdım ne yapayım şimdi ben
Bunun ve onun işi hep Hakk'tı*

*Bu dünyada ne işin var necisin dedi
Ey dinin büyüğü Hakk ehli
Senin gibi Hızır'a ey hüner sahibi
Benden ve senden daha mutlaktı⁶⁵⁰*

Bişrî Hâfî'nin tasavvufî düşüncesinde takvâ, verâ ve nefse karşı muhalefet konuları önemlidir. Anlatılanlara göre canının kırk yıl boyunca kebab istediğini fakat onu elde edebilecek helâl para bulamadığını ifade etmiştir. Hatta hükümdarların şüpheli paralarla yaptırdığını düşündüğü çeşmelerden su içmemeye dikkat etmiştir.⁶⁵¹ Bişrî Hâfî'nin anlatılan bu özellikleri ilk şiirde bahsedilen sürekli oruç halini anlatmaktadır. İkinci şiirde de zühd anlayışı ve verâ yönü ön plana çıkmış helal olup olmadığını bilmediği ekmek parçasını dahi geri vermiştir. “*Bişrî Hâfî'nin Kerameti*” başlığını taşıyan son şiir ise Bişrî Hâfî'nin yalın ayak dolaşmasına dairdir.

*Bunun ve onun işi hep Hakk'tı
Duydun mu o Basra'da
Yalın ayak gece gündüz yollarda
Şehirdeki tüm hayvanlar
O yaratan padişahın hükmüydü
Şehri asla kirletmezlerdi
O büyük pirin hatırıneydi
Ta ki Bişrî'nin ayakları hayvanlardan
Bu ona Hüdâ'nın bir lütfuydu
Her kimi Hüdâ efendi kıldıysa
Bunlar aslında onun için çok kolay
Eğer veli böyle şeyler yaparsa*

*Benden ve senden daha mutlaktı
Bişrî her yerde dolanmaktaydı
Şehirden şehre o garip
Onun yetişmesini beklerdi
O zamanın hayvanlarına buyurduğu
Mahalleleri ve de geçiş güzergâhlarını
Farkına varmadan ayak basmaması için
Pak olsun su ve topraktan bile
Sayısız ve sınırsız nimetlerindendi
Velayet lütfuyla daha üstün kılar
O ki toprağı altın kılar
Sen ondan gör ama bil ki o Allah'tan⁶⁵²*

Bişrî'nin yalınayak anlamına gelen Hâfî lakabını nasıl aldığına dair üç farklı rivayet bulunmaktadır. Bunlardan biri müşâhede halinin ona hâkim olması, bir diğeri de ayakkabı tamircisi ile yaşadığı diyalog sonucunda bunu tercih ettiği yönündedir. Üçüncü rivayet ise bunlara göre daha ruhanidir. Attâr'ın aktardığı rivayet Bakara Suresinin 22. Ayetinde yer alan Allah'ın yeryüzünü insanlara döşek kılması ifadesine dayanmaktadır. Buna göre Bişrî Hâfî, “*Allah tarafından döşenmiş bir yerde ayakkabı ile gezilmez*” diyerek bu şekilde dolaşmayı tercih etmiştir.⁶⁵³ Ebu Bekir Kalenderî de Bişrî Hâfî'nin yalınayak dolaşmasını Attar gibi ilahî bir yönle ele almış ve bunu Allah tarafından ona verilen bir keramet olarak ifade etmiştir.

⁶⁵⁰ Ebu Bekir Kalenderî, **Kalendernâme**, s.106/2.

⁶⁵¹ Kara, "Bişr el-Hâfî", <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/bisr-el-hafi>.

⁶⁵² Ebu Bekir Kalenderî, **Kalendernâme**, s.106/2-107/1.

⁶⁵³ Kara, "Bişr el-Hâfî", <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/bisr-el-hafi>.

4.1.5. Cüneyd-i Bağdâdî

Tam adı Ebû'l-Kasım İbn Muhammed İbn el-Cüneyd-el-Hazzâz olan Cüneyd-i Bağdâdî'nin tam olarak ne zaman olduğu bilinmemekle birlikte 825-834 yılları arasında doğduğu tahmin edilmektedir. İran asıllı tüccar bir aileden olup Bağdat'ta dünyaya gelmiştir.⁶⁵⁴ Hayatını Bağdat'ta geçirmiş ve tasavvuf akımının öncülerinden biri olmuştur. İmam Şafî'nin öğrencilerinden olan Ebû Sevr Kelbî'den eğitim almış, dayısı Serî es-Sakatî tarafından tasavvufa meyletmıştır. Çeşitli tasavvuf ehlinden ilham alarak kendinden sonraki tasavvuf ehlini etkilemiş bir mutasavvıftır.⁶⁵⁵ Cüneyd-i Bağdâdî tasavvuf terimlerini, usul ve esaslarını tespit ederek tasavvufun ortaya çıkışını sağlayan büyük sûfilerden biridir. Onun tasavvuf hakkındaki görüşleri hem kendi yazmış olduğu eserler hem de kaynak eserler aracılığıyla günümüze ulaşmıştır. Onun görüşüne göre sûfiliğin temel konularından biri, ancak tasavvufî düşünce ile kapatılabilecek olan, insan ile Allah arasındaki mesafedir. Cüneyd-i Bağdâdî'ye göre insan her şeyden alakayı kesip Allah'a ulaşmalıdır. Onun görüşüne göre *Allah'ın sendeki seni öldürüp kendisiyle diri kılmasıdır*. Yani kişinin kendi isteklerini, egosunu ve dünyevî bağılıklarını terk edip, Allah ile birlikte olmaktır. Allah'ta yok olmak (fenâfillâh) ve Allah ile var olmak (bekâbillâh) kavramlarıyla ilişkili olan düşüncesi insanın kendi benliğinden sıyrılarak tam anlamıyla Allah'a teslim olmasıdır.⁶⁵⁶

Kalendernâme'de Cüneyd-i Bağdâdî'nin tasavvufî yönüne dair onun gibi bir şeyhin zor bulunmasına, zamanının efendisi olmasına, ona intisap edenlerin doğru yola girdiğine değinilmiştir. Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*'de Cüneyd-i Bağdâdî'nin felsefesini de yansıtmıştır.

*Cüneyd beden varlığından geçince
Ondan sonra kendini özgür kıldı
Tarikatta bir salikti o
O büyük şeyh kendi zamanında
Cahiller onun ilmiyle kemale erer
Her kimi doğru yola irşat ettiyse
Fazilet ihsan ve lütuf makamıyla
Eşi benzeri yoktu onun
Onun sadece tek bir adımıyla*

*Nefs ve arzusunu yok etti
Şeriatla nazar ehli oldu
Hakikatte arayış yapmazdı o
Taş ve suyu daima gül ve diken kıldı
Gönülsüzler onun dedikleriyle âşık olurdu
İlahi esrardan haberdar kıldı
Evliya sülûkünde keramet sahibiydi
Onun gibi bir mürid ya da rehberin
Bir anda her iki cihandan arınırdın⁶⁵⁷*

Şiirden anlaşılacağı üzere Cüneyd-i Bağdâdî'nin yaşadığı dönemde onun eşi ve benzeri yoktu denilerek öneminden bahsedilmiştir. Ayrıca şeriat, tarikat, hakikat ve ma'rifet kapılarından geçmiş ve birçok kişiyi irşat etmiştir. Birçok müridi bulunmakla birlikte bunların arasından *Kalendernâme*'de bahsi geçen kişi Ebû Bekir Şiblî olmuştur.

⁶⁵⁴ Bayrakçı, *Cüneyd-i Bağdâdî, Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, s.39.

⁶⁵⁵ Corbin, *İslâm Felsefesi Tarihi*, s.339.

⁶⁵⁶ Ateş, "Cüneyd-i Bağdâdî", <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/cuneyd-i-bagdadi>.

⁶⁵⁷ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.107/1-2.

4.1.6. Şeyh Ebû Bekir Şiblî

Cüneyd-i Bağdâdî'nin en önemli müridlerinden biri olan Ebû Bekir Şiblî Abbasiler döneminde Bağdat'tan sonra başkent olan Sâmerrâ'nın Şibliye köyünde 861 yılında doğmuştur. Tam adı Ebû Bekr Dülef b.Cahder (Ca'fer b. Yûnus) eş-Şibli'dir. Kendisi, içlerinde saray memurluğu da yapanlarında bulunduğu bir aileden gelmektedir.⁶⁵⁸ Kendisi de devletin farklı kademelerinde görev yapmıştır. Rey'e bağlı Demâvend'te vali valilik yaptığı sırada dönemin önemli sûfilerinden biri olan Hayr Nessâc'tan etkilenmiş ve onun sohbetlerinden sonra da görevini bırakıp tasavvufa yönelmiştir.⁶⁵⁹ Ebû Bekir Şiblî, hadis ve fıkıh dersleri de almış fakat daha sonra gerçeğe ulaşmada bu ilimleri yetersiz görmüştür. Ona göre fıkıh, fıkıh-ı ilahî yani Allah ile kul arasındaki halleri açıklamakla mümkündür.⁶⁶⁰ O, tasavvufi konulardan daha açık bir şekilde bahseden kişi olmuştur.⁶⁶¹ *Kalendernâme*'de Ebû Bekir Şiblî hakkındaki ifadeler şöyledir.

*Malı mülkü veren o Şeyh Şiblî'dir
Hakk yoluna adım atınca
Can ve cismiyle âşıkça çabalar
Halka yönelip yol gösterirdi
Onun gibi ma'rifette kemal olanı
Allah onu kendinden haberdar kılınca
Kendi nefisini her şeyden aşağı görürdü
Bu kadarı yeter sana ey dost
Ta ki bilesin o Şiblî kimdir dünyada*

*Bu dünyadan el çekip o yöne koşandır
Mal ve mülk tuzağından arındı
Daima bununla ve onunla beraberdi
O kerem dolu pak vücuduyla
Duydunsa eğer bana söyle onu
Baştan sona adeta nazar ehli oldu
Fakirliğiyle muhteşem olan o fakir
Ki bu yol bu tarikata gelmen için
Tanı Şiblî'yi o büyük aslanı⁶⁶²*

Şiirin ilk kısmında hayatı hakkındaki tarihsel bilgilere uygun olarak Ebû Bekir Şiblî'nin devlet görevlerini bırakıp tasavvufa yönelmesi vurgulanmıştır. Şiirin devamı ise onun tasavvufi yönüne işaret etmiştir. Buna göre Ebûbekir'in Kalenderîlik anlayışına uygun olarak Ebû Bekir Şiblî, nefis ve arzulardan arınmış ve seyr-i sülûkte ma'rifet mertebesine ulaşmış bir şeyh olarak tasvir edilmiştir.

4.1.7. Hallâc-ı Mansûr

Asıl ismi Ebû'l-Muğîs el-Hüseyn b. Mansûr el-Beyzâvî olan Hallac-ı Mansûr, İran'daki Beyzâ'nın Tûr bölgesinde 856 (H.244) yılında doğmuştur.⁶⁶³ Küçük yaşayken ailesinin yaşadığı maddi ekonomik sıkıntılar nedeniyle Vasıt'a göç etmişlerdir. İlk dinî eğitimini aldığı Vasıt'ta 16 yaşına kadar kalmış ve ardından Tüster'e geçmiştir. Burada işarî tefsirinin ilk temsilcilerinden ve

⁶⁵⁸ Ahmed Suphi Furat, "Ebu Bekir Eş-Şibli", *İslâm Medeniyeti Dergisi*, 2(15), 1968, s.12. (12-13)

⁶⁵⁹ Bayrakçı, *Cüneyd-i Bağdâdî, Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, s.100.

⁶⁶⁰ Yahşihanım Nesirova, "Osmanlı Belgelerine Göre Urmuya ve Halhal'da Dini Tesisler". *Bütün Yönleriyle Osmanlıca ve Mirası Sempozyumu Bildiri Kitabı, içinde* (175-182), Kırıkkale Üniversitesi 2016, s. 179; Dilaver Güner, "Şiblî, Ebû Bekir", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/sibli-ebu-bekir> (08.02.2025).

⁶⁶¹ Gündoğdu, "Doğuş Dönemi Zühhd Ekolleri ve Tasavvuf Mektepleri", s.59.

⁶⁶² Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.107/2.

⁶⁶³ Ethem Cebecioğlu, "Hallac-ı Mansur", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30(1-4), 1988, s.333.

Şafî olan Tustarlı Sahl b. Abdullah'ın (Sehl et-Tusterî) öğrencisi olmuştur. 18 yaşında Basra'ya geçerek orada Amr b. Osman el-Mekkî'ye bağlanmıştır. Bu sırada Hallac-ı Mansûr sûfilîğe yönelmiş ve hocasından hırka giymiştir. Fakat yaptığı evliliği hocasının onaylamaması üzerine oradan ayrılarak önce 896 yılında ilk kez hacca gitmiş ve hac dönüşünde Bağdat'a giderek orada yine sûfî eğilimli olan Cüneyd-i Bağdâdî'nin öğrencisi olmuştur.⁶⁶⁴

Cüneyd-i Bağdâdî'nin müridi olduğu sırada yapılan sohbetlerde sorduğu soruların maksatlı olduğunu ve bunlarda samimi olmadığını düşünen Cüneyd-i Bağdâdî, bu durumdan duyduğu rahatsızlık sonucu onu meclisinden uzaklaştırmıştır.⁶⁶⁵ Hallâc-ı Mansûr'un *Ene'l-Hakk* şeklindeki ünlü sözünü ilk kez bu sırada söylediği rivayet edilmiştir. Birinci rivayete göre Hallâc-ı Mansûr bir gün Cüneyd-i Bağdâdî ile karşılaşmış ve ona "*Ben Hakk'ım*" demiştir. O da hayır diye cevaplamış ve sen Hakk aracılığıyla varsın, kanını hangi darağacında lekeleyeceksin şeklinde cevap vermiştir. İkinci rivayet ise yine bir gün Hallâc-ı Mansûr, Cüneyd-i Bağdâdî'nin evinin kapısını çalmıştır. Cüneyd-i Bağdâdî kim var orada diye sorunca o da Hakk diye cevap vermiştir. Bunun üzerine, Cüneyd-i Bağdâdî, Hakk deme bunun yerine ben Hakk adına geldim de demiş ve ardından hangi darağacını kanıyla lekeleyeceksin ifadesini kullanmıştır.⁶⁶⁶ Hallâc-ı Mansûr'un *Ben Tanrı'yım* ya da *ben hakikatım* anlamlarına gelen bu söz onun ölümüne sebep olmuştur.⁶⁶⁷

Hallâc-ı Mansûr, Cüneyd-i Bağdâdî'nin meclisinden uzaklaştırılması ve ona karşı tepkilerin başlaması üzerine 898 yılında buradan ayrılarak Tüster'e geçmiş ve 2 yıl burada kaldıktan sonra fikirlerini yaymak için 5 yıl süren uzun seyahatini gerçekleştirmiştir. Seyahatinin ardından ailesiyle birlikte Ahvaz'a geçmiştir.⁶⁶⁸ *Kalendernâme*'de Hallâc-ı Mansûr'a karşı oluşan tepki ve ardından yaptığı seyahate yer verilmiştir.

Mansûr'un mestliği haddi aşınca
Aniden halkın halîfesi
Sen bu dediğinden geç
Onlara cevaben bir şey demedi
Hindistan sultanlığına doğru gitti
Yerli yerince eğlenip durdu
Bir müddet böyle geçiverdi
Aniden yolu sahraya çıktı
Şeyh o vadiye doğru yol alınca
Alelacele o yöne doğru yöneldi

Halk onu taşlamaya başladı
Ona ulaşip ey büyük şeyh dedi
Yoksa Bağdat'tan eyle sefer
Şeyh yola koyulup gitti
Kol kanadını oraya açtı
Gidip o Hüdâ âriflerini görünce
Yolculukta birçok acayıpler gördü
Yolun başında vadiye vardı
Büyük bir yanan dumanı gördü
Orada ne olduğunu görebilmek için

⁶⁶⁴ Louis Massignon, **Hallac-ı Mansur**, (Der. Niyazi Öktem,), Ant Yayınları, İstanbul 1994, s.16-18; Akif Dursun, "Hallâc-ı Mansur'un Yargılanma Sürecinin Değerlendirilmesi", **Akademiar Dergisi**, (8), 2020, s.66-67; Süleyman Uludağ, "Hallâc-ı Mansur", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamsiklopedisi.org.tr/hallac-i-mansur> (20.06.2025).

⁶⁶⁵ Cebecioğlu, "Hallac-ı Mansur", s.334-335.

⁶⁶⁶ Louis Massignon, **The Passion of al-Hallaj, Mystic and Martyr of Islam**, C.1, Princeton University Press, New Jersey, 1982, s.127.

⁶⁶⁷ Massignon, **Hallac-ı Mansur**, s.16-18.

⁶⁶⁸ Cebecioğlu, "Hallac-ı Mansur", s.334-335.

Ateşler içinde bir mağara gördü
Onların arasına aslan gibi yetiştirdi
Bütün Hindular onu gördü
Onlara selam verip oturdu
Şeyh onlarla konuşmaya başladı
Her birinin gölüne taç kurdu
Şeyh orada bir desti gördü
O desti zehirli yılanlarla doluydu
Dört yüz kişi ondan korkmakta idi
O destiyi baştan sona içiverdi
Nara atıp onların arasından dönüp gitti
Böylesine mest u mestane görünce
Kıl gibi onun ayaklarına serildiler
Onların hepsi baştan sona Müslüman oldu

Orada dört yüz Cokian/Hindu (جوکیان)⁶⁶⁹ adam
Kükreyip naralar attı
O mest adam ortada oturdu
Cümlesi onu görünce mest oldu
Esrardan ve benim ledun ilminden konuştu
Hakk'ın hükmüyle ona âşık oldular
Desti de tıpkı bir kavundu
Her kim onu açarsa onu yok eder
Yıllar yılı öylece pak idiler
O yılanları su gibi yutuverdi
Böylece o Ene'l-Hakk'ları söyledi
Hindular kendilerinden geçtiler
Onun Mevlâ'sına övgü senalar dediler
O esnada Kelime-i Şehâdet getirdiler⁶⁷⁰

Şiirin giriş kısmında yer alan ilk üç beyitte Hallâc-ı Mansûr'un sınırı aşması ve bu konuda onun eleştirilmesi ele alınmıştır. Eleştiriler karşısında halkın halifesi denilen kişi de Cüneyd-i Bağdâdî olmalıdır. Rivayetlerde anlatıldığı üzere Hallâc-ı Mansûr Ene'l-Hakk dediğinde Cüneyd-i Bağdâdî ona bu şekilde söylememesini tembihlemiş ve sonra meclisinden uzaklaştırmıştır. Bunun üzerine Bağdat'tan ayrılan Hallâc-ı Mansûr uzun bir seyahat gerçekleştirmiştir. Şiirde yapılan bu seyahate ve fikirlerini yayıp insanları İslâm dinine davet etmesine de yer verilmiştir. Eserde Hallâc-ı Mansûr sayesinde Müslümanlığı kabul ettiği söylenen 400 Hindu, tarihsel olarak Hallâc-ı Mansûr'un ikinci kez gittiği hac ziyaretinde ona eşlik eden müridleridir. Çünkü Hallâc-ı Mansûr, seyahatinden sonra Ahvaz'da bir süre kalmış ve sonra ailesini orada bırakarak 400 müridiyle birlikte ikinci kez hacca gitmiştir. Bu hac seyahati sırasında onun mucizeler yarattığı rivayet edilmiştir. Bu rivayet müridlerine zaman zaman yoktan yiyecek temin ettiğine yöneliktir.⁶⁷¹ Bu rivayetlere *Kalendernâme*'de "Hallâc-ı Mansûr O Dört Yüz Hindu'yla Beraber Hicaz'a (Mekke'ye) Yöneltiler" başlığıyla yer verilmiştir.

Dinle o Mansûr neler yaptı
Tekrardan Kâbe'ye gitmek istedi
Onunla beraber o dört yüz Hintli
Şeyh onlarla beraber yola koyuldu
Hep beraber Hüdâ yoluna girdiler
Hepsinin zatı gece gündüz ezildi
O cihan şeyhine yüz çevirdiler
Şeyh de azığımız var hepimizin
Hepsi ey can-ı pak lütfet bize dedi

O âşık vücudu dertle yananı
Hindistan'dan oraya gitmek hevesiyle
Mansûr'un ardına takıldılar
Cem-i cümlesini hac yoluna koydu
Canı gönülden o safâ fakirleri
Hiç kimsenin de yanında azığı yoktu
Ona biz ne yapalım diye sordular
Ondan istediğinizce yiyin dedi
Hüdâ'dan dile lütfunla bize azık

⁶⁶⁹ Eserde جوکیان olarak yazılan bu kelime Cokian/Jokian veya Yoga anlamına gelmektedir. Hindu, Budist ve Caynist/Jainist öğretilerinin en temel kavram olan yoga kişiye birtakım ilâhî bilgiler ile yetenekler kazandırarak onu kurtuluşa ulaştırdığına inanılan Hinduizm'deki altı okuldan biridir. Kürşat Demirci, "Hinduizm", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://İslamansiklopedisi.org.tr/hinduizm> (20.06.2025): "Hinduizm: Antik Hindistan'daki Jokian Mezhebi, <https://tarikhema.org/religions/hindu/33290/> (20.06.2025).

⁶⁷⁰ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.184/1-2.

⁶⁷¹ Massignon, *Hallac-ı Mansur*, s.18.

*Onlara ne istediklerin sordu
Hepsi birden aynısını söyledi
O anda elini koynundan çıkardı
Her birine bir azık cevaz
Hepsi yiyip Hüdâ'ya şükretti*

*Hepinize sunayım onu ben anında
Bizim arzumuz su ve ekmek dedi
O büyük can-ı pak ve riyasız olan
Dört yüz kişiye verdi azık
Ondan sonra yeni arzulara oldular⁶⁷²*

Şiirde görüldüğü üzere rivayetlerde anlatılanlarla benzer olan bu hikâye daha sonraları Hallâc-ı Mansûr'un büyücülük yaptığına dair suçlamaların bir kısmını oluşturacakken burada onu keramet sahibi bir evliya olarak göstermek için kullanılmıştır. Neticede hacca gitmiş ve Mekke'de bulunduğu sırada bir sûfî olan Ebû Ya'kûb en-Nehrecûrî onun aleyhine faaliyetler yürütmüştür. Bu nedenle Mekke'de fazla kalamamış ve hacdan döndükten sonra da ailesini ve bir grup ileri geleni yanına alarak Bağdat'a geçmiştir.⁶⁷³ Bir süre sonra da gayr-i Müslimlere vaaz vermek ve onları İslâm'a davet etmek için Hindistan ve Doğu Türkistan bölgelerine seyahat etmiştir. Bu seyahatten döndükten sonra 903 yılında üçüncü kez hacca gitmiştir. Bu defa Mekke'de iki yıl kalmış ve rivayetlere göre burada bulunan Müslümanları kendini öldürmeleri için davet etmiş ve Hakk'a vuslat yolunda kendini ölü sayarak sürekli bir şekilde kurban edilmesini istemiştir.⁶⁷⁴

Mekke'de kaldığı iki yılın ardından Bağdat'a döndüğünde halk onun önceki haline göre çok fazla değişmiş olduğunu görmüş, buna rağmen yine onu Allah'ın sevgili kulu olarak gördüklerinden ona hürmet göstermişlerdir. Fakat bir süre sonra Mekke'de söylediklerini burada da söylemesi üzerine zamanla onun deli olduğu ve büyücülüğe başladığı dedikoduları çıkmaya başlayınca onun varlığı halk ve ulema arasında bir huzursuzluğa neden olmuştur.⁶⁷⁵ *Kalendernâme*'de bu olayların tasavvufî şekilde anlatıldığı kısım şöyledir.

*Mansûr'un mestliği sınırı aştı
Onun canı o şaraptan mestti
Bağdat şehri ve müftülerin tamamı
İddiada bulunup manayı göstermekteydi
Onların dediği kulağına değer miydi hiç
Aştı onu böyle coşkulandıran (irşat eden)
Kendi kendine bunları söyleyemezdi
O veli evliyalar sırrının sermayesiydi
Biran önce dara çekilmek için konuştu
Böyle bir tutkuydu ona yardım eden*

*Halk onu darağacıyla sevdi
Öyle ki durmadan diyordu Ene'l-Hakk
Defalarca sırrı aşikâr kılma diye
Aşkın darağacına durmadan koşmaktaydı
Ya da dilberden başkasını duyar mıydı hiç
Ta o zor sırrı açıklamaya iten
Hüdâ ile konuşup onun dediklerini duyardı
Bütün bunlar ona Hüdâ'dandı
Dediğinin ve yaptığının eriydi
Her ne kadar harabe idiyse de abat oldu⁶⁷⁶*

Şiirde yer alan “Öyle ki durmadan diyordu Ene'l-Hakk”, “Bağdat şehri ve müftülerin tamamı / Defalarca sırrı aşikâr kılma diye” ifadeleri tam olarak Hallâc-ı Mansûr'un üçüncü kez hac ziyaretinde ve ardından Bağdat'ta yaşadığı olayları içermektedir. “Biran önce dara çekilmek için

⁶⁷² Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.185/1.

⁶⁷³ Uludağ, "Hallâc-ı Mansûr", <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/hallac-i-mansur>.

⁶⁷⁴ Cebecioğlu, “Hallac-ı Mansur”, s.335.

⁶⁷⁵ Massignon, *Hallac-ı Mansurs*.37; Uludağ, "Hallâc-ı Mansûr", <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/hallac-i-mansur>.

⁶⁷⁶ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.107/2-108/1.

konuştu / Dediğinin ve yaptığıının eriydi ” ifadelerinde de yine hem Mekke’de hem de Bağdat’ta kendini öldürmeleri için yaptığı konuşmalara vurgu yapılmıştır. Başka bir şiirde de yine onun her yerde Ene’l-Hakk demesi ve bir süre sonra halkın ona yüz çevirmesi anlatılmıştır.

*Dinle şimdi velinin esrarını
O veli ki adı Mansûr’du
Keremeti ve makamı Hüdâ’ dandı*

*Belki onunla kabul görürsün
İçi dışı Hakk ile doluydu
O veli evliyalara efendi idi*

*Her yerden onu görmeye
Şeyh mest u mestane idi
An be an bunu candan söylemekte
Bir müddet böyle geçince
Halk onu kınamakta idi*

*Halk ona doğru yüz çevirdi
Ancak dilinde Ene’l-Hakk idi
Bazen feryatla bazense yumuşakça
O şeyhin yokluğu hepten varlık olurdu
Her biri onu sorgulamakta idi⁶⁷⁷*

Bu şiirde de üçüncü kez yaptığı hac ziyareti sonrasında geldiği Bağdat’taki durumu içermektedir. Tarihsel bilgilerle örtüşen bu şiirde halkın önce Hallâc-ı Mansûr’a koştugu ancak bir süre sonra ona yüz çevirdikleri ifade edilmiştir. Böyle bir ortamda ona muhalif olanlar ondan kurtulmak için faaliyetlere başlamıştır. Bu kişilerin başında da Zâhirî mezhebi kadısı İbn Dâvûd ez-Zâhirî gelmekteydi. Hakkındaki suçlamaların ve ihtilalci olduğu yönündeki dedikoduların artması üzerine kovuşturmalar başlamış ve bazı müridleri de tutuklanmıştır. İbn Dâvûd’un bu konudaki ihbarından ve onun öldürülmesinin caiz olduğunu söylemesinin ardından başlayan olaylar üzerine Hallâc-ı Mansûr, Ahvaz’a kaçmıştır.⁶⁷⁸ Ahvaz’dan Sûs şehrine geçmiş ve burada bir yakını tarafından ihbar edilince 913 yılında tutuklanarak Bağdat’a götürülmüştür.⁶⁷⁹

Bağdat’a getirilen Hallâc-ı Mansûr, idamla yargılanmış ancak kadı İbn Süreyc, tasavvufi içerikteki sözleri fikhî bakımdan değerlendirmenin doğru olmayacağını iddia ederek idama karşı çıkmıştır. Aynı zamanda başmabeyinci Nasr el-Kuşûrî ve Halife Muktedir’in Türk asıllı annesi Şağab’ın araya girmesiyle hapis cezası yeterli görülmüştür. Sekiz yıl süren hapislik döneminde bir taraftan Hallâc-ı Mansûr’ın etkisi devam ederken ona karşı olanların çalışmaları da devam etmiştir.⁶⁸⁰ Bu kişilerden biri Hallâc-ı Mansûr’un hapisle cezalandırılmasını yeterli gören Ali b. İsmâ el-Kunnâî yerine vezir olarak atanan Hâmid b. Abbas olmuştur. Sonunda vezirin meclisinde Kadı Ebû Ömer idamına fetva vermiştir. Mecliste bulunan fakihler de kadıyı onaylayarak fetvayı imzalamışlardır. Vezirin fetvayı halifeye de onaylatması üzerine 922 yılında Hallâc-ı Mansûr’un elleri, ayakları ve başı kesilerek idam edilmiş ve cesedi yakılarak külleri Dicle Nehri’ne

⁶⁷⁷ Ebu Bekir Kalenderî, **Kalendernâme**, s.184/1.

⁶⁷⁸ Massignon, **Hallac-ı Mansur**, s.37,40; Uludağ, "Hallâc-ı Mansûr", <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/hallac-i-mansur>.

⁶⁷⁹ Cebecioğlu, "Hallac-ı Mansur", s.335.

⁶⁸⁰ Uludağ, "Hallâc-ı Mansûr", <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/hallac-i-mansur>.

dökülmüştür.⁶⁸¹ Hallâc-ı Mansûr'un öldürülmesinden sonra dostu ve aynı zamanda Cüneyd-i Bağdâdî'nin önemli müridi olan Ebû Bekir Şiblî onun felsefesini gizlice sürdürmüştür.⁶⁸²

Kalendernâme'de Hallac-ı Mansur'un dönemin kadısı tarafından uyarılışı, Hindistan'a gidişi, Hac ziyareti, halk tarafından dışlanması, *Ene'l-Hakk* demekten vazgeçmemesi ve ölümü üzerinde durulmuştur.

4.1.8. Seyyid Ahmed-i Kebîr

Ebu Bekir Kalenderî, eserinde “*Büyük Âlim Seyyid Ahmed-i Kebîr'e Naat*” başlığı altında verdiği bilgilerde bu kişinin seyyid olduğu ve Hz. Muhammed soyundan geldiği bilgisi dışında yaşamına dair bir bilgiye yer vermemiştir. Buna karşın bu kişi, *Rifâiyye* tarikatının kurucusu ve tam adı Seyyid Ahmed b. Alî el-Mekkî b. Yahyâ er-Rifâî olan Ahmed er-Rifâî olmalıdır. Ahmed er-Rifâî'nin birçok lakabı bulunmakla birlikte bunlardan biri el-âlimü'l-kebir yani büyük âlimdir. Yapılan bazı çalışmalarda da bu kişiden Şeyh Ahmed-i Kebîr er-Rifâî olarak bahsedilmiştir.⁶⁸³

Ahmed er-Rifâî, Bağdat ile Basra arasında yer alan Batâih bölgesindeki Ümmüabîde köyünde 1118 yılında doğmuştur. Ataları arasında yer alan Rifâa el-Hasan el-Mekkî nedeniyle *Rifâî* nisbesini almıştır. Soyu baba tarafında Hz. Ali'ye, anne tarafından ise Ca'fer-i Sâdık üzerinden Hz. Ebû Bekir'e dayanmaktadır. Ahmed er-Rifâî'nin iki şeyhi bulunmaktadır. Tarikat silsilesi ilk şeyhi olan Ebû'l-Fazl Ali el-Vâsitî aracılığıyla Ebûbekir Şiblî'ye, ikinci hocası Mansûr el-Batâihî aracılığıyla da Cüneyd-i Bağdâdî'ye uzanmakta her iki koldan da Hz. Ali'ye ulaşmaktadır. Rifâiyye tarikatının kurucusu olan Ahmed er-Rifâî 1182 yılında hayatını kaybetmiştir.⁶⁸⁴ *Kalendernâme*'de soyu bakımından Ehl-i Beyt'e dayandığından seyyid olarak ifade edilmiştir. Ayrıca tarikat silsilesi bakımından Cüneyd-i Bağdâdî ve onun müridi Ebûbekir Şiblî'ye dayandığından arada Hallâc-ı Mansûr olmakla birlikte eserde ona bu kişilerden hemen sonra yer verilmiştir.

*Resul soyundan Seyyid Ahmed gibisi
Allah dergâhının aşığıydı
Mustafa'dan bu zamana dek
An be an Hakk'tandı ona lütuf
Keremetiyle ve makamıyla o veli
Devamlı namaz ve oruçtaydı
Şeriatta Hakk'ın esrarının amili*

*Bir din sahibi dünyaya geldi
Her türlü saklı hazineden de haberdardı
Onun gibi bir şeyh daha gelmedi
Her iki âlem onun bir anlık tasarrufundaydı
Bütün bunlara Hüdâ'dan erişmişti
Seyr-i sülûkte her daim hazırды o
Tarikatta ise sadık bir salik*

⁶⁸¹ Zülfikar Güngör, “Tahirü'l-Mevlevî'nin "Hallâc-I Mansûr'a Dâir" Risalesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 39(1), 1999, s.586-587.

⁶⁸² Massignon, *Hallac-ı Mansur*, s.16.

⁶⁸³ Öztürk, *Velilik ile Delilik Arasında (İbnu's- Serrâc'ın Gözünden Muvelleh Dervişler)*, s.171; Ergün Öztürk, *Ahmed Er-Rifâî ve Rifâiyye Tarikatı*, Basılmamış Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2021, s.30; Mustafa Tahralı, "Ahmed er-Rifâî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/ahmed-er-rifai> (21.06.2025).

⁶⁸⁴ Öztürk, *Ahmed Er-Rifâî ve Rifâiyye Tarikatı*, s.31; Tahralı, "Ahmed er-Rifâî", <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/ahmed-er-rifai>.

*Fakirlik hakikatini sen ondan talep et
Cümlesi ona Hüdâ'nın lütfuydu
Denizdeki balıklar onun müridi
Taş bile Seyyid ile konuşurdu
Bütün bunlara sahip o veli*

*Ta ki görüp de şaşırıp kalasın
Birçok sırda da mazhar olmuştu
Böyle bir şeyi bu âlemde kim gördü
Hakk onu ledun ilmi olarak tanıttı
Ben onun ölü olduğunu söyleyemem⁶⁸⁵*

Şiirde daha çok onun tasavvufî yönü işlenmekle birlikte şeriat ve tarikat yolunda büyük bir kişi olduğu ve çok fazla müridi bulunduğu ifade edilmiştir. Onun zamanında doğduğu köyde yapılan büyük zikir meclislerinin kurulduğu zaman yüz bin müridin burada toplandığı bilinmektedir.⁶⁸⁶ Yukarıdaki bilgiler doğrultusunda yaşadığı dönem ve lakapları dikkate alındığında ve ayrıca seyyid soyundan olması ile *Kalendernâme*'de onun bağlı olduğu tarikat silsilesindeki Ebûbekir Şiblî'ye bağlı bulunmasından dolayı bu kişinin Ahmed er-Rifâî ile aynı kişi olduğu anlaşılmıştır.

4.1.9. Seyyid İbrahim Azzeb

Yapılan araştırmalarda Seyyid İbrahim Azzeb (سیدی ابراهیم عذب) hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Tarikat silsilelerinde de bu isimde bir kişi bulunamamıştır. *Kalendernâme*'de silsile halinde ve kronolojik bir sırayla yer alan mutasavvıflardan 1182 yılında hayatını kaybeden Seyyid Ahmed-i Kebîr ile 1221 yılında ölen Kutbüddîn Haydar'ın arasında verilmesi, XII. yüzyılda yaşamış olduğunu düşündürmektedir.

*Seyyid İbrahim gecenin birinde
Sıçrayıp evinden dışarı kaçtı
Yedi yıl o iklimde kaldı
Mestlik ve pervânelik ondan kaldı
Her kim kendini ona benzetse
Hakk aşkının pervânesi şeydası olunca
Ondan haberdar olan kendinden geçti
Her kim onunla heybete kapıldıysa
Denizde boğulanın kendinden haberi olmaz
Dergâhın eşsiz bir mestanesi
Pervânelik ve âşıklık onun ayinidir
Dünyadaki hayret ve mestliğin böylesi
Hakk'ın birçok âlâ makamları vardır
Onun işi asıldır mecaz değil
Her kim pervâne olduysa Hakk'a erişti
O pervâne aşığı vâsımı dile getirdik
Her kimin bahtı olduysa haberi oldu*

*Ansızın kendinden geçip mestane oldu
Onu başka bir ülkeye götürdüler
Hüdâ'nın mesti ve pervânesiydi
Birçok âşık onun aşkıyla bu yolu seçti
Bunların hepsi sebepsiz o Hakk'tandır
Orada bile mutlak güçle mest oldu
Şeker dolu bir ney gibi
Baş ve ayağından haberi olmadı
Önünü göremeyen sarhoş gibi
Nadir kimse onun pervânesi
Böyle bir din erkânında onun dinidir
O pervânelikledir ey can bil sen
Ondan gelen her şey de iyi ve güzeldir
Niyazıysa daima Hakk'adır
Her şeyden arınıp yüceliğe erişti
Onun yolunda birçok yolları aştık
O bir öz gibi gerisi ise kalp gibidir⁶⁸⁷*

⁶⁸⁵ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.108/1.

⁶⁸⁶ Tahralı, "Ahmed er-Rifâî", <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/ahmed-er-rifai>.

⁶⁸⁷ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.108/1-2.

Şiirde nereli olduğu söylenmemekle birlikte seyyid soyundan geldiği, ilahî aşkın sarhoşluğuyla kendinden geçerek ilahî aşkın peşinde pervâne olduğu, yaşadığı yerden ayrılıp yedi yıl başka bir ülkeye gittiği belirtilmiştir. Şiirin başlığında Seyyid İbrahim Azzeb'den şeyda olarak bahsedilmesi de onun Allah aşkıyla kendinden geçmiş bir kişi olduğunu göstermiştir.

4.1.10. Zaveî Pir Kutbeddîn Haydar

Kalendernâme'de Ca'fer-i Sadık'tan başlayan silsile Zaveî Pir Kutbeddîn Haydar ile son bulmaktadır. Kutbeddîn Haydar, Kalenderî tarikatıyla aynı düşünce yapısına sahip olan Haydarîliğin kurucusudur ve 1221 yılında ölünceye kadar Horasan'daki Zave şehrinde yaşamıştır.⁶⁸⁸

Kutbeddîn Haydar'ın kendi adına izafeten kurulan tarikatı birçok bölgede etkili olduğu halde hayatı hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Kanaatimizce, kaynaklarda meczup olarak tanıtılması ve böyle kişilerin öğrenim ve ilmi durumları ile şeyhlerinin kimler olduğundan ziyade hallerine önem verilmesinden kaynaklanmış olmalıdır. Kutbeddîn Haydar'ın önemi buradan gelmiş ve o bu haliyle birçok insanı etkilemiştir. Kurduğu tarikat Kalenderîliğin düşünce biçimi ve şeklini benimsemiş, ayin ve erkânıyla, Kalenderîliğin bir kolu olmuştur. Ancak Kutbüddin Haydar'ın sakal bırakmadığı halde bıyıklarını kesmemesi, Haydarîlilerin Kalenderî zümrelerden farklı olarak çahar darbın diğer gereklerini yaptıkları halde bıyıklarını tıraş etmediklerini göstermiştir. Bazı kaynaklarda Pir Haydar'ın soğuğa ve sıcağa hâkimiyetinden bahsedilmiştir. Onun kışın buzlu sulara, yazın ateşe girdiği ve keçe giyip yalınayak dolaştığı ifade edilmiştir. Onun bu hallerini görmek için birçok yerden insanlar gelmiş ve bir kısmı dünya nimetlerinden el çekerek ona mürid olmuştur.⁶⁸⁹ *Kalendernâme*'de onun hayatı ve halleri üzerinde durulmuştur.

*Âlemin kutbu Zave'nin piri Haydar'dır
Horasan'daydı o Hüdâ ehli
Bazen dağlarda bazen de mağaradaydı
Arzu ve istekler asla ona karşı
Yolu yordamı bundan daha öteydi
Horasan'da onun gibi bir pak can
Yakan ateş ona bir cevaptı
Suyu ve ateşi alaya almıştı
Yıllarca öylesine mağaralarda kaldı
O veli doğru amel sahibiydi
Her kim şahın makbulü olduysa*

*Onun kazancıysa altından sikke gibidir
O Ali zatıyla oldukça paktı
Hüdâ ile beraber kendinden uzaktaydı
Ulaşamaz ve de yaklaşılamazdı
Ölmeden önce her şeyi terk etmekte
Kıyamete dek asla gelmez şüphesiz
Her ikisi zamansız orda kalırdı
Velayette yüzlerce baş ölmüştü
Ta ki o büyük çirkin yılanı öldürene dek
Nefsini de buna böyle alıştırdı
Hakk'ın kuvveti ona yoldaş oldu*

⁶⁸⁸ Öztürk, *Velilik ile Delilik Arasında (İbnu's- Serrâc'ın Gözünden Muvelleh Dervişler)*, s.96; Gülten, "Tahrir Defterlerine Göre Anadolu'da Kalenderîler ve Haydarîler", s.38.

⁶⁸⁹ Köprülü, *Anadolu'da İslâmiyet*, s.37; Öztürk, *Velilik ile Delilik Arasında (İbnu's- Serrâc'ın Gözünden Muvelleh Dervişler)*, s.96; Öztürk, *Velilik ile Delilik Arasında (İbnu's- Serrâc'ın Gözünden Muvelleh Dervişler)*, s.96; Gülten, "Tahrir Defterlerine Göre Anadolu'da Kalenderîler ve Haydarîler", s.38; Tahsin Yazıcı, "Haydar, Kutbüddin", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamsiklopedisi.org.tr/haydar-kutbuddin> (21.06.2025).

*Onun mutlak eli bütün işlerde vardı
Âlemin kutbu dünyaya gelince
Çeşit çeşit rengârenk her birini
Şüpheden arın da ikrara gel*

*Oydu vakıf olan yine bu esrara
Kerametiyle her yerde aşikâr oldu
Tek tek gösterdi o âlemin kutbu
İnkârdan sıyrıl da bu yola gel⁶⁹⁰*

Şiirde tarihsel olarak hayatı hakkındaki bilgilerle örtüşecek şekilde Horasan'daki Zave şehrinden olduğu, birçok yer dolaştığı ve inzivaya çekilerek nefsinin öldürüp ölmeden önce her şeyi terk ettiği konularına değinilmiştir. Suyu ve ateşi alaya aldığı ifadesi onun kışın buzlu sulara, yazın ateşe girdiği rivayetleriyle örtüşmüştür.

Anadolu'da ortaya çıkan Bektaşiliğin içinde yer edinen Kalenderîlik gibi Haydarîlik de bu tarikatın yer bulmuştur. Tarikatın kurucusu kabul edilen Hacı Bektâş-ı Velî'nin birkaç farklı tarikat silsilesi olmakla birlikte bunlardan biri Kutbüddin Haydar üzerinden Ca'fer-i Sâdık'a bağlanmıştır.⁶⁹¹ Buna karşılık Kutbüddin Haydar'ın tarikat silsilesine dair bir bilgiye kaynaklarda ulaşılamamıştır. Dolayısıyla Ebu Bekir Kalenderî'nin Ca'fer-i Sâdık'tan başlayarak Kutbüddin Haydar'a kadar bir silsile halinde verilmesi ve hemen ardından Haydarî tarikatının beyanının aktarılması bu kişilerin Kutbüddin Haydar'ın tarikat silsilesinde yer aldığı fikrini ortaya çıkarmıştır. Bu silsile sırayla Ca'fer-i Sâdık, Hasan-ı Basrî, Ma'rûf-i Kerhî, Bîşr-i Hâfî, Cüneyd-i Bağdâdî, Ebû Bekir Şiblî/Hallâc-ı Mansûr, Seyyid Ahmed-i Kebîr, Seyyid İbrahim Azzeb ve Zaveî Pir Kutbeddin Haydar şeklinde oluşmuştur.

Ebu Bekir Kalenderî, eserinde Kutbüddin Haydar'dan hemen sonra Haydarî Tarikatı hakkında bilgiler vermiştir.

*Haydarîyye candan âşık olursan
O heveslerden arındığında
Eğer aba giyerse ona yakışır
O aba içinde ayna gibi olur
Her iki terkedileni terk etmeye meyledince
Her iki cihanı terk et demek Haydarîlik olur
Eğer demir halkadan haberin varsa
Kendini zincir ile bağlayınca
Kölelik küpesini kulağına takmış
Birkaç beyit Haydarî tarikatıyla
Bu tarikatın âşıkları anlasın diye*

*Cihanın yaratıcısından rahmete erersin
Varlık nefsinin koçla öldürmektir
Haydarî aslında abayla safa olur
İyi kötü her şeyden el çekmiş olur
Âriflik ve efendilik ona yüz sürer
Eğer etmezse de surette müşteri olur
O da şeker dolu bir ney gibidir
Aslında kendinden vazgeçmektir
Nefsinin de kedi gibi susturmuş
İyi kötü şansa az çok ne geldiyse
Haydarî Kalenderliğine yoldaş olsunlar diye⁶⁹²*

Şiirde Haydarîlerin daha ziyade görünüşleri üzerine durmuştur. Haydarîler hakkında XVI. yüzyılın başlarında Vahidî'nin *Menâkıb-ı Hoca-i Cihân ve Netîce-i Cân* adlı eserinde de bu konulara yer verilmiştir. Buna göre Haydarîler nefislerinden kurtulduklarının bir göstergesi olarak

⁶⁹⁰ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.108/2-109/1.

⁶⁹¹ Atalan, "Tarikat Silsilelerinde Ca'fer-İ Sâdık'ın Yeri", s.147.

⁶⁹² Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.109/1.

aba giymişlerdir. Boyunlarına demirden bir halka takmışlardır. Vahidî bu halkayı Kutbüddin Haydar'ın kulu olduklarını göstermek için taktıklarını aktarmaktadır. Kalendernâme'de kendilerinden vazgeçmeyi ifade eden ayaklarına bağladıkları zincir, Vahidî'ye göre onların batıl yolda yürümediklerine işaret etmektedir. Son olarak Kalendernâme'ye göre nefislerini susturmak için kulaklarına taktıkları küpeyi, Vahidî onların her söze kulak vermediklerinin bir sembolü olarak değerlendirmiştir.⁶⁹³ Son beyitte ise bu tarikat Haydarî Kalenderîliği olarak nitelendirilmiştir. Ebu Bekir Kalenderî, silsile halinde aktardığı yukarıdaki önemli şahsiyetler dışında eserin farklı bölümlerinde yine tasavvufî açıdan önemli olan kişilere yer vermiştir.

4.1.11. Bâyezîd-i Bistâmî

Tam adı Ebû Yezîd Tayfûr b. İsa Şurûşân olan ve *Kalendernâme*'de de Ebû Yezîd olarak bahsedilen Bâyezîd-i Bistâmî, birçok tasavvuf ve tabakat kitaplarında ismi geçen önemli bir şahsiyettir. Hayatıyla ilgili çok az bilgiye sahip olunsu da söyledikleri nesilden nesle aktararak günümüze ulaşmıştır. Kaç yılında doğduğu bilinmediği gibi öldüğü tarih de kesin değildir. Bununla birlikte çoğunlukla 848 yılında öldüğü kabul edilmiştir.⁶⁹⁴ *Kalendernâme*'de de hayatı hakkında çok fazla bilgi verilmemiştir.

Eldeki mevcut bilgilere göre Bâyezîd-i Bistâmî, İran'ın Horasan eyaletinde bulunan Bistâm'da doğmuştur. Asıl adı Tayfur olan Bistâmî, *Sultânü'l-ârifîn*, *pîr-i Bistâm*, *Bâyezîd* (*Ebû Yezîd*) olarak tanınmıştır. Babası dindar biridir. İran asıllı olan dedesi Sürûşân, önceleri Mecûsî bir din adamıyken daha sonra İslâm'ı kabul etmiştir.⁶⁹⁵ Bâyezîd-i Bistâmî, ardında hiçbir yazılı eser bırakmamış, ardından gelen taraftarları onun sözlerini toplamışlardır. Hayatı hakkında bilgiler, kendisi tarafından söylemiş olduğu aktarılan ifadelerle dayanmaktadır. Hz. Muhammed gibi miraca yükseldiğini söylediği için yaşamış olduğu yerlerden birkaç kez sürgün edilmiştir.⁶⁹⁶ Yaşamış olduğu dönemde anlaşılması tartışmalı olmakla beraber kendisinden sonra adından sıkça bahsettirmiştir.

Ebu Bekir Kalenderî de Bâyezîd-i Bistâmî'yi onun için kullanılan sıfatlardan *Sultânü'l-ârifîn*, âlimlerin kutbu ve din yolunun muhteşem fakiri olarak nitelendirmiştir. *Kalendernâme*'in ilk

⁶⁹³ Tahsin Yazıcı, "Haydariyye", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/haydariyye--tarikati> (21.06.2025).

⁶⁹⁴ Kuşeyrî ve Sülemî, Bâyezîd-i Bistâmî'nin ölüm tarihini 848 veya 875 olarak vermiştir. Herevî ise, 875, Sehlegî, 848'te yetmiş üç yaşında vefat ettiğini ifade etmiştir. Abdürrefî, 748 yılında doğduğunu 848 yılında ise vefat ettiğini aktarmaktadır. Süleyman Uludağ, "Bâyezîd-i Bistâmî", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/bayezid-i-bistami> (08.02.2025), Süleyman Uludağ, **Bâyezîd-i Bistâmî**, TDV Yayınları, Ankara, 1994, s.11.

⁶⁹⁵ Uludağ, **Bâyezîd-i Bistâmî**, s.14; Uludağ, "Bâyezîd-i Bistâmî", <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/bayezid-i-bistami>.

⁶⁹⁶ *On iki sene kendi nefsimin aynası oldum, bir sene müddetle nefsimle kalbim arasında gözcülük ettim. O vakit, beni hariçten saran bir şîrk zünnârı keşfettim. Onu kesmek için on iki sene çalıştım. Sonra içimde bir zünnâr keşfettim; onu da kesmek için beş sene çalıştım. Nihayet bir ilhama mazhar oldum. Mahlûkâta baktım, onların benim için bir cesed olduğunu gördüm; o cesed üzerine dört tekbir aldım ve onu defnettım. Artık o benim için yoktur.* Massignon, **Doğuş Devrinde İslâm Tasavvufu**, s.157-158.

bölümünde Ebû'l-Vefâ ve Bâyezîd-i Bistâmî'yi örnek vererek kendisinin de aşk yolunda sırra erenlerden olduğunu ifade etmiştir. Eserde “*Seyid Ebû'l-Vefâ Kürt Oldum Dedi Sultan Bâyezîd da Keşke Perde Olmasaydı Dedi ve Bu İki Suretin Aynı Mana Olduğuna Dair Açıklama*” başlığını taşıyan kısımda kendisinin, Ebû'l-Vefâ'nın ve Bâyezîd-i Bistâmî'nin sözlerinin birbirinden farkı olmaksızın Allah'a ulaştığını aktarmaktadır.

Şimdi benim diyeceğim bu beyitleri dinle
Ta ki gönlin ve ruhun onunla zevki var oldukça
Zevk, şevk ve aşk oyunu bizim işimiz
Şans ve talih onunla nasıplandı
Biri ben Kürt oldum dedi (Kürt doğdum)
Kürtçeden akıcı bir Arapçaya geçti
Her istediğini yapmaya hâkimdir
Araplar tıpkı Acemler gibi konuşur
Ondan başka bir şey yok her şey odur
Bize konuşmayı bahşeden o
Dinle şimdi Bâyezîd'a neler yaptı da
O zatın talep ettiği maşukuydu
Mestane bir şekilde ey sultanım dedi
Aradaki perdeyi kaldır cemalini göster
Hakk perdeleri kaldırıncâ
Perdemizde Hüdâ'dan başka söz yok
Ebû'l-Vefâ ve Bâyezîd'in söylediği
Ve o gerçeği herkes söyler oldu

Şeker gibi, güzel, latif ve tatlıdır
Onun zevkinden feragat etse de şevke varacaktır
O bize yar olduğu müddetçe bizim işimiz budur
Farsça sözlerimiz Arapçaya döndü
Sabahlayınca Arap oldum
Bir daha Kürtçe konuşmadı
Arapları Acemlerim arasında sakladı
Bunu da her şeye gücü yeten Allah kalar
Onun sırrı idrak be beden de saklıdır
Talep eyleyen o, bizse onun taliplisi
Sürekli bu aşk onda artmaktadır
Gece gündüz onunla konuşmaktaydı
Bize, canımıza lütfeyle merhamet eyle diye
Hiçbir zevali (kusur) olmayan o cemalini
Kendisinden başkasını göremedi
Ben yerden gökten daha daha büyüğüm
Onların ortaya çıkardığı bir gerçektir
Hak bizimledir bizse onunla hoşuz⁶⁹⁷

Bâyezîd-i Bistâmî'nin tasavvuf anlayışı Ebû Sâid Ebû'l-Hayr, Senâî, Attâr, Mevlânâ ve Câmî gibi önemli sûfiler tarafından devam ettirilmiştir. Diğer yandan Bâyezîd-i Bistâmî'nin *şathiye* türündeki bazı sözlerini Cüneyd-i Bağdâdî açıklarken aşk ve vecde önem veren Ruzbihân Baklî ise bu sözleri farklı şekillerde yorumlayarak daha geniş açıklamalar getirmiştir. Uludağ'a göre Bâyezîd-i Bistâmî'de muhabbet, aşk, şevk ve vecdin yeri çok önemli olmasına rağmen semâdan hiç bahsedilmemiştir. Bâyezîd-i Bistâmî'nin çağdaşı olan Zünûn gibi sûfiler semânın önemini belirttiği halde onun bu konuda söz söylemediğini ifade etmiştir.⁶⁹⁸ Ancak *Kalendernâme*'de semânın anlatıldığı bölümlerde “*Âriflerin Sultanı Âlimlerin Kutbu Şeyh Ebâ Yezîd Bistâmî'nin Semâsı*” başlığını taşıyan ve Bâyezîd-i Bistâmî'nin semâ yaptığını anlatan bir bölüm bulunmaktadır.

Aç gözünü ey nazar sahibi mürid
Onun ahvaline vakıf ol da
Duymuşsundur o büyüklerin şeyhini
Zamanın kutbu o muhteşem fakir
O semâya durduğu vakit

Hakk'ın has semâsına bak
Bir nebze halinden anla
Bizden önceki zamanlarda
Âriflerin arasında o an ortaya çıkan
El ayak ve baştan geçerdi

⁶⁹⁷ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.11/2.

⁶⁹⁸ Uludağ, *Bâyezîd-i Bistâmî*, s.160-161, 182-183, 190; Uludağ, "Bâyezîd-i Bistâmî", <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/bayezid-i-bistami>.

*Âşıkça naralar atardı
Ben sana açıklıyım ey genç
Şehri Bistâm adı Bayezîd'di
Onun böylesine bir semâsı vardı
Oraya havanın bile ulaşmasına izin yok
O halde o velinin semâsı helaldi
Müridleri ise hepsi âşıklardandı
Gel zevk ve semâya katıl
Vücudu semâyı ısıtı
Böyle bir vecd baş gösterince
Eğer evliyaların semâsını inkâr edersen*

*Cübbemde ondan başkası yok diye
O büyük şeyhin kim olduğunu
Bütün manalarda Hakk'la dolup taşmıştı
İlahi olduğundan korkusu yoktu
O semâ hakkın layığıdır şüphesiz
Çünkü o her şeyden soyutlanmıştı
Öyle olmasaydı kim böyle olabilirdi
Semâya ve zevke hangi söz sığar
Her ne kadar taş olsa da o yumuşattı
Odur elinden tutup oraya çeken
Her iki âlemde zavallı ve değersiz olursun⁶⁹⁹*

Şiirden anlaşılacağı üzere Bâyezîd-i Bistâmî'nin tasavvufî görüşleri hakkında sonraki dönemlerde yazılan eserlerde ve değerlendirmelerde semâ konusuna girilmemiş ise de Ebu Bekir Kalenderî onun semâ yaptığını vurgulamakla birlikte son beyitte bunu inkâr edenlerin zavallı ve değersiz olduğunu ifade etmiştir.

4.1.12. Cemâleddîn-i Sâvî

Cemâleddîn-i Sâvî hakkında tarihsel bilgiler ilk bölümde Kalenderîlik başlığı altında incelendiğinden burada daha ziyade Kalendernâme'de yer alan bilgiler çerçevesinde değerlendirme yapılacaktır. Menâkıbnâme'ye göre Cemâleddîn-i Sâvî 992 yılında İran'da bulunan Kum-Kazvin yolu üzerindeki Sâve şehrinde doğmuş ve 1070 yılında ise ölmüştür. Bazı kaynaklarda ise ölüm tarihi 1232-33 olarak verilmiştir. Ancak kaynaklarda bunun dışındaki bilgiler aşağı yukarı benzer biçimdedir. Ayrıca Cemâleddîn-i Sâvî, Menâkıbnâme'de Bâyezîd-i Bistâmî'nin müridi olarak gösterilmiştir. Ancak Bâyezîd-i Bistâmî'nin ölüm tarihi (848/875) olduğundan onun müridi olma ihtimali bulunmamaktadır. Sâve şehrinde iken genç yaşta dervişliğe heves eden Cemâleddin Sâvî bu maksatla Dimaşk'a giderek Şeyh Osman-ı Rûmî'nin müridi olmuştur. Bir süre sonra ondan ayrılmış ve tanıştığı Şirazlı Gerûbed'den etkilenerек onun gibi Cavlakî/Kalender olmuş ve X. yüzyıldan beri bölgede mevcut olan Kalenderîlik onun tarafından 1214-15 yıllarında, tarikatlaştırılmıştır.⁷⁰⁰ Onun Kalenderîliğinin kurucusu olması vesilesiyle Ebu Bekir Kalenderî diğer mutasavvıflara nispetle onu daha uzun anlatmıştır. Hatta Cemâleddin Sâvî'in önderliğinde XIII. yüzyılın başlarında Dimaşk'da⁷⁰¹ ilk tekkenin kurulmuş olmasından dolayı eserde buraya da ayrı bir yer vermiştir.

*Dimaşk'a gönlü bırak ey dilber
Her biri bu dünyadan daha büyük*

*Ta ki sayısız şehirleri göresin
İçlerinde Türk Arap dolu*

⁶⁹⁹ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.84/1-2.

⁷⁰⁰ Ocak, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Sûfilik: Kalenderîler (XIV-XVII. Yüzyıllar)*, s.79; Azamat, "Kalenderiyye", <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/kalenderiyye>.

⁷⁰¹ Dimaşk aynı Şam gibi Suriye'de hem bir şehir hem de Suriye, Filistin, Lübnan ve Ürdün'ün tamamını kapsayan bir isim olarak kullanılmıştır. Bölge 16. yüzyılda Osmanlı hâkimiyetine geçtikten sonra Şam olarak anılmıştır. Cengiz Tomar, "Şam", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/sam--suriye#1> (21.06.2025).

*Onun şehirleri acayip acayip
Asıl olan Dimaşk buyusa onun parçası
Orada büyük pir vardır
Yüzü al gözleri ateş
O manevi Dimaşk'ın koruyucusu
Her kim ona vakıf olursa rahata erer
Hüdâ aşkına düşüverdi o pir*

*Nerden hâsıl oldu onu talep etmek
Rahmanın sırrını da onda ara
Cümle âlemin gurur kaynağı odur
Kimse böyle pir görmüş müdür
O münzevi pirinden başka kim olur
Bu Dimaşk suretini tek adımla kat etti
Git Dimaşk'ın sırrını onda ara⁷⁰²*

Şiirden anlaşılacağı üzere ilk Kalenderî tekkesinin kurulduğu Dimaşk manevi bir yer olarak anlatılmış ve münzevi, Allah'ın sırrına ulaşmış büyük pir Cemâleddîn-i Sâvî de oranın koruyucusu olarak nitelendirilmiştir. Cemâleddîn-i Sâvî'nin Dimaşk'taki müridlerinden bazılarının Türk olduğu ve bunlar aracılığıyla öğretinin Anadolu'ya aktarıldığı bilinmektedir. Nitekim şiirde de Dimaşk'ta bulunan şehirde birçok Arap ve Türkün bulunduğu belirtilmiştir. Ardından Cemâleddîn-i Sâvî'nin şahsı hakkındaki bilgiler aktarılmıştır.

*Save'nin cemali gibi âşık olunca
Bütün bunlardan el çekti kendinden geçti
İlmi bırakıp rezilliğe yüz sürdü
Zühdü ve takvayı hepten bıraktı
Hırka ve seccadeyi ateşe verdi
Ar namus her şeyden el çekti
Makamdan mevkiden yüz çevirdi
Onun aşkı ansızın baş gösterince
Böylesine seçkin büyük bir pir*

*Hakk'ın kapısına ve dergâhına layık oldu
Dilberden başkasını ayaklar altına aldı
Namus perdesini hepten yırttı
Namaz ve teşbihten de el çekti
O an kendisi mum gibi yandı
Ondan başka kimse böylesini yapmadı
Bekadan fena âlemine sıçradı
Onun her şeyini altüst etti
Melametlik hirkasına büründü⁷⁰³*

Şiirin bu ilk bölümünde Cemâleddîn-i Sâvî'nin Allah'ın güzelliğine olan aşkıyla, dünyadan ve dünyanın nimetlerinden elini çektiği anlatılmıştır. Şeyh Osman-ı Rûmî'nin müridiyken onun yanından ayrılıp her şeyi arkasında bırakmış ve zâhirî ibadet ve dinî ritüelleri arka plana atıp içsel arınmayı ön plana alan düşünce ekolü olan Melamîliğe yüz sürmüştür. Aslında burada anlatılmak istenen Kalenderîliğin Melamîlik temelli uygulamalarının Cemâleddîn-i Sâvî tarafından benimsenmiş olduğudur. “Bekadan fena âlemine sıçradı” ifadesi de onun fenâfillah yani Allah'ın varlığında yok olduğunu göstermektedir. Şiir şöyle devam etmektedir.

*Her biri onu alay alıp dalga geçti
Birisi ey büyük pir dedi
Hırkanı giy de sarığına sarıl
Seccadeyi terk etmek büyük bir hatadır
Diğer hatırı sayılır bir sûfî de
Bir diğeri de gelip nasihatte bulundu
Şeyh Osman da sûfîleriyle
Onun kendinden geçmiş olduğunu gördüler*

*Güçlü pirden böyle biri oldu dedi
Ar ve namusun onuruna ne oldu
Tekrar takvaya canla başla eriş
Şeyh de âşıkların hakkı budur dedi
Şeyhi Kur'ân'dan haberdar etmeye başladı
Ey şeyh böyle işler yapma dedi
O aşığa doğru yola çıktılar
Evi barkı terk etmiş çaresizce dışarıda oturmuştu*

⁷⁰² Ebu Bekir Kalenderî, **Kalendernâme**, s.119/2.

⁷⁰³ Ebu Bekir Kalenderî, **Kalendernâme**, s.119/2.

*Her biri her yerden inleyerek
Ey şeyh bunlar senin hakkın mıdır
Yazık değil mi ey nam sahibi ey büyük
Birçok nasihatte bulundular fayda vermedi
Dımaşk'ta onun bu işi böyle çalkalandı
Aşk böyle bunun gibi fazlasını yaptırır
Aşkın en küçük işi budur ki*

*Feryat figan edip bağırıldılar
Dinde böyle şeyler büyük günahdır
Bu dostlarından yüz çevirmek
Her biri sonunda dertle yanından ayrıldı
O zaman o esrarın sahibi oldu
Hırka yerine zünnarı bağlatır bağlattı da
O kimse dini küfrü neyi varsa ateşe verir⁷⁰⁴*

Cemâleddîn-i Sâvî, Dımaşk'ta her şeyi geride bıraktığı sırada hocası onun kaybolduğunu düşünerek onu aramaya çıkmıştır. Mürşidi Osman-ı Rûmî bir grup müridiyle gelip, onu Dımaşk'ta Bilâl-i Habeşî Mezarlığı'nda vücudunun tüm tüyleri kazınmış halde, üzerinde sadece mahrem yerlerini kapatan bir örtü (yaprak) ile görünce, Sâvî'ye nasihatlerde bulunmuştur. Bu sırada Cemâleddîn-i Sâvî'nin görünüşü bir deliyi andırmaktadır. Sâvî'nin vücuttaki tüm tüyleri kesmek olan ve dört vuruş denilen çahâr darb uygulaması Kalenderîlerin onunla başlayan tarikat geleneği olmuştur. Bu olay Dımaşk'ta büyük yankı uyandırmış ve ona birçok nasihatlerde bulunulmuşsa da o hiçbir nasihate kulak asmayarak yolundan vazgeçmemiştir.⁷⁰⁵ Menkıbelerde yer alan bu bilgiler Ebu Bekir Kalenderî tarafından tasavvufî bir şekilde aynı olarak anlatılmıştır.

*Onu şeyda ve divane gibi gördüler
Kadı yanına varıp selam verdi
Baktı ki köşenin birinde bir cevval
Kadının her dediğini duyuyordu
Kadı onun cemâlimsî yüzünü gördü
Onun karşısında hayretler içinde kaldı
Ey ay yüzlü büyük şeyh
Evliyalarından kimse böyle yapmamış
Kadıya ne görmek istiyorsun dedi
Tekrar cevvalikten geri durdu
Uzattı başını yara beresini gösterdi
O esnada herkesten bir uğultu duyuldu
Hepsinin inkârı gitti sadık oldular*

*Cevvalikten uzak garibanca oturmuş
Daha sonra onunla konuşmaya başladı
Sözden dilden her şeyden el ayağını çekmiş
Daha sonrada ona doğru bakıyordu
Yüzünde ne bir yara nede bir tüy vardı
Ondan bir adım geri çekildi
Dinde bunlar reva olmaz dedi
Söyle bana nedenini ey büyük zat
Kadı da bize yararı göster dedi
Tekrar başka bir aşkla dolup taşı
Heybetten kadının bağları çözüldü
Yaşlı genç hepsi bir ikrarda durdu
Canı gönülden şeyhe âşık oldular⁷⁰⁶*

Kalendernâme'de Sâvî'nin tarikat yolunda tamamen inzivaya çekildiği, Dimyat'ta mescitte kırk gün kaldığından bahsedilmiştir. Sıra dışı görüntüsü ile camide uzun süre kaldığını gören cami sorumlusu kadıya gitmiş ve durumu anlatmıştır. Bunun üzerine Dimyat halkı ve ileri gelenleri söylenerek kadı ile camiye gelmiş Sâvî'yi görmüşlerdir. Ebu Bekir Kalenderî, burada geçen konuşmaları aktarmış ve Sâvî'nin kerameti üzerine hepsinin ona canı gönülden bağlandığını ifade etmiştir.

⁷⁰⁴ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.120-1.

⁷⁰⁵ Tahsin Yazıcı, "Cemâleddîn-i Sâvî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/cemaleddin-i-savi> (21.06.2025).

⁷⁰⁶ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.120/2.

4.1.13. Seyid Ebû'l-Vefâ el-Bağdadî

Seyyid Ebû'l-Vefâ el-Bağdadî'nin hayatı ile ilgili esas kaynak, kendi Menâkıbnâme'sidir. Irak doğumlu (1026-1107) olan Ebû'l-Vefâ'nın gerçek ismi Muhammed'tir. Hayatının önemli bir bölümünü Irak'ın güneyinde Bağdat ile Vasıt şehirleri arasında yer alan Kusan bölgesinde geçirmiştir. İmam Zeynel Abidin soyundan olan Ebû'l-Vefâ'nın babası, seyyitlere yapılan baskıdan kaçarak Kürt aşiretleri arasına yerleşmiş ve Benî Nercis aşiretinden Kürt bir kadınla evlenmiştir. Ebû'l-Vefâ, yerleşik bir sûfî şeyhine dönüşmeden önce uzun zaman gezginci bir derviş olarak hayatını sürdürmüş, toplumdan uzak kalarak daha çok doğada hayvanlar ile iç içe olmuştur. Onun adına nispetle anılan Vefâîliğin Anadolu'daki varlığını XIII. yüzyıla kadar götürmek mümkündür.⁷⁰⁷

Ebû'l-Vefâ'nın, bazı kaynaklarda rüyasında Peygamber'in ona Arapça öğretmesi ile Kürtçeyi unutup Arapça konuşmaya başlaması *Kalendernâme*'de “*Biri ben Kürt oldum dedi (Kürt doğdum) sabahlayınca Arap oldum. Kürtçeden akıcı bir Arapçaya geçti bir daha Kürtçe konuşmadı*” şeklinde açıklanmıştır.⁷⁰⁸ Birçok kaynakta *Kürt doğdum Arap uyandım* ifadesinin kime ait olduğu belirtilmeden kullanılmıştır.⁷⁰⁹ Ebu Bekir Kalenderî, eserinde bu sözü Ebû'l-Vefâ'ya atfetmektedir. Bu sözlerle anlatılmak istenen, gerçek anlamından ziyade kişinin Allah ile arasındaki perdenin kalkması şeklinde yorumlanabilir. Ebu Bekir Kalenderî Bâyezîd-i Bistâmî ile Ebû'l-Vefâ'nın bu sözü kullandığını ve sonradan başkaları tarafından da kabul gördüğünü aktarmaktadır. Kürt doğdum, sabahlayınca Arap oldum söylemini, Hakk bizimledir biz de onunlayız şeklinde yorumlamıştır. Bâyezîd-i Bistâmî ile Ebû'l-Vefâ'nın ortak anlatıldığı bu kısım dışında *Kalendernâme*'de doğrudan Ebû'l-Vefâ'dan bahsedilen bir bölüm de bulunmaktadır.

Menâkıbnâmede İmam Zeynelâbidîn soyundan bir seyyid olduğu söylenen Ebû'l-Vefâ eğitiminin büyük kısmını Bağdat'ta yapmış ve ardından Buhara'ya gidip orada, dinî ilimleri öğrenmiş ve tekrar Bağdat'a dönmüştür. Bağdat'a döndükten sonra Ebû Muhammed Abdullah b. Talha eş-Şenbekî'ye intisap etmiştir. Hocasının ölümünden sonra da onun yerine geçmiş ve her kesimden birçok müridi olmuştur. Özellikle halifelerine bakıldığında bunlardan birçoğunun Türkmenlerden olduğu anlaşılmaktadır. Rivayete göre dönemin Abbasi Halifesi Kâim-Biemrillâh, (1031-1075) Ebû'l-Vefâ'nın seyyid olması ve ünlenmesi sonucunda onun hilâfet makamına ileride gelmek isteyebileceği endişesine kapılmış ve onu bertaraf etmek için sapkınlıkla suçlamıştır. Ancak bu plan gerçekleşmemiştir. Yine Menâkıbnâme'de Ebû'l-Vefâ'nın Ehl-i sünnet davranışlarına pek uymayan hareketleri olduğu söylenmiştir. Bu konudaki bir hikâyede halife ona bir mektup ve yanında bir de şarap kadehi göndermiştir. Mektupta da kadın erkek birlikte yapılan ayinlerde şarap

⁷⁰⁷ Ayfer Karakaya Stump, **Vefailik, Bektaşilik, Kızılbaşlık**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2020, s.200-202.

⁷⁰⁸ Ebu Bekir Kalenderî, **Kalendernâme**, s.11/2.

⁷⁰⁹ Karakaya Stump, **Vefailik, Bektaşilik, Kızılbaşlık**, s.199.

sunmak için bu kadehin gönderildiği aktarılmıştır.⁷¹⁰ *Kalendernâme*'de de bu konuda bilgiler bulunmaktadır.

<i>Duydun mu o Seyyid Ebü'l-Vefâ'yı</i>	<i>Ansızın Hüdâ'dan yana âlim oldu</i>
<i>Kürd'ün biriydi gece uykuya daldı</i>	<i>Sabah uyanınca Arapça konuştu</i>
<i>O şeyhin vaazına gittiler</i>	<i>Dedi Bismillahirrahmanirrahim</i>
<i>Tefsir ve hadislerden bahsetti</i>	<i>Kadın erkeği hepsine Hakk'tan bahsetti</i>
<i>Kırk gün bir ayeti şerh eyledi</i>	<i>Oldukça güzel ve hoş şekilde beyan eyledi</i>
<i>Minbere varıp nasip sundu</i>	<i>Allah'tan yana açılan o ilimlerden</i>
<i>Mescit ve minber o büyüğün vaazıyla</i>	<i>Türk'ü ve Arap'ı coşardı onun vaazıyla</i>
<i>Onların arasında kör bir adam vardı</i>	<i>Koşup geldi o büyük şeyhe vardı</i>
<i>Eteğinden öpüp gözüne sürdü</i>	<i>Bismillah dedi gözü açıldı</i>
<i>Bu kerameti sununca o veli</i>	<i>Birçok taş yürekliyi mum eyledi</i>
<i>Bunu ondan gör ama Hüdâ'dan bil</i>	<i>Kör değilsen ise gözlerini aç bil⁷¹¹</i>

Şiirde Ebü'l-Vefâ'nın seyyid ve döneminin büyük şeyhlerinden biri olduğu söylenmekle birlikte tefsir ve hâdis konularında da bilgi sahibi olduğu aktarılmıştır. *Menâkıbnâme*'de anlatılanlarla örtüşecek şekilde vaazlarına kadın ve erkeğin birlikte katıldığı ve bunların arasında hem Arap hem de Türklerin bulunduğu anlaşılmaktadır. Ebü'l-Vefâ'nın vaazlarına kadın ve erkeklerinin birlikte katılması halife ve Arap toplumu açısından tuhaf ve aykırı bir durum olarak anlaşılabılır. Ancak bozkır kültür dairesi içerisinde gelen Türklerde diğer bazı toplumlar gibi kadın-erkek arasında büyük bir ayrım bulunmamaktadır. İslâm öncesi Türk toplumlarında namus ve iffetine düşkün olan Türk kadınları hayatın her alanında aktif bir rol üstlenmiş, ata binip ok kullanmış, savaşlarda bile aktif mücadeleye katılmışlardır.⁷¹² Türklerin İslâm dinini benimsemesinden sonra da Türk kadınının toplumdaki konumunu koruduğu, Ebü'l-Vefâ'nın ölümünden yaklaşık iki yüzyıl sonra Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda etkili olan *Bâciyân* zümresinin varlığından anlaşılmaktadır.⁷¹³ İbn Battuta'da Türk kadınının diğer toplumlardakinden farklı olduğunu fark etmiş olmalıdır ki eserinde buna değinme gereği hissetmiştir.⁷¹⁴ Dolayısıyla Türklerin sahip olduğu kültürden ötürü vaazlara kadın erkek birlikte katılmaları Türkler açısından sıradan bir durum gibi algılanmış olmalıdır.

4.1.14. Pir Gazneli Senâî

Tam adı Ebü'l-Mecd Hakîm Mecdûd b. Âdem Senâî-yi Gaznevî olan Pir Gazneli Senâî'nin kesin olmamakla birlikte 1070/1071 yılında doğduğu ve 1131 yılına kadar yaşadığı tahmin edilmektedir. Mahlası Senâî, lakabı Hakîm ve Gazneli olduğu için kaynaklarda Hakîm Senâî veya

⁷¹⁰ Ahmet Yaşar Ocak, "Ebü'l-Vefâ el-Bağdâdî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/ebul-vefa-el-bagdadi--vefaiyye> (21.06.2025).

⁷¹¹ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.318/2-319/1.

⁷¹² Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.228-229.

⁷¹³ Halil İnalcık, *Devlet-i Aliyye-I*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2010, s.29.

⁷¹⁴ Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Et-Tanci, *İbni Battuta Seyahatnamesi*, s.210.

Senâî-i Gaznevî olarak da zikredilmiştir.⁷¹⁵ Gazneliler Devleti'nde önemli görevler yapan babasının uğraşları sonucunda iyi bir eğitim almıştır. Gazneliler Devleti hükümdarı Sultan İbrâhim'in ölümünden sonra oğlu III. Mesud tahta çıkmış ve bu sırada Senâî Belh'e gitmiştir.⁷¹⁶ Bir süre burada kaldıktan sonra muhtemelen Behram Şah döneminde tekrar Gazne'ye dönmüş ve ölümüne kadar burada yaşamıştır.⁷¹⁷

İlk başlarda methiye şairi olarak şiirler kaleme almış ve bunlarla ünlenmiştir. Bu yönüyle Gazne sultanlarından İbrâhim, III. Mesud ve Behram Şah için methiyeler yazmıştır. Daha sonra Belh'e gittiği sıralarda takvâ ve fazîlet yolunu seçmiş ve kendi iç dünyasına dönerek, inzivaya çekilmiştir. İnzivasından sonra yazdığı şiirler daha ârifane nitelikte olmuştur. Bu dönemindeki şiirleriyle, Farsça tasavvufî mesnevî tarzının kurucusu olarak adlandırılmıştır. İran'ın ilk ünlü mutasavvıf şairi sayılan Senâî'nin şiirleri sade ve akıcı bir dil özelliği taşımaktadır. Bu yönleriyle kendisinden sonra gelen Ferîdüddin Attâr, Mevlânâ Celâleddîn Rûmî ve Sa'dî-i Şîrâzî gibi şairleri etkilemiştir. Senâî, şiirlerinde yer alan mistik ve vaaz içerikli yapıyı takip eden bu grubun öncüsü olmuştur.⁷¹⁸ *Kalendernâme*'de de Senâî, hem iyi bir Hakk aşığı ve tasavvuf yolunun ârif yolcusu hem de çok iyi bir şair olarak anlatılmıştır.

*Dinle şimdi Gazne şeyhinin methini
O efendi hakîm büyüklerin öncüsü
Aydın etrafında onun gibi ârif
Hakk evliyalarından bil canı latif
Sözünü ile kılı ikiye böldü
Esrar âlemini iyilerden kıldı
Sözüne sena ile başlayınca
Sena da Senâî gibisi yoktu
Onun beyitleri zevk sefa ve canfezadır
İlimlerle şiirleri harmanlayıp süsledi
Dedikleri aşkın ona öğrettiği
Beyitleri canfeza ve canı besler
Öncü efendi ehil ve de yoldaş
Kırk gecede kadre ulaştı
Böyle birisine âşık olursan
Daha sonra o veliyi anlarsın
Canı gönülden ona na't et sen*

*Güzel ve mana dolu cümleleri
Cismin canın ve de dinin pakı
Nadir bulunur öylesi
Zâhid âbid ve de iffetli adam
Onun bahşışı de benim gibi ilmi ledundu
Cismi ve canı Hakk ile nurlandırdı
Melekler gökten duaya başladı
Hakk'a yemin ki bu gök kubbede
Eğer can ve gönlün varsa bu manayı eyle talep
Gönlü maden denizi gibi meyle coşturdu
Bu yola ulaşmayı aşktan öğrendi
Nazmı ve nesri de sanırsın altından sikke
Ahmed'in aşığı kadim şeyh
Kadir gecesini bayram gibi karşıladı
Hakk'ın dergâhına layık olursun
Gönlün efendisi bir efendi olursun
Evliyalara hizmetkâr olanlara⁷¹⁹*

⁷¹⁵ Sezai Küçük ve Zabihullah Rahmani, "Hakîm Senâî-yi Gaznevî'nin Hadîkatü'l-hakîka İsimli Eserinde Tahkiye". *Trabzon İlahiyat Dergisi*, 10(2) 2023, s.255.

⁷¹⁶ Serpil Koç Konuksever, "Fars Tasavvuf Şiirinde Senâî ve Bir Gazeli", *içinde* (127-148), **Doğu Edebiyatında Edebi Akımlar ve Üsluplar**, (Ed. Leyla Yakupoğlu Boran), Demavend Yayınları, İstanbul, 2019, s.131.

⁷¹⁷ Saime İnâl Savi, "Senâî", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamsiklopedisi.org.tr/senai> (22.06.2025).

⁷¹⁸ Koç Konuksever, "Fars Tasavvuf Şiirinde Senâî ve Bir Gazeli", *içinde* (127-148), s.131; "Sûfî Şiiri, Senâî ve Attâr", (Çev. Nimet Yıldırım), **Doğu Esintileri** 2(19), 2023, s.8. (7-19).

⁷¹⁹ Ebu Bekir Kalenderî, **Kalendernâme**, s.173/1-2.

Şiirin giriş kısmında Senâî'nin Gazneli bir şeyh olduğu belirtilmiştir. *Hakîm* bir efendi denilerek de lakabına atıf yapılmıştır. Ayrıca yazım tarzıyla tarihsel olarak etkilediği sonraki Ferîdüddin Attâr, Mevlânâ Celâleddîn Rûmî ve Sa'dî-i Şîrâzî büyük şair ve mutasavvıfların öncüsü olduğu dile getirilmiştir. Devamında onun gibi bir ârifin nadir görüldüğü belirtilerek onun evliyalarından zâhid, âbid ve iffetli olduğu vurgulanmıştır. Söz sanatında kılı ikiye bölerdi denilerek alandaki mahareti ifade edilmiş ve ilk başta buna senâ yani methiyelerle başlamış olduğu ve bu konuda ondan daha iyisi olmadığı belirtilmiştir. Senâî'nin sonraki dönemlerde yazıları mistik ve vaaz içerikli olmuştur. Ebu Bekir Kalenderî de buna atıf yaparak sena ile başladığını söyledikten sonra “İlimlerle şiirleri harmanlayıp süsledi / Gönlü maden denizi gibi meyle coşturdu” ifadesiyle Senâî'nin bu yönünü ele almış ve onun hem nazımda hem de nesirde çok iyi olduğu ifade etmiştir. Bu yönleriyle şiir, Senâî hakkında onun şiir konusundaki yetkinliğini ve bu alandaki tarihsel gelişimini tasavvufî bir bakış açısıyla yansıtmıştır.

4.1.15. Ferîdüddin Attâr

Kendi eseri *Mantık'ut-Tayr*'daki bilgilere göre asıl ismi Muhammed olan Ferîdüddin Attâr Nişabur'da doğmuştur.⁷²⁰ Doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte Devletşah'a göre doğum tarihi 1119-1120'dir. Başka kaynaklarda 1119-1158 tarihleri arasındaki yıllar verilmiştir.⁷²¹ Yine eserinden edinilen bilgilere göre eczacılık ve doktorluk da yapmıştır. Attar mahlasını da bundan dolayı kullanmış olduğu anlaşılmaktadır.⁷²² Ferîdüddin Attâr, tasavvufa meylettikten sonra Irak, Şam, Mısır, Mekke, Medine, Hindistan ve Türkistan gibi yerlere seyahatlerde bulunmuş ve sonra tekrar doğduğu Nişabur'a dönerek inzivaya çekilmiş ve burada Moğollar tarafından öldürülmüştür.⁷²³ Eserlerinden Arapça bildiği, dinî ve aklî ilimleri öğrendiği anlaşılsa da bunları nerede ve kimlerden öğrendiğine dair bilgiler yoktur. Rivayete göre babasının da şeyhi olduğu söylenen Kutbeddîn Haydar ile Rükneddîn-i Ekâf ve Mecdüddîn el-Bağdâdî'nin müridi olduğu yönündeki bilgiler kesin değildir.⁷²⁴ Kendisi ve eserleri tasavvuf ehli için ilham kaynağı olmuştur. Hem yapılan araştırmalarda hem de *Kalendernâme*'de Senâî'den etkilendiği ifade edilen Attâr'ın yazılarında Senâî'de olmayan yeni bir coşku ve yeni bir heyecan elde ettiği ifade edilmiştir.⁷²⁵ *Kalendernâme*'de Senâî'den etkilenmiş olduğu açıkça ifade edilmiş olmakla birlikte başarı sadece buna bağlanmamıştır. Ebu Bekir Kalenderî onun tasavvufî bakış açısı ve manevî aydınlığı sayesinde eserini iyi bir şekilde yazdığını dile getirmiştir.

⁷²⁰ Ferîdüddin Attar, *Mantık Al-Tayr*, s.XIII.

⁷²¹ Fatma Kopuz Çetinkaya, “Ferîdüddîn Attâr ve Bir Gazelinin İncelenmesi”, *Current Research in Social Sciences*, 1(2), 2015, s.27-28; Serhat Küçük, “Ferîdüddin Attâr'ın Hayatı ve Eserleri”, *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 2(1), 2013, s.242.

⁷²² Ferîdüddin Attar, *Mantık Al-Tayr*, s.XIII.

⁷²³ M. Nazif Şahinoğlu, “Attâr, Ferîdüddin”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/attar-feriduddin> (22.06.2025).

⁷²⁴ Kopuz Çetinkaya, “Ferîdüddîn Attâr ve Bir Gazelinin İncelenmesi”, s.27-28; Şahinoğlu, “Attâr, Ferîdüddin”, <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/attar-feriduddin>.

⁷²⁵ “Süfi Şiiri, Senâî ve Attâr”, (Çev. Nimet Yıldırım), s.14.

Şeyh Attar din ve ilimle
Dünyaya tek geldi adı da Ferid
Hakîm Gaznevî'nin nurlu gözleri
Onun güzel kokusu dünyayı sardı
Güzel kokusu âlemi canlandırdı
Onun kokusu da nedir esrarının kokusu
Anlarsın ki o büyüğün kim olduğunu
Mevlânâ dedi diye değil
Ruhsuz göz nasıl açık görsün
Evliyalandandı veli bil sen
Konuşamayan nutuklar onunla çözüldü
Onun sözlerini baştan sona araştır sen
Cezbedici beyitleri gör sen
Onunla bostan gibi şad olursun

Seçkindi o efendiler efendisi
Bu yolun şeyhi bizse ona mürid
Kimin dediği Attar'ın dediği gibi olur
Rüyaların sırrı onunla çözüldü
Dünya bu kokuyla tanında
Onun esrarının kokusu Hakk'ın kokusu
Söz ve kelimeler ve amel sahibini
O ruh gibi Senâî ise onun gözü
Ruh göz iledir görmek onunla
Ali Mustafa'ya nasılsa öyleydi
Her araştırıp sunduğu güzelliktendi
Her ne bulursan öğrenirsin her şeyi
Can bahşeden şiirlerini gör sen
Bahar gibi gülistandan kokuya erişirsin⁷²⁶

Ferîdüddin Attâr'ın hayatı hakkındaki bilgiler oldukça sınırlıdır. Yukarıdaki şiirde de hayatına dair bilgiler çok fazla değildir. Ferîdüddin Attâr, kendi eserinde adının Muhammed olduğunu söylemesine rağmen Ebu Bekir Kalenderî onun din ve ilimde seçkin, hatta bu gibi seçkin kişilerin efendisi olarak betimleyerek adının bundan dolayı eşsiz anlamındaki Ferîd olduğunu belirtmiştir. Ebu Bekir Kalenderî Senâî'nin göz, Ferîdüddin Attâr'ın ise ruh olduğunu “*Hakîm Gaznevî'nin nurlu gözleri / Kimin dediği Attar'ın dediği gibi olur. Mevlânâ dedi diye değil / O ruh gibi Senâî ise onun gözü. Ruhsuz göz nasıl açık görsün / Ruh göz iledir görmek onunla*” dizeleriyle ifade etmiştir. Bu ifadede ayrıca bu sözü Mevlânâ dedi diye değil diyerek onun da bunu söylediğine işaret edilmiştir. Âriflerin Menkıbeleri ve Nefahâtü'l-Üns'te anlatılana göre Mevlânâ bir gün dostlarını topladığı sırada onlara Mansûr'un (Senâî) nuru elli yıl sonra Ferîdüddin Attâr'ın ruhunda tecelli etmiştir dediği aktarılmıştır.⁷²⁷ Benzer bir rivayette, Mevlânâ'nın benzer şekilde “*Attâr ruhtu, Senâî ise onun iki gözü, biz Senâî ve Attâr'ın peşinden gelmişiz*” ifadesini kullandığı aktarılmıştır.⁷²⁸ Benzer şekilde Ebu Bekir Kalenderî'nin müşşidi *Sultan Veled'in Divanı*'nda da “*Attar ruh idi ve Senâî iki kalp gözü; biz Senâî'nin ve Attar'ın kiblesi olduk*” şeklinde ifade edilmiştir.⁷²⁹ Ebu Bekir Kalenderî Ferîdüddin Attâr için daha önce Mevlânâ tarafından bunlar söylenmiş olsa dahi sırf o söylediği için değil kendinin de böyle düşündüğünü vurgulamıştır.

4.2. XIII. ile XIV. Yüzyılda Yönetici ve Mutasavvıflar

Türkiye Selçuklu Devleti, XIII. yüzyılın başında özellikle Alâaddin Keykubâd (1220-1238) zamanında en güçlü dönemini yaşamıştır. Bu dönem Konya'nın hem siyasi hem de manevi bakımdan mutasavvıfları kendine çeken bir merkez haline geldiği dönem olmuştur. Ebu Bekir

⁷²⁶ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.173/2.

⁷²⁷ Ahmet Eflaki, *Âriflerin Menkıbeleri*, C.II., s.154.

⁷²⁸ Abdurrahman Câmî, *Evliya Menkıbeleri (Nefahâtü'l-Üns)*, (Haz. Süleyman Uludağ ve Mustafa Kara), Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2011, s.776

⁷²⁹ Veyis Degirmençay, *Sultan Veled Divanı*, Demavend Yayınları, İstanbul 2016, s. 272.

Kalenderî, eserinde genellikle mutasavvıflara yer vermekle birlikte yöneticilerin bu kesime bakışını da yansıtan hikâyeleri tasavvufî açıdan ele almıştır. Bu dönemdeki kişilerden Alâaddin Keykubâd ve II. Gıyâseddin Keyhüsrev'in sırasıyla Fakî Ahmed ve Sadreddin Konevî arasında geçen hikâyeleri olmak üzere sadece iki yöneticiye yer verilmiştir. Moğol etkisinin daha yoğun olduğu sonraki dönemde ise Türkiye Selçuklu Devleti yöneticilerine değinilmemiştir.

Ebu Bekir Kalenderî'nin mürşidi Sultan Veled'in büyük babası olan ve Sultanü'l-ulema denilen Bahâeddin Veled, 1151 yılında Belh'te doğmuştur. Rivayetlere göre soyu anne tarafından Hz. Ebû Bekir'e dayanmaktadır. Özellikle kendi eseri olan Ma'ârif'ten edinilen bilgilere göre iyi bir öğrenim görmüş, dinî ilimler ile tasavvuf ve hikmet alanlarında önemli kişilerden biri olmuştur. Akli ilimlere ve felsefeye karşı olduğu bilinen Bahâeddin Veled, 1203-1210 yılları arasında Belh'te yaşadığı ve sık sık Vahş'a gidip geldiği sıralarda kendisine cephe alan bilginleri, bidatçı olarak nitelendirdiği Fahreddin er-Râzî'yi, Hârezmşah Alâeddin Muhammed Tekiş'i, Belh ve Vahş kadıları ile zâhir uleması olarak nitelendirdiği kişileri şiddetli bir şekilde eleştirmiştir. Anlatılanlara göre Bahâeddin Veled'in yaptığı sert eleştiriler neticesinde Fahreddin er-Râzî'nin de kışkırtmaları sonucunda Hârezmşah Alâeddin Muhammed Tekiş ile arası açılmış bunun üzerine ailesi, yakınları ve bazı müridleriyle birlikte oradan ayrılmak zorunda kalmıştır. Buradan Semerkant'a geçtiği anlaşılan Bahâeddin Veled, İbnü'l-Esîr'e göre 1210, Cüveynî'ye göre ise 1212'de küçük yaştaki oğlu Mevlânâ ile bu şehirde bulunmuştur. Ancak Semerkant'ın Hârezmşah tarafından kuşatılması ve ardından Sultan Alâeddin tarafından ele geçirilmesi üzerine yeniden Belh'e gitmek zorunda kalmıştır. Burada yaklaşık 7-8 yıl yaşadktan sonra Moğol baskısının arttığı sıralarda 1219 yılının sonlarında hacca gitmek için oradan ayrılmıştır. Nişabur, Bağdat ve Kûfe üzerinden Mekke'ye giden Bahâeddin Veled, Hac dönüşünde Şam üzerinden Anadolu'ya geçmiştir.⁷³⁰ Kaynaklarda hangi güzergâh üzerinden Konya'ya geldiği tartışmalı ise de Şam'dan sonra Karaman'a geçtiği ve *Nefehâtü'l Üns'e* göre yedi yıl burada kaldığı bilinmektedir. Bahâeddin Veled, Anadolu'ya Türkiye Selçukluları tahtında Alâaddin Keykubâd'ın olduğu sırada gelmiştir. Alâaddin Keykubâd'ın defalarca başkent Konya'ya davet etmesi üzerine 1229 yılında Karaman'dan Konya'ya geçmiştir.⁷³¹ Bahâeddin Veled'in 1231 yılında hayatını kaybettiği dikkate alındığında verilen tarih Sultan

⁷³⁰ Bahâeddin Veled, İmam Fahreddin Râzî'nin kendisi hakkında yapmış olduğu propagandalar ve Veled'in hükümdara karşı isyan edecek söylentileri karşısında, düşünsel ve politik uzlaşmazlıklardan dolayı Horasan'dan ayrılmak zorunda kaldığı ifade edilmiştir. Diğer bir görüş ise Moğol saldırılarından dolayı doğup büyüdüğü yeri terk etmek zorunda kaldığıdır. Fakat Moğolların Horasan'a saldırıları daha geç olduğundan dolayı ikinci görüş çok sağlıklı görülmektedir. Alberto Fabio Ambrosio, **Dervişler**, (Çev: Buğra Poyraz), Kabalcı Yayınları, 2012, İstanbul, s.16; Ahmet Eflâki, **Âriflerin Menkıbeleri I**, s.182; M. Nazif Şahinoğlu, "Bahâeddin Veled", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamsiklopedisi.org.tr/bahaeiddin-veled> (26.05.2025).

⁷³¹ Rivayete göre, Alâaddin Keykubâd, Sultanü'l-ülemâ Bahâ Veled'in (Bahâeddin Veled) Larende'de bulunduğundan haberi yoktu. Haberi olunca Larende Subaşı Emir Musa'dan durumu hakkında bilgi istemiş ve bunu kendisine iletmediği için de memnuniyetsizliğini bildirmiştir. Emir Musa, konuyu Bahâeddin Veled'e aktarmış ve o da sultanın içki içtiğini, çalgı dinlediğini bu nedenle onun yüzünü nasıl görebileceğini söylemesini ve ayrıca orada olduğunun haber verilmemesini kendisinin istediğini sultana iletmesini söylemiştir. Bunun üzerine Alâaddin Keykubâd şayet Konya'ya gelip orda bir makam yaparsa bir daha çalgı ve şarkı dinlemeyeceğini ve ona mürid olacağını ifade etmiştir. Bu söz üzerine Bahâeddin Veled Konya'ya geçmiştir. Emine Uyumaz, **Sultan I. Alâaddin Keykubâd Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasî Tarihi (1220-1237)**, TTK, Ankara 2003, s.98; Paydaş, "Mevlânâ Celâleddin'in Anadolu Selçukluları ile Olan Münasebetleri", s.24; Abdurrahman Câmî, **Evliya Menkıbeleri (Nefahâtü'l-Üns)**, s. 603.

Veled'in, dedesinin Konya'ya geldiği ve iki yıl sonra da burada hayatını kaybettiği şeklinde aktardığı bilgiyle örtüşmektedir.⁷³²

Bahâeddin Veled'in Anadolu'ya geldiği sıralarda bölgede Moğol tehdidi iyice hissedilmeye başlanmıştır. I. İzzeddin Keykâvus'un 1220 yılında ölmesinin ardından tahta çıkan Alâaddin Keykubâd, Moğol tehdidinin Türkiye'ye yönelebileceği düşüncesiyle hemen önlemler almış önemli şehirlerin sur ve kaleleri elden geçirilmiş ve aynı tehditten çekinen Suriye coğrafyasındaki hâkim devletler ile dostluk ilişkileri güçlendirilerek karşılıklı ittifak arayışlarına girilmiştir.⁷³³ Tam da bu sıralarda Bahâeddin Veled'in ayrılmak zorunda kaldığı Hârezmşahlar ile sığındığı Türkiye Selçukluları arasında, Artuklu meliklerinin Eyyübî hükümdarı El-Melikü'l-Kamile bağlanması ve Moğolların önünden kaçarak Selçukluların doğu sınırlarına gelen Celâleddin Harezmsah'la ittifak kurmaları üzerine başlayan olaylar, 1230 yılında Harezmsah'a karşı Türkiye Selçuklularının galibiyetiyle sonuçlanan Yassı Çemen savaşının çıkmasına neden olmuştur.⁷³⁴ Türkiye Selçukluları hükümdarı Alâaddin Keykubâd'ın Bahâeddin Veled'i sürekli Konya'ya gelmesi için davet ettiği dönemle örtüşen bu olaylar iki tarafın birbirlerini desteklediklerini düşündürmektedir.⁷³⁵

Bahâeddin Veled, Konya'ya geldiğinde halk tarafından büyük bir sevgiyle karşılanmıştır. Alâaddin Keykubâd, beyler ve devlet ileri gelenleri ile onu ziyaret edip sohbetlerine katılmıştır. Rivayete göre Sultan ona o kadar bağlanmış ki Bahâeddin Veled hastalandığında onun için adaklar adayıp dualar etmiş, öldüğünde ise yedi gün yas tutup yoksullara yiyecek ve mal dağıtmıştır.⁷³⁶ Tarihte bu dönem için anlatılan olaylar Bahâeddin Veled ile Alâaddin Keykubâd arasında çok yakın bir ilişki olduğunu açık olarak ortaya koymaktadır. Daha önce ifade edildiği üzere Ebu Bekir Kalendarî şeyhlere karşı ihtiram göstermiş ve onları himaye eden yöneticileri eserinde övgüyle anmıştır. Eserde doğrudan Bahâeddin Veled'ten bahsedilmese de müridlerinden olan Fakî Ahmed ile Alâaddin Keykubâd arasında geçen bir hikâyeye yer verilmiştir.

⁷³² Sultan Veled, **Maârif**, (Çev. Meliha Anbarcıoğlu), Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1966, s.V.

⁷³³ Sevim ve Yücel, **Türkiye Tarihi**, s.112-114.

⁷³⁴ İbn Bibi, **El-Evâmirü'l-Alâ'iyye fî'l-Umûrî'l-Alâ'iyye Selçuknâme II**, s.17; Süleyman Özbek, "Türkiye Selçuklularının Çöküşünde Sebep Sonuç İlişkisi Yassıçemen'den Köseadağ'a", **Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E - Dergisi**, 5(1), 2018, s.5-8.

⁷³⁵ Ahmet Eflakî, Harezmsahlar ile yaşanan mücadelenin Bahâeddin Veled'in ölümünden kısa bir süre sonra gerçekleştiğini aktarmıştır. Anlattığı hikâyeye göre Alâaddin Keykubâd, Celâleddin Harezmsah'ın geldiğini duyunca Bahâeddin Veled'in türbesini ziyaret etmiş ve ondan yardım ve himmet dilemiştir. Ardından Harezmsahların durumunu öğrenmek için kıyafetini değiştirerek birkaç adamıyla kendilerini Erzurum'da yaşayan Türkler olarak tanıtip Harezmsah askerlerinin içerisine girmişlerdir. O gece Sultan, rüyasında Bahâeddin Veled'i görmüş ve o, Sultan'a hemen kalkıp oradan uzaklaşmalarını söylemiştir. Ahmet Eflakî, **Âriflerin Menkıbeleri**, C.I, s.202, 137-139. Aslında yapılan araştırmalarda Harezmsahlar ile yapılan mücadelede hakkında yukarıda anlatılan hikâye sırasında Bahâeddin Veled hayattadır. Ancak bu ve benzer hikâyeler Bahâeddin Veled'in Alâaddin Keykubâd'ın politikalarını desteklediğine dair güçlü ipuçları vermektedir. Uyumaz, **Sultan I. Alâaddin Keykubâd Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasî Tarihi (1220-1237)**, s.58-59, 79-80.

⁷³⁶ Paydaş, "Mevlânâ Celâleddin'in Anadolu Selçukluları ile Olan Münasebetleri", s.25.

4.2.1. Alâaddin Keykubad ve Fakî Ahmed

Anadolu’da XIII. yüzyılda aslında birçok mutasavvıf ve şairin, Fakî Ahmed ismiyle anıldığı daha önce belirtilmişti. Bu dönemde Anadolu’da en az beş farklı Fakî Ahmed adında kişinin bulunması da,⁷³⁷ araştırmalarda bunların karıştırılmasına ve hatta bazen anlatılanların tam olarak hangisine ait olduğunun tespitine dair zorluk çıkarmıştır. Ancak *Âriflerin Menkıbeleri*’nde Bahâeddin Veled’in Ahmed Fakî (ö.1252⁷³⁸) adında bir öğrencisi ve müridi olduğundan bahsedilmiştir. Bu kişinin Türk olduğu, iyi bir bilgin olarak dağlarda inzivaya çekildiği, hocası Bahâeddin Veled’in ölümü üzerine de Konya’ya döndüğü belirtilmiştir.⁷³⁹ Eflâkî’nin eserindeki Fakî Ahmed’in Ebu Bekir Kalenderî’nin *Kalendernâme*’de bahsettiği kişi ile uyumlu olduğu da doğrulanmıştır. Ebu Bekir Kalenderî eserinde bu kişiden iki yerde şu şekilde bahsetmiştir.

<i>Sana Fakî Ahmed'ten bahsedeyim</i>	<i>Ola ki onunla Hüdâ ehillerine varasın</i>
<i>Rum ilinin seçkin kutbuydu</i>	<i>Ondan haberdardı dağ taş</i>
<i>O yörelerde saklı olan her ne varsa</i>	<i>Hakk ona ayan beyan sunardı</i>
<i>Onun ilmi yaratılanlardan öteydi</i>	<i>Veliler mertebesinde ise seçkinlerdendi</i>
<i>İsterse rüzgârın dalından yaprak koparır</i>	<i>İsterse gökte uçan kuşu yakalardı</i>
<i>Denizde karada çölde her ne varsa</i>	<i>Ottan saptan taştan ibaret</i>
<i>Tamamıyla hepsini görmeye vakıftı</i>	<i>Kendinden değil Hakk'ın kerametindendi</i>
<i>Keremeti velayeti ve sırrından</i>	<i>Ne varsa an be an aşikâr kılardı</i>
<i>Kutbların işi budur kutb olmak da bunu gerektir</i>	<i>Vasfı ve şerhleri de bunlardan yüzlerce fazladır</i>
<i>Sanmayın ki bu mevki makam kendinden</i>	<i>Tabi ki hepsi her şeyden münezzehtir olan Hüdâ'dandı</i>
<i>Duymuşundur o zaman Horasan'da</i>	<i>O zamanın kutbu ateş yakmıştı</i>
<i>Onun kıvılcımını Fakî Ahmed görmüştü</i>	<i>Söyleyen oydu ondan duyansa Konyalıları</i>
<i>O halde kutbun bir diğerinden haberi olur</i>	<i>Sen de bu büyüklerin işine bakıver</i>
<i>Kutbların kokusunu yoklayıver</i>	<i>Olup biten her şeyden haberdar olursun⁷⁴⁰</i>

Şiirde anlatılan kişi ile *Âriflerin Menkıbeleri*’nde bahsedilen kişinin uyumlu olduğu görülmüştür. Fakî Ahmed’in Konya’ya Horasan’dan geldiği bilinmektedir. Ahmed Eflâkî, onun bir gün *el-Hidâye* okurken Bahâeddin Veled’in ilmindeki büyüklük karşısında kendini kaybettiği ve kitaplarını ateşe atıp dağlara çıktığını daha sonra Bahâeddin Veled’in ölümünden sonra geri döndüğünü aktarmıştır.⁷⁴¹ Ebu Bekir Kalenderî’nin şiirinde geçen “*İsterse rüzgârın dalından yaprak koparır / İsterse gökte uçan kuşu yakalardı. Denizde karada çölde her ne varsa / Ottan saptan taştan ibaret*” ifadesi muhtemelen onun dağlara çıkarak yaşadığı münzevi hayatına vurgu yapmaktadır. Ancak daha da önemlisi “*Duymuşundur o zaman Horasan'da / O zamanın kutbu ateş yakmıştı. Onun kıvılcımını Fakî Ahmed görmüştü / Söyleyen oydu ondan duyansa Konyalıları*”

⁷³⁷ Sertkaya, "Ahmed Fakih", <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/ahmed-fakih>.

⁷³⁸ Fakî Ahmed’in ölüm tarihini Eflâkî 1221 olarak vermiştir. Ancak mürşidi olan Bahâeddin Veled 1231 yılında öldüğü için bu tarih doğru değildir. Bu yanlışlık Anadolu’da o tarihlerde birden fazla Fakî Ahmed adında kişinin bulunmasından kaynaklıdır. *Kalendernâme*’deki Fakî Ahmed 1252 yılında ölmüştür.

⁷³⁹ Ahmet Eflaki, *Âriflerin Menkıbeleri*, C.I, s.202, 642.

⁷⁴⁰ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.97/1.

⁷⁴¹ Sertkaya, "Ahmed Fakih", <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/ahmed-fakih>.

ifadesi açık olarak bu kişinin Bahâeddin Veled'in müridi olan Fakî Ahmed ile aynı kişi olduğunu göstermektedir. Ayrıca Fakî Ahmed'in Horasan'da gördüğü kıvılcım ve o zamanın kutbu diye bahsedilen kişinin de Bahâeddin Veled olduğu, onun peşinden Konya'ya geldiği ve onun da büyük bir şeyh olduğu açık şekilde ortaya koymuştur. Dolayısıyla Ebu Bekir Kalenderî'nin yetiştiği aynı kanaldan gelen kişilere büyük hürmet gösteren Alâaddin Keykubâd ile Bahâeddin Veled'in müridi Fakî Ahmed'in aralarında geçen bir hikâyede Alâaddin Keykubâd'ın övülmesi tesadüf değildir.

*Rum ikliminde bir padişah vardı
Adı Alâeddin Şah idi
Köleler gibi birer padişahlardı
Savaş gününde kahhar ve kahraman
Talih onunla gurur duyar öylesine
Şah Rum'u hepten tasarruf etmişti
Şahın makamı Konya'da idi
Mevki ve yeri oldukça ala
Aniden kaza ve kaderden
Hendekte bir salikin oturduğunu gördü
Bir leşi yanına koymuştu
Bu adam eğer değersizse
Ki o hep leş ile yaşarsa
Fakî Ahmed şahın bu dediklerini duyunca
Ondan bir parça ona gönderdi
Sımsıcak pirinç ve lavaş ile
Fakî Ahmed'den bunu görünce
Oysa velinin kerameti Hüdâ'dandır
Fakî'nin kerameti beyan olunca*

*Taş kalplileri adaletiyle mum eylerdi
Dinde ilim ve amel sahibi idi
Gerçi hepsi birbirinden daha iyiydi
Meclis gününde altın gümüş saçanlar
Böyle bir şah cihana gelmedi diye
Çünkü Hakk ona yardım etmişti
Rum ili cennet Konya ise selamet yeri olmuştu
Konya nazenin güzel bir şehir idi
Şahın yolu hendeğe düştü
Rum ilinin hâkimi ve de sahibi
Alâeddin Fakî Ahmed'ten uzaklaştı
Böyle bir kutbu kim görmüş
Helal varken haramı nasıl yesin
Onun tüm inkârcılarını bir kabul etti
Şaha görünense bir parça kızarmış büryandı
Onda azıktan gayri bir şey yoktu leş olsa bile
Başıyla candan ona hizmet eyledi
Yoksa o velinin kerameti kendinden mi olur
Şahların şahı ona ikrar oldu⁷⁴²*

Türkiye Selçukluları sultanlarının en büyüklerinden biri olan Alâeddin Keykubâd zamanında devlet en güçlü, ihtişamlı ve mesut dönemini yaşamıştır. Kendisi âdil, ciddi ve otoriter bir hükümdar olarak anılmıştır. Hakkında önemli bilgiler aktarılan *Abû'l-Farac Tarihi*'nde Alâeddin Keykubâd, çok akıllı, siyasî zekâsı yüksek, ahlâklı ve namuslu bir hükümdar olarak tanıtılmıştır. Ayrıca onun döneminde devletin gücü ve şanı artmış, ülke sınırları genişlemiş, birçok hükümdar kendisine tâbi olmuştur. Bu yüzden aynı eserde âlemin onun önünde eğildiğini ve bundan dolayı da ona dünyanın sultanı denildiği kaydedilmiştir. Kendisi de bizzat yüksek bir kültüre sahip olan Alâeddin Keykubâd, hükümdarlığı boyunca ilim, kültür ve sanat mensuplarına değer vermiş ve onları himaye etmiştir. Bahâeddin Veled dışında onun döneminde Muhyiddin İbnü'l-Arabî, Abdüllatîf el-Bağdâdî, Necmeddîn-i Dâye, Tûsî ve Ahî Evrân gibi Anadolu'ya gelen kişiler Alâeddin Keykubâd tarafından itibar görmüştür.⁷⁴³ Ebu Bekir Kalenderî'nin şiirinde de Alâeddin

⁷⁴² Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.241/2-242/1.

⁷⁴³ Ebû'l-Ferec'in tarihinde Sultan Alâeddin Keykubâd'ın 1237 yılında ölümünün anlatıldığı kısımdan sonra onun özellikleri hakkında bilgi verilmiştir. Buna göre Alâeddin Keykubâd kendi devrinin hükümdarları arasında nevi şahsına münhasır bir kişiydi. Çevik, sağlam kafalı ve temiz varlıklıydı. Arap hükümdarlarının alışık oldukları birçok mülevves (pis, kirli, iğrenç) itiyatlardan (alışkanlık) ve çirkin ihtiraslardan münezzeh bir kimseydi. Suçlulara karşı sert davranır

Keykubâd'ın tüm Rum topraklarını ele geçirmiş olduğu, başkent Konya'nın manevi ve siyasi bir merkez haline geldiği ve şahların şahı denilerek birçok hükümdarın ona tabi olduğu aktarılmıştır. Şiirde adil bir padişah olmasının yanında hem savaşçı yönü ve cesareti hem de dinî yönü ortaya konulmuştur. Fakî Ahmed ile karşılaşması olayında leş metaforu üzerinden onun zâhirî görünüşüne vurgu yapılmış ancak Alâeddin Keykubâd onun batını yönünü kavrayarak ona değer vermiştir.

4.2.2. II. Gıyâseddin Keyhüsrev ve Sadreddin Konevî

Bahâeddîn Veled'in ölümünden sonra yerini oğlu Mevlânâ almış ve o da babası gibi Alâeddin Keykubad ile iyi ilişkilere devam etmiştir. Alâeddin Keykubad'ın ölümünden sonra ise tahta oğlu II. Gıyaseddîn Keyhüsrev geçmiştir. II. Gıyâseddin Keyhüsrev'in 1237 yılında babası Sultan Alaeddîn Keykubad'ı öldürtmesi Türkiye Selçuklularının çöküşünü başlatmıştır. II. Gıyâseddin Keyhüsrev döneminde toplumsal ve siyasal çözümler başlamış, 1240 yılında Baba İshak ve müridi Baba İlyas tarafından başlatılan Babaî Ayaklanması ile de devletin bir takım siyasî, idarî, toplumsal ve askerî zaafalarının olduğunu ortaya çıkmıştır. Moğolların bu durumu fark edip saldırılara başlamasıyla da süreç daha da hızlanmıştır.⁷⁴⁴ Alâeddin Keykubâd zamanında ülkeden uzak tutulan Moğollar bu dönemde içerilere girmeye başlamış ve onun ölümünden sadece altı yıl sonra yaşanan 1243 Köseadağ Savaşı ile Türkiye Selçukluları çöküş sürecine girerek, Moğollar ülke ve sultanlar üzerinde hâkimiyet kurmuşlardır.⁷⁴⁵ Köseadağ Savaşı'ndan sonra II. Gıyâseddin Keyhüsrev başkenti terk ederek Antalya'ya çekilmiştir. Sultanın başkenti bırakması bir anlamda ülkenin başsız kalmasına neden olmuştur.⁷⁴⁶ II. Gıyâseddin Keyhüsrev döneminde Mevlânâ birçok devlet adamı ile yakın ilişki içinde olsa da Sultan ile doğrudan bir ilişki kurmamıştır. Bunda özellikle sultanın yaşam şeklinin etkili olduğu düşünülebilir. Ortaçağ kaynakları onu görevlerini tam olarak yerine getirmeyen ve nefesine düşkün biri olarak tasvir etmektedir. Özellikle Ebu Bekir Kalenderî gibi İbn-i Bîbî de Alâeddin Keykubâd'a methiyeler dizerek onu ideal bir hükümdar olarak tasvir ederken II. Gıyâseddin Keyhüsrev'in bunun tam tersi bir hükümdar olduğunu ima etmiştir.⁷⁴⁷ Ölümü anlatılırken dahi onun Tarsus kuşatması sırasında bulunduğu Alâiye'de ya içki içerken ya da baktığı vahşi hayvanların ısırması sonucu yirmi beş yaşlarında hayatını kaybettiği vurgulanmıştır.⁷⁴⁸ Kaynaklardan zevk ve eğlenceye düşkün biri olarak tasvir edilen II. Gıyâseddin Keyhüsrev'in aklî ve ahlâkî zayıflıkları ile Babaî isyanları ve Moğol saldırılarında gösterdiği tavrı devleti sahipsiz bırakmıştır.⁷⁴⁹ Bu yönleriyle hem Mevlevîlik hem de Kalenderîlikteki en temel öğretilerden biri olan dünya hazlarından uzaklaşma anlayışının tam tersi bir yaşam sürmüştür.

ve hükümlerinde adaleti gözetirdi. Birçok şehirleri ve müstahkem mevkiileri zapt ederek saltanatına katmış ve satvetini yaymaya muvaffak olmuştu. Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1993, s.325, 390-394; Gregory Abû'l-Farac, **Abû'l-Farac Tarihi**, C.II, (Çev. Ömer Rıza Doğrul), TTK, Ankara, 1950, s.536-537.

⁷⁴⁴ Ahmet Yaşar Ocak, **Babaîler İsyanı**, s.139; Haykiran, **Moğollar Zamanında Yakın Doğu**, s.161-162.

⁷⁴⁵

⁷⁴⁶ Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s.438, 456.

⁷⁴⁷ Mükrimin Halil Yınanç, İbni Bîbî Selçuknâme, Kitabevi, İstanbul 2015, s.75, Mecit, **Anadolu Selçukluları**, s.224.

⁷⁴⁸ Ali Sevim, "Keyhusrev II", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamsiklopedisi.org.tr/keyhusrev-ii> (27.05.2025).

⁷⁴⁹ Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s.455.

Dolayısıyla iki taraf arasındaki dünyaya bakış farklılıkları, taraflar arasında herhangi bir ilişki kurulmasında en önemli engel gibi durmaktadır.⁷⁵⁰ Ebu Bekir Kalenderî, eserinde II. Gıyâseddin Keyhüsrev'e Şeyh Nasireddin-i Konyevî ile onun arasında geçen bir hikâyede eleştirel olarak yer vermiştir.

Yapılan araştırmalarda Şeyh Nasireddin-i Konyevî isimde birine rastlanılmamıştır. Ancak *Kalendernâme*'de yazılan Şeyh Nasireddin-i Konyevî'nin, Muhyiddin'in (Muhyiddin İbnü'l-Arabi) öğrencisi olduğunun aktarılması ve II. Gıyâseddin Keyhüsrev zamanında yaşamış olması tarihsel süreç bakımından bu kişinin Sadreddin Konevî olduğu sonucunu ortaya koymuştur. Özellikle *Kalendernâme*'nin ilgili kısmında *Fusûs ve Fükûk da onun eseri* ifadesi bu konuda şüphe bırakmamaktadır. Çünkü tam adı *el-Fükûk fî esrâri müstenidâti hikemi'l-Fuşûs* olan ve Fuşûşü'l-hikem şerhi geleneğinde önemli bir etkisi bulunan bu eser Sadreddin Konevî'ye aittir.⁷⁵¹

II. Gıyâseddin Keyhüsrev dönemindeki Babaî Ayaklanması sûfî bir ayaklanma olduğu için çeşitli tasavvuf grupları arada kalarak devlet ve isyancılar arasında seçim yapmak zorunda kalmıştır. Babaî Ayaklanması'nın getirdiği sonuçlardan biri Anadolu'da tasavvuf dilinin siyasallaşmasıdır. Bu olaylar yaşanırken Sadreddin Konevî de olaylara müdahil olmuştur. Ayaklanmanın ardından 1243 yılında yaşanan Köseadağ Savaşı'ndan sonra hâkimiyetin Moğolların eline geçmesiyle Sadreddin Konevî, Moğol hâkimiyetindeki Selçuklu hanedanlığı ile ilişkilerini sınırlandırarak, Ahî Evrân ve Kirmânî ile Türkmen zümrelerden yana bir tavır takınmıştır. Anadolu'da Türkmen kökenli tasavvufî düşüncenin temsilcileri olan bu üç isim, aynı zamanda Anadolu'da bu düşüncenin Moğol baskısı ve Fars bürokrasisine karşı savunucuları olmuşlardır.⁷⁵²

Kalendernâme'de geçen hikâyede Selçuklu hükümdarı ile bahsedilen şeyh arasında bir mücadele olduğu sonucunu çıkarmak mümkündür. Dolayısıyla Ebu Bekir Kalenderî, eserinde taraflar arasında yaşanan çatışmayı tasavvufî bir bakış açısıyla değerlendirmiştir. Burada şeyh ilahi aşkın, II. Gıyâseddin Keyhüsrev ise dünyevî nefsin temsilcisi olarak nitelendirilmiştir.

*Dinle o Hüdâ ehlinin na'tını
Şeylerin şeyhi Nasireddin Şeyh
Keremeti velayeti kademini
Mustafa hadisini onun gibi
Sûfî ve saf her iki cihana vakıf
Sülûkü ve esrar keşfinde emin
Fusûs ve Fükûk da onun eseri
Din ilmi ve dünyadan haberdar*

*Gözünü gönlünü aç kendine gel
Hüsrevler ayinine sahip bir fakir
Her daim münkirlere gösterirdi
Hangi âlim söyleyebilir sen söyle
Her iki cihandan ise azat
Şeyh Muhyiddin'in de müridi
Özün özü sırrın sırrı hep odur
Kamil şeyh nazar sahibi mürşid*

⁷⁵⁰ Mehmet Ali Hacıgökmen, "Mevlâna Celaleddin-i Rumî'nin Selçuklu Sultanları ile İlişkileri", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (36), 2014, s.124-125.

⁷⁵¹ Ekrem Demirdi, "Sadreddin Konevî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/sadreddin-konevi> (27.05.2025).

⁷⁵² Haykıran, *Moğollar Zamanında Yakın Doğu*, s.161-162.

*Eşi benzeri o zamanda
Her zamanın gerçek şahıydı
Sultan şeyhi her an
Ondan sonra haberciler dediler ki
Şeyhin mülkü ve sayısız malı
Harcadığı altın gümüş sayısız
Haberciler bunu sultana ulaştırdı
Çabuk şeyhe benden selam
Ondan sonra deyin ki ey Hakk ehli
Eğer öğrenip altın gümüş yaparsa
Bunları duyunca haberciler yola düştü
Olan biteni anlattıklarında
Bizim kimyamız bu iksirler değil
Şah duyunca bunu öfkeye kapıldı
Ona neler yapacağım yemin olsun
Gün bitince gece neler oldu ansızın
O Aksaray şehrinin çölünde
Şeyh ile didişirse bir padişah
Velîyi asla kendin gibi sanma
O yüzden o Allah'ın seçkini olur
Himmeti bu âlemin sütunudur
Haktandır bu makamı mevkii*

*Yoktu olamazdı cihanda
Gıyâseddin idi dünyadan emin
İmtihana tabi tutardı
Ey şahların şahı efendisi
Kimyasıyla meclisi altına çalması
Müridlerine bahşı sonsuz
Gözü karardı onlara kızdı
Mesaj ulaştırın ey azizler
Sultan kimya ilmine talip diye
Şeyhinde minnetine düşer fazlasıyla
Anında şeyhin yanına ulaştılar o an
Şeyh duyunca dedi ey gafiller
Bizim kimyamız cenabı Hakk'ın lütfudur
Sazda düşmanlık marşını çaldı
Şeyh ise kötülüğün sana olur dedi
Emirleri toplandı etrafında o şahın
Ez kaza bu hikâye sunuldu sultana
Tacını tahtını kendi başına çalar
İster şah istersen cihanın sultanı ol
Hasların hası en haslardan olur
Onun bir nazarıyla dünyalık olur
Her ne isterse onu yapar vesselam⁷⁵³*

Ebu Bekir Kalenderî'nin yukarıda verilmiş olan şiiri tarihsel olaylarla paralellik göstermektedir. Şiire göre II. Gıyâseddin Keyhüsrev, dünyevi hazlar peşinde koşan ve mutasavvıfları anlamayan bir kişidir. Hatta onları anlamadığı gibi onlara karşı mücadele halinde olduğu vurgulanmıştır. Şiirin sonunda yer alan “Şeyh ile didişirse bir padişah / Tacını tahtını kendi başına çalar” ifadesi Babaî İsyanı, bu dönemde tutuklanan Ahi ve Türkmen zümreleri ile ardından yaşanan Köseadağ Savaşı'na bir gönderme olmalıdır. Çünkü Alâeddin Keykubâd'ın II. Gıyâseddin Keyhüsrev tarafından öldürülmesi Ahî ve Türkmen çevreleri tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Bu tepkinin kendi iktidarına olduğunu düşünen II. Gıyâseddin Keyhüsrev, Ahî Evrân ve birçok ileri gelen Ahî ile Türkmen ileri gelenlerini hapsedirmiştir.⁷⁵⁴ Babaî isyanında devlet ile başlarında tasavvuf ehli olan Türkmen zümreler arasında yaşanan mücadelede devletin düzeni bozulmuş ve ardından Moğollara yenilen II. Gıyâseddin Keyhüsrev, başkenti bırakarak Alâiye'ye gitmiştir. Şiirdeki deyişle tacını tahtını kendi başına çalmıştır. Ebu Bekir Kalenderî'nin burada bir anlamda Altın Orda Hanlığı'na da mesaj vermek istediği sonucu çıkarılabilir. Öyle ki eserde aktarılan iki Türkiye Selçuklu hükümdarı karşılaştırıldığında, tasavvuf ehlini koruyup gözetleyen ve onlara hürmet eden Alâeddin Keykubâd cesur, savaşçı ve dindar biri olarak tanımlanırken onun zamanında devlet en güçlü dönemini yaşamıştır. Bunun aksine tasavvuf ehlini gözetmeyen II. Gıyâseddin Keyhüsrev tam tersi olarak devletin gerilemesinde etkili olmuştur. Ebu Bekir Kalenderî'nin bu

⁷⁵³ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.262/2-263/1.

⁷⁵⁴ Mikail Bayram, *Sosyal ve Siyâsî Boyutlarıyla Ahi Evren – Mevlânâ Mücadelesi*, Çizgi Kitabevi, İstanbul, 2023, s.53.

bakış açısını Altın Orda Hanlığı yöneticilerinden bahsettiği kısımlarda da görmek mümkündür. Eserde bahsedilen Özbek ve Canibeg hanlar ile emirlerden Tülek Timur ve Kutluk Timur, büyük yöneticiler olarak övülürken onlar âlimleri ve evliyalari himaye eden, onlarla yakın ilişki kuran şahsiyetler olarak tasvir edilmiştir. Bir anlamda gittiği yerdeki yöneticilere kendisi başta olmak üzere tasavvuf ehlinin himaye edilmesi gerektiği ve büyük yönetici olmakla âlimleri himaye etmenin ortak olduğu mesajını vermiştir.⁷⁵⁵

4.2.3. Ahî Evran

Daha önce bahsedildiği üzere XIII. yüzyılın başlarında Anadolu'ya gelen önemli kişilerden biri de Sadreddin Konevî'nin yakın dostu olan ve Anadolu'da Ahîlik teşkilatını kuran Ahî Evran'dır. Asıl adı Nasirüddin Ebû'l-Hakayık Mahmud b. Ahmed el-Hoyî (1172-1262) olan Ahî Evrân, o dönemde İran'ın Batı Azerbaycan Eyaletine bağlı ve Van'ın Özalp ilçesine 70-80 km uzaklıktaki Hoy kasabasında doğmuştur. İlerleyen dönemlerde Harezmsahlar yönetimindeki Herat'ta, Fahrüddin Râzî'den (Ebû Abdullah Muhammed Râzî, 1149-1209) dersler alarak onun hizmetinde bulunmuştur. Ahî Evrân, tasavvufi eğitimi Horasan ve Maverâünnehr 'de, Ahmet Yesevî'nin öğrencilerinden almıştır. Ardından hac için Mekke'ye gitmiş ve burada Evhadüddin Kirmanî (Evhadüddin Ebû Hamid Ebi'l-Fahr el-Kirmanî, 1168-1248) ile karşılaşmasının ardından ona intisap etmiştir.⁷⁵⁶ Bu sırada Türkiye Selçuklu hükümdarı I. Gıyâseddin Keyhüsrev (1192-1196, 1205-1211), ikinci kez tahta çıktığında hem hocası hem de Sadreddin Konevî'nin babası olan Mecdüddin İshak'ı Konya'ya çağırıştır. Mecdüddin İshak, 1205 yılında hacca gitmiş ve buradayken dostları Evhadüddin-i Kirmânî, Ahî Evrân, Muhyiddin İbnü'l-Arabî, İbnü'l-Mufaddal ve İbnü'd-Dübeysî gibi önemli kişileri Anadolu'ya davet etmiştir.⁷⁵⁷ Bu davet üzerine Anadolu'ya gelen Ahî Evrân, gelişinden kısa bir süre sonra 1206 yılında Kayseri'ye yerleşmiştir. Kayseri'ye geldikten sonra bir tabakhane kurarak debbağlık yapan Ahî Evrân, artık debbağların pîri ve bütün Ahîlerin sultanı olarak anılmaya başlanmış ve bu sırada Evhadüddin-i Kirmânî'nin kızı Fatma Hatun (Fatma Bacı) ile evlenmiştir. Bu sırada Türkiye Selçukluları tahtına çıkan ve kendisi de fütüvvet teşkilatına giren Alâaddin Keykubâd, Ahi Türkmenlerin hamisi olmuştur. Alâaddin Keykubâd, Ahî Evrân'ı başkent Konya'ya davet etmiş ve o da bu davete icabet ederek hükümdarın ölümüne kadar burada önemli faaliyetler yürütmüştür.⁷⁵⁸

Alâaddin Keykubâd'ın II. Gıyâseddin Keyhüsrev tarafından öldürülmesi üzerine Ahî ve Türkmen çevreleri ile yönetimin arası açılmış ve Ahî Evrân ile birçok ileri gelen Ahî

⁷⁵⁵ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.194/1-2, 210/1, 360/1-361/1.

⁷⁵⁶ Neşet Çağatay, "Anadolu'da Ahilik ve Bunun Kurucusu Ahi Evren", *Belleten*, 46(182), 1982, s.431-432.; Bayram, *Sosyal ve Siyasî Boyutlarıyla Ahi Evren – Mevlânâ Mücadelesi*, s.40.

⁷⁵⁷ Mehmet Ali Hacıgökmen, "Mecdüddin İshak", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamsiklopedisi.org.tr/mecdüddin-ishak> (11.06.2025).

⁷⁵⁸ Erol Ülgen, "Esnaf ve Sanatkarların Piri Ahi Evran ve Geçmişten Günümüze Ahilik", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 61(1), 2021, s.452.

hapsedilmiştir.⁷⁵⁹ Aynı sıralarda göçebe Türkmen gruplarına uygun bir tasavvuf anlayışı geliştiren Baba İlyas da II. Gıyâseddin Keyhüsrev'e karşı, (isyan sırasında niyetlerinin bu olmadığını iddia etmişlerdir) iktidarı ele geçirmek için bir ayaklanma başlatmıştır.⁷⁶⁰ Ayaklanma her ne kadar bastırılmış ve yakalanan Baba İlyas idam edilmişse de bu iki olay yönetim ile Ahî ve Türkmen grupları arasındaki ilişkiyi derinden sarsmıştır. Böyle bir ortamda gerçekleşen Köseadağ Savaşı'nda Türkiye Selçukluları başında Baycu Noyan'ın bulunduğu Moğollara karşı ağır bir mağlubiyet almıştır. Baycu Noyan, Köseadağ galibiyetinin ardından Sivas'a ilerlemiş ve Sivas kadısının itaat bildirmesiyle şehri ele geçirmiş ve ardından da yönünü Kayseri'ye çevirmiştir. Ancak Kayseri, Sivas gibi hemen teslim olmayarak Moğollara karşı direnmiş fakat sonunda şehir düşmüştür. Baycu Noyan, bu direniş sonrasında şehri ele geçince büyük bir yağma, tahrip ve katliam gerçekleştirmiştir.⁷⁶¹

Ahî Evrân'ın Konya'da tutuklu bulunduğu sırada yaşanan Kayseri direnişinde birçok Ahî Moğollara karşı mücadele etmiştir. Bu nedenle şehir düştükten sonra Ahî Evrân'ın eşi Fatma Hatun ve daha birçok Ahî Moğollar tarafından esir edilmiştir.⁷⁶² II. Gıyâseddin Keyhüsrev'in ölümü üzerine içlerinde Celâleddin Karatay'ın da bulunduğu bir kısım ileri gelenin etkisiyle tahta II. İzzeddin Keykâvus çıkarılmış ve Celâleddin Karatay da saltanat naipliğine getirilmiştir.⁷⁶³ Onun çıkardığı genel bir aflu Ahî Evrân ve Türkmen ileri gelenleri serbest bırakılmıştır. Serbest kaldıktan sonra Denizli'ye giden Ahî Evrân'ın yakın dostu Sadreddin Konevî aracılığıyla Konya'ya geri dönmesi sağlanmıştır. Tartışmalı bir konu olmakla beraber bu dönemde bir süre vezirlik yaptığı söylenen Ahî Evrân'ın bir suikastla Mevlânâ'nın hocası Şems-i Tebrîzî'nin 1247 yılında öldürülmesinde payı olduğu ve suikastçılar arasında Mevlânâ'nın oğlu Alâeddin'in de bulunduğu iddia edilmiştir.⁷⁶⁴ Ayrıca Ahî Evrân'ın bu dönemde 4-5 yıl vezirlik yaptığı ve bunun Mevlânâ ile Ahî Evrân arasında bir çatışmaya sebebiyet verdiği söylenmektedir. Türkiye Selçuklularındaki müşterek hükümdarlık döneminde yaşanan bu çatışmada Ahî Evrân II. İzzeddin Keykâvus'u, Mevlânâ ve çevresi ise IV. Kılıç Arslan'ı desteklemiştir. Şems-i Tebrîzî'nin öldürülmesinden sonra devlet adamları asayiş ve güvenliği sağlamak için Ahî Evrân'ı Konya'dan uzaklaştırmışlardır. II. İzzeddin Keykâvus'un 1246 yılında tahta çıkmış ve Ahî Evrân'ın 1247 yılında Konya'dan Kırşehir'e gitmiş olması onun 4-5 yıl vezirlik yaptığı iddiasıyla çelişmektedir. IV. Kılıç Arslan'ın 1260 yılında tek başına Türkiye Selçukluları tahtına oturmasından sonra Ahî Evrân Kırşehir'e atanan Mevlevî Nureddin Caca Bey tarafından 1261 yılında öldürülmüştür.⁷⁶⁵

⁷⁵⁹ Bayram, *Sosyal ve Siyâsî Boyutlarıyla Ahi Evren – Mevlânâ Mücadelesi*, s.53.

⁷⁶⁰ Ocak, *Babailer İsyanı*, s.146-148.

⁷⁶¹ Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, s.152.

⁷⁶² Bayram, *Sosyal ve Siyâsî Boyutlarıyla Ahi Evren – Mevlânâ Mücadelesi*, s.53.

⁷⁶³ Aydın Taneri, "Celâleddin Karatay", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/celaleddin-karatay> (11.06.2025).

⁷⁶⁴ Bu konudaki tartışmalar için bkz. Semih Ceyhan, "Şems-i Tebrîzî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/sems-i-tebrizi> (11.06.2025); Bayram, *Sosyal ve Siyâsî Boyutlarıyla Ahi Evren – Mevlânâ Mücadelesi*, s.53.

⁷⁶⁵ Yunus Emre Tansü, "Selçuklu Devletinde Tasavvufi Unsurların Yönetim Üzerindeki Etkileri", *ASSAM*, (10), 2018, s.103; Bayram, *Sosyal ve Siyâsî Boyutlarıyla Ahi Evren – Mevlânâ Mücadelesi*, s.53-61

Ebu Bekir Kalenderî, Mevlânâ'nın oğlu Sultan Veled'in müridi olmasına rağmen eserinde yukarıda taraflar arasında yaşandığı söylenen mücadeleye veya Ahî Evrân ile devlet yöneticileri arasındaki ilişkiye dair herhangi bir atıfta bulunmamıştır. Böyle bir mücadelenin olması durumunda eserde Ahî Evrân'a karşı bir eleştiri beklenebilir fakat tam aksine eserde iki yerde yer verilen Ahî Evrân'dan övgüyle bahsedilmiştir. “*Ahî Evrân Debbağı (Derici) Vasıfları ve Hayatı*” başlığını taşıyan ilk kısım şöyledir.

Rum ilinde biri vardı Ahî
Cömertlik aşığı bir pehlivan
İyi bir Ahî ve cömertti o veli
Kazandıklarını halk sofrasında
Hiçbir işinde tek bir riya yoktu
Adı nedir söylesen de evliyalandır
Mesleği dericilik Rum toprağındandı
Hakk ehli olanların içinde
Hak ona pirlük bahşedince
Her kim onu küçümserse küçümsendi
Hiç kimse onu mağlup edemedi
Her şeyi şeker gibi tatlı kıları
Her kim onun hakkında kötü konuşsa da
Fazlasıyla cömert ve mertti bunu söyle
Kendi nefsin her şeyden zayıf görme
Cömertlik; hizmettir izzettir
Aç elini cömertliği meslek edin
Kusur görsen de asla onu görme
Kim ki cömertlikte örnek olursa
O halde ârifler ona Ahî derler
Ey kardeş sen bu nasihati dinle
Cömertlikte her kimde bir ekmek varsa

Cömertlikte o fazlasıyla cömertti
Görülmemiş cesaretiyle bir yiğit
Ali yolunun cömert aşığıydı
Halka ikram ederdi Hakk için
Bu yüzden evliyalardan biri olmuştu
Eğer Ahî Evrân dersem yeridir
Himmetiyle çeliği mum gibi yapardı
Onun gibisi nadir görülürdü mertlikte
Talihi müşteridir (Jüpiter) güneşe
Her ne kadar gören ise de kör oldu
Her ne kadar onunla mücadele etseler de
Her söylediğini kulağa küpe ederlerdi
O ise ona hep iyilik ederdi
Bundan başka söylenecek bir şeyi yoktu
Mertlerin işi budur sen de böyle yap
Her kim de cömert olursa cennetlidir
Daha ne kadar kendini sözle övebilirsin
Kusur görenlerin her işi bir hiçtir
Mahşerde görülmeye layık olur
Onların hepsinin arasında bunu bil
Ya da abî hayat gibi sen bunu iç
Eğer tek başına yerse ölsün daha iyi⁷⁶⁶

Şiirde görüleceği üzere Ahî Evrân'ın vasıfları fütüvvet temelinde ele alınmıştır. Genç, yiğit ve cömert anlamlarına gelen *fetâ* kelimesinden türeyen fütüvvet gençlik, kahramanlık ve cömertlik anlamlarına gelmektedir. Sûfilere göre *fetâ* kelimesinin ifade ettiği cesaret, kahramanlık, cömertlik ve fedakârlık gibi vasıflar gerçek bir sûfide de bulunmaktadır. Sûfiler bu kapsamda fetâyı sûfi, fütüvveti de tasavvuf şeklinde açıklamışlardır. Bunların dışında da birçok açıklaması bulunan fütüvvet kelimesinin belli başlı anlamları, dostların kusuruna bakmamak, yardım isteyenlerin geldiğini görünce kaçmamak, insanlara eziyet etmekten kaçınıp bol bol ikramda bulunmak, başkalarının hak ve menfaatlerini kendininkinden üstün tutmak, başkalarının hatalarını görmezden gelmek veya örtmek, nefsin arzularına karşı çıkmak, kötülük yapana gönül hoşluğu ile iyilik

⁷⁶⁶ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.24/1-2.

etmektedir.⁷⁶⁷ Ahî Evrân'ın Anadolu'da kurulup gelişmesini sağladığı Ahî teşkilatı, işte bu fütüvvet anlayışına bağlı olarak tesis edilmiş ve teşkilat buna göre şekillenmiştir. Ebu Bekir Kalenderî'nin şiirinde Ahî Evrân'ın vasıfları açıklanırken ilk başta onun fütüvvetin temel niteliklerinden biri olan cömertlik vasfına atıf yapılmıştır. Ardından “*Hiçbir işinde tek bir riya yoktu*” ifadesiyle riyadan uzak oluşu, “*Hakk ehli olanların içinde / Onun gibisi nadir görülürdü mertlikte*” ifadesiyle mertliği, “*Kendi nefisini her şeyden zayıf görme / Mertlerin işi budur sen de böyle yap*” ifadesiyle nefis terbiyesi, “*İyi bir Ahî ve cömertti o velî*” ifadesiyle Ahîliği⁷⁶⁸ (kardeşlik, dostluk, arkadaşlık) ve cömertliği, “*Kusur görsen de asla onu görme*” ifadesiyle kusur örtücülüğü ve “*Her kim onun hakkında kötü konuşsa da / O ise ona hep iyilik ederdî*” ifadesiyle de kötülüğe iyilikle karşılık vermesi gibi fütüvvetin en temel özellikleri Ahî Evrân'ın vasıfları olarak vurgulanmıştır. Şiirde ayrıca Ahî Evrân hayatı hakkında bilinen onun Rum ilinde yaşadığı ve mesleğinin dericilik olduğu söylenmiştir. Ebu Bekir Kalenderî Ahî Evrân hakkında eserde “*Derici Ahî Evrân'ın Sözü ve Kedisinin Hikâyesi*” başlığıyla yer verdiği ikinci şiirin ilk kısmında da yine onun fütüvvet temelli vasıflarına atıfta bulunmuştur.

*Kayseri’de bir Ahî (kardeş) vardı
Dinin, ruhun ve bedenın pak timsaliydi
Güler yüzlü cömertlikte eli açık
Onun gibi inziva ehli insan
Halkla olan sohbeti mertliktendi
Cömertlikte güneşin çehresi gibi
Onun müriüvvetli zatı gibi bir başkası
Mesleği dericilik öyle de tanınırdı
Her kim ona âşık ve yar olduysa*

*Hakk yolunun aşığı ve cömert sahibi
Akan sudan bile berraktı
Ali âşıklarının yolundandı
Pek kimse olmadı olsa da nadirdi
Onun kendi gibi birde çocuğu vardı
Sabah ve seherde parıl parıl parlardı
Dünyaya gelmesi şaşılacak gibi imkânsızdır
Bütün bu lütuflar ona nimet sahibi Hakk’tandı
Sonunda Hakk’ın lütfuna ererdî⁷⁶⁹*

Bu şiirdeki fütüvvet özellikleri dışında hayatı hakkında Ahî Evrân'ın Rum ilinden ve derici mesleğine mensup bilgilere ek olarak Kayseri’den olduğu söylenmiştir. Ayrıca her iki şiirde de Hz. Ali yolunun aşığı bir pir olarak gösterilmiştir. Ali âşıklarının yolunda olmak genel olarak Alevî-Bektaşî inançları arasında sıkça söylenmesinin yanında, burada olduğu gibi tasavvufi gelenekte de ifade edilmiştir. Buradaki ifadede Hz. Ali’nin manevî derinliği vurgulanmıştır.

Türkiye Selçuklu Devleti’nin 1243 Köseadağ Savaşı’nı kaybetmesinin ardından ülkede kıtlık ve güvenlik sorunları çerçevesinde büyük bir kargaşa dönemi başlamıştır. Daha önce Babaî isyanı sırasında yönetimden memnun olmayan Türkmenler Selçuklu sultanlarının Moğol etkisine girdikleri zamanda da devlete karşı itaatsizliklerini sürdürmüşler ve devlet yönetimi onlar üzerinde

⁷⁶⁷ Süleyman Uludağ, "Fütüvvet", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/futuvvet#1> (12.06.2025).

⁷⁶⁸ *Ahî* kelimesi Arapça kardeş anlamına gelmekteyse de kelimenin Türkçe *akı*’dan geldiği görüşü hâkimdir. Eski Türkçe metinlerde sıkça kullanılan *akı* kelimesi; cömert, eli açık, âlicenap, yiğit, mert, yardımsever gibi anlamlara gelmiştir. Yakup Karasoy, “Ahi Kelimesi ve Türk Kültüründe Ahilik”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, 14(1), 2003, s.2-3. (1-23); Pala, **Divan Şiiri Sözlüğü**, s.25. Bu yönüyle şiirdeki beyitte yer alan ahi kelimesi Ahî Evrân’ın bu yönlerini ifade etmek için kullanılmış olmalıdır.

⁷⁶⁹ Ebu Bekir Kalenderî, **Kalendernâme**, s.66/1-2.

otorite kurmakta zorlanmıştır.⁷⁷⁰ Böyle bir ortamda Türkmen göçerler şehirleri talan ederken saray çevrelerinde dahi isyanlar baş göstermiştir. II. Gıyâseddin Keyhüsrev'in 1246 yılında hayatını kaybetmesi üzerine oğulları Keykubâd, İzzeddin ve Rükneddin taht mücadelesine başlamıştır. Bu olaylar esnasında Türkmen reisler devlet gücünün zayıf olduğu yerlerde bağımsız hareket etmeye başlayarak bölgelerinde özerk beylikler kurmaya çalışmışlardır. Türkmen ayaklanmalarının tehlikeli bir hal alacağını düşünen Moğol hükümdarı Güyük Kağan, II. İzzeddin Keykâvus'a isyanları bastırma ve sorumluları cezalandırma görevini vermiştir. II. İzzeddin Keykâvus'a karşı Sivas'ta kardeşi Rükneddin'in de isyan etmesi sonucunda ülke üç kardeş arasında paylaştırılmıştır. Gelişen olaylar neticesinde II. Alâeddin Keykubad'ın 1254 yılında hayatını kaybetmesi ve II. İzzeddin Keykâvus'un da 1260 yılında Konya'dan kaçması üzerine Rükneddin bu tarihte IV. Kılıçarslan adıyla Türkiye Selçuklularının tek hükümdarı olmuştur. Ancak gerçekte devlet, Moğolların da kadı ve baş yargıç unvanlarını vererek iyice güçlendirdikleri Vezir Pervâne Muîneddin Süleyman tarafından yönetilmiştir.⁷⁷¹

4.2.4. Nasîreddîn Tûsî

Türkiye Selçukluları topraklarında yaşanan yukarıdaki olaylar sırasında Moğol yönetiminde de önemli değişiklikler meydana gelmiştir. II. Gıyâseddin Keyhüsrev'in 1237 yılında tahta çıktığı sırada Moğol tahtında Ogöday Kağan (1229-1241) bulunmaktaydı. Ogöday Kağan 1241 yılında ölmesi üzerine ülkeyi Töregene Hatun (1242-1246) naibe sıfatıyla yönetmiştir. Ogöday Kağan henüz daha hayattayken kendinden sonra kağan olarak oğullarından Küçü'yü tayin etmiş fakat o babasından önce 1236 yılında ölmüştür. Bu nedenle Ogöday öldüğünde Küçü'nün büyük oğlu Şiremön kağan olarak belirlenmiştir. Fakat naip Töregene Hatun, onun yerine kendi oğlu Güyük'ü kağan yaptırmak için yaptığı mücadele sonucunda Kurultayda onu kağan seçtirtmeyi başarmıştır.⁷⁷² Deşt-i Kıpçak'ı idare eden Batu Han, Töregene Hatun'un oğlunu kağan seçtirmeye çalışmasına tepki göstermiş ve 1242 yılında bağımsız Altın Orda Hanlığı'nı tesis etmiştir. Aynı dönemde Türkiye Selçukluları ile yapılan Köseadağ Savaşı'nı kazanan Moğolların Anadolu üzerindeki etkisi artmıştır.⁷⁷³ Töregene Hatun naipliğinde ülke bir süre yönetildikten sonra 1246 yılında Güyük Kağan tahta oturmuştur. Güyük Kağan başa geçtiğinde Cengiz Han tarafından yapılan taksimata dayanarak Deşt-i Kıpçak ve Karadeniz'in kuzeyine hâkim olan Batu Han ile bir çatışma çıkmasının beklendiği ve bunun için hazırlık yapıldığı sırada Güyük Kağan'ın 1248 yılında ölmesi beklenen çatışmayı engellemiştir. Güyük Kağan'ın ölümünün ardından hanedan üyeleri, Batu Han'ın da etkisiyle Cengiz'in en küçük oğlu Tuluy soyundan Mongha'yı kağan olarak tahta çıkarmışlardır. Mongha Kağan (1251-1259) zamanında Moğol İmparatorluğu çok fazla büyümüş olduğundan bu durum ülkenin tek bir merkezden yönetilmesini güçleştirmiştir. Bu nedenle Mongha,

⁷⁷⁰ Sümer, **Oğuzlar**, s.159.

⁷⁷¹ Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s.458-485; Rice, **Anadolu Selçuklu Tarihisi**.74-80.

⁷⁷² Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, s.303-304.

⁷⁷³ Özkan Dayı, **Moğolların Teşkilat ve İdarî Tarihi**, Altınordu Yayınları, Ankara, 2020, s.64. Rızaeddin Fahreddin, **Altın Ordu ve Kazan Hanları**, s.20.

kardeşlerinden Kubilay'ı Çin'e (Hitâ) gönderirken diğer kardeşi Hülâgu'ya da Horasan ve Irak bölgesinin idaresini vermiştir.⁷⁷⁴

Hülâgu, 1251 yılında Horasan ve Irak bölgesinin yönetimini aldıktan sonra kendisine İsmâîlîler'in ortadan kaldırılması, Abbâsî halifeliğinin itaat altına alınması ve Mısır ile Suriye'nin zapt edilmesi görevleri verilmiştir. Bu görev çerçevesinde 1252 yılında öncü Moğol birlikleri harekete geçmiş ve kendi de sonraki yıl bölgeye gitmiştir. Öncü birlikler henüz daha Hülâgu gelmeden 1253 yılında İsmâîlîler'e ait birçok kaleyi ele geçirmiştir. Moğollar karşısında tutunamayan ve Alamut'ta oturan İsmâîlîler'in lideri Rükneddin Hürşah 1256 yılında Hülâgu'ya teslim olmuştur. Hülâgu Alamut Kalesi'ni aldıktan sonra bastırılan paralara kendi adını koydurmuş ve böylece Hülâgu'nun hükümdarlığında İlhanlılar Devleti resmen ortaya çıkmıştır.⁷⁷⁵ Hülâgu, 1258 yılında da Bağdat'a girerek Abbasi Halifeliğine son vermiştir. Böylece Yakındoğu'da Moğolların ikinci devresi başlamıştır.⁷⁷⁶

Hülâgu'nun Alamut'u alması Kalenderîlik açısından bazı önemli sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Kalenin zaptı sırasında İsmâîlîler'in lideri Rükneddin Hürşah'ın yanında bulunan bir kısım âlim onun yanından ayrılarak Hülâgu'ya katılmıştır.⁷⁷⁷ Konumuz bakımından bunlardan önemli olan kişi Nasîreddîn Tûsî'dir. *Kalendernâme*'de Hâce Nasîr olarak bahsedilen Nasîrüddin Tûsî, 1201 yılında Tûs'ta⁷⁷⁸ doğmuştur. Tam adı Ebû Cafer Nasreddin Muhammed b. Muhammed b. Hasan Ebûbekir olan Nasîrüddin Tûsî'yi bazı müellifler Tûsî-yi Ebû Abdullah künyesiyle anmışsa da sık kullanılan ismi Hâce Nasîrüddin'dir.⁷⁷⁹ Nasîrüddin Tûsî, doğu ve batı ilimlerinde bilgili, geometri, trigonometri ve astronomi ile ilgilenmiş bilim ve felsefî konularda araştırmalar yapmış bir ilim insanıdır.⁷⁸⁰

Akli ilimlerde babasının arkadaşı Kemaleddin Muhammed Hasib ve İbn Sina'nın öğrencisi Behmenyar'ın yanısıra naklî ilimlerde de *İmâmiyye* mezhebine mensup âlimlerden oluşan hocalardan dersler almıştır.⁷⁸¹ Ancak bu naklî ilimlere ait dersler aldığı hocaların silsilesinde bir kopukluk bulunmaktadır. Ayrıca Tûsî'nin adı bilinenlerin dışında da hocalarının bulunduğu

⁷⁷⁴ Özgüdenli, *Ortaçağ'da Türkler, Moğollar, İranlılar*, s.228-232; Bilen Yılmaz, "Moğol Hanlarının Anılması ve Tarihlerinin Anlatılması", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 4(2), 2021, s.294; A. C. S. Peacock, *Moğol Anadolu'sunda İslâmi Edebiyat ve Toplum*, (Çev. Renan Akman), Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2023, s. 64

⁷⁷⁵ Jean-Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, (Çev. Aykut Kazancıgil ve Ayşe Bereket), Kabcacı Yayınları, İstanbul, 2001, s.324-325; Abdülkadir Yuvalı, "Hülâgû", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamsiklopedisi.org.tr/hulagu> (07.06.2025); Özkan Dayı, *İlhanlılar Zamanında Tasavvuf*, Altınordu Yayınları, Ankara, 2021, s.46.

⁷⁷⁶ Özgüdenli, *Ortaçağ'da Türkler, Moğollar, İranlılar*, s.235.

⁷⁷⁷ Dayı, *Moğolların Teşkilat ve İdarî Tarihi*, s.76.

⁷⁷⁸ Nasîrüddin Tûsî'nin doğduğu yer hakkında İranlı Celaleddin Hümai, onun Tus'ta, Azerbaycanlı H. Mehmedbeyli ise Hemedan yakınlarındaki Bahar kasabasında doğduğunu ifade etmiştir. Reha Yılmaz, "Büyük Türk Düşünürü Nasreddin Tusi'de İdeal Toplum Anlayışı", *Journal of Qafqaz University*, 22(2), 2008, s.14. (13-24)

⁷⁷⁹ Abdulvahap Taştan, "Nasreddin Tusi: Hayatı, Eserleri, Din ve Toplum Görüşü", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(11), 2001, s.2.

⁷⁸⁰ Ayşe Atıcı Arayancan, *Hasan Sabbah ve Alamut*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2020, s.275

⁷⁸¹ Taştan, "Nasreddin Tusi: Hayatı, Eserleri, Din ve Toplum Görüşü", s.2-3.

bilinmektedir.⁷⁸² *Kalendernâme*'deki bilgilere göre bu kişilerden biri Muhammed Keĵânî/Kecûcânî (کڙایی) olmalıdır. Keĵân/Kecûcân köyünden olan bu kişi İlhanlı hükümdarı Abaka (1265-1282) zamanının önemli mutasavvıflarından biridir.⁷⁸³ *Kalendernâme*'ye göre Nasîreddîn Tûsî hem âlim hem de tasavvuf yolunda ilim sahibidir. Ancak hakikate ulaşmak için Muhammed Keĵânî'nin müridi olduğu aktarılmıştır.⁷⁸⁴ Nasîreddîn Tûsî, aldığı eğitimin ardından genç yaşta İsmâîlîler'in yanına gitmiş ve orada büyük saygı görmüştür. Ancak zamanla ilişkilerinin bozulmasıyla Alamut'ta uzun süre göz hapsinde tutulmuştur. Hülâgu'nun burayı almasıyla özgürlüğüne kavuşmuş, onun hizmetine girerek ilk zamanlarında devlet düzeninin kurulmasında ona danışmanlık yapan kişi statüsü kazanmıştır.⁷⁸⁵

Kalendernâme'ye göre günün birinde Muhammed Keĵânî'nin rasathane kurmuş ünlü gökbilimci bir âlim ve ilim sahasında üstat olan Hâce Nasîr'a yolu düşmüş ve Hâce Nasîr ona koşarak elini öpmüştür. Bu bilgiler Muhammed Keĵânî'nin onun mürşidi olduğunu göstermektedir.

*Hâce Nasîr Tûs şehrinde
Gök bilimde meşhurdu
Öyle bir rasathane kurdu ki
Böyle bir ilim ve fazilet ehliydi o
Ansızın kaza ve kaderden ötürü
Keĵânî piri huzuruna varınca
Tüm sadakatiyle elini öptü
Ondan sonra her ikisi hem dem oldu*

*Namuslu ve şanlı bir efendi
İpekten kilim dokuyanlar gibi
Yeri göğü izliyordu
İlim konusunda üstat biriydi
Günün birinde hâcenin yanına yolu çıktı
Hâce Nasîr candan ona koştu
O büyük efendi halkın öncüsünün
Birbirlerine yar ve mahrem oldular⁷⁸⁶*

Şiirde bahsedilen rasathane Bağdat'ın ele geçirilmesinden sonra Hülâgu'nun fermanı ile Nasîreddîn Tûsî önderliğinde 1259 yılında Meraga'da kurulmuştur.⁷⁸⁷ Ayrıca Nasîreddîn Tûsî burada kurulan matematik ve astronomi okulunun da kurucularındandır.⁷⁸⁸ Şiirin girişinde onun bu bilimlerdeki yetkinliğine vurgu yapılmıştır. Şiirden hocası olduğu net bir şekilde ortaya konulan Muhammed Keĵânî, Hâce Nasîr'in akli ilimlerdeki bilgisinin sorgulanmasında etkili bir figürdür. İlmin sorgulanması tasavvufta sıkça karşılaşılan bir konudur. Şiirin devamında sofrada birlikte tirit yerken aralarında geçen sohbette zâhirî ilim ile hakikat ilminin farkları tartışılmıştır. Ebu Bekir Kalenderî, Muhammed Keĵânî üzerinden yalnızca akıl ve mantık yoluyla Allah'a ulaşmanın yetersizliğini, kalp yoluyla ancak Allah'a ulaşmanın mümkün olduğunu vurgulamıştır.

⁷⁸² Agil Şirinov, "Tûsî, Nasîreddîn", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/tusi-nasiruddin#1>, (08.02.2025).

⁷⁸³ Dayı'nın Habîbu's-siyer'den yaptığı aktarımda bu kişinin adı Şeyh Muhammed Kecûcânî olarak verilmiştir. Bu eserde muttaki bir âlim olarak tanımlanmıştır. Dayı, **İlhanlılar Zamanında Tasavvuf**, s.232. Yaşadığı bölge ve dönem dikkate alındığında bu kişi ile *Kalendernâme*'deki kişi aynı olmalıdır. Farsçadaki harf benzerliğinden dolayı ismin farklı telaffuz edildiği kanaatindeyiz.

⁷⁸⁴ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.74/2.

⁷⁸⁵ Dayı, **Moğolların Teşkilat ve İdarî Tarihi**, s.76.

⁷⁸⁶ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.74/2.

⁷⁸⁷ Reşîdüddîn Fazlullah, **Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısım)**, (Çev. İsmail Aka ve diğerleri), TTK, Ankara, 2013, s.52.

⁷⁸⁸ Osman Gazi Özgüdenli, "Merâğa", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/meraga> (08.06.2025).

*Ben ne tiridi ne de ekmeği ayırt edebilirim
Ne zaman yerden göğe yükseldin sen
Kendi tiridinden bihabersin
Öyleyse tüm bu ilmin kıyası ilmidir
Hâce Nasîreddîn gerçi faziletlisin
Bu heyetin aslı olan o veli kimdir nedir
Sana işin esrarını anlatsın
Yaratılışı baştan başa nazar edersin*

*O halde nasıl göğü bildiğini söylersin dedi
Bize anlat bilelim ey bizim canımız
Nasıl olur göklere yol alırsın
Cetvelin yıldız ölçerin aletlerin hepsi
Âlîmsin amel sahibi ve cesaretlisin
Bu yaratılanlar kim içindir
Her iki gözünü tozdan kurtarsın
İçte dışta senden ayrı bir şey yok⁷⁸⁹*

Ebu Bekir Kalenderî, bu şiirinde Nasîreddîn Tûsî'yi tarihsel gerçekliğe uygun olarak çok büyük bir bilim adamı şeklinde betimlemiştir. Ancak onun sahip olduğu bilginin zâhirî olduğu, bunun da hakikate ulaşmak için yetersiz olduğunun da altını çizmiştir. Bu yönüyle Ebu Bekir Kalenderî bir anlamda Nasîreddîn Tûsî'yi tasavvuf ehlinin, zâhir uleması olarak eleştirdikleri, dünya hazlarının peşine düşmüş bir şahsiyet olarak göstermiştir. Eserde “*İnsanların Bazıları Her Ne Kadar Akıllılık Taslasalar da Kurnazlardır Akıllı Değiller*” başlığını taşıyan şiirdeki bir beyitte Nasîreddîn Tûsî'nin sadece adına atıf yaparak çok daha sert bir eleştiri yapılmıştır.

*Eğer ben akıllıyım derse biri
Bu akıllı ki dünyaya sarıldı
Yenisi için şüphe duyulmaz
Nefse ve hevesin peşinde her yöne koşmakta
Bazen buna bazense ona dalkavukluk eder
Akıllılıkta beyhude iddiada
Helal gibi haramı yemektir
İnsanların çoğu da bu akıldandır
Kurnazlığa gayret çaba sarf ederler
Yalan ve dolanla kazanç sağlarlar
Herkesi aslında aldatırlar*

*Öyle ki akılda benim kâmil der
Ahirete sırt dönüp ondan kaçtı
Akıllıyım deyip cahillikle helak o
Ahireti verip dünyayı satın almakta
Razi'yi hileyle Tûsî gibi kılar
O akıldan değil delilikten olsa gerek
Sonunda kendi yaptığından utanmaktadır
O akılla bunlar gönülsüzdür
Odur onların kişiliği ve zatı
Akıllıyım deyip candan ederler
Uzak kal onlardan bu yüze bak⁷⁹⁰*

Şiirde aslında nefsin arzularına kapılıp Hakk'tan uzaklaşan ve dünyayı ahirete tercih eden ve bunun için çıkarları doğrultusunda dalkavukluk yapan kişilere karşı ağır bir eleştiride bulunulmuştur. Ancak Ebu Bekir Kalenderî'nin bu ağır eleştirilere örnek olarak Nasîreddîn Tûsî'yi göstermesi onun hakkındaki düşüncelerini ortaya koymaktadır. Nasîreddîn Tûsî'ye karşı tarihte yapılan eleştiriler Ebu Bekir Kalenderî ile sınırlı değildir. Örneğin Hülagu Alamut'u aldıktan sonra yönünü Bağdat'a çevirmiş ve 1258 yılında burayı ele geçirerek Halife Mustasım'ı feci şekilde katletmiştir. İslâm dünyasınca bu olayda Nasîreddîn Tûsî'nin sorumlu olduğu kabul edilerek, İslâm düşmanı bir zâlim olarak nitelendirilmiştir.⁷⁹¹ Fakat Ebu Bekir Kalenderî'nin Nasîreddîn Tûsî'ye karşı olan tavrının bundan ziyade onun Kalenderî dervişlere karşı yapılanlardaki sorumluluğundan kaynaklandığı kanaatindeyiz.

⁷⁸⁹ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.74/2-75/1.

⁷⁹⁰ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.268/1-2.

⁷⁹¹ Aytek Zakırkızı Memmedova, “Doğu Kültür Tarihinin Unutulmaz Bilim Adamı - Nasireddin Tusi”, *USBAD Uluslararası Sosyal Bilimler Akademi Dergisi*, 6(14), 2024, s. 66.

İlhanlıların kurulmasından önce İslâm dünyasında var olan ve Asya tipi şamanlara benzeyen popüler mistiklerin, konar-göçerlerin İslâm'ı benimsemelerinde etkili olduğu bilinmektedir. Bu grupların uzlaştırmacı ve kitabî olmayan yapıları ile şamanları andıran giyim şekilleri bölgede İslâm'ın yayılmasını hızlandırmıştır. İlhanlılar kurulduğunda ise ülke yöneticileri bu gruplara karşı mesafeli durmuştur. Hülâgu zamanında yöneticiler Kalenderîler gibi heterodoks derviş grupları tanımadıklarından bu gruplar, endişe ile karşılanmışlardır. Uyar'ın Futavî'den aktardığı rivayete göre 1260 yılında Hülâgu, Harran düzlüklerinde bir grup Kalenderî dervişe rastladığı sırada yanında bulunan güvendiği danışmanı Nasîreddîn Tûsî'ye bunların kim olduğunu sormuştur. Nasîreddîn Tûsî'den bunların dünyadaki fazlalıklar olduğu cevabını alması üzerine Hülâgu onların öldürülmesi emrini vermiş ve Kalenderîler bunun sonucunda öldürülmüşlerdir. Kalenderîlerin hepsi öldürüldükten sonra Hülâgu, Nasîreddîn Tûsî'ye söylediği şeyin ne anlama gelmiş olduğunu sormuştur. O da insanları emaret, ticaret, sınaat ve ziraat şeklinde dört tabaka olarak sınıflandırmış ve bunların dışında olanları da yük olarak vasıflandırmıştır.⁷⁹² Bu rivayet Ebu Bekir Kalenderî'nin yaptığı eleştirilere uygun olarak Nasîreddîn Tûsî'nin dervişlerin yaşam biçimlerini anlamadığı ve dünyevi bir hayat yaşadığı görüşüyle paralellik göstermiştir.⁷⁹³

4.2.5. Şeyh Saltuk (Sarı Saltuk)

Türkiye Selçuklularının müşterek hükümdarlarla yönetildiği zamanların sonlarında yaşanan önemli olaylardan biri II. İzzeddin Keykâvus'un kardeşleriyle yaptığı mücadeleleri kaybederek Bizans'a sığınması olmuştur. Bu olay tasavvuf tarihi bakımından önemli bir şahsiyet olan Sarı Saltuk'u tarihi kayıtlara geçirmiştir. Sarı Saltuk XIII. yüzyılın ikinci yarısında, Moğolların baskı ve hâkimiyetinde olan Türkiye Selçukluları döneminde II. Gıyâseddin Keyhüsrev'in oğulları arasındaki mücadele sonrasında ismi duyulan bir Türkmen şeyhidir. Selçuklu Sultanı II. İzzeddin Keykâvus, Moğollar tarafından desteklenen kardeşi Rükneddin Kılıçarslan'a yenilince 1262 yılında anne tarafından akrabası olan Bizans İmparatoru VIII. Mihail'e sığınarak Bizans'ın başkenti Konstantinopolis'e gitmiştir. Fakat iki yıl kaldığı bu yerde rahat etmemiş ve imparatorun kendilerine bir yer tahsis edilmesini talep etmiştir. Bunun üzerine kendilerine Bizans ile Altın Orda Hanlığı egemenliğindeki Deşt-i Kıpçak arasında yer alan ve henüz yerleşimin olmadığı Dobruca arazisi tahsis edilmiştir. Anadolu'da kendine bağlı Türkmen gruplarla buraya gidilmiştir. İşte bu

⁷⁹² Mustafa Uyar, **Ortaçağ Türk-Moğol ve İran Tarihi Çalışmaları**, Efeakademi Yayınları, İstanbul, 2024, s.34.

⁷⁹³ Mikail Bayram İlhanlı devlet adamlarının Anadolu ve İran'da kendilerine tabi olan ve yönetimlerine tepki göstermeyen bir yapı oluşturmaya çalıştıklarını ve bu konuda Ahi ve Türkmen gruplarından endişe ettiklerinden bunları İranî ve Kalenderî çevrelere ezdirmeyi planladıklarını savunmuştur. Bu amaç doğrultusunda İlhanlılar fanatik İsmailî Şîî mezhebine mensup ilim ve fikir adamlarını hizmetlerine almışlardır. Bayram, İlhanlıların hizmetine giren bu kişiler arasında Nasîreddîn Tûsî, Şems-i Tebrizî ve Şeyh Yunis-i Nebbanî ve bunların dışında birçok Kalenderî şeyh ve dervişin olduğunu söylemektedir. Mikail Bayram, **Hâce Nasîrü'd-din-i Tûsî'nin İntihalcılığı ve Ahi Evren Hâce Nasîrü'd-din ile İlgisi**, Çizgi Kitabevi, İstanbul, 2023, s.12-13. Ancak özellikle Hülâgû zamanında Kalenderîlere karşı rivayet edilenler ve Nasîreddîn Tûsî'nin etkisi dikkate alındığında bu dönemde İlhanlılar ile Kalenderîlerin arasında iyi bir ilişki olduğunu söylemek güçtür. Uyar, Hülâgû zamanında dervişlere karşı olan olumsuz tavrın onun oğlu Tegüder (1282-1284) ile değiştiği hatta öncekine nazaran tezat bir bakış oluştuğunu ifade etmiştir. Uyar, **Ortaçağ Türk-Moğol ve İran Tarihi Çalışmaları**, s.35. Kalendernâme'de de Nasîreddîn Tûsî hakkında olumlu bir bakış bulunmamaktadır.

sırada Sarı Saltuk Dobruca'ya göç eden bu Türkmen gruplarının başında bir lider olarak tarih sahnesine çıkmıştır.⁷⁹⁴

İlerleyen zamanlarda İzzeddin Keykâvus yerleştiği bölgeyi ele geçirme planları yapmış fakat VIII. Mihail tarafından durum fark edilmiştir. Bunun üzerine İzzeddin Keykâvus, Enez'de hapis hayatı yaşamıştır. İzzeddin Keykâvus, hapis hayatından bu dönemde Kırım Hanı olan Berke Han tarafından kurtararak, Türkmenlerle birlikte Kırım'a götürülmüştür. İzzeddin Keykâvus'un Berke Han tarafından hapisten kurtarılmasında talebin kimden geldiği ve olayların nasıl geliştiği hakkında kesin bilgiler yoktur. İbn-i Bibi, Berke Han'ın kendi isteğiyle ve iklim şartlarından faydalanarak Selçuklu sultanını kurtardığını aktarırken Yazıcızâde, İzzeddin Keykâvus'un kardeşi Rükneddin'in ricası üzerine kurtarıldığını ifade etmişlerdir. Bizans kaynağı olan Pachymeris'e göre de sultanın kendi adamlarını Berke Han'a göndererek yardım isteğinde bulunmuştur.⁷⁹⁵ Neticede İzzeddin Keykâvus ve ailesi Dobruca'ya yerleşen Türkmenlerle birlikte Deşt-i Kıpçak bölgesine geçmiş, Berke Han bu gelenleri hoşgörü ile karşılamıştır. Berke Han Suğdak'ı İzzeddin Keykâvus'a ikta olarak vermesi üzerine Türkmenler Sarı Saltuk'un başkanlığında buraya yerleşmiştir. Yaklaşık 1265'ten İzzeddin Keykâvus öldüğü 1279 yılına kadar burada yaşamaya devam etmişler ancak İzzeddin Keykâvus'un ölümü üzerine tekrar Dobruca'ya dönmüşlerdir. Sarı Saltuk'un 1297/1298 yılında ölmesi ve Bulgar saldırıları sonucunda bir kısmı Anadolu'ya geri dönmüş, kalanlar ise Hristiyanlığı kabul ederek orada kalmışlardır.⁷⁹⁶ Anadolu'ya gelen Türkmen grupları ise Karesi'ye yerleşmiştir.⁷⁹⁷

Tarihi olaylar çerçevesinde Sarı Saltuk'un Deşt-i Kıpçak ile bağlantısının bu şekilde geliştiği görülmektedir. Kaynaklardan edinilen bilgilere göre manevi kişiliği bakımından Sarı Saltuk, Anadolu'daki Haydarî Kalenderî şeyhlerinden olup Mahmûd Hayrânî'nin mürididir. Sarı Saltuk'un manevi kişiliği ve Balkanlarda göstermiş olduğu faaliyetleri sonucunda ileride burada ortaya çıkacak olan İslâm heterodoksisinin temeli atılmıştır.⁷⁹⁸ Balkanlara göç edildiğinde ilk yerleşilen Dobruca'da Osmanlılar döneminde Babadağı denilen ve kendi adına izafen Baba Saltuk veya Tuna Baba adlı yerde ilk tekkesini açmıştır.⁷⁹⁹ Gazi, derviş ermiş gibi sıfatlarla anılan Sarı Saltuk, Anadolu ve Rumeli'nin hem Türkleşmesinde hem de İslâmlaşmasında önemli bir rol oynamıştır. Fakat bu yönü genellikle ikinci planda kalmıştır.⁸⁰⁰ *Kalendernâme*'de Sarı Saltuk hakkında manevî

⁷⁹⁴ S. Burhanettin Kapusuzoğlu ve Mevlüt Çam. **Sarı Saltuk'ın Makamları**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018, s.17-19; Ahmet Yaşar Ocak, **Sarı Saltuk**, TTK, Ankara 2011, s.23-25.

⁷⁹⁵ Machiel Kiel, "Sarı Saltuk", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/sari-saltuk> (08.02.2025); Ocak, **Sarı Saltuk**, s.25-31.

⁷⁹⁶ Kapusuzoğlu ve Çam. **Sarı Saltuk'ın Makamları**, s.19.-20; Ocak, **Sarı Saltuk**, s.32.

⁷⁹⁷ Kiel, "Sarı Saltuk", <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/sari-saltuk>; Ocak, **Sarı Saltuk**, s.25-29.

⁷⁹⁸ Ahmet Yaşar Ocak, **Türk Süfiliğine Bakışlar**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s.121, 244; Fırat Umanç, "Türk-Moğol Şamanizm'inin Anadolu Tasavvufuna Yansıması: Şeyh Barak Baba Örneği", **Cumhuriyet İlahiyat Dergisi**, 29(1), 2025, s.389.

⁷⁹⁹ Ocak, **Sarı Saltuk**, s.25-29.

⁸⁰⁰ Kiel, "Sarı Saltuk", <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/sari-saltuk>.

hali hakkında bilgiler verilmiştir. Eserde Allah yolunda olan ve dünyadan yüz çevirmiş yüce bir şeyh olarak tasvir edilmiştir.

*Bir şeyh vardı rehber ve Kur'ân ehliydi
Nefsini ayaklar altına almıştı
Kendinden ve âlemden bi haberdi
Zamanın talihi ona yardı
Her iki dile de hâkimdi
Adı Saltuk mekânı çöllerdi
Onun gibisine rastlanmadı
Anında Tuna nehrine giderdi
Sarhoşluğu Allah şerbetindendi
Her kim ki onunla bir kez hem nefes olduysa
Kim onu methedecek lisana sahip*

*Onun gibi zatlar dünyaya nadir gelirdi
Ölüden daha çok ölüydü
Şeker dolu bir ney gibiydi
Her ne kadar desem de talihi ondan fazlaydı
Hem ümrani hem de Süryani dili
İçmediği şaraptan sarhoş olmuştu
An be an Hakk'ın manasıyla coşmaktaydı
Himmetiyle çölü yol eylerdi
Gece gündüz seyri Allah'tan başkasına değildi
Adeta Edhem'in sohbetinde bulunmuş oldu
Ya da onu anlatacak beyana⁸⁰¹*

Şiirde Allah'ın aşkıyla sarhoş olan Şeyh Saltuk'la olmanın İbrahim Edhem'in sohbetinde bulunmuş gibi olunması dizeleri, Şeyhin bâtinî ilmin hâkimi olduğunu göstermektedir. Burada insanın kalbini arındırması için zâhiri bilgidен öte hakikate ulaşılmış hali vurgulanmıştır. Şiirin tamamında onun manevi yönü ön plandadır. Bir tek “*Anında Tuna nehrine giderdi / Himmetiyle çölü yol eylerdi*” ifadesi muhtemelen Dobruca ve Deşt-i Kıpçak'a yaptığı göçü anlatmaktadır.

4.2.6. Şeyh Barak (Barak Baba)

Asıl adı ve ne zaman doğduğu bilinmeyen Şeyh Barak'ın çeşitli kaynaklarda Tokat yakınlarındaki bir köyde doğduğu tahmin edilmektedir.⁸⁰² Şeyh Barak, Kalenderîyye şeyhlerinden, Sarı Saltuk'un müridi olan Tokatlı bir Türkmen babasıdır. Kendisine Barak (köpek) lakabını Sarı Saltuk'un verdiği nakledilir. Sarı Saltuk'la ne zaman karşılaştıkları bilinmemekle beraber bazı kaynaklarda kendisinden Barak el-Kırımî olarak bahsedilmiş olması şeyhi ile Kırım'daki ikameti sırasında karşılaşmış olduklarını düşündürmektedir.⁸⁰³

Barak Baba olarak da anılan Şeyh Barak, İlhanlı Gâzân Han ve ondan sonra gelen Muhammed Hudabende Olcaytu'nun güvenini kazanmıştır. Şeyh Barak, Olcaytu adına 1306 yılında dervişleri ile birlikte Suriye ve Mısır'a gitmek üzere görevlendirilmiştir. Ancak Mısır görevi yerine getirilememiştir. Kendisi İran'a gelmiş ve 1307-1308'de Gılân'a yapılan seferde öldürülmüştür.⁸⁰⁴ *Kalendernâme*'de Şeyh Barak'tan bahsedilen kısım Sarı Saltuk ile beraber ele alınmıştır.

⁸⁰¹ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.23/1.

⁸⁰² Umanç, “Türk-Moğol Şamanizm'inin Anadolu Tasavvufuna Yansıması: Şeyh Barak Baba Örneği”, s.388.

⁸⁰³ Ahmet Yaşar Ocak, "Barak Baba", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/barak-baba>, (08.02.2025).

⁸⁰⁴ Ocak, "Barak Baba", <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/barak-baba>.

⁸⁰⁴ Karamustafa, *Tanrının Kural Tanımaz Kulları İslâm Dünyasında Derviş Toplulukları (1200-1550)*, s.78.

*Saltuk'ta sonunda mest olanlardan biri
Mal mülk onun nezdinde değersizdi
Halil'in sofrasından bir sofraya sererdi
Bir ışığında on meşale ışığı vardı
Ayna gibi yere serilmişti her şey
Gece gündüz nefsiyle mücadelede
Ne zaman onun sesi duyulsa
Keramet dolu adımlarıyla
Fakirliğe yüz sürmüştü
Kendini kınamayı meslek edindikten sonra
İlmi ve bildikleriyle ferman sahibiydi
Asla dünyaya meyli olmadı
Su gibi pir u pak idi
Onu gibi bir şahı dünyada
Bu mana ona Saltuk'tan eriştiği vakit
Beyaz zülfünü hançer eyleyen o Barak'tır
Öylesine haşmetlidir ki o Barak
İrşadıyla kaplanı fareye çevirdi
Mertlerin manası bundan daha yücedir
Hüdâ'nın nusreti ona yar olunca
Nalları tersine çakar
Onu sen kendinle kıyaslama
Yüzbinlerce övgü olsun onun ruhuna*

*Dünyalıktan kayıtsız olan o kimse
Her dönemde de doğru yoldan giderdi
Bu celal sahibi Rabb'inin ona bahşiydi
Cepkeni de her zaman cömertlik yolunda açtı
Pak pakize iyi kötü her şey
El ve ayak ve başını bağlamıştı
Dünya onunla zevke gelirdi
Bu dünyadan o dünyaya ulaşırdı
Âşıklar onun yoluyla gurur duyarlardı
Talih ona yar oldu ve selamete erdi
An ve an birçok yolu kat ederdi
Onun gibi kimsede anasından doğmadı
Her kim kirlense o engel olurdu
Ne kimse gördü ne de görececek ey genç
Şeyh Barak-ı Rumî kemale erdi
Pehlivanların işi aslanın boynunu vurmaktır
Kapanı tokatlayıp korkuyla kaçırdı
Kaplan onun heybetinden susup kaldı
Her kim buna şirk ederse cahillikten daha da alçaktır
Her iki cihanda ne isterse yapardı
Her ne isterse halka onu yapar
Her ne kadar seninle konuşsa da
Müridlerine ve onun yoldaşlarına⁸⁰⁵*

Bu kısım Şeyh Barakla ilgili olmakla birlikte ilk kısımlar Sarı Saltuk üzerine işlenmiştir. Daha önce birçok kısımda anlatılan Kalenderîlik özellikleri tam olarak Sarı Saltuk'un şahsında ortaya konulmuş ve tüm bu özellikler ondan Şeyh Barak'a geçmiştir. Bu da tarihsel verilere uygun olarak onun müridi olduğunu göstermektedir. Ayrıca Şeyh Barak'a Barak el-Kırîmî de dendiği ifade edilmişti ancak Ebu Bekir Kalenderî, onu Şeyh Barak-ı Rumî olarak tanıtmıştır. Hayatı hakkında neredeyse hiç bilgi verilmeyen bu şiirde daha ziyade onun manevi yönü işlenmiştir.

4.2.7. Gazi Çelebi

Ebu Bekir Kalenderî eserinde Altın Orda Hanlığı'nın da mücadele halinde olduğu İlhanlı Devleti yöneticilerinden hiç bahsetmezken Türkiye Selçuklu Devleti yöneticilerinden iki kişiden özel olarak bahsetmiş ve sonraki dönemlerde sadece mutasavvıflara değinmiştir. Bu dönemde Selçukluların içerisinde çıkan bazı yöneticiler bağımsız olarak hareket edip kendi beyliklerini kurmuştur. Eserde bu beyliklerden sadece Pervâneoğulları'na ve onun da sadece son beyi olan Gazi Çelebi'ye yer verilmiştir.

⁸⁰⁵ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.23/2-24/1.

Türkiye Selçuklu Devleti'nde müşterek hükümdarlık dönemi sonrasında tek başına tahta geçen IV. Kılıcarslan'ın veziri Pervâne Muineddin Süleyman, IV. Kılıcarslan ile birlikte 1265 yılında İlhanlı tahtına çıkan Abaka Han'ı kutlamak ve hediyeler sunmak için yanına gitmişlerdir. Bu ziyaret sırasında Sinop'u Trabzon Rumlarından almak için izin istemişlerdir. Aldıkları izin sonrasında ziyaret dönüşünde Sultan IV. Kılıcarslan Konya'ya geçerken Pervâne topladığı askerlerle Sinop üzerine yürümüş ve şehri ele geçirmiştir. Pervâne, Sinop'un ele geçirilmesiyle artan gücüne dayanarak Sinop'un kendisine temlik edilmesini istemiş ve Abaka Han'ın da desteğiyle buna muvaffak olmuştur. Devam eden dönemde Pervâne, devlet içerisinde makamını korumak ve mutlak hâkimiyetini kurmak için rakiplerini ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Bunun için rakip gördüğü kişileri Memlûk Sultanı Baybars ile işbirliği yaptıkları gerekçesiyle Abaka Han'a şikâyet etmiştir. Ancak zamanla Abaka Han'a karşı itibarını kaybetmesi üzerine bu sefer kendisi Moğollara karşı Sultan Baybars ile işbirliği yapmak için girişimlerde bulunmuştur. Pervâne'nin yürüttüğü bu iki taraflı politikasının ortaya çıkması sonucunda Abaka Han, ele geçirdiği Pervâne'yi 1277 yılında idam ettirmiştir.⁸⁰⁶

Pervâne Muineddin Süleyman'ın 1277 yılında öldürülmesi üzerine Sinop'u naip olarak yöneten oğlu Muineddin Mehmed, bağımsızlığını ilan ederek Pervâneoğulları beyliğini kurmuştur. Muineddin Mehmed, yönetimi esnasında Moğollar ile iyi geçinmeye ve onların verdiği görevleri yerine getirmeye çalışmıştır. Türkiye'nin Moğollar tarafından 1296 yılında dört mali bölgeye ayrıldığı sırada Muineddin Mehmed bu bölgelerden birinin başına geçirilmiştir. Ancak ertesi yıl Moğollara karşı bir hareketin hazırlığı içinde iken hayatını kaybetmiş ve yerine yeğeni Mühezzinbüddin Mesud geçmiştir. Onun zamanında Samsun ve Bafra ele geçirilerek sınırlar genişletilmiştir. Mühezzinbüddin Mesud'un beyliği kısa sürmüş ve 1301 yılında ölmesi üzerine yerine oğlu Gazi Çelebi geçmiştir.⁸⁰⁷ Ebu Bekir Kalenderî'nin eserinde II. Gıyâseddin Keyhüsrev'den Gazi Çelebi'nin Pervâneoğulları Beyliği'nin başına geçtiği döneme kadar geçen sürede herhangi bir yönetici hakkında bir bilgiye yer verilmemiştir. Bunun nedeni o dönemin kargaşasından ve güçlü bir yöneticinin ortaya çıkmamasından kaynaklanacağı gibi asıl nedenin kendisinin bir Moğol devleti olan Altın Orda Hanlığı'nda yaşıyor olması ve o dönemki yöneticilerin sık sık İlhanlılara karşı hareket etmelerinden kaynaklanmış olmalıdır. Bu nedenle Ebu Bekir Kalenderî Moğollara karşı hareket eden kişilere eserinde yer vermekten kaçınmıştır denilebilir. Özellikle o dönemde Moğollara karşı başarılar kazanmış olan Memlûk Sultanı Baybars hakkında eserde hiçbir bilgi bulunmamaktadır.

Ebu Bekir Kalenderî, eserinde Selçukluların içinden çıkmış ve Sinop'ta hüküm sürmüş olan Pervâneoğulları'nın son beyi ve kendisiyle çağdaş Gazi Çelebi'den (1301-1322) övgüyle bahsetmiştir. İbn Battuta'ya göre Gazi Çelebi cesur ve kahraman bir hükümdardır.⁸⁰⁸ Ceneviz

⁸⁰⁶ Merçil, **Müslüman-Türk Devletleri Tarihi**, s.310-312.

⁸⁰⁷ Merçil, **Müslüman-Türk Devletleri Tarihi**, s.312-313.

⁸⁰⁸ Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Et-Tanci, **İbni Battuta Seyahatnamesi**, s.239.

kaynaklarında da kendinden bahsettiren Gazi Çelebi, Avrupalıların beylerin beyine verdikleri *Zalabi* ismiyle anılmıştır.⁸⁰⁹

Gazi Çelebi, Pervâneoğulları Beyliği'nin başına geçtikten sonra donanmaya önem vermiş ve oluşturduğu deniz kuvvetleri sayesinde önce Trabzon Rum İmparatoru ile anlaşmış ve 1313 yılında Ceneviz donanmasını ortadan kaldırmak için Kırım sahilindeki Kefe'ye sefer düzenlemiştir. Yapılan Kefe seferinde Ceneviz donanmasına karşı güçlü bir zafer kazanılmıştır. Ardından 1319 yılında Trabzon Rum İmparatorluğu'na karşı hücumla geçilmiştir. Son olarak 1322 yılında Cenevizliler'in Sinop'a girmek için düzenledikleri saldırıda onlara karşı yine büyük bir zafer kazanılmıştır. Aynı yıl bir av sırasında attan düşerek hayatını kaybetmiştir. Battuta'nın anlattığı rivayete göre çok miktarda haşhaş aldıktan sonra çıktığı avda ceylanı kovalarken girdiği ağaçlık bir yerde başını ağaca çarparak düşüp ölmüştür. Öldüğünde erkek çocuğu olmadığından, beylik Candâroğlu Süleyman Paşa tarafından Candaroğulları topraklarına katılmıştır.⁸¹⁰

Gazi Çelebi, yöneticiliği süresince Moğolların düşmanlığını çekmemek için kara seferi yerine deniz seferlerini tercih etmiş ve bu kapsamda Karadeniz'in doğu ve kuzey sahillerindeki Rumlar ve Cenevizliler'e karşı seferler düzenlemiştir.⁸¹¹ Ebu Bekir Kalenderî eserinde Gazi Çelebi'den bahsederken isminin Muhammed ve iyi bir Müslüman olduğunu aktarmış, kâfir diye nitelendirdiği gayr-i Müslimlere karşı yapmış olduğu mücadelelerden övgüyle bahsetmiştir.

*Büyük emirlerin zamanında
Onun namı âleme yayılmıştı
Pak zatı Nil gibi bereketli
Bütün Efrenc onun mağlubu
O gazinin bu dünyada yaptığı
Efrenc kâfirlerinin hepsi baştanbaşa
Rum ve Efrenc vergisini verirdi
O kılıç darbesi ve ağır gürzüyle
Ayn etrafına o cesur
Onun zatı gibi Sünnî bir gazi
Gazada ve cömertlikte onun gibisini
Kendi zamanının Rüstem'i idi
Deryanın tamamını o baştan başa
Her kim ona baş eğse baş verirdi o
O Hüdâ yolunun ve Mustafa'nın aşığı
Fakirlerin hemdemiydi
Gazi emirin adı Muhammed'ti*

*Oldukça meşhur bir gazi emir vardı
Yüzbinlerce şehzadeye bedeldi
Pak canıysa Cibril'e hem demdi
Dinle şimdi onun vafasını
Kâfirleri deryaya sürmekti
Adeta başsız ve ayaksız saldırmaktaydılar
Her ne kadar taş da olsa muma çevirmişti
Birçok kâfirin beynini dağıtmıştı
Allah ile beraberdi aslanla değil
Ne kimse gördü ne de görecekti bu dünyada
Gördüysen eğer bana anlat sen
Her ne desem de onun vafasına eksiktir
Büyük küçük ne varsa mutlu etmişti
Hüdâ'dan lütuftu bu fetih ve azamet
Enbiya ve evliyaların takipçisi
Herkes altın gümüş saçardı
Onun tüm nimetleri Hüdâ'dandı*

⁸⁰⁹ Elizabeth A. Zachariadou, "Sinoplu Gazi Çelebi", (Çev. M. Akif Erdoğan), *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 16(1), 2001, s.222.

⁸¹⁰ Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, s.313; Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Et-Tanci, *İbni Battuta Seyahatnamesi*, s.239.

⁸¹¹ Muharrem Kesik, "Pervâneoğulları", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/pervaneogullari>, (08.02.2025).

*Bir zamanlar devleti nam saldı
Bütün işlerinde sona varınca
Diken ve hurma her zaman iç içedir
Her kimin yüzü güleçse
Devlet ve nimete de gurur lazım
Aç gözünü bu işten ibret al
Bir zaman şeker ile besledi*

*Şans talih de ona yaver oldu
Vakti zamanı geldi zevalin
Bahar ve sonbahar da hep iç içedir
Sonunda gözlerinden yaş düşecektir
Her ne kadar dolup taşsa da bozulacaktır
Sonunda Hüdâ o emire ne yaptı
Sonunda çubukla vurup beynini aldı⁸¹²*

Ebu Bekir Kalenderî şiirin girişinde “*Büyük emirlerin zamanında / Oldukça meşhur bir gazi emir vardı*” ifadesiyle XIV. yüzyılın başlarında Anadolu’da kurulmuş olan beyliklerin başındaki yöneticileri kastetmiş olmalıdır. Bunlar arasında da Gazi Çelebi’nin meşhur bir emir olduğu vurgulanmıştır. Burada Gazi Çelebi’in meşhur olması onun gaza yapmasıyla doğrudan bağlantılıdır. Şiirde kâfirlere karşı yapılan mücadelede bahsi geçen Rum ve Efrenc⁸¹³ ifadesi, tarihsel bilgiler doğrultusunda Trabzon Rum İmparatorluğu ile Avrupalı Cenevizleri tanımlamak için kullanılmış olmalıdır. Yapılan mücadelede onları denize sürmesi Karadeniz kıyılarından atıldıklarına işaret etmiştir. “*Deryanın tamamını o baştanbaşa / Büyük küçük ne varsa mutlu etmişti*” şeklindeki beyitiyle de aynı şekilde Gazi Çelebi’nin Trabzon Rum İmparatorluğu ve Cenevizlere karşı yaptığı mücadele ile Kefe seferine⁸¹⁴ atıf yapılmış olmalıdır. Şiirden ayrıca onun dindar, cömert ve halkla iyi bir ilişkisi olduğu anlaşılmıştır. Son bölümde ise İbn Battuta’nın rivayetiyle⁸¹⁵ örtüşecek şekilde Gazi Çelebi’nin bir dala çarparak öldüğü belirtilmiştir.

Daha önceki bölümlerde Ebu Bekir Kalenderî’nin Kırım’a Sinop üzerinden gitmiş olabileceği üzerine durulmuştu. Anadolu’daki birçok beye nazaran Gazi Çelebi hakkında bu kadar teferruatlı bilgi vermesi ve onu hem yönetici olarak hem de dinî bakımdan övmesi, Ebu Bekir Kalenderî’nin onun döneminde Sinop’ta bulunmuş olma ihtimalini güçlendirmiştir. Ebu Bekir Kalenderî eserinde sadece Gazi Çelebi hakkında değil o dönemde Sinop’ta yaşamış olan Abdal Hüseyin adında bir kişiden de bahsetmiştir. Yapılan araştırmalarda *Kalendernâme*’nin aktardığı kısıtlı bilgiler dışında, bu kişi hakkında bir bilgi bulunamamıştır.

*Sinop’ta acayip biri vardı
Âşık ve mest idi hepten o*

*Her şeyden edep ve sünnetten azat idi
Tekti ama kırk kişiden üstündü⁸¹⁶*

⁸¹² Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.80/1-2.

⁸¹³ Efrenc, kelime olarak Frenk (Fransız) anlamına gelmekle birlikte tarihte Türkler tarafından Avrupa’yı tanımlamak için kullanılmıştır.

⁸¹⁴ Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, s.313; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkayunlu, Karakoyunlu Devletleri*, TTK, Ankara 1969, s.148-149.

⁸¹⁵ İbn Battuta Seyahatnâmesi’nde Gazi Çelebi’nin birçok meziyetinin olmasının yanında çok fazla haşhaş kullandığını ve bu yüzden öldüğünün kendisine anlatıldığını ifade etmiştir. Ona anlatılan rivayete göre bir gün Gazi Çelebi çok fazla haşhaş kullandıktan sonra ava çıkmış, av sırasında bir ceylanı kovalamaya başlamıştır. Ceylanın ağaçlık bir alana girmesi üzerine hızla kendisi de arkasından gitmiş ve bu sırada kafasını bir dala çarparak düşüp hayatını kaybetmiştir. Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Et-Tancı, *İbni Battuta Seyahatnamesi*, s.239.

⁸¹⁶ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.372/2.

Şiirde ifade edilen *tek* olması toplumdan aykırı, *kırk kişiden üstündü* sözü ise manevî gücünün ve makamının yüksek olduğunu göstermektedir. Hakkında yazılmış olan bu ifadelerden dolayı müvelleh⁸¹⁷ bir derviş olarak vasıflandırılabilir. Bu kişi hakkında başka kaynaklarda bilgilerin yer almaması çok tanınan biri olmadığını düşündürmüştür. Bu nedenle Ebu Bekir Kalenderî'nin Abdal Hüseyin ile Sinop'ta karşılaşmış olması muhtemeldir. Bu çıkarımdan yola çıkarak Ebu Bekir Kalenderî Anadolu'da yaşanan bunalımda daha güvenli bir yer olan ve gaza ruhunun canlı olduğu Sinop'a gelmiş ve bir müddet burada kaldıktan sonra Kırım'a geçmiş olmalıdır.

Ebu Bekir Kalenderî eserinde Anadolu'nun çeşitli yerlerinde yaşamış birçok mutasavvıftan bahsetmiştir. Bunlardan tanınan ve meşhur olanlardan yukarıda bahsedilmiştir. Ancak yapılan literatür taramalarında eserde adı geçen bazı kişilere dair bilgilere rastlanmamıştır. Bu kişilerden biri isminden de anlaşılacağı üzere Erzurumlu olan Hâce Erzurumî/ Erzurumlu Abdal'dır. Hakkında anlatılan bir hikâyede gaflete düşmüş bir kurttan bahsedilmiştir. Hikâyenin içerisinde velilik (Allah dostu olma) kavramı, kader, gaflet, pişmanlık ve ilahî koruma gibi temalara yer verilmiştir. Allaha korkmayan, nefesine hâkim olmayan, kötü niyetli kurt, şeytanî niyetlerle bir yıl boyunca Allah'ın dostu olan veliyi kollamıştır. Burada verilen bir yıl süresi nefsi ile olan uzun mücadelesine işaret etmektedir. Ardından efendiye saldırmasıyla yaşadığı derin pişmanlık, çaresizliği, kendi ile yüzleşmesi tasavvufî bir anlatımla aktarılmıştır. Kendi içsel yolculuğuna vurgu yapılan hikâyede Allah'ın dostu olan velilere inanmanın, bu insanların Allah tarafından sevilip korunduğunu ifade etmektedir. Bu şiirin ardından verilen şiirde ise Hâce Erzurumî artık kemale ermiş bir abdal olarak ele alınmıştır. Rum Abdalı olduğu anlaşılan Erzurumlu Abdal'ın hakkında *Kalendernâme*'de kerametleri hakkında anlatılan bilgiler dışında başka bir bilgiye ulaşamamıştır.⁸¹⁸

Eserde bahsedilen bir diğer kişi de Hâce Muhammed Karî'dir. Nereli olduğuna dair bilgi verilmezken Fakâfî Baba denilen bir şahsın oğlu olduğu belirtilmiştir. Şiirde "*Kalendere ortak oldu*" ifadesi bu kişinin Kalenderî olduğunu göstermektedir. Sırta ermiş Allah'ın bir hizmetkârı olarak tanıtılmıştır.⁸¹⁹

Yukarıdaki iki kişi dışında eserden Aksaraylı olduğu anlaşılan üç kişiye daha yer verilmiştir. Bunlardan ilki Ali Za'ferânî'dir. Eserinde onun ışıık âleminde fakir bir âşık olarak aktarılması, bu kişinin Kalenderî olabileceğini göstermektedir. Çünkü bazı yerlerde ışıık olarak da anılan Kalenderîler fakirlik öğretisine sahip bir yaşayış benimsemişlerdir. Ali Za'ferânî eserde ayrıca Allah'ın sırrına ermiş, bu dünyadan vazgeçmiş, bilgili, keramet sahibi bir kimse olarak

⁸¹⁷ *Müvelleh* olarak adlandırılan sûfiler, XIII. yüzyılda genellikle Şam bölgesinde yaşayan, alışılmış gelenek dışında tavır sergileyen sûfileri tanımlamak amacıyla kullanılmıştır. Bu terim Anadolu'da abdal terimiyle karşılanmıştır. Kalenderî, Cavlakî, Haydarî, Rifâî dervişleri de müvelleh olarak adlandırılmıştır. Ocak, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Sûfilik: Kalenderîler (XIV-XVII. Yüzyıllar)**, s.45; Öztürk, **Velilik ile Delilik Arasında (İbnu's- Serrâc'ın Gözünden Müvelleh Dervişler)**, s.71-79.

⁸¹⁸ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.22/1-2.

⁸¹⁹ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.195/2.

tanıtılmıştır.⁸²⁰ Diğer kişi Şeyh Abdal Bahtiyar'dır. Bu kişi hakkında da Allah'a ulaşmak için yolculukta olan bir salık, keramet sahibi, dünyevî isteklerden arınmış Aksaray'da yaşayan bir Kalenderî şeyhi olduğu bilgileri aktarılmıştır.⁸²¹ Son kişi ise Şeyh Mahmud Bildar'dır. Eserde Aksaray şehrinde yaşayan Hakk dostu bir veli, Arap ve Türkler için önemli bir şahsiyet olduğu ifade edilmektedir.⁸²² Ebu Bekir Kalenderî'nin de Aksaraylı olması dolayısıyla Kalenderî olduğunu söylediği bu kişiler ile Aksaray'da yaşadığı dönemlerde temas kurmuş ve bunlardan etkilenmiş olabileceği düşünülebilir.

4.2.8. Cengiz Han ve Altın Orda Hanlığı Yöneticileri

4.2.8.1. Cengiz Han

Moğollar ve Cengiz Han dünya ve Türk tarihinin merak uyandıran konularından biri olmuştur. Asıl adı Temuçin olan Cengiz Han 1155 yılında doğmuştur. Henüz 9 yaşında iken babası onu geleneklerine göre evlendirmek istemiştir. Bunun için yaptıkları seyahatin dönüşünde babası düşmanları olan bir Tatar kabilesi tarafından öldürülmüştür. Annesi boyu kontrol etmeyi denemişse de bunda başarılı olamamıştır. Bu dönemden sonra ailesiyle birlikte büyük sıkıntılar çeken Temuçin 18 yaşında daha önce nişanlandığı Borte ile evlenmiştir. Evliliğinden kısa bir süre sonra Merkit kabilesi yaptıkları baskınla Cengiz Han'ın eşini kaçırmışlardır. Eşini kurtarmak için yaptığı baskında Temuçin birçok dost kazanmış ve bu onun siyasi kariyerinin başlangıcını oluşturmuştur. Bu olaydan sonra 1206 yılına kadar bütün bozkır yöneticilerini hâkimiyeti altında birleştirmeyi başaran Temuçin bu tarihte toplanan kurultayda Cengiz Han unvanını almış ve onun liderliğinde Moğol Devleti kurulmuştur.⁸²³ Cengiz Han bu tarihten sonra öldüğü 1227 yılına kadar kısa sürede hem doğu hem de batıda büyük seferler gerçekleştirmiştir. Cengiz Han ile başlayan ve oğullarıyla devam eden seferlerde başta Harezmşahlar, Türkiye Selçukluları ve Abbasiler olmak üzere doğudaki tüm İslâm coğrafyası derinden sarsılmıştır. Cengiz Han ve haleflerinin başlattığı Moğol istilaları, özellikle Horasan, Harezm, Bağdat gibi İslâm dünyasının merkezlerine yönelik katliamlar ve yıkımlar getirmiştir. 1219–1221 yılında Harezmşahlar üzerine sefer düzenlenmiş, Buhara, Semerkand, Merv, Nişabur gibi şehirlerde büyük yıkımlar yaşanmıştır. Haleflerinden Hülagu'nun 1258 yılında Bağdat'ı fethetmesi ve Abbâsî Halifeliği'ni sona erdirmesiyle, bu durum İslâm dünyasında büyük bir travma olarak algılanmıştır. Bu tür saldırılar, Müslüman halk arasında Moğollara karşı büyük bir nefret uyandırmış, Cengiz Han ise İslâm kaynaklarında Cûzcânî gibi bu yıkımların başlatıcısı olarak İslâm'ın düşmanı şeklinde damgalanmıştır.⁸²⁴

⁸²⁰ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.10/2.

⁸²¹ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.96/2.

⁸²² Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.117/2.

⁸²³ Kemaloğlu, *Altın Orda ve Rusya*, s.64-66.

⁸²⁴ Özgüdenli, *Ortaçağ'da Türkler, Moğollar, İranlılar*, s.228-232; Yılmaz, "Moğol Hanlarının Anılması ve Tarihlerinin Anlatılması", s.294; Peacock, *Moğol Anadolu'sunda İslâmî Edebiyat ve Toplum*, s.64; Dayı, *Moğolların Teşkilat ve İdarî Tarihi*, s.64; Minhâc-ı Sirâc El-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, s.136-137.

Cengiz Han ile *Kalendernâme*'de bahsedilen Şeyh Muhammed olduğu düşünülen Harezmsah Muhammed arasında başlayan çatışma Moğolların İslâm dünyasına karşı yapılan seferlerin başlangıcını oluşturmuştur. Rivayete göre Cengiz Han, 1218 yılındaki Otrar katliamından önce Harezmsahlılar ile yaşanan olaylardan üzüntü duymuş, üç gün yemek yemeden ve kimseyle konuşmadan beklemiş, sonra bir dağa çıkıp Tanrı'ya yalvarmıştır. Tanrı ona rüya yoluyla mesaj vermiş ve Cengiz Han Tanrı'dan aldığı ilham ile Sultan'a savaş açmıştır.⁸²⁵ Bu çatışma hakkında bilgiler veren kişilerden Yazıcıoğlu Ali, Cengiz Han'ın tarafını tutarken, Mîrhând ve Nesevî de doğrudan Sultan Muhammed'i suçlayan bir tavır sergilememişlerdir.⁸²⁶ Cengiz Han'ın Harezmsahlılar ile ticarî ilişkileri geliştirmek için tamamı Müslümanlardan oluşan 450 kişilik bir tüccar grubunu bu ülkeye yollamıştır. Tüccarlar ülkenin sınır şehri olan Otrar'a geldiklerinde şehrin valisi Gayır/Kayır Han tarafından tüccarlar durdurulmuş sonra mallarına el konulup hepsi öldürülmüştür.⁸²⁷ Mîrhând bu olayı, kafiilede yer alan Hintli bir tüccarın Cengiz Han'a güvenerek önceden tanıdığı Otrar Valisi Gayır Han'a, esas adı ile *İnalcık* (Eynal) diyerek hitap etmesinden dolayı taraflar arasındaki sorunun ortaya çıkmış olduğunu söylemiştir. Bu kişi Sultan Muhammed'in annesi Türkan Hatun'un akrabası olduğunu ve kendisine *Gayır Han* lakabının verildiğini söyleyerek, *İnalcık* diye hitap edilmesinin yanlış olduğunu belirtmiştir.⁸²⁸ Nesevî ise Sultan'ın dayısının oğlu olan Vali Gayır Han'ın tüccarların mallarına göz koyduğunu belirterek Sultan Muhammed'e bu tüccarların ticaret amaçlı değil, farklı başka amaçlarla geldiklerini söyleyen bir mektup yazdığını ifade etmiştir. Sultan kendi gelene kadar bu adamların hapsini emretmesine rağmen, Gayır Han, onları öldürmüştür. Bu nedenle sultanın suçsuz olduğunu ileri sürmüştür.⁸²⁹ Bu olayın yaşandığı sıralarda her iki taraf arasında işbirliği ve iyi ilişkiler olsa da Sultan Muhammed'in akrabası olan Otrar Emiri Gayır Han'ın Cengiz Han'ın himayesinde olan 450 kişilik tüccar kafilesini öldürmesi aralarındaki anlaşma ve ilişkileri bozmuş ve bu tarafları Orta Asya üzerindeki politikalarından dolayı karşı karşıya getirmiştir.⁸³⁰

Moğollar ilk kez 1220-21 yıllarında Orta Asya'dan batıya ilerlemeye başladıklarında hem İslâm hem de Hristiyan kaynaklarında kıyametvari imgelerle tasvir edilmişlerdir. Minhâc-ı Sirâc El-Cûzcânî Cengiz Han'a lanet okurken, Moğolları XIII. yüzyıl kıyamet habercisi olarak göstermiştir.⁸³¹ Ancak Avrupalı Hristiyanlar onları her ne kadar kıyamet habercisi olarak görse de Moğolların İslâm'a zarar verdiğini ve Hristiyanlara destek olabileceğini düşünmüşlerdir. XIII.

⁸²⁵ Yazıcıoğlu Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçûk* (Haz. Abdullah Bakır), Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2009.s.367.

⁸²⁶ Nilgün Dalkesen, "Hârizmşah Muhammed'in Siyasi ve Askeri Faaliyetleri Örneğinden Târih-i Elf Değerlendirmesi", *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (14), 2019, s.365-367. (361-372)

⁸²⁷ Kemaloğlu, *Altın Orda ve Rusya*, s.67.

⁸²⁸ Dalkesen, "Hârizmşah Muhammed'in Siyasi ve Askeri Faaliyetleri Örneğinden Târih-i Elf Değerlendirmesi", s.365-367.

⁸²⁹ Nesevî, *Celâlüttin Harezmsah*, (Çev. Necip Asım), İstanbul Devlet Matbaası, İstanbul, 1934, s.29-30.

⁸³⁰ İbnü'l-Esir, *El Kâmil Fi't-Târih*, Cilt XII, (Çev. Ahmet Ağırakça ve Abdülkerim Özyayın), Bahar Yayınları, İstanbul 1987, s.251; Minhâc-ı Sirâc El-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, s.136-137.

⁸³¹ Minhâc-ı Sirâc El-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, s.46-47

yüzyıl ortalarında Latince olarak yazılmış olan, *Ad Flagellum*⁸³² başlıklı bir mektup, Moğol istilalarına karşı teolojik ve kıyametle ilgili bir tepki içerirken, Moğollarla ilgili birtakım düşünceleri ortaya koymuştur. 1235-36 yıllarında Kudüs Haçlı Krallığı'nda yazılan ve Moğol istilalarına dair doğu Hristiyan elçilerinden gelen bilgilerin, bir Latin Hristiyan yorumu olarak Batı'ya aktarıldığı öne sürülen mektup, özellikle Batı Avrupa'da Moğolların varlığının nasıl algılandığına dair önemli bir kaynaktır. Moğollar'ı batılılar hem bir tehdit hem de potansiyel müttefik olarak düşünmüşlerdir. Moğolların Müslümanlara karşı savaşması, onları Tanrı'nın silahı gibi göstermiştir. Aynı zamanda, kıyametle ilgili metinlerde geçen doğudan gelen halklar imgesiyle örtüşürmeleri, onları kıyamet habercileri olarak yorumlamaya açık hale getirmiştir.⁸³³

Cengiz Han, İslâm coğrafyasına yaptığı seferlerden ve buralarda Moğollar tarafından yapılan katliamlardan dolayı dünya tarihinde genellikle zâlim bir figür olarak yer almıştır. Kurduğu büyük imparatorluktan dolayı bazı Orta Asya Türk ve Moğol topluluklarında birleştirici ve büyük bir lider olarak görülmüştür. Ahmedî, Cengiz Han'ı kâfir⁸³⁴, akıllı, hileci, kan dökücü ve merhametsiz olarak tanımlarken, onun saltanatının bu şekilde ortaya çıktığını aktarmıştır.⁸³⁵ Cengiz Han hakkında teferruatlı bilgi veren Cüveynî ise Cengiz Han'ı akıllı ve zeki biri olarak tanımlarken, diğer devlet başkanlarından daha üstün yaratılmış olduğunu ifade etmiştir. Cengiz Han'ın koymuş olduğu yasalara uymayan ve ona boyun eğmeyenleri, kabile ve şehirleriyle ortadan kaldırılmasını da, gurur, kibir ve taşkınlık çıkaranlara karşı gösterilmiş bir tavır olarak değerlendirmiştir. Cengiz

⁸³² Mektubu yazan kişi hakkında kesin bilgi olmamakla birlikte Kudüs Haçlı Krallığında yazdığı düşünülmüştür. Mektupta konuşan bu kişinin muhtemelen bir Doğu Hristiyanı olduğu düşünülmektedir. Bu nedenle, *Ad Flagellum* mektubu aslında sözlü ve yazılı bilgilerin Latin dünyasına doğrudan tercüme edilmesinden oluşan bir metin olabilir. Mektubun dilinin Doğu Hristiyan bölgelerinde yaygın kullanılan Hristiyan dillerinden Ermenice, Gürcüce, Arapça veya Süryanice olabileceği düşünülmüştür. Metnin el yazmaları arasında dolaşımı, sürekli olarak biçim değiştirmiştir. Bazı kopyalar metne yeni sonlar, açıklamalar veya yanlış tarihler eklemiştir. Mektubun sürekli olarak yeniden yazılması ve anımsandırılması mektuba farklı tarihsel dönemlerde farklı anlamlar kazandırmıştır. İlk dönemde, Haçlı teorisyenlerinin Doğu'daki tehditleri anlama ve harekete geçme motivasyonuna katkı sağlarken, daha sonra, özellikle XIV. yüzyılda, kıyametçi kehanet geleneğiyle ilişkilendirilmiş ve dini yorumlara konu olmuştur. Moğolların Avrupa'yı işgal etmesi olasılığı karşısında Tanrı'nın gazabına uğranıldığını, bu durumun bir ilahi ceza olduğu düşünülmüştür. Aynı zamanda batıda Hristiyan dünyasında yeni bir haçlı seferi için psikolojik zemin hazırlamıştır. Alasdair C. Grant, "The Mongol Invasions Between Epistolography and Prophecy The Case Of The Letter "Ad Flagellum", *Traditio*, (73), 2018, s.117-177,

⁸³³ Mektup, hem kehanetçi hem de politik düzlemde anlam üretmiştir. Moğollar tarafından gönderilmiş olması muhtemel bir fermanın izlerini taşıyan mektup, siyasi ve diplomatik bir belge olmasının yanında Batı Hristiyan dünyası bu mesajı sahte Mesih'in gelişi ya da kıyamet habercisi olarak da yorumlamıştır. Moğol yayılma döneminde Doğu Hristiyanlarının rolü oldukça büyüktür. Doğu Kilisesi'ne bağlı Hristiyanlar (Nesturiler) Moğol yönetiminde bürokratik görevler üstlenmiştir. Ayrıca Keraitler, Naymanlar, Ongutlar, Uygurlar ve Merkitler gibi pek çok Moğol kabilesi Hristiyanlıkla temas halinde olmuştur. Ermeniler ise Moğollarla ittifak kurarak bazen gönüllü biçimde onların müttefiki olmuşlardır. Bu durum, Avrupalı Hristiyanlara iki açıdan yansımıştır. Doğu ile Batı arasında Hristiyanlar aracılığıyla bir iletişim ağı oluşmuş ve Moğollar, Hristiyan ya da Hristiyan dostu olarak algılanmıştır. Grant, "The Mongol Invasions Between Epistolography and Prophecy The Case Of The Letter "Ad Flagellum", s.117-177.

⁸³⁴ Birçok kişi tarafından kâfir olarak görülen Cengiz Han, birçok eserde bu ifadeyle yer almıştır. *Kâfir-i bi-rahm idi Cengiz Han, Lâkin oldı devleti böyle 'ayân*. Mehmed Neşri, *Kitâb-ı Cihan-Nümâ*, (Haz. Faik Reşit Unat ve Mehmed A. Köymen), Cilt 1, TTK, Ankara, 1949, s.57; Cengiz Han'ın temel inancının Tengricilik ve Şamanist gelenek olması, her ne kadar Müslümanlara karşı hoşgörülü davransa da, İslâm'ı resmen kabul etmemesi namaz, hac gibi ibadetlerde farklı düşünceler dile getirmesi, İslâmî çevrelerce onun kâfir olarak tanımlanmasına sebep olmuştur. Cüveynî de Cengiz Han'ın dinsiz olduğunu ve bundan dolayı insanları dinine göre ayırt etmediğini söylemiştir. Onun hangi dinden olurlarsa olsunlar âlimlere ve din adamlarına iyi davrandığını ve onları yücelttiğini ifade etmiştir. Bunu onun yüce Tanrı'ya karşı bir görevi olarak gördüğünü bildirmiştir. Cengiz Han'ın yasalarından biri de bütün milletleri eşit saymak, onlar arasında fark gözetmemektir. Alaeddin Ata Melik Cüveynî, *Tarihi Cihan-Güşa*, s.86.

⁸³⁵ Ahmedî, *İskendernâme*, (Çev. Furkan Öztürk) Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2021, s.535.

Han'ın sergilemiş olduğu bu tavrın sebebini de Allah tarafından seçilerek saltanat makamına getirilmesi olarak göstermiştir.⁸³⁶ Reşîdüddin Fazlullah da Cüveynî ile aynı görüştedir. Fazlullah'a göre Allah, İslâm'ı güçlendirmek için Cengiz Han'ı seçmiştir.⁸³⁷ Ebu Bekir Kalenderî de Cengiz Han'ı Allah'ın kahrını olarak nitelendirirken, onun Allah tarafından özellikle seçilmiş bir kişi olduğunun altını çizmiştir. Bunu da “İşte bu Hüdâ'nın kahrının mazharıydı, şüphesiz âlem için bir kahırdı / Hitâ topraklarında nur gibi parlardı” dizesiyle ifade etmiştir. Kalendernâme'de Cengiz Han ile ilgili kısım şöyledir.

Cengiz Han'ın Şeyh Muhammed Tarafından İrşad Edilmesi Allah Ona Rahmet Eylesin

<i>İşte bu Hüdâ'nın kahrının mazharıydı</i>	<i>Şüphesiz âlem için bir kahırdı</i>
<i>Moğol'dan doğdu o Hüdâ'nın kahrını</i>	<i>Hitâ topraklarında nur gibi parlardı</i>
<i>Hitâ'dan Konya'ya kadar hükmetti</i>	<i>Bütün halkı her daim sorguladı</i>
<i>Şehirler mülkler onunla harap oldu</i>	<i>Hepsini toprak gibi alt üst etti</i>
<i>Birçok şeyh ve müftüleri öldürdü</i>	<i>Her kim bu hüneri anlasa kerem sahibidir</i>
<i>Sünnîler, zâhidler ve âbidler</i>	<i>Çoğu onun kılıcıyla canından oldu</i>
<i>İslâm bir zaman onunla alt üst oldu</i>	<i>Gerçi Hüdâ'dan oldu da sen onu söyle</i>
<i>Her ne zaman halkın ameli kötü olsa</i>	<i>Böylesi musibetler onlara ulaştı</i>
<i>Bunların layığıydı o kavimler</i>	<i>Cengiz Han'ın onlara yaptıklarına</i>
<i>Ta ki amellerinde doğruldular</i>	<i>Birisi onların önüne serdi bendi</i>
<i>Hüdâ'dan yana yüz çevirirlerse böyle</i>	<i>Böylesi işler gelir başlarına bil sen</i>
<i>Onların işi kötülüğe yüz sürdü</i>	<i>Cümlesini yıkıp yerle bir etti</i>
<i>Hak gayret sahibidir gayreti ise sonsuz</i>	<i>Her kim onun gayretinden korkmazsa delidir</i>
<i>Cümlesini Hakk eyledi Cengiz değil</i>	<i>Gerçi onunla eyledi böyle el etek</i>
<i>Hüdâ'nın kahrının mazharı şüphesiz kötüdür</i>	<i>Onun vasfetmekte aciz kalır lisan</i>
<i>Belh piri yaptı bu irşadı</i>	<i>Cümlesini tek tek gösterdi ona</i>
<i>Dünyaya nasıl hükmedeceğini</i>	<i>Aslan kaplan ve fili nasıl karınca edeceğini</i>
<i>Cengiz Han'da ne gördüyse o</i>	<i>Bütün şahları ona sırt eyledi</i>
<i>Onun bazı çocukları mümin kimselerdi</i>	<i>İyi padişahlar dindarlardı</i>
<i>Dini kendilerine sığınak yapmaları lazım</i>	<i>Malı mülkü dine harcamaları gerekir</i>
<i>İklimlerde böyle yapmaları gerek</i>	<i>Bütün kibirleri yok etmek gerek</i>
<i>Bu manayı Hüdâ onlara sundu</i>	<i>Cengiz Han'da bunları sunan oydu</i>
<i>Pirlere baş eğen her şah</i>	<i>Şüphesiz Hakk'ın dergâhına nail olur⁸³⁸</i>

Kalendernâme'de Hakk'ın kahrının mazharı olarak ifade edilen Cengiz Han'ın Moğol soyundan olduğu ve Hitay/Kıtay ülkesinde⁸³⁹ nur gibi parladığı anlatılmıştır. O, Hitâ'dan Konya'ya

⁸³⁶ Alaeddin Ata Melik Cüveynî, **Tarihi Cihan-Güşa**, s.84

⁸³⁷ Reşîdüddin Fazlullah, **Câmiu't-Tevârih**, I, s.216.

⁸³⁸ Ebu Bekir Kalenderî, **Kalendernâme**, s.193/2-194/1.

⁸³⁹ Karakitay ülkesi, Kuzey Çin'deki Moğol kökenli Hitayların bir kolu olan ve Karakitay olarak anılan kavim tarafından İli, Çu ve Talas nehirleri üzerinde Kaşgarya'da kurulmuştur. Başkentleri Isık-kul'un batısında yer alan Balasagun'dur. En geniş sınırlara ulaştığı zamanki sınırları doğu-batı yönünde Çin'in batısında yer alan Hsihsia'yadan Ceyhun ırmağına, Güney-kuzey yönünde Altay dağlarından Belh, Tirmiz ve Hoten'e kadar ulaşmıştır. Türk-İslâm kaynaklarında Hitâ (Hatâ) olarak anılan ülke ise büyük ihtimalle Kuzey Çin'deki Liao İmparatorluğu'nun topraklarını ifade etmiştir. İkisini birbirinden ayırt etmek için Balasagun'da kurulan devlete Karahitay adını vermişlerdir. Ahmet Taşağıl, "Karahitaylar", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamsiklopedisi.org.tr/karahitaylar> (07.07.2025); Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, s.192-193, 265. Bu bilgiye göre Kalendernâme'de geçen Hitâ'dan Konya'ya kadar ifadesi Kuzey Çin'den Konya'ya kadar olan alanı kapsamıştır.

kadar olan bölgeleri fethetmiş, bunu yaparken de birçok ülke ve şehri harap etmiştir. Yerle bir ettiği ülkelerdeki birçok şeyh ve müftünün canını almıştır. Ayrıca birçok Müslüman Sünnî, zâhid ve âbid onun kılıcıyla can vermiştir. Ancak eserde insanların başlarına gelen bu musibetlere kendilerinin neden olduğu ve bunun bir sonucu olarak cezalandırıldıkları aktarılmıştır. Zira Hakk, kendisinden yüz çevirdikleri için Cengiz Han'ı kendi kahrının bir mazharı olarak onların üzerlerine göndermiştir. Cengiz Han dönemi hakkında önemli bilgiler veren İbnü'l-Esir de benzer şekilde Cengiz Han ve Moğollar hakkında hoşgörülü düşünmeyen fakat buna karşın Moğolları Allah tarafından seçilmiş, ancak diğerlerinin aksine Müslümanların akıllarını başlarına almaları için Moğolları cezalandırıcı olarak ele almış ve Moğolları ibret alınması gereken bir kavim olarak nitelemiştir.⁸⁴⁰

Kalendernâme'deki şiirde Cengiz Han'ı irşad eden Şeyh Muhammed'in bir İslâm âlimi ya da sûfî olduğu ve Cengiz Han'ın onun tarafından İslâm'a davet edildiği ya da manevî yola yönlendirildiği düşünülebilir. Ayrıca tasavvuf geleneğinde *irşad* terimi bir kişiyi hakikate, doğru yola ve Allah'a ulaştıran ruhani rehber olarak tanımlandığından bu kişinin Cengiz Han'ı İslâm dinine yönlendirdiği akıllara gelebilir. Ancak verilen başlığın altında yazılanlar ve Cengiz Han'ın bilinen hayat hikâyesine bakıldığında bu durum mümkün görünmemektedir. Ebu Bekir Kalenderî, şiirde Cengiz Han'ı Allah'ın kahrı olarak göstermiş ve bunun ona Allah tarafından toplumların doğru yolu bulması için görev olarak verilmiş bir irşad olarak açıklamıştır.

Şiirde bahsedilen Şeyh Muhammed'in kesin olarak kim olduğu tespit edilememiştir. Cengiz Han'ın ilk dönemlerinde maiyetinde bulunan önemli isimlerden biri Harezmli bir Müslüman olan Mahmud Yalavaç'tır. İnançlarına bakmaksızın tecrübeli kişileri yanında toplayan Cengiz Han, Muhammed Yalavaç'tan faydalanmış ve o Mâveraünnehir'de Cengiz Hanın temsilcisi ve ilk Moğol valisi olmuştur.⁸⁴¹ Cengiz Han'ın elçisi olarak Harezmşah hükümdarı Alaaddîn Muhammed'in yanına gidenlerin de arasındadır. Bu sırada Alaaddîn Muhammed, ondan kendisine hizmet etmesi için talepte bulunmuştur.⁸⁴² Daha sonra Cengiz Han 1223 yılında Mahmud Yalavaç'ı yanına alarak Karakum'a gitmiş ve bu sırada onu vali tayin ederken oğlu Mesud'u da Mâveraünnehir'i idare etmekle görevlendirmiştir.⁸⁴³ Mahmud Yalavaç'ın Cengiz Han ile olan yakınlığı ve etkisi dikkate alındığında onu irşad etme ihtimalinin en yüksek olduğu kişinin Mahmud Yalavaç olduğu tahmin edilebilir. Ancak Mahmud ismi Muhammed isminden türemiş olmakla birlikte yazımları farklıdır. Şayet aynı kökten türediği için eserde Mahmud (محمود) ismi Muhammed (محمد) olarak yazılmamış ise bu kişinin Mahmud Yalavaç olma ihtimalini ortadan kaldırmaktadır. Diğer bir ihtimal ise bu kişinin Buhara'daki İslâm âlimlerinden biri olmasıdır. Cengiz Han, 1222 yılında Buhara'dan geçerken orada bulunan ulemeden kendisine İslâm'ı açıklamalarını istemiştir. Bunun üzerine

⁸⁴⁰ İbnü'l-Esir, *El Kâmil Fi't-Târih* XII, s.319.

⁸⁴¹ Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s.285.

⁸⁴² Dayı, "Mahmud Yalavac'ın Moğol İmparatorluğundaki Faaliyetleri", s.64-65.

⁸⁴³ Arslan, *Moğollar Arasında İslâmiyetin Yayılışı*, s.184.

yapılan açıklamalarda Cengiz Han kendi inancı ile İslâm dinini karşılaştırmış ve Müslümanların Allah'ı ile Türk ve Moğol Tengri'sinin özde bir olduğuna kanaat getirmiştir.⁸⁴⁴ İrşad kişiyi doğru yola yönlendirmek olduğundan ve buradaki âlimlerin Cengiz Han'a İslâm dini hakkında bilgi vermiş olduklarından heyetin içinde *Kalendernâme*'de bahsedilen Şeyh Muhammed adında birinin bulunması ihtimal dâhilindedir. Yapılan açıklamalarda hutbenin yasal hükümdar adına okutulduğu söylenmiştir. Bunun üzerine Cengiz Han, Sultan Alaaddîn Muhammed yerine artık kendisi hükümdar olduğundan hutbenin Semerkant'ta kendi adına okunmasını istemiştir. Bu durum onu Müslüman yapmamışsa da daha önce bir İslâm ülkesi yöneticisi ve Müslüman olan Alaaddîn Muhammed'in yerine geçtiğini göstermiştir.⁸⁴⁵ Bu nedenle *Kalendernâme*'de Cengiz Han'ın Şeyh Muhammed tarafından irşad edilmesinden kasıt onun Alaaddîn Muhammed'in yerine geçerek bir İslâm ülkesinin yönetimini ele geçirmiş ve artık onun adına hutbe okunmaya başlanmış olmasına atıf yapılmış da olabilir. Bu durumda Ebu Bekir Kalenderî'nin bir taraftan İslâm dinine mensup olması fakat aynı zamanda Cengiz Han soyundan gelen bir hanedanın yönettiği devlette yaşıyor ve eserini de bu kişilere sunacak olması nedeniyle kendisini İslâm'ın savunucusu olarak gören Harezmşah Muhammed ile Cengiz Han'ı ortak bir zeminde buluşturması gerekmiştir. Kendisi de bir İslâm âlimi olan Ebu Bekir Kalenderî, İslâm'ın savunuculuğunu yapan Harezmşahların sonunun Cengiz Han tarafından getirilmesini ancak böyle bir sebebe dayanarak açıklamış olmalıdır.⁸⁴⁶

Kalendernâme'de dünyayı nasıl dize getireceği Allah tarafından kendisine ilham edilen Cengiz Han'ın bazı çocukları dindar ve iyi padişahlar olarak zikredilmiştir. Onların dini kendilerine sığınak yaparak malı mülkü bu yolda harcamaları gerektiği anlatılmıştır. Kibri bir yana bırakarak

⁸⁴⁴ Roux, **Moğol İmparatorluğu Tarihi**, s.210-211.

⁸⁴⁵ İzzet Tanju ve René Grousset, **Cihan Fatih Cengiz Han**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2001, s.236; Roux, **Moğol İmparatorluğu Tarihi**, s.210-211.

⁸⁴⁶ Harezmşahlar ve Moğollar arasındaki ilişki Çin meselesi ile başlamıştır. Sultan Muhammed Çin'in zenginliği ve yapılacak ticaret faaliyetleri bakımından dolayı Çin'in fethine karar vermiştir. Harezmşah Muhammed'in bu düşünceleri aynı dönemde (tarihler kaynaklarda farklı verilmiş olsa da yaklaşık olarak 1214-1215 yılları) Cengiz Han ile onu karşı karşıya getirmiştir. Bu dönemde Pekin'i alan ve Altan Han'ı kontrolünde tutan Cengiz Han, kendi emellerinin önünde engel olmasından dolayı Harezmşah Muhammed'i rahatsız etmiştir. Olayları yakından öğrenmek amacıyla Harezmşah Muhammed, Seyyid Bahâü'd-din-i Râzî başkanlığında oluşturmuş olduğu heyeti Çin'e göndermiştir. Cengiz Han, heyetin gelişini Moğollarla İran arasındaki ticaretin gelişmesinde bir fırsat şeklinde görerek, elçileri büyük bir ilgi ile karşılamıştır. Cengiz Han Râzî'ye kendisinin şarkın, Sultan Muhammed'in ise garbın efendisi olduğunu ve Sultan ile dostluk kurmak istediğini söylemiştir. Cengiz Han dostane ilişkinin geliştirilmesi için Mahmud'ül Hârizmi (Mahmud Yalavaç), Ali Hâce-i Buhârî ve Yûsuf Kenkâ-i Otrarî'yi, Harezmşah Muhammed'in elçileri ile beraber Hârezm'e göndermiştir. Harezmşahlar ve Moğollar arasındaki ilişki böylece başlamıştır. Fakat bu olumlu ilişki süreklilik arz etmemiş iki ülke arasındaki ilişkiler düşmanlığa evrilmiştir. İki devlet arasındaki ilişkilerin bu hale gelmesi, Moğolların İslâm âlemine saldırılarıyla son bulmuştur. Harezmşah Muhammed'in Moğol kuvvetleri ile karşı karşıya gelmesi ve Otrar faciası Ortaçağ İslâm tarihinde büyük bir hadise olarak yer almıştır. Merkitleri yok eden Moğollar geri çekilirken Harezmşahlar ile karşılaşmıştır. Cöçi ve diğer kumandanlar bu görevdeki vazifelerini yaptıklarını ve Cengiz Han'ın haberi olmadan herhangi bir teşebbüse girmeyeceklerini belirtmiştir. Savaş yorgunu olan Moğol kuvvetleri, Harezmşah'ın Müslüman savunuculuğunu üstlenmiş olarak bütün kâfirleri düşman kabul ettiği beyanının karşısında savaş zorunlu olarak başlamıştır. Bu olay ardından Moğollar karşısında başarı sağlayamayan Muhammed çöküş yaşamış ve Harezmşahların yıkılışının ilk belirtisi ortaya çıkmıştır. İbrahim Kafesoğlu, **Harezmşahlar Devleti Tarihi**, TTK, Ankara, 2000, s.229-239.

Hakk'ın istediği yolda ilerlemeleri ve pirlere hürmet göstermeleri gereği vurgulanmıştır. Nitekim çocukları için söylenen bu ifadeler Cengiz Han'a da söylenmiştir.

4.2.8.2. Özbeg Han

Cengiz oğullarının Deşt-i Kıpçak coğrafyasını hâkimiyet altına aldıkları dönemde bölgede farklı dinî inançlara mensup gruplar mevcuttu.⁸⁴⁷ Bölge, Moğolların etkisine girdikten sonra Moğol yasaları gereği bütün milletler eşit görülmüş ve aralarında fark gözetilmemiştir. Bu nedenle hem Gök Tengri inancına sahip Cengiz Han döneminde Moğolların hâkim olduğu bölgelerde hem de Altın Orda Hanlığı'nda hangi dinden olurlarsa olsunlar âlimler ve din adamlarına iyi davranılmıştır.⁸⁴⁸ Zamanla yerel halkın inançları Moğol yöneticileri üzerinde etkili olmuş ve Moğol hükümdarlar arasında ilk Müslüman olma özelliğine sahip Berke Han (1257-1266) 1257 yılında Altın Orda tahtına çıkmıştır.⁸⁴⁹ Berke Han'dan sonra da İslâm etkisini göstermeye devam etmiş ve pek çok şeyh ve derviş/sûfî bölgede toplanmıştır. Özellikle Berke Han gibi İslâm dinini seçen ve *Umde u'l-Ahbar*'da divane ve mecnun olarak tasvir edilen Tuda Mangu da (1282-1287) şeyhlerle çok yakın ilişkiler kurmuştur. Hatta onun tahttan feragat etmesi, fakirlik öğretisini benimseyip dünya işlerinden el çekmek istemesine atfedilmiştir.⁸⁵⁰ Fakat yönetimden memnun olmayan Moğollar 1287 yılında Şamanist Tula-buka'yı tahta çıkararak bölgede İslâm'ın yayılmasını durdurmuşlardır. Bu durum Toktay Han'ın (1291-1312) kardeşi Tuğrulca'nın (Toğrulca) oğlu Özbeg Han'ın 1313 yılında tahta çıkışına kadar devam etmiştir.⁸⁵¹

Altın Orda Hanlığı'nda ortaya çıkan sûfilerin özellikle Berke ve Özbeg Han dönemlerinde İslâm'ın yayılmasında etkin oldukları görülmüştür.⁸⁵² Genel görüşe göre tahta çıktıktan bir süre sonra 1320 yılında Müslümanlığa geçen Özbeg Han zamanında İslâm dini bölgede kesin olarak yerleşmiştir.⁸⁵³ Onun zamanında şeyhlere ayrı bir kıymet gösterilmiş ve bunlardan bazıları onun Müslümanlığı seçmesinde etkili olmuştur. Bu kişilerden en etkili olduğu düşünülen kişi Seyyid Ata'dır. Yesevî şeyhi olan Seyyid Ata, şeyhi Zengî Ata tarafından Taşkent'ten, Deşt-i Kıpçak'ta bulunan topluluklar arasında İslâm'ı yaymak ve Müslümanlık altında birleştirmek için gönderilmiştir.⁸⁵⁴ Rivayete göre Özbeg Han'ın Müslüman olmasını sağlayan Seyyid Ata, ona Sultan

⁸⁴⁷ Bostancı, *Berke Han Dönemi Altın Orda Devleti Tarihi (1256-1266)*, s.188.

⁸⁴⁸ Arslan, *Moğollar Arasında İslâmiyetin Yayılışı*, s.181-182.

⁸⁴⁹ Bostancı, *Berke Han Dönemi Altın Orda Devleti Tarihi (1256-1266)*, s.191; Deweese, *Altın Orda'da İslâmlaşma ve Yerel Din*, s.93.

⁸⁵⁰ Abdulgaffar Kırımı, *Umdetu'l-Ahbar*, s.67-68; Uyar, *Ortaçağ Türk-Moğol ve İran Tarihi Çalışmaları*, s.10, 13, 22; DeWeese, *Altın Orda'da İslâmlaşma ve Yerel Din*, s.99.

⁸⁵¹ Mustafa Kafalı, "Özbek Han", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamsiklopedisi.org.tr/ozbek-han> (03.07.2025); Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s.406.

⁸⁵² İlınur M. Mirgaleev, "The Islamization Of The Golden Horde: New Data", *Golden Horde Review*. (1) 2016, s.91, 96-98.

⁸⁵³ Arslan, *Moğollar Arasında İslâmiyetin Yayılışı*, s.249-250; Kafalı, "Özbek Han", <https://islamsiklopedisi.org.tr/ozbek-han>.

⁸⁵⁴ Uyar, *Ortaçağ Türk-Moğol ve İran Tarihi Çalışmaları*, s.22.

Muhammed Özbek Han adını vermiştir.⁸⁵⁵ Özbek Han'ın İslâm'ı seçmesinde önemli bir diğer isim de tarihi kimliği üzerine net ifadeler olmayan Baba Tükles'tir. Özbek Han'ı İslâm'a davet için Deşt-i Kıpçak'a gelmiş ve burada İslâm'ın dinî hükümleri hakkında eğitimler vermiştir.⁸⁵⁶ Buraya gelen şeyhler bunlarla sınırlı kalmamış, Mecdüddîn Şîrvânî, Şeyh Ahmed ve Şeyh Hasan Gürgânî gibi şeyler de Özbek Han üzerinde etkili olmuşlardır.⁸⁵⁷ Özbek Han üzerinde etkisi olan başka bir kişi de, Özbek Han'ın yeğenine Mısır'a kadar eşlik eden Nûr isimli bir kadıdır. Bu kişiyi Şeyh Nureddin ile özdeşleştirenler de olmuştur. Bunlar dışında Özbek Han'ın İslâm'a geçişinde imamı olduğu düşünülen Şeyh Burhâneddin'in etkili olduğu da belirtilmiştir.⁸⁵⁸ Özbek Han dünyanın dört bir yanından Müslüman âlimleri ülkesinde toplamıştır. İlk şeyhler Berke Han zamanında gelmiş ve o dönemde siyaset ile İslâm iç içe geçmiştir. Fakat sonraki dönemde yaşanan kesintinin ardından Özbek Han dönemindeki Altın Orda Hanlığı'nın İslâmlaşması kesin bir vaziyet almıştır. Onu izleyen Canibeg ve Berdibeg gibi hanlar da şeyhler tarafından yetiştirilmişlerdir. Bu dönemde taht babadan oğula geçmiş ve İslâm devlet dini hâline gelmiştir.⁸⁵⁹ Özbek Han'ın Müslümanlığa geçtiği dönem Ebu Bekir Kalenderî'nin de Kırım'da bulunduğu ve eserini kaleme almaya başladığı dönemdir.

Kalendernâme'de Özbek Han ile ilgili kısım dinî, siyasi ve ahlakî övgüler içermektedir. Şiirde, onun İslâm'a hizmeti, adaleti ve cömertliği gibi vasıfları vurgulanmıştır. Ebu Bekir Kalenderî, "Artık kime kuzudan konuşmak kalır" diyerek, her yerin onun adaletiyle kuşandığını, artık başka bir adaletten, başka bir saflıktan (kuzudan) bahsetmeye gerek kalmadığını ifade etmiştir. Ona göre Özbek Han'ın varlığı, adaleti ve üstünlüğü o kadar belirgindir ki, başka hiçbir şahsı ya da özelliği övmek gerekmemektedir.

Sultan Oğlu Sultan, Sultan Muhammed Özbek Han'ın Methi

<i>Ebedi Hüdâ mülkünün koruyucusu</i>	<i>Müminlerin şahı İslâm'ın hizmetkârı</i>
<i>Mustafa dininin sâlikî</i>	<i>Enbiya ve evliyaların aşığı</i>
<i>Devletin güneşi her şeyin aynası</i>	<i>Akıllı padişah nazar ehli</i>
<i>Canı cismi dini pak</i>	<i>Lütfunda akan sudan berrak</i>
<i>Cömertlikte inci denizi gibiydi</i>	<i>Can ve gönül onun didarına talipti</i>
<i>Hanların hanı bizim Özbek Han'dır</i>	<i>Hakk'ın velisi ilmi ise evliyalardandır</i>
<i>Güvenilir her yer onun adaletiyle kuşanmış</i>	<i>Artık kime kuzudan konuşmak kalır</i>
<i>Hüdâ'dan yana korkulacak padişah</i>	<i>Hiçbir zulme de olmaz rızası</i>
<i>Onun adalet kılıcı zulmü ikiye böldü</i>	<i>Adaleti tüm dünyaya set eyledi</i>
<i>Onun gibisi yüzyıllarca asırlarca</i>	<i>Hakk'a yemin olsun kimse göremedi</i>
<i>Hazret sen onu kötülükten</i>	<i>Afetten bela musibetten uzak kıl</i>
<i>Ta ki dünya dönüp durdukça</i>	<i>Yıllar aylar sayısız günler oldukça</i>

⁸⁵⁵ Arslan, *Moğollar Arasında İslâmiyetin Yayılışı*, s.249.

⁸⁵⁶ DeWeese, *Altın Orda'da İslâmlaşma ve Yerel Din*, s.109,113; Uyar, *Ortaçağ Türk-Moğol ve İran Tarihi Çalışmaları*, s.23; Baba Tükles'in Deşt-i Kıpçak coğrafyasında etkisi olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Öyle ki Şeyh Baba Tükles nesli emirlik makamında devam etmiştir. Derya Derin Paşaoğlu, "Emir Edigü (Edige) ve Oğullarının Nogay Ulusundaki Yeri," *Crimean Historical Review*, (1), 2016, s.30.

⁸⁵⁷ Uyar, *Ortaçağ Türk-Moğol ve İran Tarihi Çalışmaları*, s.23; Abdulgaffar Kırımî, *Umdetu'l-Ahbar*, s.73.

⁸⁵⁸ DeWeese, *Altın Orda'da İslâmlaşma ve Yerel Din*, s.130-131.

⁸⁵⁹ Mirgaleev, "The Islamization Of The Golden Horde: New Data", s.91, 96-98.

*Hanedanlarını belalardan koru
Ben duacıyıym istersen âmin de
Şüphesiz ecrini Hüdâ verecek*

*Kereminle lütfunla ey yüce yaratan
Özbek Han'a candan aferin de
Eğer böyle cihan şahına dua edersen⁸⁶⁰*

Özbek Han'ın babası Tuğrulca, sultan/han olmamasına rağmen Ebu Bekir Kalenderî'nin onu *sultan oğlu sultan* olarak tanıtması bu ifadenin gerçek anlamı dışında bir unvan ve saygınlık ifadesi şeklinde kullanılmış olduğunu göstermektedir. Altın Orda Hanlığı'nda resmî unvan han olmasına rağmen burada onun Müslümanlığına vurgu yapılmak istenmiş olmalıdır. Bunun yanında Özbek Han'ın Müslüman olmasından önce basılan paralarda da *Sultan Özbek Han ile es-Sultânü'l-Âdil Özbek Han* şeklindeki ifadelerde sultan unvanının yer aldığı bilinmektedir. Müslüman olduktan sonra basılan paralarda ise *es-Sultânü'l-a'zam Gıyâseddin Muhammed Özbek Han el-Âdil* şeklindeki ifadeye yer verilmiştir. Hem bu bilgi hem de *Kalendernâme*'de yer alan ifade dikkate alındığında Özbek Han'ın sultan olarak anıldığı ve Müslüman olduktan sonra Muhammed ismini kullandığı anlaşılmıştır.

Şiirde Özbek Han, Allah'ın mülkünün koruyucusu, Hz. Muhammed dininin yolcusu, akıllı, cömert ve adil olarak tasvir edilmiştir. Özellikle “*Enbiya ve evliyaların aşığı*”, “*Hakk'ın velisi, ilmi ise evliyalardandır*” ve “*Müminlerin şahı, İslâm'ın hizmetkârı*”, ifadeleriyle Özbek Han'ın hem dünyevî hem de manevî bir lider olduğu ve şeyhlere büyük hürmet gösterdiği vurgulanmıştır. Bu şiirde onun yönetici sıfatıyla zâhiri, Allah dostlarından bahsedilmesiyle de batını yönü gösterilerek, Özbek Han iki rolü birleştiren kişi olarak ortaya konmuştur.

Şiirdeki “*Onun adalet kılıcı zulmü ikiye böldü*” ifadesiyle Özbek Han'ın adil tavrı ve İslâm dinini kabulü ile hem eski Şamanist–Budist geleneklerle hem de siyasi rakiplerle mücadele ettiği şeklinde yorumlanabilir. Rivayete göre Özbek Han tahta geçtiğinde Moğol prens ve emirlerinin eski dinlerinden vazgeçip İslâm'ı benimsemelerini istemiş, bunu inatla reddedenleri de ortadan kaldırmıştır.⁸⁶¹ Yukarıda ifade edildiği üzere Tula-buka'nın 1287 yılında tahta çıkmasıyla İslâm'a karşı bir tavır alınmıştı. Şiirdeki ifade buna karşı bir atıf olmalıdır. Ayrıca “*Zulmü ikiye bölmek*”, onun dinsel–ahlaki düzeni kurduğuna ve devlet içinde adaleti sağladığına işaret etmiştir. Özbek Han saltanatı boyunca Bizans ve Memlûklerle temaslarda bulunmuş, Karadeniz kıyısında Ceneviz ve Venedik ticaret kolonileri ile ticari ilişkiler geliştirmiştir. Diğer yandan da İlhanlılar ile arasında Azerbaycan ve Kafkasya hâkimiyet mücadelesine devam etmiştir.⁸⁶² Farklı topluluklarla ilişkileri geliştiren Özbek Han, her dine karşı hoşgörülle yaklaşmıştır. Yapılan tüm dinî baskı isteklerine karşı durmuş ve Şamanlar ile Hristiyanları korumuştur. Onu bu hoşgörülü anlayıştan vazgeçirmek

⁸⁶⁰ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.194/1-2.

⁸⁶¹ Özbek Han Altın Orda Hanlığı'nın başına geçtiğinde Müslümanlığı yaymak için çalışması Moğol beylerini kızdırmıştır. Kendisine bizim bağlılığımızla yetin. “*Bizim dinimizden sana ne? sonra Arab'ın dini için Çengiz yasasını niçin terk edecek miyiz?*” Cevabını almıştır. Kendisine düzenlenen ziyafette öldürülmesi planlanan Özbek Han, bu plandan haberdar olarak oradan kaçmış, adamlarını toplayarak dönmüş ve Toktay'ın veliahdını öldürmüştür. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s.444

⁸⁶² DeWeese, *Altın Orda'da İslâmlaşma ve Yerel Din*, s.101.

için bazı girişimlerde bulunulmuşsa da o bundan vazgeçmemiştir.⁸⁶³ Bazen Hristiyanlara karşı sert davrandığı, hatta bazılarının öldürüldüğüne rastlanılmıştır.⁸⁶⁴ Ancak bunun dinî hoşgörüsüzlükten değil siyasi nedenlerden olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenlerle “*Onun adalet kılıcı zulmü ikiye böldü*” ifadesi İslâm karşısında diğer gruplara karşı gerçekleşen kapsayıcı faaliyetleri de ifade etmiş olabilir.

4.2.8.3. Canibeg Han

Özbeğ Han'ın 1340 yılında hayatını kaybetmesi üzerine büyük oğlu Tinibeg 1341-1342 yıllarında kısa bir süreliğine tahta çıkmış ve ondan sonra tahta Canibeg Han geçerek 1357 yılına kadar ülkeyi yönetmiştir.⁸⁶⁵ Özbeğ Han oğlu Canibeg Han'ı dinî bir ortamda yetiştirmeye özen göstermiş ve onun İslâmî ölçülere göre yetişmesi için Seyyid Şerif b. Abdülhamid görevlendirilmiştir. Müslüman bir kişi olarak tahta çıkan Canibeg Han, hem şer'iat kurallarına uygun davranmış hem de âlim ve zâhidlere hürmet göstermiştir.⁸⁶⁶ Canibeg Han'ın ilk zamanlarında Hristiyan halkına karşı güvence vermesi ve ruhban sınıfına ayrıcalıklar tanınmasına rağmen babası Özbeğ Han zamanındaki hoşgörü yavaş yavaş ortadan kalkmaya ve İslâm, Hristiyanlığa karşı daha etkin bir hale gelmeye başlamıştır.⁸⁶⁷ Bu çerçevede Canibeg Han'ın İslâm'a desteği babasından daha fazla olmuştur.⁸⁶⁸ İslâmî kurallara bağlı olan Canibeg Han, hâkimiyeti altındaki tüm Moğolların Müslümanların giydiği kıyafetleri giymeleri konusunda ısrar etmiş ve Müslümanlara eziyet eden veya İslâmî kurallarla dalga geçen Tebriz hâkimi Melik Eşref gibi kişilerle mücadele etmiştir. Böylece başka yerlerde zulme uğrayan İslâm âlimleri Altın Orda Hanlığı'nı bir sığınak olarak görmüşlerdir.⁸⁶⁹ Canibeg Han ayrıca ilk dönemlerinde babası gibi Ceneviz ve Venedik ile ticari ilişkilere önem vermişken daha sonra bunlarla da mücadele etmiş ve 1343 yılında Tana'dan onları kovmuştur.⁸⁷⁰

Ebu Bekir Kalenderî eserinde Özbeğ Han için söylediklerine benzer övgüleri Canibeg Han için de söylemiştir ve aynı şekilde onu adil, cömert ve cesur biri olarak tasvir etmiştir.

Sultan Mahmûd Celâleddîn Canibeg Han'a Olan Meth Allah Onu Korusun

Şahların şahu nurların nuru Cani han

Cavidan olan Hüdâ'nın lütfunun mazharı

Adaletin güneşi Allah'ın gölgesi

Bahşın sahibi çeşmeler gibi

Mustafa dini ve mezhebinin âlimi

Amel sahibi evliya saliklerinin hası

Devletinin güneşi her zaman parlсын

Cihan padişahları ona kul olsun

⁸⁶³ Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s.441.

⁸⁶⁴ Devin DeWese, Macar Keşiş Stephen'in 1334'te öldürülmesinden bahsetmiş ve 1338 yılına ait bir mektupta da Altın Orda Hanlığı'na seyahat eden Kuman dilini ve Uygur yazısını öğrenen İspanyol Fransisken Vitorralı Pascal'ın Saray'da öldürüldüğü yazmıştır. DeWeese, *Altın Orda'da İslâmlaşma ve Yerel Din*, s.105.

⁸⁶⁵ Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s.438-439; Kemaloğlu, *Altın Orda ve Rusya*, s.95.

⁸⁶⁶ Arslan, *Moğollar Arasında İslâmiyetin Yayılışı*, s.363, 372.

⁸⁶⁷ Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s.438-439.

⁸⁶⁸ DeWeese, *Altın Orda'da İslâmlaşma ve Yerel Din*, s.104.

⁸⁶⁹ Arslan, *Moğollar Arasında İslâmiyetin Yayılışı*, s.374.

⁸⁷⁰ DeWeese, *Altın Orda'da İslâmlaşma ve Yerel Din*, s.105.

*Davut nebi gibi adalet sahibi
Savaş gününde aslan gibi cesur
Meclis gününde ise cömert ve kerem sahibi
Şansın talihin döndüğü o zaman
Sultanın kılıcı her daim keskin olsun
Hıta'dan Rum toprağına kadar
Devleti ve nusreti ona yar olsun
Hüdâ ona yar ve yaver olsun*

*Yaşlı genç herkese bahşış sahibi
Kelleleri alan cellat oldukça cesur
Cömertlikte umman ve maden gibi
Şahın adaleti zulmün boynunu vurdu
Sultanın sikkesi de gönüllerde canlarda olsun
Acımasız kalpleri eyledi mum
Şans ve talihi da Hakk'tan olsun
Ta ki yeryüzünde kıyamet kopmadıkça⁸⁷¹*

Şiirin başlığında Canibeg Han'ın adı Mahmûd Celâleddîn olarak verilmiştir. Onun zamanında basılan paralarda aynı babası gibi *es-Sultânü'l-a'zam*, *es-Sultânü'l-adil* gibi unvanlarının yanında Canibeg ismine ek olarak “Mahmûd Celâleddîn” ismi de kullanılmıştır.⁸⁷² Dolayısıyla Ebu Bekir Kalenderî'nin kaydettiği bu ismin Canibeg tarafından doğrudan kullandığını göstermiştir. Şiirin ilk kısmı yine babası için söylenenlerin biraz farklı ifadesi olmakla birlikte son kısım tarihi veriler ışığında onun Hıta topraklarından Rum topraklarına kadar hem dinî hem de siyasî olarak yaptığı mücadeleleri anlatıyor olmalıdır. Özellikle “*Kelleleri alan cellat oldukça cesur*” ve “*Sultanın kılıcı her daim keskin olsun*” dizeleri Canibeg Han'ın faaliyetlerine verilen desteği göstermektedir.

Ebu Bekir Kalenderî'nin eserinde Altın Orda Hanlığı hükümdarlarından kendisinin çağdaşı olan Özbeğ Han ve Canibeg dışında başka bir hükümdardan bahsedilmemiştir. Bu kişilerin dönemi Altın Orda Hanlığı'nda hem İslâm kesin olarak yerleşmiş hem de devlet en güçlü dönemini yaşamıştır. Böyle bir ortamda Ebu Bekir Kalenderî'nin kendine yer edinebilmek ve öğretilerini rahat bir şekilde yayabilmek için doğal olarak yönetimle iyi ilişkiler kurmaya çalışması gerekmiştir. Bu eserinde hükümdarların methedilmesinden kolaylıkla anlaşılmıştır. Eserde ayrıca bu iki hükümdar dışında o dönemde devlet yönetiminde etkili olduğu anlaşılan Tülek Timur ve Kutluk Timur hakkında da methiyeler dizilmiştir.

4.2.8.4. Tülek Timur

Altın Orda Hanlığı'nda sağ kol orda emiri Kırım'da, sol kol orda emiri ise Harezm'de oturmuştur. *Kalendernâme*'de adından bahsedilen Tülek Timur, XIV. yüzyılın başlarında Kırım'da bulunan emirlerden biridir. Kendisi Cöçi'nin oğlu Togay Timur'un torunudur. Altın Orda Hanlığı'nda 1299 yılında Emir Nogay ile Toktay Han (1291-1313) arasında taht için yaşanan mücadelede Toktay Han'ın yanında yer almıştır.⁸⁷³ Yönetime sadık bir emir olduğu anlaşılan Tülek

⁸⁷¹ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.210/1.

⁸⁷² Kafalı, *Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, s.85.

⁸⁷³ Emir Nogay ile Toktay Han arasında yaşanan ilk mücadele 1298 yılında Özi (Dinyeper) Irmağı yakınında gerçekleşmiş ve bu karşılaşmada Toktay Han yenilmiştir. Aldığı zaferden sonra Emir Nogay, torunu Aktacı'yı vergileri toplamak amacıyla Kırım'a göndermiştir. Ancak Kefe şehrine geldiğinde burada kendine ziyafet verilmiş ve sarhoş olduğunda da orada öldürülmüştür. Bunun üzerine Emir Nogay Kırım'ı yağmalamıştır. Aradan geçen iki yıl içerisinde yeniden hazırlanan Toktay Han 1300 yılında bu sefer galip gelmiş ve Emir Nogay öldürülmüştür. Merve Sürücü, “Altın Orda Devleti'nde Bir Dönüm Noktası: Emir Nogay”, *Journal of Literature and Humanities*, (69), 2022, s.1-8; Kafalı, *Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, s.69, 122.

Timur'un Özbek Han döneminde de önemli görevler üstlendiği anlaşılmıştır. *İbn Battuta Seyahatnamesi*'nde Özbek Han'a bağlı Kırım'ın Tülek Timur'un idaresinde olduğunu belirtilmiştir. İbn Battuta, Tülek Timur'un hocası Sadeddin ile şeyhinin Horasanîzade olduğu bir zaviyeye gittiklerini aktarmıştır. Halkın, belde kadısının ve hatibin de ona saygı duyduklarını ifade etmiştir.⁸⁷⁴ Bu bilgilerden Kırım'da şeyhlerin ayrıcalıklı bir konumda oldukları ve yöneticilerin onlara değer verdiği anlaşılmaktadır. Ebu Bekir Kalenderî'nin Altın Orda Hanlığı'nda methettiği Özbek Han ve Canibeg Han dışında yaşadığı Kırım'ın idarecisi olan Emir Tülek Timur hakkında da onu metheden ifadeler kullanmıştır.

<i>Eskiden vardı canı pak bir emir</i>	<i>Letafette ise sudan daha berrak</i>
<i>Ahlak sahibi idi o canı pak</i>	<i>Emirlikte ise pek büyük şanlı idi</i>
<i>Onun zatı gibisi şehir ve diyarda</i>	<i>Oydu içlerinde seçkin olanı</i>
<i>Onun ömrü âlimlerle geçti</i>	<i>Aniden esrara sahip oldu</i>
<i>Fakirler ileydi her daim sohbetle</i>	<i>Her birine yüz adım yakın idi</i>
<i>Halkın sığınaydı oysa o</i>	<i>Bu şehir ve diyarda oydu pak can</i>
<i>Bu taife onun adaletiyle ayakta idi</i>	<i>Herkese karşı adaletli davranırdı</i>
<i>Emirler vezirler ve büyükler</i>	<i>Hepsi onunla gurur duyarlardı</i>
<i>Adil biriydi Emir Tülek Timur</i>	<i>Hükümünde ise herkese karşı eşit davranırdı</i>
<i>Rumîler onun devletiyle ayakta idi</i>	<i>Her biri bir emir gibi değerli idi</i>
<i>Rumî Şamlı Deşti bütün bunlar</i>	<i>Hepsinin ağzında söylenen o idi</i>
<i>Şeriattan haberdar idi o emir</i>	<i>Tarikatta ise bir salıktı benzersiz</i>
<i>Ansızın kaza ve kaderden olsa gerek</i>	<i>Devleti yerle bir oldu</i>
<i>Onu şehit ettiler kâfirler</i>	<i>O büyük azametli dağ başında</i>
<i>Pak ruhunu rahmetle yâd eyle</i>	<i>Budur aslında sözün iyisi</i>
<i>Ey cesur emir ve nazar ehli</i>	<i>Bak gör sen elinden neler geçer⁸⁷⁵</i>

Şiirde Tülek Timur, iyi ve seçkin ve adil bir emir olarak tasvir edilmiştir. Âlimlerle, özellikle şiirde fakirler denilerek kastedilen sûfilerle sürekli sohbetle olan, Allah'ın sırrına erişmiş Hakk dostu biri olduğu vurgulanmıştır. Esere göre Emir Tülek Timur, tasavvuf yolculuğuna girmiş, şeriattan haberdar olduğunun altı çizilmiştir. Anadolu, Şam ve Deşt-i Kıpçak'ta tanınan bir yöneticidir. *İbn Battuta Seyahatnamesi*'nde Tülek Timur'un onu bir zaviyede ağırladığını aktarmış ve Kırım'daki halkın inançlarını yansıtan bilgilerde bura halkının ortodoks İslâm mezheplerinden, ahî ile şeyhlerden ve gayr-i Müslimlerden oluştuğundan bahsetmiştir. Ayrıca bu kesimlere ait ibadethanelerden de eserinde bahsedilmiştir.⁸⁷⁶ Tülek Timur, zaviyelere verdiği önemin yanında Kırım'da cami yapımına da önem vermiştir.⁸⁷⁷ Şiirde geçen "*Hükümünde ise herkese karşı eşit davranırdı*" ifadesi İbn Battuta'nın da aktardığı bu kadar farklı grupların olduğu bir ortamda onun adil ve eşit yönetimini doğrular niteliktedir.

⁸⁷⁴ Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Et-Tancı, *İbni Battuta Seyahatnamesi*, s.241-242.

⁸⁷⁵ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.360/1-2.

⁸⁷⁶ Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Et-Tancı, *İbni Battuta Seyahatnamesi*, s.240-248.

⁸⁷⁷ Kırım'da Altın Orda Hanlığı döneminde yapılan camiler için bakınız. Nicole Kançal Ferrari, "Kırım Yarımadası'nda Altın Orda Dönemine Ait Camilerin Değerlendirilmesi: Bânilik ve Maddi Kültürde Tezahür Eden Mimarlık, Süsleme ve Sanatsal Etkileşimler", *içinde* (289-344), *Necdet Sakaoglu'na Armağan Sanat Tarihi Yazıları*, (Ed. Hayri Fehmi Yılmaz), Kriter Yayınevi, İstanbul, 2022.

Kaynaklarda Tülek Timur'un hayatı ve ölümü hakkında çok fazla bir bilgi bulunmamaktadır. *Kalendernâme*'de verilen bilgilere göre bir dağ başında kâfirler tarafından şehit edilerek hayatını kaybetmiştir. İbn Battuta'nın Kırım'a gittiği 1333 yılında Tülek Timur'un hasta olduğu bilgisi aktarılmaktadır.⁸⁷⁸ Özbek Han döneminde devlete bağlı birlikler ara sıra batıda Litvanya üzerine akınlar yapmıştır. Bu akınlar muhtemelen devletin Kırım'da bulunan Sağ-Kol emiri tarafından düzenlenmiştir. İbn Battuta'nın Kırım'a seyahat ettiği aynı yıl içerisinde Podolya'ya bir akın tertip edilmiş fakat Litvanya prensinin oğlu bu akını püskürtmüştür. Kaynaklara göre bu akın için Sağ-Kol emiri İsa Beğ'in yeğenleri (Tülek Timur'un oğulları) Kutluk Timur ve Hacı Beğ görevlendirilmiştir. Kafalı bu kişiler hakkında eserinde bilgi verdiği kısımlarda İbn Battuta'nın seferden sonra Kırım'a geldiğini ifade etmiştir. Ancak çalışmada seferin yapıldığı sırada Sağ-Kol emirini Tülek Timur'un kardeşi İsa Beğ olarak verilirken İbn Battuta'nın Kırım'a geldiği sıradaki Sağ-Kol emiri Tülek Timur olarak gösterilmiştir.⁸⁷⁹ Şayet kronoloji doğru ise Tülek Timur, bu tarihten sonra hayatını kaybetmiştir. Ancak İbn Battuta, seferden sonra değil de önce Kırım'a gelmiş ise sefer sırasında İsa Beğ Sağ-Kol emiri olduğundan 1333 yılında ölmüş hatta ara ara batı taraflarına yapılan akınlarda şehit edilmiş olması muhtemeldir.

4.2.8.5. Kutluk Timur

Kutluk Timur, yukarıda bahsedilen Tülek Timur'un oğludur. *İbn Battuta Seyahatnamesi*'de Saray'a gitmek için Tülük Timur ile hareket ettiği kafiilede onun oğlu olan Kutluk Timur'un da yanlarında bulunduğu aktarılmıştır.⁸⁸⁰ Podolya'ya 1333 yılında yapılan akında da kardeşi ile birlikte görev almıştır. Kaynaklarda hakkında çok fazla bilgi olmayan Kutluk Timur *Kalendernâme*'de şeriat ve tarikat yolunda olan, Hakk yoluna kendini adanmış adaletli bir Kırım emiri olarak tanıtılmıştır.

Dinle şimdi sen seçkin emirin naatını

Emirlik ile bu din ve ayinde

Aslı Selçuk'tandır emirin kendisi

Devleti hakkın lütfuyla beraberdi

Şeriatta âlim ve amel sahibi

Hakikatten haberdar onunla amelde

Vücudu baştan sona ahlakın madeni

Kırım'dan hangi emir çıktıysa

Onların cümlesi bundan önce olsa da

Her ne kadar emir onlardan sonra gelse de

Öncekilerin sonuncusu dedi o resul

Emir Kutluk Timur'a Hakk'tan gelince

O ki Hakk'ın lütfuyla böyle var idi

Oldukça büyük Hakk'tan yana değerli

Emirlikte ise yıldızı hep ileri

O ise yaptıklarıyla muratlanırdı

Tarikatta salık ve yolun aşığı

Bu güzel yüzlü pak zatlı emir

Emirlerin emiri nazar ehli idi

Bu emirde onlardandır bil sen

Her biri efendi ve de halkın öncüsü

Hakk elinden tutup yücelere çıkarttı

Onun dediğini candan eyle kabul

Bahtın ve devletin kapısı ona açıldı

⁸⁷⁸ Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Et-Tanci, *İbni Battuta Seyahatnamesi*, s.242.

⁸⁷⁹ Kafalı, *Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, s.77-79, 140.

⁸⁸⁰ Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Et-Tanci, *İbni Battuta Seyahatnamesi*, s.243; . Kafalı, *Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, s.141.

*Cihandan kimse onun benzeri değil
Bu diyar onun adaletiyle ayakta
Âlimlere yar ve onların mahremidir
Nimetlerin sahibi hayırlı emir
Eğer yıllarca onun methini konuşsam
Her ne desem de yine eksik kalır
Yıllarca onun nimetiyle rahattayız
Himmeti her daim kalıcı olsun
Ailesi ve tüm ashabı*

*Ya da ondan sonra gelecek olanlardan
Bu lütufum hepsi de Hüdâ'dan
Hüdâ'dan yana haberdar fakirlere hemdemdir
Küçük veya büyük herkesle aynı o fakir
Y ada defter ve namelerde yazsam
O cümlesinin layığıdır bu emir
Aferin olsun ona ve himmetine
Gece ve gündüzün var oldukça
Mihnet beladan uzak ola⁸⁸¹*

Şiirde aslı *Selçuk'tandır emirin kendisi* ifadesiyle onun Türk olduğu vurgusu yapılmıştır. Şeriat, tarikat ve hakikat yolunda bir salık olarak nitelendirilen Kutluk Timur, tasavvufa meyli olan âlimlere hürmet gösteren ve fakirlerle (sûfilerle) yakın ilişki içerisinde bir kişi olarak tasvir edilmiştir. Kırım'da ondan önce de birçok önemli emir çıkmış ve bunların sonuncusu olan Kutluk Timur'un da onlar gibi üstün biri olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca bu ifadeden babası Tülek Timur veya amcası İsa Beğ'den sonra Kırım emirliğine getirilmiş olduğu anlaşılmıştır.

Daha önce ifade edildiği üzere bir bölgeye gelen, orada sürekli olarak yerleşmek ve taraftar toplamak isteyen şeyhler/mürşidler varlıklarını tesis etmek veya devam ettirebilmek için dönemin siyasi iktidarının desteğine ihtiyaç duymuşlar ve eser ortaya koyanlar onlar hakkında övgü dolu ifadelere yer vermişlerdir. Bu doğal durum *Kalendernâme*'de de Altın Orda Hanlığı yöneticileri hakkında ortaya konulan ifadelerde kendini göstermiştir. Ebu Bekir Kalenderî'nin Kırım'a gittiği zamanda ve eserin ilk dört defterinin yazıldığı Özbek Han ve Kırım Emiri Tülek Timur ile beşinci defterin yazıldığı Canibeg Han ve Kutluk Timur hakkında yazılanlar bu genel görüşü desteklemiştir. Ayrıca övgüleri yapılan yöneticileri iki kısımda ele almak mümkündür. İlki devletin hükümdarları hakkında yapılanlardır. İkincisi ise merkezi otoriteyi yerelde temsil eden emirlerdir. Şüphesiz Ebu Bekir Kalenderî, hükümdardan ziyade doğrudan bölge emiriyle etkileşimde olduklarından onlara çok daha fazla methiyede bulunmuştur. Özellikle eserin tamamlandığı sırada Kırım emiri olan Kutluk Timur hakkında yazılanlar çok daha fazla övgüler içermiştir.

⁸⁸¹ Ebu Bekir Kalenderî, *Kalendernâme*, s.360/2-361/1.

SONUÇ ve ÖNERİLER

İslâm'ın ilk zamanlarından itibaren zühd temelli yaşam biçimi Müslümanlar arasında kendine yer bulmuş ve Medine, Kûfe ve Basra bu anlayışın ilk merkezleri olmuştur. Zamanla ortaya çıkan İslâm tasavvufu içerisinde zühd anlayışı temelli tarikatlar teşekkül etmeye başlamıştır. İslâm coğrafyasının genişlemesiyle birlikte de tasavvufî tarikatlar özellikle Bağdat başta olmak üzere Maverâünnehr ile Horasan bölgelerine yayılmıştır. İslâm'ın yayıldığı bu bölgelerde yaşayan Türklerin İslâm dini ile teması neticesinde, hem İslâm hem de İslâm tasavvufu Türkler arasında yayılmaya başlamıştır. Büyük Selçuklu Devleti'nin henüz yeni kurulduğu dönemde ilk hükümdar Tuğrul Bey zamanında, İslâm coğrafyasının önemli bir kısmı Türklerin yönetimi altına girmiş ve aynı zamanda İslâm dünyasının siyasi liderliği de onlara geçmiştir. Büyük Selçuklu Devleti zamanında da devlet içerisinde tarikatlar ve tasavvufî anlayış yaşayıp gelişmeye devam etmiştir. Bu dönemde tarikatlar içerisinde Türkler de yer almaya başlamış ve Ahmed Yesevî gibi mutasavvıfların öğretileriyle yeni kurulan Türk karakterli tarikatlar, sonraki dönemlere önemli ölçüde etki etmiştir. Tarikatlarda yetişen şahsiyetler, genellikle tarikat öğretilerini yaymak ve taraftar toplamak için sık sık seyahat etmiş ve bazen gittikleri yerlere yerleşerek oralarda tekke ve zaviyeler kurmuşlardır. Bunun dışında tarikat mensupları zaman zaman siyasi baskı, istila ve bulundukları bölgedeki buhranlardan dolayı da başka yerlere göç etmişlerdir. Bu durumun en belirgin örneklerinden biri XIII. yüzyılın başında görülen Moğol baskıları olmuştur.

Moğolların, her ne kadar farklı kesimlerin dinî inançlarına çok fazla müdahale etmedikleri bilirse de batıya doğru yaptıkları saldırılar ve özellikle Büyük Selçuklu Devleti'nin ortadan kalkmasının ardından Horasan ve Maverâünnehr bölgelerinde hâkimiyet kuran Harezmşahlar ile gerçekleşen mücadeleleri birçok şehrin tahrip edilmesine, korku ve buhran dönemi yaşanmasına sebep olmuştur. Böyle bir ortamda kendini güvende hissetmeyen veya durumdan endişe eden birçok tarikat mensubu daha güvenli bölgelere gitmeye çalışmıştır. İslâm dünyası içerisinde en güvenli bölgelerden biri en parlak dönemini Alâeddin Keykubad (1220-1237) zamanında yaşayan Konya merkezli Türkiye Selçuklu Devleti olmuştur. Alâeddin Keykubad'ın âlimlere ve tasavvuf ehline gösterdiği ilgi sayesinde Konya ilim ve kültür merkezi haline gelmiştir. Onun döneminde Melametîlik temelli Kalenderî, Haydarî ve Yesevî gibi tarikat mensupları Konya başta olmak üzere Türkiye'ye gelmeye başlamıştır. Bunlar arasında hem o dönemde hem de sonrasında Türk toplumunu ve tasavvufî yaşamı derinden etkileyen Sultanü'l-ulema Bahâeddin Veled, oğlu Mevlânâ Celâleddîn Rûmî, Ahî Evran ile sonraki dönemde etkisi ortaya çıkan ve Bektaşî tarikatının adına nisbet edildiği Hacı Bektâş-ı Velî ön plana çıkmaktadır.

Alâeddin Keykubad'ın ölümünden sonra Türkiye Selçuklu Devleti bir dizi bunalımlar yaşamıştır. Özellikle Babaî İsyanı ve ardından Moğollar karşısında 1243 yılında alınan ağır mağlubiyet sonrası Türkiye Selçuklu Devleti'nde, Moğol baskısı yoğun olarak hissedilmiş ve devlet çöküş sürecine girmiştir. Moğol baskısının sonuçlarından biri, toplumsal psikolojiden kaynaklanan tasavvufun bölgede canlanması olmuştur. Toplumlar da bireyler gibi zor zamanlarda kendilerine sığınacak ve onları kurtaracak alanlar aramış ve bu durum içerisinde XIII. yüzyılda Türkiye halkı, yaşadığı bunalımdan kurtuluşu genel olarak tasavvufta ve tarikatlarda bulmuştur.

XIII. yüzyılda dinî-tasavvufî düşünce ekseninde yoğun oranda tarikatların ortaya çıkması, Anadolu'da yaşayan halkı yeni bir arayışa götürmüştür. Bu dönemde kökeni Horasan, Irak gibi yerlere dayanan tarikatların uzantıları Anadolu'da görülmeye başlanmış, aynı zamanda Mevlevîlik gibi yeni tarikatlar da ortaya çıkmıştır. Türkiye'de faaliyet gösteren tarikat mensupları da öğretilerini yaymak veya yine daha güvenli bölgelere gitmek için seyahat etmişlerdir. Tasavvuf alanında yapılan araştırmalarda genellikle Anadolu'ya başka bölgelerden gelen mutasavvıflar incelenmiş buna karşılık Anadolu'dan gidenler üzerinde ise fazla durulmamıştır. Bu bakımdan Ebu Bekir Kalenderî, Türkiye'nin dışına giden bir mutasavvıf olarak önem arz etmiştir.

Altın Orda Hanlığı yöneticilerinden ilk olarak Berke Han Müslümanlığı seçmiş, kendisinden sonra gelen yöneticiler ise eski inançlarına bağlı kalmıştır. XIV. yüzyılın başlarında ise Altın Orda Hanlığı'nın en parlak yöneticilerinden olan Özbeg Han ve Canibeg Han'ın da Müslüman olmaları İslâm'ın bölgedeki etkisini arttırmıştır. Moğolların genel olarak hâkimiyet bölgelerindeki tüm din ve mezheplere fazla müdahale etmemelerine karşın bu iki hükümdarın Müslüman olması ve Müslüman din adamları ve mutasavvıfları koruyup gözetmeleri bölgede İslâm'ın güç kazanmasını sağlayan önemli bir etken olmuştur. Böyle bir ortamda dışarıdan gelen mutasavvıflar bölgede İslâmî düşüncenin gelişip yayılmasına katkı sağlamışlardır. Tam da devlet yöneticilerin Müslüman olduğu ve bölgede İslâm'ın etkinlik kazanıp devletin resmi dini haline geldiği dönemde Ebu Bekir Kalenderî Türkiye'den Altın Orda Hanlığı'na bağlı Kırım'a gitmiştir. Deşt-i Kıpçak'ın kapılarını Müslüman âlim ve şeyhlere açan Özbeg Han ve Canibeg Han ile yerel yöneticiler Ebu Bekir Kalenderî'ye ülkelerinde faaliyet göstermesi için imkân sunmuşlardır. Taraflar arasında iyi bir ilişki kurulduğu Ebu Bekir Kalenderî'nin ölümüne kadar uzun bir dönem burada yaşamış olmasından ve telif ettiği eserde bahsedilen hükümdar ile o dönemin iki Kırım emiri Tülek Timur ve Kutluk Timur'a büyük övgüler sunmasından anlaşılmıştır. Altın Orda Hanlığı'nda İslâm'ın kurumsallaşmaya başladığı bir dönemde Ebu Bekir Kalenderî'nin Kırım'a gelmesi ve faaliyetleri, onun bu sürece önemli bir katkı sağladığını göstermektedir. Özbeg Han ve Canibeg Han'ın İslâmiyet'i benimsemeleri, aynı zamanda bölgede tasavvufî düşüncenin yayılması için de uygun bir zemin hazırlamıştır. Devlet yöneticileri tarafından Ebu Bekir Kalenderî gibi Anadolu kökenli mutasavvıfların Kırım'da faaliyet göstermelerine izin verilmesi, Altın Orda'nın İslâmlaşma sürecinde dışarıdan gelen sufilerin etkin rol oynadığını göstermiştir. Kalendernâme'de hükümdar ve emirlere yönelik yapılan övgüler de taraflar arasındaki ilişkinin sadece manevi değil, karşılıklı

himaye ve saygıya dayalı bir kültürel alışveriş biçiminde geliştiğini ortaya koymuştur. Bu bakımdan Ebu Bekir Kalenderî ve eseri, Altın Orda coğrafyasında İslâm'ın güçlenmesinde hem mutasavvıfların aracı rolünü hem de devletin bu süreci destekleyici tavrını yansıtan dikkate değer bir örnektir.

Eserinden Ebu Bekir Kalenderî'nin Aksaraylı olduğu daha sonra Konya'da Mevlevî tarikatının kurucusu Sultan Veled'in müridi olarak onun eğitiminden geçtiği ve aldığı eğitimin ardından şeyhlik mertebesine yükseldiği anlaşılmıştır. Her ne kadar Mevlevî bir eğitim olsa da Kalenderîliği benimsemiş ve eserde kendini Kalenderî şeyhi olarak tanıtmıştır. Türkiye Selçuklu Devleti'nin yıkılış sürecinde yaşamış olan Ebu Bekir Kalenderî, muhtemelen XIV. yüzyılın başında Sinop üzerinden Kırım'a gitmiş ve 1357 yılından önce Kırım'da hayatını kaybetmiştir. Netice itibarıyla Ebu Bekir Kalenderî'nin hayatı, Anadolu'dan Kırım'a uzanan bir tasavvuf yolculuğunu ve dönemin dinî-siyasî dönüşümlerini yansıtmaktadır. Ebu Bekir Kalenderî'nin eserde bahsettiği ve Kalenderî dervişleri olduğu anlaşılan Aksaray'daki tasavvuf ehliyle şekillenmeye başlayan yaşamı, Konya'da başta şeyhi Sultan Veled olmak üzere Mevlevî çevrelerde aldığı derin tasavvufî eğitimle gelişmiş ve bu birikimi Kalenderîlik anlayışıyla harmanlayarak özgün bir sufi kimliği ortaya koymuştur. Türkiye Selçuklu Devleti'nin yıkılış sürecinde yaşanan siyasî karışıklıkların da etkisiyle Anadolu'dan Kırım'a yönelen Ebu Bekir Kalenderî, Anadolu tasavvuf anlayışını Deşt-i Kıpçak coğrafyasına taşıyan bir mutasavvıf olarak dikkat çekmektedir.

Kırım'da bulunduğu sırada 1320 yılında *Kalendernâme* adlı eserini yazmaya başlamıştır. Mevlânâ Celâleddîn Rûmî'nin eseri olan *Mesnevî*'yi örnek alarak yazdığı mesnevî tarzındaki eser beş defterden oluşmuştur. İlk dört defter Özbek Han, beşinci defter ise Canibeg Han dönemlerinde kaleme alınmıştır. Ardından eser, 1360 yılında Şeyh Bâyezîd el-İsâfî es-Samaranî tarafından istinsah edilmiştir. Kaleme alındığı tarih dikkate alındığında eser Kalenderîliğin erken dönemi hakkında bilgiler sunan önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır.

Eserin içeriği incelendiğinde böyle bir eserin yazılabilmesi için müellifin yüksek bir kültüre ve bilgi birikimine sahip olması gerektiği anlaşılmıştır. Bu nedenle onun iyi eğitim almış, din ve tasavvuf alanında yüksek bilgiye sahip olduğu sonucu ortaya çıkmıştır. Yaklaşık 800 sayfadan oluşan *Kalendernâme*, Kalenderîyye tarikatının inanç ve uygulamaları ile tarikat mensuplarının dine bakış açısını göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Eserde tarikata girmenin şartları, dünyevî arzu ve isteklerden arınılması, insanın yaptığı yanlışlardan pişmanlık duyarak Allah'a yönelmesi, Kur'ân-ı Kerim'e ve ibadetlere sadık kalınması sık sık vurgulanmıştır. Eser tasavvuftaki şeriat, tarikat, hakikat ve ma'rifet olarak belirtilen dört kapı kavramı temelinde saliklere, seyr-i sülûklerinde rehberlik etmektedir.

Eser tahlil edildiğinde Ebu Bekir Kalenderî'nin, eserini yazarken başta *Kur'ân-ı Kerim* olmak üzere *Mesnevî* ve *Mantıku't-Tayr*'dan önemli ölçüde yararlandığı anlaşılmıştır. Bu temel kaynaklar

dışında eserde yer verilen Peygamber, mutasavvıf ve yöneticilere ait hikâyeler de eserdeki fikirlerin aktarılmasında başvurulan kaynaklar olmuştur. Kur'ân-ı Kerîm'in temel referans noktası olarak alınması, eserin dini meşruiyetini ve manevi derinliğini güçlendirmiştir. Peygamber kıssaları, mutasavvıf menkıbeleri ve hükümdar hikâyeleri, anlatılmak istenen fikirlerin soyut kavramlardan somut örneklere taşınmasını sağlamıştır. Bu yönüyle Kalendernâme, sadece bir tasavvuf eseri olmaktan çıkarak aynı zamanda farklı kaynakları bir araya getiren sentez bir esere dönüşmüştür.

Kalenderîliğin bir tarikat olarak ortaya çıkmasından yaklaşık yüz yıl sonra doğrudan bir Kalenderî şeyhi tarafından kaleme alınan *Kalendernâme*, tarikatın erken dönemi hakkında verdiği bilgiler bakımından eseri değerli kılmıştır. Eserde tarikatın doktrin, erkân ve teşkilat yapısı hakkındaki veriler değerlendirildiğinde belki de ortaya çıkan en önemli sonuç, genel olarak toplum tarafından dışlanan ve heterodoks bir grup olarak tanımlanan, şer'i ve örfî kuralların bir kısmına muhalif oldukları ve ibadet etmedikleri gibi görüşlerin bütün Kalenderîler için söylenemeyeceğini ortaya koymuş olmasıdır. Bu yönüyle eser, Kalenderîliğe dair kalıplaşmış yargıların yeniden değerlendirilmesine zemin hazırlamıştır.

Kalenderîlere ait gravür ve minyatürlerde onların sırtlarında hayvan postu olan, mahrem yerlerini yaprakla örten, vücutlarına çeşitli aksesuarlar takan, hiçbir yerlerinde tüy bulunmayan tasvirlerle karşılaşmaktadır. Bu kişiler, dinin görünen ibadetlerini yerine getirmedikleri için eleştiri konusu olmuştur. Ancak incelenen *Kalendernâme*'de bundan bambaşka bir yorumla karşılaşmıştır. Eserden Ebu Bekir Kalenderî'nin tasavvuf yoluna girecek kişinin öncelikle şeriatı iyi bilmesi gerektiği her fırsatta vurgulamıştır. Ona göre ibadet sadece cennete gitmek için değil her yönüyle Allah'a ulaşmak için yapılmalıdır. İyi bir dindarın da ibadetlerini yapması gereklidir. Ebu Bekir Kalenderî, şeriatın önemini dile getirmesinin yanında İslâm dininin şartlarını yerine getirmeyen fakat kendini Allah yoluna adanmış kimseleri de yargılamamış hatta onlara da büyük saygı duymuştur. Onların bu hallerini Melâmetî düşünceleriyle ilişkilendirmiştir. Bu bakımdan eserde şeriat, tarikat yoluna girmek için önemli olmakla birlikte, hakikate yani ilahi aşka ulaşmak için biçimsel ibadetlerin yeterli görülmediği, kalpten Allah'a bağlı olmanın her şeyden üstün olduğunun altı çizilmiştir.

Ebu Bekir Kalenderî eserinde Kalenderîlik doktrinin temeline fakr anlayışını yerleştirmiştir. İslâm'ın ortaya çıkmasından önce de çeşitli bölgelerde var olan bu uygulama Kalenderî tarikatına giren ve seyr-i sülûkte olan müridin Allah'ın sırrına erişebilmek için mutlaka benimsemesi gereken bir anlayıştır. Müridin, Allah'ın sırrına ulaşabilmek için tüm dünyevi arzulardan; nefisten, cimrilikten, hırstan ve kinden arınması ve kendini tam bir teslimiyetle Allah yoluna adanması gerekmektedir. Bu düşünce beraberinde âşıkların öğretisi olarak melamet anlayışını da barındırmıştır. Tüm dünyevi arzulardan arınmaya çalışan Kalenderîler, giyim ve kuşamlarına özen göstermeyerek kınanmayı ve ayıplanmayı umursamamışlardır. Onlar için zâhirî olan hiçbir şeyin önemi olmamış, tüm bunlardan arınarak Allah'a ulaşmak esas teşkil etmiştir.

Eserinde ortaya konan doktrin ve Kalenderîliğin Haydarî ile Cavlakî kollarındaki erkân, Ebu Bekir Kalenderî'nin ortaya koyduğu erkâna da yansımıştır. Fakr öğretisinin bir gereği olarak Kalenderîler, yeme-içme, giyim-kuşam ve barınma konularına önem vermemiş, bunların sadece birer araç ve fazlasının dünyevî arzular olduğunu düşünmüşlerdir. Bu nedenle yarı çıplak olan Kalenderîler topluma aykırı tipler olarak algılanmıştır. Dış görünüşleri bakımından Cemaleddin Sâvî'ye dayandırılan çahâr darp denilen uygulama çerçevesinde vücutlarındaki tüyleri kazıtmışlardır. Ebu Bekir Kalenderî eserde insanın yaşamını çocukluk, gençlik, olgunluk ve ölüm olmak üzere dört aşamada değerlendirmiş ve bunu dört mevsim üzerinden ele almıştır. Yapılan değerlendirmede sonbahar tüm meyvelerin olgunlaştığı ancak aynı zamanda yaprakların da döküldüğü bir mevsimdir. Ebu Bekir Kalenderî'nin bu konuda yaptığı değerlendirme ile eserde ortaya çıkan önemli sonuçlardan biri Kalenderîlerin tüylerini kazıtmalarına bir anlam kazandırılmış olmasıdır. Buna göre tüyleri kazıtmak onların olgunlaştığının yani Allah yolunda kemale erdiklerinin bir simgesidir. Kalenderîlik erkânı içinde önemli bir diğer uygulama da yine fakr temelli riyazettir. Kalenderîlik her şeyden önce vazgeçmekle başlamaktadır. Allah' ulaşmak meşakkatli olduğundan salık ihtiyacı olan her şeyin en azıyla yetinmeli, tüm vaktini Allah yolunda zikir, tefekkür ve ibadetle geçirmelidir.

Kalendernâme'de en dikkat çeken sonuçlardan biri ibadet konusudur. Hem birinci el kaynaklarda hem de konu üzerine yapılan çoğu çalışmalarda Kalenderîler ile ilgili yapılan en ağır eleştirilerden biri onların biçimsel ibadetleri yapmadıkları üzerine olmuştur. Fakat *Kalendernâme*'de salık için tarikata girmenin ön koşulu şeriat olarak açıklanmıştır. Ebu Bekir Kalenderî'nin yaşadığı dönemde de bu konuda eleştiriler mevcut olduğundan ibadet konusunu bir savunma psikolojisiyle yazdığı anlaşılmıştır. Eserde Kalenderîlerin İslâm'ın beş şartından olan Kelime-i Şehadet getirdikleri, namaz kıldıkları ve oruç tuttukları üzerinde sık sık durulmuştur. Buna karşılık hac ve zekâtı İslâm'ın temel şartı saydıkları fakat bunların, yerine getirilmesinin maddi durumla bağlantılı olduğu ifade edilmiştir. Kalenderîler fakr öğretisini benimsemeleri ve yaşamak için temel ihtiyaçlarının dışında her şeyden vazgeçmiş olmaları nedeniyle bu son iki şartı yerine getirmelerinin zaruri olmadığı ve bunları yapmadan da tam bir mümin olunabileceğini savunmuşlardır. Ayrıca bu ibadetlerin Cennet'e gitmek için değil Allah'a ulaşmak için kalpten yapılması gerektiği ve Allah'a ulaşabilmek için biçimsel ibadetlerin gereksiz değil tek başına yetersiz olduğu açıklanmıştır. Semâ konusu açıklanırken yine bir savunma ihtiyacı hissedilmiş ve bu uygulamaya dinî meşruiyet kazandırmak için Hz. Muhammed ve Hz. Ayşe'nin Zenciler tarafından bir bayram günü camide tef çalarak yaptıkları eğlenceyi izlemeleri ve bu eğlenceden rahatsız olanlara Hz. Muhammed'in engel olduğu hikâyesiyle dayanak oluşturulmuştur.

Biçimsel ibadetlerin gerekli olduğu konusu tarikatın yapısına dair aktarılan bilgilerde de yer bulmuştur. Tarikat yapısı çerçevesinde işlenen şeriat, tarikat, hakikat ve marifet konularında, şeriat olmadan tarikatın saliki Allah'a ulaştıramayacağı ve şeriatın Hz. Muhammed'in tebliğ ettiği İslâm

dini ve kuralları ifade ettiği aktarılmıştır. Tarikat ise dinî literatürde Sünnet olarak ifade edilen Hz. Muhammed'in davranışlarını kapsamaktadır. Salik, şeriat aşamasından sonra nefsini terbiye etmek için tarikata girer ve bu aşamada kendini Allah yoluna adar ve Allah'a ulaşana kadar yılmadan bu yolda yürümeye devam eder. Yolun sonuna kadar gidebilenler Allah'ın sırrına yani hakikate ulaşmış olurlar. Ancak salik her ne kadar çabalarsa çabalasın Allah'ın sırrına ulaşmak ancak O'nun takdiriyle mümkündür. Tarikatın bu yapısında salik için gidilen yolun belirli bir sonu olmaması ve ulaşmak istenen sırra sadece Allah'ın takdiriyle ulaşılabileceğinin söylenerek ucunun açık bırakılması gibi söylemlerin, hem tarikata yönelik oluşabilecek eleştirilerin önünü kesecek hem de salikin tarikata sürekli bağlılığı sağlayacak bir metod olarak kullanıldığını göstermektedir.

Salikin tarikata bağlılığı mürid-mürşid ilişkisinde de karşılaşılan bir sonuç olmuştur. Öncelikle hakikate sadece Allah'ın takdir ettiği kişilerin ulaşabileceği söylenerek kendini bu hakikate ulaşmış olarak gösteren tarikat şeyhleri, diğer tarikat mensuplarına göre kendilerini daha üst bir mertebede konumlandırmışlardır. Döneminde tarikat şeyhlerinin konumları ve vasıfları tartışma konusu edilmiş olmalı ki Ebu Bekir Kalenderî tarikat şeyhlerinin hangi vasıflara sahip olması gerektiğini, eserinde ayrıntılı olarak on altı maddede anlatmış ve kendisinin bu vasıflara sahip olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca o dönemde insanları tarikata çekmek için bir takım propaganda yapıldığı da eserden anlaşılmıştır. Öncelikle bir şeyhe mürid ve onun rehberliği olmadan Allah'a ulaşılamayacağı, mürşidi olmayanın rehberinin şeytan olacağı söylenerek insanlar için tarikata girmek gerekli hale getirilmeye çalışılmıştır. Gelenlerin ayrılmanması için de bir şeyhten ayrılıp başka bir şeyhe bağlanmanın ve bir şeyhin başka bir şeyhin müridini kabul etmesinin doğru olmadığı belirtilmiştir. Tarikatların yoğunlaşmasıyla taraftar bulmakta sorun yaşanacağından gerçek ile sahte şeyhlerin özellikleri açıklanmış ve açıklanan vasıflara kendisinin haiz olduğunu açıklayan Ebu Bekir Kalenderî, müridlerine sahte şeylere karşı dikkatli olmaları gerektiğini tavsiye etmiştir. Son olarak da şeyhler yanlış şeyler söylese veya yapsa dahi asla buna karşı çıkılmaması gerektiği, Allah'ın sırrına ulaşmak için nasıl ki O'na tam bir teslimiyetle bağlanılması gerekiyorsa bu yolda da şeyhe böyle bir teslimiyetle bağlanılması gerektiği belirtilerek salikin sorgusuz sualsiz sıkı bir şekilde tarikata ve şeyhine bağlanmasına çalışılmıştır.

Kalendernâme, tarikatın yapısı, doktrini, erkân ve uygulamaları hakkında verdiği bilgiler dışında aynı zamanda tarihsel bağlamda tasavvuf tarihi ve siyasi tarih bakımından da bir kaynak niteliğindedir. Eserde özellikle İslâm tasavvufunun ortaya çıkmaya başladığı dönemden itibaren tasavvuf tarihinde önemli olan mutasavvıflara yer verilmiştir. Eserde aktarılan öğretilerin desteklenmesi için birçok yerde tasavvuf tarihinin önemli şahsiyetlerine atıf yapılmış ve tasavvufi bir anlatımla onların yaşam ve düşünceleri hakkında bilgilere yer verilmiştir. Eserde bahsedilen mutasavvıflar hakkında en dikkat çekici kısım, çoğu hakkındaki bilgiler anlatımı desteklemek için farklı yerlerde yer almasına karşın Ca'fer-i Sâdik ile başlayan ve sırasıyla Hasan-ı Basrî, Ma'rûf-i Kerhî, Bişr-i Hâfi, Cüneyd-i Bağdâdî, Ebû Bekir şibli/Hallâc-ı Mansûr, Seyyid Ahmed-i Kebîr, Seyyid İbrahim Azzeb Zaveî Pir Kutbeddîn Haydar ile devam eden ve Haydarîlik tarikatı ile de son

bulan kısımdaki kişilerin arka arkaya yer almasıdır. Bu kişiler eserde herhangi bir fikri desteklemek için değil doğrudan onlar hakkında bilgi vermek amacıyla sırayla aktarılmıştır. Tarikatlar, meşruiyetleri açısından kendilerine silsileler oluşturmuşlar ve silsileler Ma'rûf-i Kerhî'de birleşerek Ca'fer-i Sâdık üzerinden Hz. Muhammed'e bağlanmıştır. Bu kapsamda eserde silsile halinde verilen yukarıdaki kişilerin Kalenderîliğin bir kolu olan Haydarîliğin, tarikat silsilesi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Kendi silsilesine ise yer vermemiştir. Ancak mürşidi Sultan Veled olduğundan onun silsilesini aynı zamanda Ebu Bekir Kalenderî'nin de silsilesi kabul etmek gerekmektedir.

İslâm tasavvufunun ilk zamanlarından XIII. yüzyılın başına kadar eserde yer alan şahsiyetler değerlendirildiğinde bu kişilerin genellikle mutasavvıflardan oluştuğu anlaşılmıştır. Bu dönemde ve öncesinde yaşamış ve bazıları efsanevî olan yöneticilere ait hikâyelere ise daha ziyade dünyanın geçiciliğine dair fikirlerin desteklenmesi için yer verilmiştir. Ancak XIII. yüzyılın başlarından itibaren bazı yöneticiler ile mutasavvıflar hakkındaki bilgiler iç içe geçmiştir. Bu bilgilerde ön plana çıkan Türkiye Selçuklu Devleti yöneticilerinden Alâaddin Keykubâd ile II. Gıyaseddîn Keyhüsrev olmuştur. Alâaddin Keykubâd, eserde hem siyasî ve askerî yönleriyle hem de âlim ve tasavvuf ehline gösterdiği ilgi ve hürmetle ideal bir hükümdar olarak tasvir edilmiştir. Buna karşılık II. Gıyaseddîn Keyhüsrev için tam tersi bir çerçeve çizilmiş ve o âlimler ve mutasavvıfları gözetmediği gibi onlarla mücadele halinde olan bir hükümdar olarak tanımlanmış ve bu onun başarısızlıklarının nedeni olarak gösterilmiştir. Ebu Bekir Kalenderî, yüzyılın ilk yarısında ülkeyi yöneten iki hükümdar hakkında bilgi verirken II. Gıyaseddîn Keyhüsrev'den ülkenin yıkılışına kadar yer alan Türkiye Selçuklu Devleti hükümdarlarına dair bilgilere yer vermemiştir. Bu dönemin bir kısmı, kendi yaşadığı dönemle çakıştığından, siyasi tartışmalara girmek istememesinden veya bu dönemdeki hükümdarların Moğolların vassalı olmasından kaynaklanmış olmalıdır. Eserde Ebu Bekir Kalenderî'nin değinmediği kişilerden biri dikkat çekicidir. Bu kişi Mevlânâ Celâleddîn Rûmî'yi derinden etkileyen ve Kalenderîlik açısından önemli bir şeyh olan Şems-i Tebrizî'dir. Hayatının son dönemleri tartışmalı olduğundan Ebu Bekir Kalenderî'nin eserde bu gibi tartışmalara girmek istemediği kanaati oluşmuştur.

Yöneticiler dışında Türkiye ve Türk tasavvuf tarihinde önemli etkileri olan XIII. yüzyıl Türkiye'sinde yaşamış Mevlânâ Celâleddîn Rûmî, Ahî Evran ve Sadreddîn Konevî gibi önemli mutasavvıflar övgüyle anılmıştır. Türkiye'de yaşamış önemli mutasavvıflar dışında bir kısmına başka kaynaklarda rastlanmayan ve çoğunun Kalenderî olduğu anlaşılan bazı şeyh, abdal ve velilerden de övgüyle bahsedilmiştir. Bu kişilerden çoğunun Ebu Bekir Kalenderî'nin doğduğu Aksaray'da yaşadığı anlaşılmıştır. Onların dışında Tokat ve Sinop'ta da yaşayanlar hakkında da bilgiler verilmiştir. Başka kaynaklarda rastlanmayan bu kişilerin çok fazla tanınmamış olduğu ve bu nedenle bahsedilen kişilerin Ebu Bekir Kalenderî'yle aynı dönemde yaşadığı sonucu çıkarılabilir. Bu da XIII. yüzyılın sonlarında Anadolu'nun birçok bölgesinde Kalenderîliğin etkili olduğunu ve birçok Kalenderî dervişinin bulunduğunu göstermektedir. Eserde Sinop merkezli

Pervâneoğulları'nın son beyi Gazi Çelebi'den teferruatlı olarak bahsedilmesi ve orada yaşayan Abdal Hüseyin'e yer verilmesi nedeniyle Ebu Bekir Kalenderî'nin Aksaray'da bahsedilen Kalenderî şeyhleriyle temas halinde olduğu, ardından Konya'ya geçerek burada Mevlevî şeyhinden eğitim aldığı, daha sonra Tokat ve Sinop'a geçip buradan da Kırım'a gittiği sonucuna ulaşılmıştır.

Ebu Bekir Kalenderî, Kırım'da yaşadığı sırada eserini telif etmiş ve bu sırada ülkeyi yöneten Özbek Han ile Canibeg Han'dan övgüyle bahsetmiştir. Onlar dışında yaşadığı dönemdeki Kırım emirlerine de eserde yer vermiş ve onlara da methiyeler dizmiştir. Tüm bu yöneticiler aynı Alâaddin Keykubâd gibi ideal yöneticiler olarak tasvir edilmiş siyasî ve askeri yönlerinin yanında tasavvuf ehliyle olan yakın ilişkileri ön plana çıkarılmıştır. Bu durum bir yere yerleşen ve taraftar toplamak isteyen tarikat şeyhlerinin idarecilerle olan ilişkilerin doğal bir sonucudur ve bu Ebu Bekir Kalenderî'nin tasavvufî dünya görüşüyle siyasî meşruiyet arasında bir bağ kurmaya çalıştığının göstergesidir. Buna karşı Anadolu'da XIII. yüzyılda yaşayan yönetici ve mutasavvıflar hakkında önemli bilgiler veren Ebu Bekir Kalenderî, Kırım'da bulunduğu dönemde orada yaşayan herhangi bir mutasavvıf veya tarikat hakkında bilgilere yer vermemiştir. Bunun temel nedeni bölgede kendini ön plana çıkarmak ve insanları kendine çekmekten kaynaklı olmalıdır. Ayrıca Kırım'daki tasavvufî yapıya dair bilgi vermemesi, eserin daha çok Anadolu merkezli bir tasavvuf anlayışını yüceltme amacı taşıdığını düşündürmektedir. Bu durum, Anadolu tasavvuf geleneğinin Kırım'a aktarılması ve Kırım'daki İslâmlaşma süreciyle ilişkilendirme çabası olarak da değerlendirilebilir. Ebu Bekir Kalenderî'nin Altın Orda Hanlığı'ndaki dinî ve tasavvufî durum hakkında bilgilere yer vermemesi nedeniyle eser, Anadolu tasavvuf yaşamının ve Kalenderîliğin bölgeye nasıl tesir ettiğini anlama konusunda yetersiz kalmıştır. Bu etkilelerin ne derecede gerçekleştiğinin anlaşılabilmesi ancak bölgedeki dinî yapı üzerine müellifin orada yaşadığı dönem ve sonrası üzerine yapılacak çalışmalarla mümkün görülmektedir.

Çalışmanın ortaya koyduğu önemli bir sonuç da Kalenderîlerin tek tip yaşayış ve inanç biçimine sahip olmamalarıdır. Bu farklılık Kalenderîliğin Türkistan'dan Balkanlara, Arap Yarımadası'ndan Deşt-i Kıpçak'a kadar çok geniş bir coğrafyada etkili olması ve yaşadıkları farklı coğrafyadaki kültür ve siyasi yapının Kalenderîlerin yaşam ve inanç biçimlerine tesiriyle açıklanabilir. Bu bakımdan Aksaray'da doğup yetişen ve ardından Mevlevî tarikatının kurucusu Sultan Veled'in eğitiminden geçen Ebu Bekir Kalenderî'nin Kalenderîlik anlayışının da bu şekilde geliştiği, eserini Mevlânâ Celaleddîn Rumî'nin Mesnevî'sine benzer şekilde telif etmesi ve eserde Haydarîliğin yanında Mevlevîlik tesirini de barındırması, Kalenderîlerin tek tip olmadıklarını ve farklı coğrafyalardaki inanç yapılarının bölgenin etkisiyle farklılaştığını ortaya koymuştur. Bu veriler temelinde eserin, Kalenderîliğin homojen bir yapıya sahip olmadığını gösteren örneklerden biri olduğu söylenebilir. Eser ayrıca farklı coğrafyalardaki dinî, kültürel ve siyasî yapının Ebu Bekir Kalenderî'nin yaşamı ve Kalenderîlik anlayışı üzerinde nasıl şekillendirici bir etki yaptığını da yansıtmıştır. Kalendernâme, bu yönüyle sadece bir tasavvuf metni değil, aynı zamanda Kalenderîliğin yerel şartlara göre dönüşen çok katmanlı yapısının bir yansıması olarak

değerlendirilebilir. Eserin Mevlevî, Haydarî ve Cavlakîliğe ait unsurlar içermesi, o dönemde tasavvufî geleneklerin birbirinden kopuk değil, aksine etkileşim ve sentez içinde geliştiğini de ortaya koymaktadır.

Ebu Bekir Kalenderî'nin eseri olan *Kalendernâme* temelinde yapılan bu çalışma ile müellifin hayatı, eseri, yaşadığı dönemin siyasî ve dinî durumu, müellifin Kalenderîlik anlayışı temelinde tarikatın yapısı, doktrini ve erkânı ile tarihsel bağlamda eserde bahsedilen mutasavvıflar ve yöneticiler genel bir çerçevede değerlendirilmeye çalışılmıştır. Edebî bir dille yazılmış tasavvufî bir eser olan *Kalendernâme*, aynı zamanda içerdiği tarihsel verilerle birlikte önemli bir kaynaktır. Bu bakımdan ileride tarihçiler, edebiyatçılar ve tasavvuf üzerine çalışan ilahiyatçılar, eser üzerinde farklı bakış açılarıyla çalışmalar yapabilir ve başka Kalendernâmeler üzerinde yapılacak çalışmalarla karşılaştırmalı bir değerlendirme gerçekleştirilebilir. Bunlar yapıldığı takdirde Kalenderîlik ve tasavvuf tarihi çalışmalarına katkı sunmayı amaçlayan bu çalışmadaki yapılan tespitler geliştirilebilir, eksiklikler tamamlanabilir ve fark edilmeden yapılan hatalar varsa onlar düzeltiler. Ayrıca yapılacak çalışmalarla Kalenderîliğin erken döneminde Ebu Bekir Kalenderî tarafından telif edilen eser ile sonraki dönemde yazılan Kalendernâmeler karşılaştırmalı olarak incelendiğinde Kalenderîliğin inanç ve uygulamalarında bölgeden bölgeye ve zaman içerisinde nasıl bir değişim geçirdiği ortaya konulabilir.

KAYNAKÇA

- Abdulgaŧfar Kırımî (2014), **Umdetu’l-Ahbar**, (Transkript: Derya Derin Paşaoğlu), Kazan.
- Abdullah İbn Rıdvan (2012), **Tevârîh-i Deşt-i Kıpçak an Hıttı-i Kırım veya Tevârîh-i Tatar Hânân-ı Kadîm ve Ahvâl-i Deşt-i Kıpçak**, (Haz. M. Akif Erdoğan, Selçuk Uysal), Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir.
- Abdurrahman Câmî (2011), **Evliya Menkbeleri (Nefahâtü’l-Üns)**, (Haz. Süleyman Uludağ ve Mustafa Kara), Pinhan Yayıncılık, İstanbul.
- Abû’l-Farac (1950), **Abû’l-Farac Tarihi**, C.II, (Çev. Ömer Rıza Doğrul), TTK, Ankara.
- Açıkel, Yusuf (1998), "Nefsini Bilen Rabb'ini Bilir" Hadis mi, Kelam-ı Kibar mı?", **Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, (5), 173-200.
- Adji, Murad (2002), **Kıpçaklar**, (Çev: Zeynep Bağlan Özer), Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara.
- Ahincanov, Sercan M. (2019), **Kıpçaklar**, Selenge Yayınları, İstanbul.
- Ahmed Bin Mahmud (2011), **Selçuknâme**, (Haz. Erdoğan Merçil), Bilge Kültür Sanat, İstanbul.
- Ahmedî (2021), **İskendernâme**, (Çev. Furkan Öztürk) Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Ahmet Eflaki (2001), **Âriflerin Menkıbeleri**, C.I-II, (Çev: Tahsin Yazıcı), MEB Yayınları, İstanbul.
- Aka, İsmail (1994), **Mirza Şahruh ve Zamanı**, TTK, Ankara.
- Aka, İsmail (2000), **Timur ve Devleti**, TTK, Ankara.
- Akhun Korkmaz, Telli (2018), **Altın Orda Devleti’nde Din**, Berikan Yayıncılık, Ankara.
- Akhun Korkmaz, Telli (2022), “Yeni Ortaya Çıkarılan Bir Şahsiyet: Ebu Bekir Kalender Aksarayî ve “Kalendername” Eseri”, Mahmut Ulu (Ed.) **Şehr-i Süleha.Aksaray’ın Tarihi, Tasavvufi Şahsiyetler**, içinde (91-102), Aksaray Valiliği, Aksaray.
- Akkuş, Mustafa (2019), “Gazneli Mahmud’un Mutasavvıflarla İlişkisi”, **SUTAD**, (45), 456-458.
- Akmaz, Abdullah ve Sürme, Metin (2018), “Somut Olmayan Kültürel Miras Kapsamında Mevlevî Semâ Törenleri”, **Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 6(84), 425-431.

- Akot, Bülent (2014), “Tasavvufî İrşad Metodu Olarak Sohbetin Fonksiyonu”, **Uluslararası Sosyal Ara tırmalar Dergisi**, 7(31), 30-39.
- Aksu, Hüsamettin (27.04.2025), "Hurûfilik", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hurufilik>.
- Alaaddin Ata Melik Cüveynî, (2013), **Tarih-i Cihan Güşa**, (Çev. Mürsel Öztürk), TTK, Ankara.
- Alan, Hayrunisa (2007), **Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular (1360-1506)**, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Alevi Bektaşî Klasikleri, Besmele Tefsiri** (2007), (Haz. Hamiye Duran), TDV Yayınları Ankara.
- Alıcı, Mustafa (12.05.2025), "Şefa'at", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/sefaat#1>.
- Altaş, Dilara (2023), “İlhanlı Döneminde Tebriz ve Urmiye Çevresinde Doğu Hristiyanlarının İlim ve Sanat Faaliyetleri”, **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi**, 10(1), s.71-81.
- Altıntaş, Hayrani (1989), “Tasavvuf”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 31(1-4), 73-84.
- Altunkaya, Mustafa (2016), “Horasân Tasavvuf Ekolü ve Özellikleri”, *Turkish Studies*. 11(2), 127-148.
- Altunkaya, Mustafa (2021), “Tasavvuf Tarihinde Bazı Sûfî Önderlerin Siyaset Karşısındaki Tutumlarının Teopolitik Analizi”, **3rd International Symposium on Critical and Analytical Thinking ISCAT**. Ankara, 366-392.
- Amato, Andrea (2025), "A Sufî Mathnavî from the Golden Horde: The Case Study of the Qalandar-nâma (Ms. Tashkent 11668)", **Webinar Series-5 “Pre-Modern Islamic Manuscripts”, Austrian Academy of Sciences (ÖAW)**, Online Zoom Lecture 26 February 2025, https://www.academia.edu/128193656/Online_Lecture_Dr_Andrea_Amato_Independent_Researcher_A_Sufi_Mathnav%C4%AB_from_the_Golden_Horde_The_Case_Study_of_the_Qalandar_n%C4%81ma_Ms_Tashkent_11668_Webinar_5.
- Ambrosio, Alberto Fabio (2012), **Dervişler**, (Çev: Buğra Poyraz), Kabalcı Yayınları, 2012, İstanbul.
- Ansârî, Muhammad Abdul Haq (2023), “Tek Fâil Doktrini: Cüneyd’in Tevhid Görüşü”, (Çev. Muhammed Bedirhan), **Tasavvuf Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, 2(1), 85-100.
- Arık, Durmuş (2012), “Karaylar ve Türkiye'deki Karay Cemaati Üzerine”, **Dinler Tarihi Araştırmaları-VIII - Bütün Yönleriyle Yahudilik (Uluslararası Sempozyum) 18-19 Şubat 2012, içinde** (129-148), Türkiye Dinler Tarihi Derneği Yayınları, Ankara.
- Arslan, İhsan (2018), **Moğollar Arasında İslâmiyetin Yayılışı**, Okur Akademi Yayınları, İstanbul.

- Artun, Erman (2010), **Dini-Tasavvufi Halk Edebiyatı Metin Tahlilleri**, Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- Aslandoğdu, Elif Kübra (2021), “Cibrâil b. Buhtîşû (828)”, Zehra Gençel Efe (Ed.), **İslam Medeniyetinde Bilim Öncüleri-Tıp**, içinde (16-19), Mana Yayınları, İstanbul.
- Atalan, Mehmet (2016), “Tarikat Silsilelerinde Ca’fer-İ Sâdık’ın Yeri”, **Mezhep Araştırmaları Dergisi**, 9(2), 139-161.
- Ateş, Süleyman (04.02.2025), "Cüneyd-i Bağdâdî", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/cuneyd-i-bagdadi>.
- Atıcı Arayancan, Ayşe (2020), **Hasan Sabbah ve Alamut**, Yeditepe Yayınları, İstanbul.
- Ay, Resul (2006), “Ortaçağ Anadolu’sunda Bilginin Seyahati: Talebeler, Âlimler ve Dervişler”, **Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar**, (3), 17-53.
- Ay, Resul (2020), **Anadolu’da Derviş ve Toplum /13-15.Yüzyıllar**, Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Aydemir, Hasan (2023), “M.Nedim Tan. Bir Dinî İdealin İfade Biçimleri: Râbia el-Adeviyye’den Kalanlar, İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2020, 261 sayfa.”, **International Journal of Theological and Islamic Studies**, 65(65). 261-266.
- Azamat, Nihat (30.01.2021), "Kalenderîyye", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/Kalenderîyye>.
- Bashır, Shahzad (2005), **Fazlallah Astarabadi and The Hurufis**, Oneworld Publications, Oxford.
- Bayrakcı, Sami (2021), **Cüneyd-i Bağdâdî, Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri**, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Konya.
- Bayram, Mikail (2023), **Hâce Nasîrû’d-dîn-i Tûsî’nin İntihalcılığı ve Ahi Evren Hâce Nasirü’d-din ile İlgisi**, Çizgi Kitabevi, İstanbul.
- Bayram, Mikail (2023), **Sosyal ve Siyâsî Boyutlarıyla Ahi Evren – Mevlânâ Mücadelesi**, Çizgi Kitabevi, İstanbul.
- Bice, Hayati (2016), **Pîr-i Türkistan Hoca Ahmed Yesevî**, Ahmed Yesevi Üniversitesi Yayınları, Ankara.
- Blake, Anthony (2020), “Understanding What is Esoteric”, **Journal for the Study of Esotericism**, 8(2), 2020,1-25.
- Bostancı, Fatih (2021), “Altın Orda Devleti’nde Yerleşik Hayatın İlk İzleri: Saray Şehri”, **Genel Türk Tarihi Araştırma Dergisi**, 3, (6), 229-240.
- Bostancı, Fatih (2021), **Berke Han Döneminde Altın Orda Devleti Tarihi**, Efeakademi, İstanbul.
- Cebecioğlu, Ethem (1988), “Hallac-ı Mansur”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi** 30(1-4), 1988, 329-350.

- Ceyhan, Semih (04.05.2025), "Semâ", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/semâ--tasavvuf>.
- Ceyhan, Semih (11.06.2025), "Şems-i Tebrîzî", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/sems-i-tebrizi>.
- Corbin, Henry (2020), **İslâm Felsefesi Tarihi**, C.1, (Çev. Hüseyin Hatemi), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Çağatay, Neşet (1982), "Anadolu'da Ahilik ve Bunun Kurucusu Ahi Evren", **Belleten**, 46(182), 423-436.
- Çelik, İsa (2005), "Klâsiklerimiz/XIII "Mesnevî-i Manevî" (Mevlânâ Celâleddîn Rûmî, 604/1207-672/1273)", **Tasavvuf, İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi**, 6(14), 661-696.
- Çelik, Ramazan ve Kiraz, Seydi (2024), "Türk Edebiyatında İbrâhîm Bin Edhem", **Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi**, Vefatının 100. Yılında Ali Emîrî Özel Sayısı, 625-671.
- Çeşmeli, İbrahim (2015), "Tarihi Kaynaklara Göre Türk Göçebelerinde Dinler, Kültler, Ritüeller ile İkonografi (M.S. 8. Yüzyıla Kadar)", **Art- Sanat**, (3), s.47-96.
- Dalkesen, Nilgün (2019), "Hârizmşâh Muhammed'in Siyasi ve Askeri Faaliyetleri Örneğinden Târîh-i Elf Değerlendirmesi", **RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi**, (14), 361-372.
- Dayı, Özkan (2015), "Mahmud Yalvac'ın Moğol İmparatorluğundaki Faaliyetleri", **Current Research in Social Sciences**, 1(3), 63-68.
- Dayı, Özkan (2020), **Moğolların Teşkilat ve İdarî Tarihi**, Altınordu Yayınları, Ankara.
- Dayı, Özkan (2021), **İlhanlılar Zamanında Tasavvuf**, Altınordu Yayınları, Ankara.
- Değirmençay, Veyis (2016), **Sultan Veled Divanı**, Demavend Yayınları, İstanbul.
- Demirli, Ekrem (08.02.2025), "Sadreddin Konevî", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/sadreddin-konevi>.
- Demirli, Ekrem (09.02.2025), "Vahdet-i Vücûd", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/vahdet-i-vucud>.
- Demirci, Kürşat (17.12.2023), "Dahhak", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/dahhak#>.
- Demirci, Kürşat (20.06.2025), "Hinduizm", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/hinduizm>.
- Demirci, Mehmet (2009), "Mesnevî'de Hz. Ali İmajı" **Hazreti Ali Sempozyumu 24-25 Ekim 2007**, İzmir, 397-411.

- Demirci, Mehmet (06.02.2025), "Hakikat", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hakikat#2-tasavvuf>.
- Derdiyok, İ. Çetin (2003), "Sadi'nin Bostan'ı ve Ezop Masalları'nda Ortak Temalar", **Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 12(12), 1-14.
- Derin Paşaoğlu, Derya (2014), "Altın Orda ve Kırım Sahasında Bozkır Aristokrasisinin Güçlü Temsilcileri: Emir Rektemür ve Şirin Mirzalar", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, 33(56), s. 147-190.
- Derin Paşaoğlu, Derya (2016), "Emir Edigü (Edige) ve Oğullarının Nogay Ulusundaki Yeri," **Crimean Historical Review** , (1), 28-64.
- Derin Paşaoğlu, Derya (2016), "Kırım Yerli Kaynaklarına Göre XVIII. Yüzyılda Kırım Hanlığı'nda Meşâyih Makamı", **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, (20), 89-116.
- DeWeese, Devin (2025), **Altın Orda'da İslâmlaşma ve Yerel Din**, (Çev. Harun Tuncer), Ketebe Yayınları, İstanbul.
- Dursun, Akif (2020), "Hallâc-ı Mansur'un Yargılanma Sürecinin Değerlendirilmesi", **Akademiar Dergisi**, (8), 63-102.
- Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Et-Tanci (2015), **İbni Battuta Seyahatnamesi**, Bilge Kültür Sanat, İstanbul.
- Ebu Bekir Kalender Aksarayî, **Kommentarii k "Kalandar-name"**, (Çev. İsmagil Gibadullin ve Milyausha R. Shamsimuhametova), Institut İstorii im. Ş. Marcani AN RT, Kazan 2017.
- Ebu Bekir Kalenderî, **Kalendernâme**, Özbekistan Cumhuriyeti İlimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü Kütüphanesi, (Yayıncı Kazan: Institut Istorii Im. Sh. Mardzhani AN RT, 2017), Yer Numarası: 297./48/KA.K. (<https://library.ircica.org/Biblio/Detail/166629>).
- Ebûlgazi Bahadır Han (2020), **Şecere-i Türk**, (Çev. Arif Acaloğlu) Selenge Yayınları, İstanbul.
- Eker, Mehmet (2024), "Ebü'l-Feth Kutbiddîn Muhammed b. Mutahhar Câmî'nin Hadikatü'l-Hakika Adlı Eseri Bağlamında Semâ Anlayışı", **Din ve İnsan Dergisi**, 4(7), 86-100.
- Eliade, Mircea (2006), **Şamanizm**, İmge Yayınları, İstanbul.
- Eliade, Mircea (2019), **Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi**, Alfa Yayınları, İstanbul.
- Ellek, Hasan (2016), "Şeriat-Tarikat-Hakikat-Marifet Dörtlüsünde Şeriatın Yeri ve Önemi", **Turkish Studies**, 11(5), 249-268.
- Elvan Çelebi, (2014), **Menâkıbu'l-Kudsiyye fi Menâsıbi'l-Ünsiyye**, (Haz. İsmail E. Erünsal ve Ahmet Yaşar Ocak), TTT, Ankara.
- Eraslan, Kemal ve Tosun, Necdet (2016), **Yesevî'nin Fakr-nâmesi ve İki Farsça Risalesi**, Ahmet Yesevî Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2016.

- Eraslan, Soner (2019), “İlk Dönem Sûfîlerinde İslâmî Yorum: Marûf el-Kerhî Örneği”, *içinde* (289-307), **İslâm ve Yorum III: Din, Bilim ve Medeniyet (Prof. Dr. Fuat Sezgin Anısına)**, (Haz. Fikret Karaman), Ankara.
- Eraslan, Soner (2022), “Ma’rûf el-Kerhî’nin Sûfî Şahsiyeti ve Tasavvufun Menşesindeki Rolü”, **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi** 27(1), 169-185.
- Erginli, Zafer (2006), “Temel Tasavvuf Klasiklerinde Dünyâ Algısına Toplu Bir Bakış”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 15(2), 13-76.
- Erkaya, Mahmud Esad (2017), “Hâlidîyye Tasavvuf Geleneğinde Mürid-Mürşid İlişkileri”, **e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi**, 9(2), 839-861.
- Erkaya, Mahmud Esad (2017), “Tasavvuf Klasiklerinde Sohbet ve Uhuvvetin Temel İlkeleri”, **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 17(1), 249-276.
- Faroqhi, Suraiya (2017), Anadolu’da Bektaşilik, Alfa Yayıncılık, İstanbul.
- Feldman, Walter (2022), **Osmanlı’da Mevleviliğin Kültürel Tarihi**, Fol Yayınları, Ankara.
- Feridüddin Attar (2020), **Mantık Al-Tayr**, (Çev. Abdülbaki Gölpınarlı), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Ferîdüddîn Attâr (1984), **Tezkiretü’l-Evliya**, (Haz. Süleyman Uludağ), İlim ve Kültür Yayınları, Bursa.
- Feryameneş, Mes’ûd (2020), “İlhanlı Sarayında Budizm”, (Çev. Serkan Derin), **Marmara Üniversitesi Türkoloji Dergisi**, 7(2), s.485-506.
- Furat, Ahmed Suphi (1968), “Ebu Bekir Eş-Şibli”, **İslâm Medeniyeti Dergisi**, 2(15), 12-13.
- G. S. Hodgson, Marshall (2020), **İslam’ın Serüveni 2**, Phoenix, Ankara.
- Gibadullin, İsmagil (2024), “Ebu Bekir Kalender Rumi: Kırımda Yaşayan Aksaraylı Sufi ve Yeni Tarikatın Kurucusu”, **II. Uluslararası Türkistan’dan Anadolu’ya İrfan Geleneği: Abdal Ata Sempozyumu Bildiri Özetleri Kitabı**, *içinde* (11), Hitit Üniversitesi Yayınları, Çorum.
- Gordlevski, Vladimir Aleksandroviç (1988), **Anadolu Selçuklu Devleti**, Onur Yayınları, Ankara.
- Gökhan, Asuman ve Karaca, Sevim (2024), “Hârûnürreşîd ve Akıllı Meczup Behlûl-i Dâna”, Berna Karagözoğlu (Ed.), **Doğu-Batı Sentezinde Dil & Edebiyat Panoraması I**, *içinde* (55-64), Atı Yayınları, İstanbul.
- Gölpınarlı, Abdülbaki (1974), “Kalenderîye”, **İnönü Ansiklopedisi/Türk Ansiklopedisi**, *içinde* (157-161), Cilt 21, Milli Eğitim Basımevi, Ankara.
- Gölpınarlı, Abdülbaki (2013), **Melâmîlik ve Melâmîler**, Milenyum Yayınları, İstanbul.
- Gördük, Yunus (2015), “İmam Cafer es-Sâdık’ın Siyasete ve Ehl-i Beyt’in İsyan Hareketlerine Karşı Tutumu”, **Balıkesir İlahiyat Dergisi**, 1(1), s.7-36.

- Grant, Alasdair C. (2018), “The Mongol Invasions Between Epistolography and Prophecy The Case Of The Letter “Ad Flagellum”, **Traditio**, (73), 117-177.
- Grousset, René (2014), **Bozkır İmparatorluğu**, (Çev. M. Reşat Uzman), Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Grousset, René (2015), **Stepler İmparatorluğu**, (Çev. Halil İncalcık), TTK, Ankara.
- Guignes, Joseph De (2018), **Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Batı Tatarlarının Tarih-i Umumisi II-III**, (Çev. Hüseyin Cahit), Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Güç, Ahmet ve Sert, Ekrem (2020), “Budizm’de Dört Temel Gerçek, Sekiz Dilimli Yol ve Nirvana” **İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi**, 5(1), 2020, s.3-28.
- Gülten, Sadullah (2012), “Tahrir Defterlerine Göre Anadolu’da Kalenderiler ve Haydariler”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, 31(52), 35-53.
- Gül, Halim (2017), “Mevlana’nın Şeyh/Mürşid Anlayışı”, **Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi**, 6(4), 697-716.
- Günay, Ünver ve Güngör, Harun (2009), **Türklerin Dini Tarihi**, Rağbet Yayınları, İstanbul.
- Gündüz, Şinasi (20.08.2025) "Sâbiilik", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/sabiilik>.
- Güngör, Zülfikar (1999), “Tahirü'l-Mevlevi'nin "Hallâc-I Mansûr'a Dâir" Risalesi”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 39(1), 581-598.
- Gündoğdu, Abdullah (2005), “Altın Orda Sahasında İslamlaşma ve Sonuçları”, **Volga-Ural Bölgesinde İslam Medeniyeti II. Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri**, IRCICA, İstanbul, 233-248.
- Gündoğdu, Cengiz (1997), “Doğuş Dönemi Zühed Ekolleri ve Tasavvuf Mektepleri”, **Ekev Akademi Dergisi**, 1(1), 41-64.
- Gündüz, Şinasi (2004), “Başkaldırı Geleneği ve Heterodoksi”, **Bilimname**, 2(6), 2004, 75-85.
- Gürer, Dilaver (08.02.2025), "Şibli, Ebû Bekir", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/sibli-ebu-bekir>.
- Gürman, Ceyda (2021), “Ekol Eksenli Tefsir Tarihi Yazıcılığında İhmal Edilen Şehir Basra ve Basralı Meşhur Müfessir Tâbiiler: Ebû'l-Âliye, Hasan-ı Basrî, Katâde”, **Tefsir Araştırmaları Dergisi**, 5(2), 877-902.
- Güven, Mustafa Salim (2014), “Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi ve Arûsiyye Tarîkatı”, **Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi**, 15(33), 57-94.
- Güvenç, Ahmet Özgür (2009), “Kırk Sayısının Halk Edebiyatı Ürünlerinde Kullanımı Üzerine Bir İnceleme”, **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, (41), 85-97.

- Hacıgökmen, Mehmet Ali (11.06.2025), "Mecdüddin İshak", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/mecduddin-ishak>.
- Hacıgökmen, Mehmet Ali (2014), "Mevlâna Celaledin-i Rumî'nin Selçuklu Sultanları ile İlişkileri", **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, (36), 115-135.
- Haniççe, Murat ve Turan, İsmail (2023), "15. Yüzyılda Birer Seyyah Olarak Dervişler ve Birer Seyahatname Olarak Menâkıbnâmeler-Velâyetnâmeler: Kaygusuz Abdal ve Otman Baba Örnekleri". **Mavi Atlas**, 11(1), 37-53.
- Harman, Ömer Faruk ve Kurnaz, Cemal (03.02.2025), "Hüdhüd", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hudhud>.
- Harva, Uno (2015), **Altay Panteonu**, (Çev. Ömer Suveren), Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul.
- Hatib-i Farisi (1999), **Manakib-i Camal Al-Din-i Savi**, (Haz. Tahsin Yazıcı), TTK Yayınları, Ankara.
- Haykıran, Kemal Ramazan (2022), **Moğollar Zamanında Yakın Doğu**, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Hazai, Gyorgy (1986), "Kıpçaklar", **The Encyclopaedia of Islam**, Vol 5-1, içinde (125-126), BRILL, Leiden.
- "Hinduizm: Antik Hindistan'daki Jokian Mezhebi", (20.06.2025), <https://tarikhema.org/religions/hindu/33290/>
- İbn Bibi, (1996), **El Evamirü'l-Ala'ıye Fi'l-Umuri'l-Ala'ıye (Selçuk Name)**, (Haz. Mürsel Öztürk), Milli Kütüphane Basımevi, Ankara.
- İbni Arabşah (2012), **Acâibu'l Makdûr**, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul.
- İbn-i Fazlan, (1995), **Seyahatname**, (Haz. Ramazan Şeşen), Bedir Yayınevi, İstanbul.
- İbn Kesîr (2017), **El Bıdaye ve'n-Nihaye**, C. 10, (Çev. Mehmet Keskin), Çağrı Yayınları, İstanbul.
- İbnü'l-Esir (1987), **El Kâmil Fi't-Târih**, Cilt XII, (Çev. Ahmet Ağırakça ve Abdülkerim Özeydin), Bahar Yayınları, İstanbul.
- İmam Tirmizî (2004), **Sünen-i Tirmizî**, (Haz. Abdullah Parlıyan), Konya.
- İnal Savi, Saime (2009), "Senâî". **TDV İslâm Ansiklopedisi**, 36, içinde (502-503), TDV Yayınları, İstanbul.
- İnalcık, Halil (2010), **Devlet-i Aliyye-I**, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.
- İnan, Abdülkadir (1986), **Tarihte ve Bugün Şamanizm**, TTK, Ankara.
- İsen, Mustafa ve diğerleri (2006), **Eski Türk Edebiyatı**, Grafiker Yayınları, Ankara.

Johann de Plano Carpini (2021), **Moğolistan Seyahatnamesi**, (Çev. Ergin Ayan), Kronik Kitap, İstanbul.

Kaban, Nurdan (2021), “Senâî-yi Gaznevî’nin Hadîkatü’l Hakîkası’nın Bölümleri”, **Doğu Esintileri**, (15), 201-241.

Kafalı, Mustafa (03.07.2025) "Özbek Han", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/ozbek-han>;

Kafalı, Mustafa (04.07.2024), "Batu Han", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/batu-han>.

Kafalı, Mustafa (15.06.2025) "Cengiz Han", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/cengiz-han>.

Kafalı, Mustafa (1976), **Altın Orda Hanlığı’nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri**, İstanbul Edebiyat Fakültesi Matbası, İstanbul.

Kafesoğlu, İbrahim (1980), **Eski Türk Dini**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Kafesoğlu, İbrahim (2000), **Harezmşahlar Devleti Tarihi**, TTK, Ankara.

Kafesoğlu, İbrahim (2003), **Türk Milli Kültürü**, Ötüken Yayınları, İstanbul.

Kahraman, Abdullah (2017), “Yunus Emre Divan’ında Şeriat, Tarikat, Hakikat ve Marifet (Dört Kapı)”, **Kocaeli İlahiyat Dergisi**, 1(1), 1-18.

Kalkandelen, A. Hilal (2012), “Fars Edebiyatı’nda Behlül Hikâyeleri”, **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, (37), 47-64.

Kançal Ferrari, Nicole (2022), “Kırım Yarımadası’nda Altın Orda Dönemine Ait Camilerin Değerlendirilmesi: Bânilik ve Maddi Kültürde Tezahür Eden Mimarlık, Süsleme ve Sanatsal Etkileşimler”, *içinde* (289-344), **Necdet Sakaoğlu’na Armağan Sanat Tarihi Yazıları**, (Ed. Hayri Fehmi Yılmaz), Kriter Yayınevi, İstanbul.

Kapanşahin, Muhittin (2012) “Hârûn Reşîd Dönemi İsyanları”, **Bilimname**, 22(1), 35-59.

Kapar, Mehmet Ali (05.02.2025), "Ebû Cehil", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ebu-cehil>.

Kapusuzoğlu, S. Burhanettin ve Çam, Mevlüt (2018), **Sarı Saltık’ın Makamları**, Ötüken Neşriyat, İstanbul.

Kara, Mustafa (04.02.2025), "Bişr el-Hâfi", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/bisr-el-hafi>.

Karakaya Stump, Ayfer (2020), **Vefailik, Bektaşilik, Kızılbaşlık**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

- Karamustafa, Ahmet T. (2020), **Tanrının Kural Tanımaz Kulları İslâm Dünyasında Derviş Toplulukları (1200-1550)**, YKY, İstanbul.
- Karatay, Osman (2004), “Doğu Avrupa Türk Tarihinin Anahatları Altın Orda Öncesi Dönem”, **Karadeniz Araştırmaları**, 3(3), 1-70.
- Karatay, Osman (2011), “Hazar’ın Musevileşme Tarihi”, **Uluslararası Karay Çalışmaları Sempozyumu Bildirileri (5-8 Nisan 2010, Bilecik)**, içinde (59-92), Bilecik Üniversitesi Yayınları, Ankara.
- Karasoy, Yakup (2003), “Ahi Kelimesi ve Türk Kültüründe Ahilik”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, 14(1), 1-23.
- Karatay, Osman (2018), **Hazarlar**, Kripto Yayınları, Ankara.
- Kartal, Ahmet (2018), **Doğu’nun Uzun Hikayesi**, Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul.
- Kaya, Mahmut (17.12.2023), “İskender”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/iskender#1>.
- Kayaoglu, İsmet (1990), “Mevlana’nın Çağdaşı Derviş Tarikatları”, Babalar, Kalenderîler ve Diğerleri, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 31(1-4), 147-156.
- Kayaokay, İlyas (2022), “31. Karacasulu Şeyh Süleyman Rüşdî’nin Yayınlanmamış Manzum Uşşâkî Silsile-nâmeleri”, **RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi**, (29), 476-499.
- Kedkeni (1387), **Muhammed Rıza Şeffî, Kalenderîyye der Tarih; Degerdîsîhây-i Yek İdeoloj**, Tahran.
- Keivanfar, Ali Akbar (2011), “Relations Of Sufism and The Religions of Manliness, Malamatieh and Ghalandarieh”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Dergisi**, 51(2), 231-252.
- Kemaloğlu, İlyas (2022), **Altın Orda ve Rusya**, Ötüken, İstanbul.
- Kerimüddin Mahmud-i Aksarayi, (1999), **Müsameret Ül-Ahbar Moğollar Zamanında Türkiye Selçukluları Tarihi**, (Çev. Osman Turan) TTK, Ankara.
- Kesik, Muharrem (08.02.2025), "Pervâneoğulları", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/pervaneogullari>.
- Kıldıroğlu, Mehmet (2013), **Kırgızlar ve Kıpçaklar**, TTK, Ankara.
- Kırzioğlu, Fahrettin (1992), **Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları’nda Kıpçaklar**, TTK, Ankara.
- Kiel, Machiel (08.02.2025), "Sarı Saltuk", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/sari-saltuk>.
- Kocatürk, Saadettin (1985), “Kalenderîye Tarikatı ile İlgili Bir Risale Üzerine”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Coğrafya Fakültesi Doğu Dilleri Dergisi**, 4(1), s.37-47

- Koç Konuksever, Serpil (2019), “Fars Tasavvuf Şiirinde Senâî ve Bir Gazeli”, *içinde* (127-148), **Doğu Edebiyatında Edebi Akımlar ve Üsluplar**, (Ed. Leyla Yakupoğlu Boran), Demavend Yayınları, İstanbul.
- Kopuz Çetinkaya, Fatma (2015), “Ferîdüddîn Attâr ve Bir Gazelinin İncelenmesi”, **Current Research in Social Sciences**, 1(2), 27-34.
- Korkmaz, Telli (2018), “Altın Orda Devleti’nin İslamlaşmasında Bilinmeyen Bir Şahsiyet: Ebu Bekir Kalender Aksarayı ve “Kalendername” Adlı Eseri”, **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi**, 5(16), 205-219.
- Koşık, Halil Sercan (2013), “Nûşirevân-i Âdil’in Hikmetlerini İçeren Mensur Bir Nasihat-Nâme”, **Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, (6), (135-144).
- Köksal, Fatih ve Kırılı, Şaban (2013), “Âşık Paşa’nın Semâ Risalesi: Risâle Fî Beyânî’s-Semâ”, **Türklük Bilimi Araştırmaları**, (33), 165 – 206.
- Köprülü, Mehmet Fuad (1976), **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- Köprülü, Mehmet Fuad (2017), **Anadolu’da İslamiyet**, Alfa Yayınları, İstanbul.
- Köymen, Mehmet Altan (1998), **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, TTK, Ankara.
- Kumekov, Bolat E. (2013), **Arap Kaynaklarına Göre IX-XI. Asırlarda Kimek Devleti**, (Çev. Mehmet Kıldıroğlu, Çingiz Samuddinuulu), TTK, Ankara.
- Kur’ân-ı Kerîm Meâlî** (2009), (Haz. Halil Altuntaş ve Muzaffer Şahin Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankar.
- Kurat, Akdes Nimet (1987), **Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917’ye Kadar**, TTK, Ankara.
- Kurat, Akdes Nimet (2002), **IV.- XVIII. Yıllarda Karadeniz’in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Murat Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Kutlar, Fatma S. (2000), “Mesnevi Nazım Şekline Genel Bir Bakış ve Türk Edebiyatında Mesnevi Araştırmalarıyla ilgili Bir Kaynakça Denemesi”, **Türkbilig**, (1), 102-157.
- Küçük, Serhat (2013), “Feridüddin Attâr’ın Hayatı ve Eserleri”, **Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi**, 2(1), 241-262.
- Küçük, Sezai ve Rahmani, Zabihullah (2023), “Hakîm Senâî-yi Gaznevî’nin Hadikatü’l-hakîka İsimli Eserinde Tahkiye”. **Trabzon İlahiyat Dergisi**, 10(2) 251-278.
- Massignon, Louis (1982), **The Passion of al-Hallaj, Mystic and Martyr of Islam**, C.1, Princeton University Press, New Jersey.
- Massignon, Louis (1994), **Hallac-ı Mansur**, (Der. Niyazi Öktem,),Ant Yayınları, İstanbul.

- Massignon, Louis (2020), **Doğuş Devrinde İslam Tasavvufu**, (Çev. Mehmed Ali Aynı), Ataç Yayınları İstanbul.
- May, Timothy (2021), “Merkezi Asya: Moğollar 1206-1405”, (Çev. Mustafa Uyar), **Asya’nın Büyük İmparatorlukları, içinde** (33-61) (Haz. Jim Masselos), Kronik Kitap, İstanbul.
- Mecit, Songül (2017) **Anadolu Selçukluları**, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Mehmed Neşrî (1949), , **Kitâb-ı Cihan-Nümâ**, (Haz. Faik Reşit Unat ve Mehmed A. Köymen), Cilt 1, TTK, Ankara.
- Melikoff, İrene (1994), **Uyur İdik Uyardılar**, Cem Yayınevi, İstanbul.
- Melikoff, İrene (2006), **Hacı Bektaş Efsaneden Gerçeğe**, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul.
- Merçil, Erdoğan (2000), **Müslüman-Türk Devletleri Tarihi**, TTK, Ankara.
- Merçil, Erdoğan (05.02.2025) "Mahmûd-ı Gaznevî", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mahmud-i-gaznevi>.
- Mermer, Ahmet ve diğerleri (2010), **Eski Türk Edebiyatına Giriş**, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Mevlana (2007), **Mesnevi**, (Çev. Veled Çelebi), Doğan Kitap, İstanbul.
- Mevlana Celaleddin Rumî (2015), **Mesnevî-i Ma‘nevî**, (Çev. Derya Örs ve Hicabi Kırlangıç), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul.
- Minhâc-ı Sirâc El-Cûzcânî, (2016), **Tabakât-ı Nâsirî**, (Çev. Mustafa Uyar), Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Minorksy, Viladimir (2008), **Hudûdül- Âlem Mine’l- Meşrik İle’l-Magrip**, (Çev. Abdullah Duman, Murat Ağarı), Kitabevi, İstanbul.
- Mirgaleev, İlnur M. (2016), “The Islamization Of The Golden Horde: New Data”, **Golden Horde Review**. (1), 89-101.
- Mirgaleev, İlnur M. (2014), “Ebu Bekir Kalender Rumi, Kimdir?”, **Kırımckoe İstoriçeskoe Obezrenie**, 1, Kazan-Bahçesaray.
- Mirgaleev, İlnur M. (2024), “İslam Tarihinin Bir Parçası Olarak Altın Orda Tarihi”, *inde* (289-302) **XIX. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler II. Cilt Türk - İslam Devletleri Tarihi**, TTK, Ankara.
- Moğolların Gizli Tarihi**, (1986), (çev. Ahmet Temir), TTK, Ankara.
- Molla Cami (2016), **Evliya Menkıbeleri / Nefahatül Üns**, Huzur Yayınevi, İstanbul.
- Nesevî (1934), **Celâlüttin Harezmsâh**, (Çev. Necip Asım), İstanbul Devlet Matbaası, İstanbul.

- Nesirova, Yahşihanım (2016), “Osmanlı Belgelerine Göre Urmuya ve Halhal'da Dini Tesisler”. **Bütün Yönleriyle Osmanlıca ve Mirası Sempozyumu Bildiri Kitabı**, içinde (175-182), Kırıkkale Üniversitesi.
- Nizamüddin Şâmi, (1987), **Zafernâme**, (Çev. Necati Lugal), TTK, Ankara.
- Ocak, Ahmet Yaşar (08.02.2025), "Barak Baba", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/barak-baba>.
- Ocak, Ahmet Yaşar (2004), **Türk Sûfliğine Bakışlar**, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Ocak, Ahmet Yaşar (2011), **Babaîler İsyanı**, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Ocak, Ahmet Yaşar (2011), **Sarı Saltuk**, TTK, Ankara.
- Ocak, Ahmet Yaşar (2011), **Ortaçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri Selçuklu Dönemi**, Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Ocak, Ahmet Yaşar (2017), **Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Sûfilik: Kalenderîler (XIV-XVII. Yüzyıllar)**, Timaş Yayınları, İstanbul.
- Ocak, Ahmet Yaşar (21.06.2025), "Ebü'l-Vefâ el-Bağdâdî", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/ebul-vefa-el-bagdadi--vefaiyye>.
- Olgun, Hakan (10.04.2025) “Heterodoksi”, **Sosyal Bilimler Ansiklopedisi**, <https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/heterodoksi>.
- Orçan, Suzan (2024), “Yunus Emre Divanı'nda Yedi Kapı Sembolizmi”, **Eskiye**, (54), 833-862.
- Orhan, Fatih (2021), “Gınâdan Semâ'ya: Fakihlerin Tasavvuf Mûsikisine Bakışı”, **Hitit İlahiyat Dergisi**, 20(2), 805-834.
- Oruç Beğ, (2011), “Oruç Beğ Tarihi”, **Üç Osmanlı Tarihi: Oruç Beğ, Ahmedî, Şükrullah**, (Haz. Nihal Atsız), Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Öngören, Reşat (08.02.2025), "Ma'rûf-i Kerhî", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/maruf-i-kerhi>.
- Öngören, Reşat(10.05.2025), "Tarikat", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/tarikat#1>.
- Ötemiş Hacı (2001), **Çengiz-Nâme**, (Haz. İlyas Kamalov), TTK, Ankara.
- Öz, Mustafa (26.06.2025), "Ca'fer es-Sâdık", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/cafer-es-sadik>.
- Özbek, Süleyman (2018), “Türkiye Selçuklularının Çöküşünde Sebep Sonuç İlişkisi Yassıçemen'den Köseadağ'a”, **Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E - Dergisi**, 5(1), 2-17.

- Özdemir, Ahmet (2015), Kur'ân'da İhlas, **GOP Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 3(2), 153-166.
- Özdemir, Ali Rıza (2021), "Dört Kapı Kavramının Kaynakları", **Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi**, (97), 83-94.
- Özel, Haşim (2020), **Kıpçak Uruk ve Boyları**, TTK, Ankara.
- Özgüdenli, Osman Gazi (2020), **Ortaçağ'da Türkler, Moğollar, İranlılar**, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Özgüdenli, Osman Gazi (25.07.2024), "Moğollar", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mogollar>.
- Özköse, Kadir (2002), "Zühd ve Sûfilerin Zühde Yükledikleri Anlam Tasavvufta Dünyevileşmeye Tepkisel Yaklaşım", **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 6(1), 175-194.
- Öztürk, Eyüp (2016), **Velilik ile Delilik Arasında (İbnu's- Serrâc'ın Gözünden Muvelleh Dervişler)**, Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Öztürk, Ergün (2021), **Ahmed Er-Rifâi ve Rifâiyye Tarikatı**, Basılmamış Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Pala, İskender (1995), **Divan Şiiri Sözlüğü**, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Paydaş, Kazım (2007), "Mevlânâ Celâleddin'in Anadolu Selçukluları ile Olan Münasebetleri", **Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, (18), 23-35.
- Peacock, A. C. S. (2023), **Moğol Anadolu'sunda İslâmi Edebiyat ve Toplum**, (Çev. Renan Akman), Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Pero Tafur (2016), **Pero Tafur Seyahatnamesi**, (Çev. Hakan Kılınç), Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Reşîdüddin Fazlullah (2013), **Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısım)**, (Çev. İsmail Aka ve diğerleri), TTK, Ankara.
- Rice, Tamara Talbot (2015), **Anadolu Selçuklu Tarihi**, (Çev. Tuna Kaan Taştan), Nobel Yayınları, Ankara.
- Rizaeddin Fahreddin, (2003), **Altın Ordu ve Kazan Hanları**, (Çev. İlyas Kamalov), Kaknüs Yayınları, İstanbul.
- Roux, Jean-Paul (2001), **Moğol İmparatorluğu Tarihi**, (Çev. Aykut Kazancıgil ve Ayşe Bereket), Kabalcı Yayınları, İstanbul.
- Roux, JeanPaul (2002), **Türklerin ve Moğolların Eski Dini**, (Çev. Aykut Kazancıgil), Kabalcı Yayınları, İstanbul.
- Roux, Jean Poul (2007), **Türklerin Tarihi**, , (Çev. Aykut Kazancıgil), Kabalcı Yayınları, İstanbul.

- Ruy Gonzâlez de Clavijo, (2016), **Timur Devri'nde Kadis'ten Semerkand'a Seyahat**, ( ev. Ömer Rıza Do rul), Köprü Yayınları, İstanbul.
- Saray, Mehmet (04.07.2024), "Altın Orda Hanlığı", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/altin-orda-hanligi>.
- Schimmel, Annemarie (2001), **İslâmın Mistik Boyutları**, Kabalcı Yayınları, İstanbul.
- Sertkaya, Osman Fikri (08.02.2025), "Ahmed Fakih", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ahmed-fakih>.
- Sever, Mustafa (2019), "Mürid-M r  d İlişkisi  er evesinde Sıdkı Baba'nın Gözünden M r  di  eyh Cemâleddin", **Zeitschrift Für Die Welt Der Türken**, 11(3), 191-196.
- Sevgi, H. Ahmet (03.02.2025), "Mantiku't-Tayr", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mantikut-tayr>.
- Sevim Ali (22.05.2023), "Keyhusrev I", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/keyhusrev-i>.
- Sevim, Ali (27.05.2025), "Keyhusrev II", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://Islamansiklopedisi.org.tr/keyhusrev-ii>.
- Sevim, Ali ve Merçil, Erdoğan (1995), **Selçuklu Devletleri Tarihi**, TTK, Ankara.
- Sevim, Ali ve Yücel, Yaşar (1995), **Türkiye Tarihi**, TTK, Ankara.
- Shahzad, Ay e (2023), "Ahmed-i D 'i'nin Terceme-i Tezkiret 'l-Evliyâ'sı", **Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi**, 7(2), 809-834.
- Shamsimukhametova, Milyausha (2018), "The Qalandarn ma by Ab  Bakr Qalandar Rûmî", **REMM**, (143), 285-296.
- Soileau, Mark (2009), "Dervish (Persian: Darvish, Also Spelled Darwish, Darwesh)", **Encyclopedia of Islam**, Ed. J. Gordon Melton, Facts on File, Newyork, 192-193.
- Solmaz, Gülsüm (2017), "Hasan El-Basrî Hayatı, İlm  Ki ili i ve Kelam İlmindeki Yeri". **Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, (43), 369-372.
- Starr, S. Frederick (2019), **Kayıp Aydınlanma Arap Fetihlerinden Timur'a Orta Asya'nın Altın  a ı**, ( ev. Yusuf Selman İnanç), Kronik Kitap, İstanbul.
- "Sûfî  iiri, Sen  ve Attâr", (2023), ( ev. Nimet Yıldırım), **Doğu Esintileri** 2(19), 7-19.
- Sultan Veled (1966), **Maârif**, ( ev. Meliha Anbarcıo lu), Milli Eğitim Basımevi, Ankara, s.V.
- Sürücü, Merve (2022), "Altın Orda Devleti'nde Bir Dönüm Noktası: Emir Nogay", **Journal of Literature and Humanities**, (69), 1-8.
- Sümer, Faruk (1972), **O uzlar**, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara.

- Şahinoğlu, M. Nazif (22.06.2025), "Attâr, Ferîdüddin", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/attar-feriduddin>.
- Şahinoğlu, M. Nazif (26.05.2025), "Bahâeddin Veled", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/bahaeddin-veled>.
- Şerefüddin Ali Yezdî (2013), **Emîr Timur Zafernâme**, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul.
- Şeşen, Ramazan (2001), **İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, TTK, Ankara.
- Şihabeddin b. Fazlullah El-Ömeri (2014), **Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım**, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul.
- Şihabüddin Sühreverdî (2010), **Avârifül Meârif**, (Çev. Abdülvehhab Öztürk), Saadet Yayınevi, İstanbul.
- Şirinov, Agil (08.02.2025), "Tûsî, Nasîrüddin", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/tusi-nasiruddin#1>.
- Tabbara, Afif Abdu'l-fettah (1981), "Hz. İbrahim (a.s.)", (Çev. Mehmet Aydın), **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Atatürk'ün 100. Doğum Yılına Armağan**, 24, 547-582.
- Tahrallı, Mustafa (21.06.2025), "Ahmed er-Rifâi", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/ahmed-er-rifai>.
- Taneri, Aydın (11.06.2025), "Celâleddin Karatay", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/celaleddin-karatay>.
- Tanju, İzzet ve Grousset, René (2001), **Cihan Fatihi Cengiz Han**, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Tanrıkörur, Ş. Barihüda (18.06.2025), "Mevleviyye", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/mevleviyye>.
- Tansü, Yunus Emre (2018), "Selçuklu Devletinde Tasavvufî Unsurların Yönetim Üzerindeki Etkileri", **ASSAM**, (10), 101-109.
- Tanyu, Hikmet (1980), **İslâmlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı**, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara.
- Taşağıl, Ahmet (2015), **Kök Tengri'nin Çocukları**, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- Taşağıl, Ahmet (07.07.2025), "Karahitaylar", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/karahitaylar>.
- Taştan, Abdolvahap (2001), "Nasreddin Tusi: Hayatı, Eserleri, Din ve Toplum Görüşü", **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 1(11), 1-13.

- Tavkul, Ufuk (2015), "Tarihi ve Etnik Yapısıyla Kafkasya", **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı II**, S. 72, 7-36.
- Tiesenhhausen, W. De (1941), **Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler**, (Çev. İsmail Hakkı İzmirli), Maarif Matbaası, İstanbul.
- Tomar, Cengiz (21.06.2025), "Şam", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/sam--suriye#1>.
- Trimingham, J. Spencer (1971), **The Sufi Orders in Islam**, Oxford Üniversitesi Yayınları, Oxford.
- Turan, Osman (1969), **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul.
- Turan, Osman (1993), **Selçuklular Zamanında Türkiye**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
- Turan, Osman (2010), "Selçuk Türkiyesi Din Tarihine Dair Bir Kaynak: Fustat ul-'adale fi Kavaid is-Saltana", **60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı**, içinde 531-564, TTK, Ankara.
- Tümer, Günay (30.08.2024), "Budizm", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/budizm>.
- Türçan, Talip (06.02.2025), "Şeriat", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/seriat#1>.
- Uludağ, Süleyman (01.05.2025), "Riyâzet", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/riyazet--tasavvuf>.
- Uludağ, Süleyman (08.02.2025), "Bâyezîd-i Bistâmî", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/bayezid-i-bistami>.
- Uludağ, Süleyman (08.02.2025), "Hasan-ı Basrî", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hasan-i-basri#1>.
- Uludağ, Süleyman (12.06.2025), "Fütüvvet", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/futuvvet#1>.
- Uludağ, Süleyman (19.05.2025), "Mürîd", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/murid>.
- Uludağ, Süleyman (20.06.2025), "Hallâc-ı Mansûr", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/hallac-i-mansur>.
- Uludağ, Süleyman (2005), **Tasavvuf Terimleri Sözlüğü**, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- Uludağ, Süleyman (28.04.2024), "Sohbet", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/sohbet>.
- Uludağ, Süleyman (1994), **Bâyezîd-i Bistâmî**, TDV Yayınları, Ankara.

- Umanç, Fırat (2025), “Türk-Moğol Şamanizm’inin Anadolu Tasavvufuna Yansıması: Şeyh Barak Baba Örneği”, **Cumhuriyet İlahiyat Dergisi**, 29(1), 382-403.
- Uyanıker, Nursel (2018), “Dinî-Mensur Bir Eser: Hz. Muhammed’in Ebû Cehil ile Güreşi” **Motif Akademi Halk Bilimi Dergisi**, 11(22), 28-48.
- Uyar, Mustafa (2024), **Ortaçağ Türk-Moğol ve İran Tarihi Çalışmaları**, Efeakademi Yayınları, İstanbul.
- Uydu Yücel, Muallâ (24.03.2024), "Kıpçaklar", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kipcaklar#1>.
- Uydu Yücel, Muallâ (2007), **İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler**, TTK, Ankara.
- Uyumaz, Emine (2003), **Sultan I. Alâaddin Keykubâd Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasî Tarihi (1220-1237)**, TTK, Ankara.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1969), **Anadolu Beylikleri ve Akkayunlu, Karakoyunlu Devletleri**, TTK, Ankara.
- Üçer, Cenksu ve Sarı, Rıza (2020), “Dua, Gülbank ve Tercümanlar Üzerinden Alevî Nitelemeli Gelenek Hakkında Bazı Değerlendirmeler”, **Mezhep Araştırmaları Dergisi**, 13(2), 357-398.
- Ülgen, Erol (2021), “Esnaf ve Sanatkârların Piri Ahi Evran ve Geçmişten Günümüze Ahilik”, **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, 61(1), 447-469.
- Ünver, İsmail (17.12.2023), “İskender”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/iskender#2-edebiyat>.
- Üzüm, İlyas (1997), **Günümüz Aleviliği**, İSAM Yayınları, İstanbul.
- Vahidi (2015), **Hace-i Cihan ve Netice-i Can**, (Haz. Turgut Karabey ve diğerleri), Akçağ Yayınları, Ankara.
- Vásáry, István (2005), **Cumans and Tatars: Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185-1365**, Cambridge University Press, Cambridge.
- Vásáry, István (2008), **Kumanlar ve Tatarlar Öncesi Osmanlı Öncesi Balkanlar (1185-1365)**, (Çev. Ali Cevat Akkoyunlu), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Ghodrati Vayghan, Manizhe (2023), “Hacı Abdurrahim Baba, Âdabu’t-Tarik”, **Edeberkan**, (3), 213-223
- Vladimirtsov, Boris Yakovleviç (1995), **Moğolların İctimaî Teşkilâtı**, (Çev. Abdülkadir İnan), Ankara.
- Von Rubruk, Wilhem (2020), **Moğolların Büyük Hanı’na Seyahat**, (Çev. Ergin Ayan), Kronik Kitap, İstanbul.

- Vryonis, Speros (2020), **Küçük Asya’da Orta Çağ Hellenizminin Çöküşü ve 11. Yüzyıldan Başlayarak 15. Yüzyıla Kadar İslamlaşma**, (Çev. İdem Erman), Kalkedon Yayınları, İstanbul.
- Yakubovskiy, Alexander Yuriyevich (2021), **Altın Ordu ve Çöküşü**, TTK, Ankara.
- Yazıcı, Tahsin (1963), “Mevlâna Devrinde Semâ”, **Şarkiyat Mecmuası**, (5), 135-150.
- Yazıcı, Tahsin (17.12.2023), “Ferîdun”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/feridun>.
- Yazıcı, Tahsin (21.06.2025), "Cemâleddîn-i Sâvî", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/cemaleddin-i-savi>.
- Yazıcı, Tahsin (21.06.2025), "Haydar, Kutbüddin", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/haydar-kutbuddin>.
- Yazıcı, Tahsin (21.06.2025), "Haydariyye", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/haydariyye--tarikati>.
- Yazıcızoğlu Ali (2009), , **Tevârîh-i Âl-i Selçûk** (Haz. Abdullah Bakır), Çamlıca Yayınları, İstanbul.
- Yeşilbağ, Semih (2021), Klasik Türk Şiirinde Yağmurla İlgili Tasavvurlar, **RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi**, (24), 807-853.
- Yıldırım, Nimet (17.12.2023), “Rüstem-i Zâl”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/rustem-i-zal>.
- Yılmaz, Bilen (2021), “Moğol Hanlarının Anılması ve Tarihlerinin Anlatılması”, **Ortaçağ Araştırmaları Dergisi**, 4(2), 293-296.
- Yılmaz, Reha (2008), “Büyük Türk Düşünürü Nasreddin Tusi’de İdeal Toplum Anlayışı”, **Journal of Qafqaz University**, 22(2), 13-24.
- Yınanç, Mükrimin Halil (2015).İbni Bîbî Selçuknâme, Kitabevi, İstanbul.
- Yiğit, Mesut (2025), “Halidiyye-Hüsamiyye Şeyhi Muhammed Said Seyfeddîn’in “Muhtasarü’s-sülûk” Adlı Eseri Bağlamında Mürid-Mürşid İlişkisi”, **Genç Mütefekkirler Dergisi**, 6(1), 127-148.
- Yuvalı, Abdülkadir (07.06.2025), "Hülâgû", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/hulagu>.
- Yücel, Ahmet (01.02.2025), "İbn Sîrîn", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-sirin>.
- Zachariadou, Elizabeth A. (2001), “Sinoplu Gazi Çelebi”, (çev: M. Akif Erdoğan), **Tarih İncelemeleri Dergisi**, 16(1), 221-224.

Zakirkızı Memmedova, Aytek (2024), “Doğu Kùltür Tarihinin Unutulmaz Bilim Adamı - Nasireddin Tusi”, **USBAD Uluslararası Sosyal Bilimler Akademi Dergisi**, 6(14), 64-78.

ÖZGEÇMİŞ

Burcu ERDEM YILDIRIM, İlk, orta ve lise öğrenimini Çorum'da tamamladı. 2003'te Gaziantep Üniversitesi Tarih Bölümü'nde lisans eğitime başladı. 2008 yılında Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı'nda yüksek lisans eğitime girmeyi hak kazandı. 2018'de Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda doktora eğitime kabul edildi.

ERDEM YILDIRIM, evli ve bir çocuk sahibidir. İngilizce ve Farsça bilmektedir.

